

DİKTATÖRLÜĞÜN PSİKOLOJİSİ

FATHALI M.
MOGHADDAM

3P
Yayıncılık

Dr. Fathali M. Moghaddam,

İran'da dünyaya geldi ve eğitimine İngiltere'de başladı. Birleşmiş Milletler'de ve McGill Üniversitesi'nde çalıştı. Halen ABD'de Georgetown Üniversitesi Psikoloji Bölümü'nde profesördür. 1979'da devrim henüz tatlı bir bahar havasını yaşarken İran'a dönen Dr. Moghaddam, rehine krizi ve İran-İrak Savaşı'nın ilk yıllarında çalışmalarına ana vatanında devam etti. Radikalleşme, gruplar arası çatışma, insan hakları konularında yaptığı yayınlarla tanınan Dr. Moghaddam'ın son dönemde yayınlanmış olan kitapları şunlardır: *Küreselleşme Terörizmi Nasıl Kamçıyor?* (*How Globalization Spurs Terrorism?*; 2008); *Yeni Küresel Güvensizlik* (*The New Global Insecurity*; 2010); *Çatışma Kelimeleri, Savaş Kelimeleri* (*Words of Conflict, Words of War*; 2010) ve *Üçüncü Bin Yılın Psikolojisi* (*Psychology for the Third Millenium*; 2012). 2012 yılında, Amerikan Psikoloji Topluluğu, Uluslararası Psikoloji Bölümü Prof. Moghaddam'ı Uluslararası Seçkin Psikolog Ödülü ile ödüllendirmiştir.

www.fathalimoghaddam.com

 DiktatorlugunPsikolojisi

FATİHALI M.
MOĞHA DDA M

DİKTATÖRLÜĞÜN PSİKOLOJİSİ

3P Yayıncılık

Diktatörlüğün Psikolojisi

The Psychology
of Dictatorship

FATHALI M. MOGHADDAM

3P Yayıncılık

AMERICAN PSYCHOLOGICAL ASSOCIATION
WASHINGTON, DC

Diktatörlüğün Psikolojisi

The Psychology
of Dictatorship

DİKTATÖRLÜĞÜN PSİKOLOJİSİ - Türkçe 2014
THE PSYCHOLOGY OF DICTATORSHIP - English 2013
FATHALI M. MOGHADDAM, PhD

3P Yayıncılık Psikoloji/02

1. Baskı: Mart 2014

Editör

Dr. Şermin Kartal

Çeviri

Hakan Kabasakal

Kapak Tasarını

Ümit Yanılmaz

Dizgi ve Tasarım

Barış Oylum

Redaksiyon

Gülümser Özerden

Baskı

Sena Ofset Ambalaj Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti.

Litros Yolu 2. Matbaacılar Sitesi B Blok Kat: 6 No: 4NB 7-9-11

3401 Topkapı/İstanbul - Tel: 0212 613 38 46

info@senaofset.com.tr - Sertifika No: 12064

ISBN: 978-9944-318-50-1

3P Yayıncılık

Meriç Cad. Kamelya Çarşısı

No:14 Kat:1 34758 Ataşehir/İSTANBUL

Tel: 0216 456 40 00 - sermin.kartal@3pyayincilik.com

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Sertifika No: 22490

Copyright © 2013 Amerikan Psikoloji Derneği (*American Psychological Association, APA*)

Bu eserin orijinali *The Psychology of Dictatorship* adıyla, Amerika Birleşik Devletleri'nde APA tarafından yayımlanmıştır. Telif hakkı APA'ya aittir. Eser, 3P Yayıncılık tarafından APA'nın izniyle Türkçe'ye tercüme edilerek yayımlanmıştır. Metnin Türkçe çevirisi yayıncının yazılı izni olmaksızın hiçbir üçüncü kişi ya da kurum tarafından yayımlanamaz, kopyalanamaz ya da çoğaltılamaz. Bu eserin tümü ya da bir bölümü, yayıncının izni olmaksızın fotokopi yöntemi dahil, elektronik ya da mekanik herhangi bir yöntemle çoğaltılamaz, kopyalanamaz, dağıtılamaz, veri tabanı ya da arşiv sistemlerinde saklanamaz.

This Work was originally published in English under the title of: *The Psychology of Dictatorship* as a publication of the American Psychological Association in the United States of America. Copyright © 2013 by the American Psychological Association (APA). The Work has been translated and republished in Turkish language by permission of the APA. This translation cannot be republished or reproduced by any third party in any form without express written permission of the APA. No part of this publication may be reproduced or distributed in any form or by any means, or stored in any database or retrieval system without prior permission of the APA.

Annemin ve babamın,
aynca diktatörlükte yaşam mücadelesi vermiş ve
kalplerindeki hürriyet tutkusunu daima yaşatmış
sayısız kadın ve erkeğin aziz hatıralarına...

İÇİNDEKİLER

Teşekkür	1
Giriş.....	3
1. Bölüm	
<i>Psikoloji ve Diktatörlük:</i>	
<i>Meydan Okumanın Dünü ve Bugünü.....</i>	15
I. Psikoloji ve Diktatörlüğe İlişkin Sıçrama Tahtası Modeli ...	51
2. Bölüm	
<i>Diktatörlüğü Açıklamak:</i>	
<i>Hangi Psikoloji Bilimi ile Açıklanabilir?.....</i>	53
3. Bölüm	
<i>Diktatörlüğün Sıçrama Tahtası Modeli</i>	77
II. Diktatörlükte Psikolojik Süreçler: Tarihsel Durum	123
4. Bölüm	
<i>Kutsal Taşyıncılar ve Söylemler:</i>	
<i>Diktatörlüklerde Devamlılık Bilmecesi.....</i>	125

5. Bölüm	
<i>Diktatörlük, Öfkenin Yer Değiştirmesi</i>	
<i>ve Grup Kenetlenmesi</i>	149
6. Bölüm	
<i>Riayet, Boyun Eğme ve Davranış Düzenleme.....</i>	173
7. Bölüm	
<i>İşkenceden Akıl Tutulmasma:</i>	
<i>Diktatörlüklerde Baskı Şekilleri.....</i>	199
8. Bölüm	
<i>Liderlik ve Diktatörlük.....</i>	225
9. Bölüm	
<i>Diktatörlüğü Destekleyen Akıl ve Eylem.....</i>	259
10.Bölüm	
<i>Diktatörlüğün ve Demokrasinin Geleceğı.....</i>	279
Kaynaklar.....	307
Dizin.....	327
Yazar Hakkında.....	335

TEŞEKKÜR

Öncelikle, bir dost, meslektaş ve akıl hocası olarak Rom Harré'ye içten teşekkürlerimi sunuyorum; Rom'u kişisel olarak tanıyan ve onu sayısını hatırlayamayacağım kadar çok kez Oxford'un başyazarı olarak tarif eden bir İngiliz şairi onun için şöyle demişti: "Öğrendikçe ve öğrettikçe mutlu olur."

Bu projenin devam ettiği yıllar boyunca birçok dostum ve meslektaşım, diktatörlüğün tehlikeleri ve açık toplumun erdemleri hakkında sahip oldukları fikirleri farkında olmadan ve hatta gayri ihtiyari benimle paylaşarak bu projenin sonuçlanmasına katkıda bulundular. Aralarında ilk aklıma gelenler Don Taylor, Bill Bryson, Jim Lamiell, Steve Sabat, Jim Breckenridge, John Lavelle ve Phil Zimbardo'dur.

Amerikan Psikoloji Derneği'ndeki dostlarıma da şükranlarımı sunuyorum; yayın sürecindeki desteği ve yol göstericiliği nedeniyle Maureen Adams'a, ayrıca kitabın son şeklini alması sırasında canla başla çalışan Tyler Aune ve Peter Pavilionis'e özellikle teşekkür ederim. Kitabın öneri aşamasından son şeklini alışına kadar geçen süre içerisinde, isimlerini burada belirtmediğim bazı eleştirmenler metnin geliştirilmesine değerli katkılar sağladılar; umarım bunu okur ve içten teşekkürlerimi kabul ederler.

GİRİŞ

Diktatörlüğün hüküm sürdüğü bir yerde yaşamakla, ki ben böyle bir hayatı bizzat yaşadım, diktatörlüğe ilişkin akademik tartışmalar arasında derin bir çelişki var. İşte bu çelişki, şimdi okumakta olduğunuz kitabı yazmamın birinci nedeniydi. Kişisel deneyimlerime dayanarak şunları rahatlıkla söyleyebilirim; diktatörlükle yönetilen ülkelerde yaşayan halkların çoğu, hükümetin, halkın rızasını almadan kurallar koyduğunun ve bu kurallara dayanarak ülkeyi yönettiğinin basbayağı farkındadır; baskının ve yozlaşmanın toplumun her katmanına hakim olduğunu iyi bilirler; üstelik daha da önemlisi, söz konusu hükümeti değiştirmenin tek yolunun, gücü elinde tutan rejimce yasa dışı olarak addedilen toplu eylem olduğunu da bilirler. Diktatörlükle yönetilen halkları, ne düşündüğünü açıkça söyleyerek topluca eyleme geçmekten alıkoyansa, yüzlerine doğrultulmuş olan namlulardır. Diktatörlerin halkı ve hakları ayaklar altında çiğneyebilmelerinin tek yoludur kaba güç. Yüzüne dolu bir silah doğrultulduğunda, çok az sayıda insan “Kahrolsun diktatör!” diye bağırmaya cüret edebilir!

Ancak diktatörlüğe ilişkin akademik tartışmalar, kaba gücün yalın gerçekliğini gözardı eder ve onun yerine *ideolojilere* odaklanırlar; akademisyenler, halkın durumu yanlış algıladığı için ezildiğine ve bu durumun halkın güçsüzlüğüne olan inancı doğrudan ya da dolaylı olarak beslediğine inanmayı yeğlerler. Dolayısıyla ideolojiler, hakim olan sistemi halkın nezdinde aklamaya ve diktatörlüğün idamesine hizmet ederler. İdeolojileri tartışmanın merkezine böyle ölçüsüzce koymanın altında yatan asıl nedense, diktatörlükler hakkında yazarların asla bir diktatörlükte yaşamamış olmalarının yanı sıra, aynı kalemelerin, diktatörün baskısı altındaki halkların, durum karşısında sessizce eli kolu bağlı yaşarken çektikleri acıyı hissedememeleridir. Böyle halklar düşüncelerini özgürce ifade edemezler; aksi halde işkenceye maruz kalacaklarından, hapse atılacaklarından, kendilerinin, ailelerinin ya da arkadaşlarının öldürüleceğinden korkarlar. Bu korkular yersiz değildir; çünkü diktatörce yönetenler, ele geçirdikleri güçle, politik muhaliflerinin tümünü hapiste çürütebileceklerini, işkenceden geçireceklerini, hatta öldüreceklerini defalarca kanıtlamışlar ve bunu her zaman bir tehdit unsuru olarak kullanmışlardır.

İdeolojilerin rolünü tartışan akademisyenler (belli başlı bazı örnekleri görmek için bkz. Moghaddam, 2008) daha çok demokratik toplumlarda yaşarlar ve bu kişiler, diktatörlüklerde hakim olan güç ayrılıklarının ve grup temelli kaynak eşitsizliklerinin demokrasilerde geçerli olan nedenlerden kaynaklandığına inanırlar. Çünkü halklar kendi ortak menfaatlerini belirlemede başarısız olduklarından bunları savunmada da aynı başarısızlığı göstermişlerdir. Ancak, yöneten elitlerin kontrol mekanizmaları diktatörlüklerde ve demokrasilerde temelde farklı yollar izler. Diktatörlüklerde hükmeden elitler, kaba kuvvete, silahların gücüne ve işkenceye sırtlarını dayamış olduklarından, toplumu devletin meşruluğuna ikna etmeye gerek duymazlar. Tam tersi bir durum olarak demokrasilerde, toplumun farklı katmanlarındaki yaygın eşitsizlikleri meşru kılacak aklayıcı ideolojilere ihtiyaç duyulur. Foucault'un (1995) *Disiplin ve Cezalandırma: Mahkûmiyetin Doğuşu*'nda (*Discipline and Punish: The Birth of the Prison*) ele aldığı gibi işkenceden tutukluluğa geçiş, kapitalist demokrasilerde kontrolü

sürdürmek açısından daha güçlü ideolojileri gerektirir. Diktatörlüklerde kaba kuvvet, gücü elinde tutan elitlerin ilk savunma hattıdır; kapitalist demokrasilerin ilk savunma hatlanysa ideolojilerdir.

Diktatörlüklerde ideolojilerin, çok dikkatle tanımlanması gereken, yaşamsal öneme sahip bir rolü vardır. Hakim güçleri meşru kılan *sahte bilinç* ve *sahte ideolojiler*, diktatörlüklerde güçlü elitin üyelerini bir arada tutmak açısından büyük önem taşırsalar da aynı şey halk için geçerli değildir. Halkın güç kullanarak hizaya sokulduğu diktatörlüklerde, sahte ideolojiler ancak ikinci derece önemlidirler; diktatörlükle yönetenler ve güçlü elit, kendilerini meşru kılan, sırtlarını dayadıkları güçlü ideolojilere, kendi yandaşlarının ve kendilerinin gözünde diktatörlüklerini aklamak, haklı kılmak için ihtiyaç duyarlar. Dolayısıyla, diktatörlüklerde ideolojinin rolü, yöneten elitleri sıkıca kaynaştırmak, adeta tek vücut haline getirmektir ki böylece toplumu kontrol altında tutmak için kaba güç kullanırken yaptıklarını meşru ve haklı görebilirler. Bu kitap baskıya giderken Beşar Esad'ın askeri kuvvetleri, Suriye'de mevcut rejime cesaretle başkaldıran sivil göstericileri ezip geçiyordu; tanklarıyla, ağır silahlarıyla, kadın erkek, çoluk çocuk demeden binlerce insanı acımadan öldürüyorlardı. Tarih bir kez daha tekerrür etti ve diktatörlüğün kaderinin, hükmeden elitin birbirlerine sıkıca kaynaşmasına ve muhalefeti güç kullanarak ezmesine bağlı olduğu bir kez daha ortaya çıktı. Diktatörlüğün çöküşünü başlatan ve hızlandıran çoğu zaman bu elit tabakanın parçalanmasıdır; toplumsal isyanların bu süreçte ortam hazırlayıcı ve kolaylaştırıcı bir rolü olduğu inkâr edilemez.

Bu kitabı kaleme almamın ikinci nedeniyse gözle görülür bir kaynak eksikliğiydi: Gilbert'ın (1950) Diktatörlüğün Psikolojisi (*The Psychology of Dictatorship*) isimli kitabının üzerinden 60 yıldan fazla zaman geçti. Aynı dönemde Barbu'nun (1956) *Demokrasi ve Diktatörlük: Psikolojik Yönleri ve Yaşam Şekilleri* (*Democracy and Dictatorship: Their Psychology and Patterns of Life*) isimli kitabı yayımlanmıştı. Sözü edilen kitapların, batılı demokrasilerin diktatörlük tehdidinden kaynaklanan ani ve sert bir tehditle yüz yüze geldikleri İkinci Dünya Savaşı'ndan hemen sonra

yayımlanmış olmaları çok manidardır. Bugün bile dünyanın pek çok bölgesinde diktatörlerin sözü geçiyor.

Diktatörlükle yönetilen bir ülkede yaşamının acı deneyimini tatmış olmanın yanı sıra, devirdiği diktatörün tahtına daha da acımasız bir başkasını çıkaran tarihsel bir devrime tanıklık etmiş bir psikolog olarak, bu kitabı yazmak için güçlü kişisel nedenlerim de var.

Ben İran'da doğdum ve hayatımın ilk yılları son Şah Rıza Pehlevi'nin diktatörlüğünde geçti; ebeveynlerimin bizleri özgür bir ülkede büyütmek için nasıl yanıp tutuştuklarını hatırlarken acı duyuyorum. Daha çocuk denecek bir yaşta okumak için Londra'ya gönderildim ve üniversite eğitimimi de İngiltere'de tamamladım; İran'dayken mahrum edildiğimiz, ancak batılı bir ülkede alabildiğine tadını çıkardığım politik ve kültürel özgürlüklerin farkına giderek daha fazla varıyordum.

İngiltere'de okurken, bu ülkeyle İran arasındaki seyahatlerim sırasında yolumun geçtiği Komünist Doğu Bloku ülkelerini tanıma fırsatım da oldu. Doğuya doğru gittikçe özgürlük ışığının giderek azaldığını hissedebiliyordum; hatta Bulgaristan gibi bazı ülkelerde bu ışığın tamamen söndüğünü de gördüm. Bununla birlikte, yerel halkla konuşmak için fazladan çaba harcadığım ve gerçekten değerli dostluklar kurduğum zamanlarda maskeler düştü ve ben nasıl İran'daki diktatörlük trajedisinin farkındaysam, onlar da ülkelerini kasıp kavuran yolsuzlukların ve despotluğun farkındaydı. Doğruyu söylemek gerekirse, dünyanın farklı bölgelerine seyahat ederek ve buralarda araştırma yaparak geçirdiğim son birkaç on yıl boyunca, politik olarak sınıksız kapalı sistemlerde (örn. Çin'de ve Rusya'da) ve politik olarak fazlasıyla açık sistemlerde (örn. ABD'de ve Birleşik Krallık'ta) şunu açıkça gördüm ki, kapalı toplumlarda yaşayan en eğitimsiz kişinin politik farkındalığı ve becerisi, ulusal seçimlerde bile politik katılımın zar zor %50'lere ulaştığı Birleşik Devletler gibi demokrasinin hakim olduğu özgür halkları geride bırakıyor. Tahran caddelerinde karşılaştığım zır cahillerin bile politik zekâsı çoğu batılıdan ileriye: Bankadan talep edilen her kredi, çocuğunuzu kaydettireceğiniz

okul, ev kiralama, iş sahibi olma, kısacası yaşamdaki her ilerleme, ister çöpçü olun isterse belediye başkanı, tamamen politik ilişkilerinizle konumunuza bağlıdır ve bu durum diktatörlerin yönetiminde yaşayan çoğu insanın politik duyarlılığını keskinleştirir. Diktatörlüklerde herkes sürekli tehdit altındadır ve bu nedenle sıradan bir çöpçü bile politik açıdan belediye başkanı kadar kanalize olmaya mecburdur.

Babam 1978-1979 yıllarında İran'da patlayan devrimi görece kadar yaşamadı; devrimden sonra İranlıların tadına doyamadıkları o bir anlık özgürlük coşkusuyla tanıklık edemedi. Ancak o neşe dolu zamanlarda annem hayattaydı ve ben, yeni kavuştuğumuz özgürlüğümüzü onunla birlikte doyasıya kutlayabilmek için İngiltere'den apar topar geri döndüm. Her ikimiz de umut doluyduk, fakat çok geçmeden umutlarımız yerle bir oldu. Humeyni'nin başa geçmesi ve diktatörlüğü bu sefer din maskesi altında yeniden canlandırması yenilir yutulur lokma değildi; adeta demirden leblebiydi. Yine de iyi niyetimi hemen öldürmedim. Devrimden sonra İran'da 5 sene daha kaldım; İranlılar'ın bu yeni diktatörü de er geç başlarından atacaklarına olan inancımı yitirmemiştim. Annem, özgür ve adaletle yönetilen bir toplum umuduyla İran'da öldü. Bu kitap, işte o umut dolu ruhla yazıldı.

Diktatörlüğün Psikolojisi, güncel deneysel araştırmalara dayanarak, diktatörlüğe ilişkin teorik bir model sunar. Okumakta olduğunuz ve 10 bölümden oluşan bu kitapta, bir taraftan diktatörlüğün psikolojisini masaya yatırırken, diğer taraftan okuyucunun modern diktatörleri daha iyi anlamalarına yarayacak bir şablon gibi kullanabilecekleri ve gelecekte konuyla ilgili psikolojik ve politik araştırmalara ilham vermesini umduğum bir *Sıçrama Tablası Modeli* yarattım.

Diktatörlük kişisel bir davranış tarzı olarak da görülebilir; ancak şahsen ana odak noktam, politik bir sistem olarak diktatörlük. Bazı büyük bilim insanları ve düşünürler bile ellerine fırsat geçtiğinde birer *küçük diktatör* oluvermişlerdir. Mesela Alfred Einstein (1879-1955) ve Charles Darwin (1809-1882) ile aynı kefeye konulan Sör Isaac Newton (1642-1727), tartışmasız tüm zamanların

en büyük üç bilim insanından biri olarak kabul görür. Alexander Pope (1688-1744) Newton'u aşağıdaki dizelerle yüceltmektedir:

Doğa ve onun yasaları gizlenmişti karanlıkta;
Tanrı "Newton var olsun" dedi ve aydınlandı sırlar.

Fakat Newton gücü ve nüfuzu eline bir kez geçirince, aralarında John Flamsteed (1646-1719) ve Robert Hooke'un da (1635-1703) bulunduğu bilimsel rakiplerine karşı küçümseyen, hatta despotça bir tutum sergilemekten kaçınmadı. Ancak, Newton ve onun gibi nice küçük diktatörler büyük bir toplumda diktatörlükle yönetme gücüne asla sahip olamadıklarından, o ve onun gibilerin bu kitapta yerleri yok.

Bu kitabın amacı, öğrencilerin ve araştırmacıların yanı sıra genel okuyucunun, psikoloji biliminin penceresinden bakarak diktatörlüğe ilişkin daha yetkin bir kavrayışa sahip olmasının yolunu açmaktır. Fakültelerde okutulan politik psikoloji, siyaset bilimi, sosyal psikoloji, toplum psikolojisi, kültürel psikoloji, uyumsuzluk çözümü, gruplar arası ilişkiler, demokrasi çalışmaları, barış çalışmaları, ulusal gelişim ve benzer dersleri alanlar da bu kitaba ilgi duyabilirler.

Çok az sayıdaki istisna dışında diktatörler çoğunlukla erkek olduklarından, metinde diktatör kelimesini birinci tekil şahısla belirtmem gerektiğinde çoğunlukla erkek diktatörleri kastettiğimin özellikle altını çiziyorum⁷: 1980'lerin başında Swaziland'a hükmeden Kraliçe Dzeliwe ve Kraliçe Ntombi, 1990'da Haiti'yi yöneten Ertha Pascal-Trouillot ve 1996'da Liberya'nın başında olan Ruth Perry gibi gelip geçici liderler dışında diktatörler daima erkekti (Gandhi & Przeworski, 2006, s. 1, dipnot 1). Üst düzey politikacılar arasında kadınların giderek artmasının hatta erkeklerle eşit düzeye gelmesinin dünya üzerinde sivilleştirici ve demokratikleştirici bir etkisi olacağına, böylece toplumların diktatörlük teh-

ÇN: Yazar orijinal metinde İngilizce'de cinsiyetleri belirtmek için kullanılan *he* ve *she* birinci tekil şahıslarını kastetmektedir.

likesinden uzaklaşacaklarına inananlar var. Güçlü elit içerisinde kadınların ve erkeklerin temsil oranları bir yana, şahsen böyle bir idealin ancak toplumu köklerinden sarsacak değişimlerle gerçekleştirilebileceğine inanıyorum.

Diktatörlükle yönetmeye dair bir sıçrama tahtası modelinin sunulduğu ve kritik analizlerde söz konusu modelin bir şablon olarak kullanıldığı bu kitapta, diktatörlüğün psikolojisine dair tanımlayıcı analizden daha fazlası da sunulmaktadır (bkz. Bölüm 3). Potansiyel diktatörlerin hangi koşullar altında serpilip güçlendikleri -güçlü bir sıçrama yaptıkları- yine sözü edilen sıçrama tahtası modeliyle açıklanmaktadır.

Diktatörlüğü ve demokrasiyi belli kategorilere ayırmak yerine, her iki kavramı bir sarkacın iki aşırı ucu olarak değerlendirmeyi yeğledim. Toplumlar bu sarkacın salınım çizgisi üzerinde farklı yerlerde bulunurlar; bazıları katıksız diktatörlüğün yakınında iken, bazıları da saf demokrasiye yakın dururlar. Fakat toplumlar durağan değildirler ve devamlı değişirler; bu nedenle, diktatörlük-demokrasi arasında gidip gelen bu sarkacın izlediği çizgideki yerleri bazen değişebilir ve kimi değişimler dramatik sonuçlar doğurur. Bu tür tanımlar 1. Bölüm'de ele alınıyor ve bu yapılırken, demokratik toplumların bile rahatlıkla sarkacın diktatörlük ucuna kayabilecekleri tehlikesine özellikle dikkat çekiliyor. Toplumların diktatörlük-demokrasi sarkacının iki ucu arasında sürekli gidip geliyor olmaları bu kitabın en önemli mesajlarından biridir; Birleşik Devletler gibi kapitalist demokrasiler de dahil, tüm toplumlar her an diktatörlüğe kayabilirler.

Kısım 1, psikoloji biliminin diktatörlüğü anlama çabasını kritik olarak değerlendirdiğim 2. Bölüm'le başlıyor. Geçerliliği doğrulanabilen nedenlere bağlı şekilde tanımlanmış davranışla, kabul gören nedenlere bağlı şekilde tanımlanmış davranış arasında faydalı olacağını düşündüğüm bir ayırımsamayı burada tartışmaya açıyorum (Moghaddam, 2002). Maalesef geleneksel psikolojide tüm davranış biçimlerini açıklamak için, nedenlere bağlı tanımların kullanılmış olması hatalı analizlerle sonuçlanıyor. Diktatörlüğün özünde bulunan, yasalara riayet, boyun

eğme ve diktatörce liderlik gibi davranışların çoğunun, nedenlere bağlı olarak tanımlanmak yerine, alışılmış koşullara göre düzenlendikleri görülür. Neyse ki, geleneksel psikolojiye karşı çıkan ve değerlendirmelerim için daha uygun bir çatı oluşturan etkin psikoloji var (Harré & Moghaddam, 2002), ki bunu da 2. Bölüm’de mercek altına almaktayım.

3. Bölüm’de tartışılmakta olan sıçrama tahtası modeli, üç kapsamlı süreç kategorisini bir araya getirir. Söz konusu süreçlerin ilk ikisi diktatörün ortaya çıkmasını sağlayan sıçrama tahtası vazifesini görürler. Söz konusu süreçler şunlardır: (a) halkın diktatörü desteklemesi için tehdidin abartılmasıyla ilişkili faktörler ve (b) diktatörü, toplumun karşı karşıya olduğu güncel sorunların çözümü olarak yüceltmeye yol açan şartlara bağlı faktörler. Bu iki süreç üçüncü sürece yani (c) fırsatçı bir liderin kendisini diktatörlüğe taşıyacak sıçrama tahtasını kurup kullanması, dolayısıyla yeni bir diktatörün doğuşu sürecine yol açar.

Ortada halkın çoğunluğunun onayı olmadan gücü eline geçirip hükmetmeye heveslenen ve buna muktedir olan bir diktatör adayı bulunması halinde diktatörlük mümkün olabilir. Tıpkı Sovyet diktatörlüğünün Stalin’e ve Nazi Almanya’sının Hitler’e ihtiyacı olması gibi. Öte yandan bakacak olursak, Stalin de sadece Sovyet sistemi içerisinde diktatör olabilirdi, sadece Nazi Almanya’sında serpilip gelişebilen Hitler gibi. Diktatörlüğü ve diktatörü yaratan ortam, birbirine bağlı ve karşılıklı ilişki içerisindeki koşullardan doğar. Bir diktatörlüğün yaratılması için gereken koşullar hazır olabilir, ancak ortada fırsatlardan faydalanmayı bilen çıkarıcı bir diktatör yoksa diktatörlüğün gerçekleşmesi mümkün olamaz (her ne kadar araştırmacı psikologlar diktatörlüğe bir olgu olarak çok az önem vermiş olsalar da, hem kişisel faktörlerin hem de koşullardan kaynaklanan faktörlerin, araştırmayla ortaya konulduğu gibi, liderlik üzerinde rolü vardır; konu ile ilgili olarak *American Psychologist* dergisinin özel sayısında 2007 yılında yayımlanmış olan “Leadership - Liderlik” makalesine bakabilirsiniz; 2012 tarihli Guinote, Weick & Cai’nin güç üzerine okumaları da incelemeye değer).

Kısım II'de, diktatörlüklerin yaratılması ve sürdürülmesinin özünde yatan bir dizi psikolojik sürecin rolünü tarihsel açıdan inceliyorum.

4. Bölüm'de gündeme gelen ana soru ise, diktatörlükte süreklilik bilmecesinin yanı sıra, politik sistemlerde isyana varan kökten değişimi başlatmanın neden bu kadar zor olduğudur. Baskıcı sistemin sürekliliğini sağlayan anlatıların ve kültürel aktarıcılarının rollerinin yanı sıra, çeşitli değişim şekilleri de incelediğim konular arasında. Bir zamanlar güçlü olan elitlerin tahtlarından indirildikleri ve bir kenara atıldıkları muhteşem devrimlerin ardından bile, diktatörlük yeni güçlü elitlerle birlikte çoğunlukla geri dönmektedir. Bu durumun en klasikleşmiş örneği ise, 1979'da Şah'ın devrilmesinden sonra dahi İran'da diktatörlüğün devam etmiş olmasıdır. Diktatörlüğün sürmesi birtakım psikolojik mekanizmalarla mümkün olmaktadır ki eskisinin yerini yenisinin alması çok sarsıcı bir örnektir.

5. Bölüm'deyse, İran'daki diktatörlük örneğine odaklanarak, hedef gruplara yöneltilen saldırganlığın yanı sıra, kurgulanmış ve abartılmış dış tehditler taktiğini inceliyorum. Bu taktik, milliyetçiliğin ve savaşçı siyasetin -militarizm- yanı sıra ortak çıkar gruplarının kaynaşmasıyla da ilişkilidir. "Bakın düşman kapımızda!" korkusunun sürekli taze tutulduğu aşırı milliyetçilikle ve militarizmle beslenen bir atmosferde, kurallara körü körüne riayet ve boyun eğme davranışları had safhaya çıkabilirken, bireyler, arzu edilen toplum tablosuna uymaya zorlanabilirler (şüphesiz ki arzu edilen toplum tablosu da çoğu zaman diktatörün ideallerine paralel bir şekilde bilinçli olarak çarpıtılmaktadır). Diktatör ve yandaşları, saldırıları "ötekiler" olarak tanımladıkları hedeflere yönlendirme stratejisi olarak, sürekli dış ve iç düşmanlar yaratırken, toplumu kendi yönetim şekillerine uygun bir hizaya gelmeye zorlarlar.

Tüm diktatörlüklerin özünü oluşturan ana davranışlar, kayıtsız şartsız '*itaat* ve *uyum*'dur; itaat şeklinde davranış, halkın kurallara kayıtsız şartsız uymasıyla ortaya çıkarken, uyum gösterme, gerçek ya da hayali grup baskısı karşısında yükselen bir davranış şeklidir. İtaat ve uyum üzerine zengin psikoloji literatürünü ise

6. Bölüm’de ele alıyorum. Sosyal baskının yeterince güçlü olduğu belirli koşullarda, halkın çoğunluğunun normal psikolojik profilleri, itaat etmeye ve uyum göstermeye yönelmek olacaktır. Literatürde açıkça öne sürülen bu davranışsal yönelimler, aynı toplumdaki ötekilerin aşırı şiddete uğramalarına, hatta ölümlerine bile yol açabilir. Üzülerek söylüyorum, tarihte bu yönelimin çok ama çok örnekleri var. Yine de herkesin itaat etmemesi ve uyum göstermemesi ise iyi haber; baskı altına alınmaya başkaldıran bireyler daima ortaya çıkar; daha iyi bir dünyanın yolunu da, doğru şeyi yapan bu insanlar gösterirler.

Ne var ki diktatörlüğün hakim olduğu günlük yaşamda, itaat ve uyum, halkın çoğunluğu için uyulması gereken kurallar haline gelecektir. 7. Bölüm’de, “*düdüklü tencereye uyum*” şeklindeki bu deneyimin nasıl olup da, kendi hayatının kontrolüne sahip olmadığını hisseden insanların zoraki katılımıyla sonuçlanabildiğini tartışmaktayım. Toplumsal çaresizlik hissini canlı tutmak için diktatörler korkuyu ve baskıyı sıklıkla kullanırlar. Zoraki seçimler ya da “iyi yurttaş” etkinlikleri gibi düzmece etkinliklere halkın (özellikle gençlerin) katılmaya zorlanmaları, diktatörlüklerde toplumun zihinsel uyumsuzluğa düşmesine ve toplumsal bir tavır değişikliğine yol açabilir. Bununla birlikte, burada konu edilen zihinsel uyumsuzluk toplum temelli süreçler dahilinde gerçekleştirilmelidir ve yalıtılmış bireylerin kişisel düşüncelerinden çok, ortak sosyal yapılanmaları içermelidir. Diktatörlüklerde liderlikle ilgili olan kolektif süreçlere odaklanmaya 8. Bölüm’de devam ediyoruz.

Diktatörü anlamaya çalışan genel yaklaşım, diktatörün kişiliği ve ortaya koyduğu liderlik üzerine odaklanmak şeklinde olagelmıştır. 8. Bölüm’de, bir yandan diktatörlüklerde liderliği incelerken, diğer yandan lider - takipçi ilişkilerini anlamak için hem geleneksel hem de diğer yaklaşımları değerlendiriyorum. Bir diktatörün beynindeki insan tipini yaratmak için bireyleri yeniden kalıplarken güç kullanması olarak tanımlayabileceğimiz *dönüştürülen liderlik (transformational leadership)* ise özellikle ilgi duyduğum bir alan. Özellikle diktatörlük çerçevesinde ele alındı-

ğında liderliği anlayabilmek için, niteliklere gelenekçi yaklaşımla odaklanmayı bir yana bırakmak ve onun yerine, diktatörlüklerde doğal bir durum haline gelen, toplumsal ortak düşünce yollarının rollerini ve kavramsal gücünü dikkate almak gerektiğini öne sürüyorum. Bu bölümle 9. Bölüm arasında bağlantı kuran köprü ise, diktatörlüklerin sürekliliğini destekleyen, liderlerin ve takipçilerinin belirli bilişsel stilleridir.

9. Bölüm'de, diktatörlüğü desteklemeye hizmet eden bilişsel stiller ve eylemler üzerinde duruyorum. Araştırmalar gösteriyor ki, kimlik gelişiminden ayrı düşünülmemesi gereken kişilik gelişimi, diktatörlüğün desteklenmesi açısından kritik öneme sahiptir. Kapsamlı psikolojik araştırmaların gösterdiği gibi otoriterliğin -mutlakiyetçilik- bu noktada önemli bir rolü vardır: Fazlasıyla otoriter kişiler güçlü, saldırgan liderlerin yanı sıra, gruplar arası eşitsizlikleri de desteklemeye meyillidirler. Etnik merkezcilik üzerine araştırmalar böyle kişilerin kendileri dışındaki gruplara karşı fazlasıyla ön yargılı olduklarını ve farklı görüşlere sahip olanları tehdit olarak algıladıklarını ortaya koymaktadır. İkinci Dünya Savaşı sonrasında otoriterliğe ilişkin klasik çalışmalardan günümüzde yürütülen araştırmalara kadar, *kapalı toplumlar* üzerine araştırmalarda öne çıkan bir tema ise psikolojik kapanma ihtiyacında şekillenen *dar görüşlülük* -bağnazlık- olagelmıştır. Bağnazlar, soruları cevapsız bırakmak ya da diğer yanıtlara ihtimal vermektense duymak istedikleri yanıtı duymayı tercih ederler. Psikolojik kapanmaya ihtiyaç duyma gibi psikolojik özellikler ailelerde toplumsallaşarak, ortak süreç ve bireysel süreç arasında köprü kurmaya hizmet ederler.

10. Bölüm'de, diktatörlüğün ve demokrasinin geleceğine değiniyorum. Akil insanların dediği gibi küreselleşme açık görüşlülüğü getirir ve demokrasiyi yaygınlaştırır. Bu beklenti, tüm dünyada demokratik kapitalizme doğru bir yürüyüş başlayacağı varsayımı ile aynı çizgidedir. Bununla birlikte bunlar naif öngörülerdir. Birincisi, tarihte değişim yönünün kaçınılmazlığı diye bir şey yoktur. İkincisi, aşırı İslamcılarının seküler Batılı kültüre savaş açtığı ya da saldırgan Batılıların bir "İslam işgali"ne karşı savaş verdikleri, ayrıca söz konusu çatışmaların başka biçimlerde ortaya çıktığı,

gelenekçiler ve köktenciler gibi tehditkâr ortak benliklerde küreselleşme henüz meyvelerini vermemiştir (Moghaddam, 2006). Demokrasi dikkate alındığında, küreselleşmenin hem katılımcı hem de ayrımcı olabildiği görüşündeyim; üstelik, artan küreselleşme her zaman daha fazla demokratikleşmeyi beraberinde getirmeyebilir. Dolayısıyla, küreselleşmenin sonuçları karmaşık olduğu gibi, bazı durumlarda kaynaşma ve demokrasiden çok, artan tehlike ve güvensizlikle ilişkilendirilmiştir (Moghaddam, 2010).

Sıçrama tahtası modeli, diktatörlükleri bitirmek için birtakım stratejiler öne sürer. Yine sıçrama tahtası modelinde, diktatörlüklerde güçlü elitin ve elit olmayan kalabalıkların çok farklı muameleler görecekları öne sürülür: Güçlü elit, ortak bir ideoloji çevresinde şekillenen kenetlenme ve dayanışma sayesinde ayakta dururken çöküşün yolu da aynı yerden geçer. Dolayısıyla, bir karşı elit yaratılmasına destek olarak güçlü elitin ideolojik kenetlenmesine meydan okuyan, güçlü elitin tabakalarını ayırıp uzaklaştıracak her yol mutlaka denenmelidir. Diğer yandan elit olmayan kalabalıklar, organizasyonsuzluk ve birlikte hareket edememekten kaynaklanan bir tatminsizlik ve hoşnutsuzluk yaşarlar.

10. Bölüm'ü bitirirken, demokrasi karşıtı güçlülere ve demokrasiden diktatörlüğe kayma tehlikesine odaklanıyorum. Ekonomik kriz ve politik çıkmaz dönemlerine tarihin büyütecisi ile bakıldığında, söz konusu kaymanın gerçek ve daima pusuda bekleyen bir tehlike olduğu görülür. Akademik araştırmalardan çıkan demokratik fikirlerden ilham alan bir açık toplum modeli ile sözlerimi noktalıyorum.

PSİKOLOJİ VE DİKTATÖRLÜK: MEYDAN OKUMANIN DÜNÜ VE BUGÜNÜ

En tatlı şeyler ekşir kötü işler yaparak;
Ottan çok daha iğrenç kokar çürüyen zambak.

-Shakespeare, "94. Sone"

İkisi de yıllar süren esaretin ardından özgürce yaşamak için ana vatanlarına geri dönmüş, halkın arasına karışmışlardır: Ayetullah Humeyni (1902-1989) hayatının 14 senesini İran'dan uzakta sürgünde geçirmişti ve Nelson Mandela (1918-2013) ana vatanı Güney Afrika'da tam 27 yıl hapis yatmıştı. İkisinin yeniden siyaset sahnesine çıkışları -Humeyni 1 Şubat 1979'da ve Mandela ise 11 Şubat 1990'da- uluslararası basının başlıca ilgi odağı olmakla kalmamış, onların geri dönüşlerini ölçsüz bir heyecanla bekleyen yurttaşlarının çıldırmışçasına tezahüratlarıyla karşılanmıştı. Gücü ele geçirdiklerinde iki adam da çok yaşlıydılar; Humeyni 77'sindeydi ve Mandela 72 yaşındaydı. Ana vatanlarındaki on milyon-

larca genç takipçilerinin saf enerjisinden ve dünyanın her yanında yüz milyonlarca sempatzanın uluslararası desteğinden güç alan iki yaşlı adam, ülkelerine adalet ve barış getirecek devrimci değişimlerde adeta birer mızrak başı gibi liderliğe soyunmuşlardı.

Ululaştırılmış, adeta tapınılan iki yaşlı adam, görünürde barış, refah ve ilerlemede sınır tanımayan birer portre çizmekteydiler - Humeyni de Mandela da ana vatanlarına yardım edebilir, ilham verebilirlerdi, başta öyle görünüyordu. Toplum katmanları arasında açılmış olan derin uçurumları kapatmak, her iki ülkeyi de kasıp kavuran şiddete bir son vermek ve genç nüfusa barışa giden yolda rehberlik etmek için iki yaşlı liderin de eline tarihi birer fırsat geçmişti. Tek adamın sözünün geçtiği ya da tek bir zümrenin toplumun genelini isteklerini hiçe sayarak gücü ve kanunları kendi çıkarları için kullandığı diktatörce yönetimlerden toplumlarını kurtarmak, diktatörlük batağından çıkmak için ikisinin de eline fırsat geçmişti. Basitçe söylemek gerekirse, “diktatörler, seçim kazanarak seçilmedikleri, kendi öncelikleri toplumun çoğunluğunun çıkarlarıyla uyuşmadığı için diktatördürler” (Gandhi & Przeworski, 2006). Fakat Humeyni ve Mandela arasındaki benzerlikler, gücü somut şekilde ellerine aldıktan sonra bıçakla kesilmiş gibi bitiverdi.

Başkan de Klerk’in ilham veren liderliği sayesinde yolu açılan Mandela, barış ve uzlaşma yolunu seçti. Güney Afrika’nın zalim ırkçı rejimi çökmüştü ve mucizevi bir şekilde Mandela, tam 27 yıl boyunca kendisini zindanlarda çürümeye terk eden eski hükümetin yetkililerine rağmen gücü eline almıştı. Radikal görüşlü, aceleci ve kızgın bir topluluk onu intikam peşinde koşmaya çağırıyordu; çoğunluğunu siyah Afrikalıların ve Asyalıların oluşturduğu, içlerinde ırkçılığın adaletsizliğine karşı sessiz kalmayan bir avuç beyazın da bulunduğu intikama susamış topluluk, eğer ki Mandela göze göz, kana kan, kısasa kısas demiş olsaydı, onu yapacaklarından dolayı mazur görebilir, hatta memnun bile olabilirlerdi. Fakat onun seçimi bu yönde olmadı, olamazdı.

Barış ve uzlaşma yolunu tercih eden Mandela ahlaki gücünü onu izleyenlere ilham vermek, kendisiyle aynı yolda ilerlemeye

teşvik etmek için kullandı. Ortaya koyduğu örnekle, yaralarını sarmak isteyen toplumlara ve bireylere bunu yapmanın yeni yollarını gösterdi (Güney Afrika Gerçek ve Uzlaşma Komisyonu, 1999). Irkçı rejimin yıkılmasından sonraki dönemde Güney Afrika'nın ilk başkanı olarak görev yapan Mandela, yeniden kurduğu ülkede yeni liderlerin yetişmesine imkân veren bir iklim yaratmak için, köşesine çekilmeyi ve sahip olduğu güçten vazgeçmeyi bildi. Tıpkı Birleşik Devletler'in ilk başkanı George Washington (1732-1799) gibi Mandela da, devletin en yüksek kademesindeki görevini tamamladıktan sonra, taraftarlarının mevkisinden feragat etmemesi için adeta yalvarmasına rağmen ve üstüne üstlük devlet geleneğinde görevi devretmeye zorlayıcı yasaların henüz yerleşmediği bir çağda, tereddüt etmeden görevi bırakabilen nadir liderlerdendi. Sınırsız güç başını döndürmemiştir.

Buna karşılık Humeyni elindeki sınırsız güce adeta kene gibi yapışmıştı (tıpkı devrik Libya lideri Muammer el Kaddafi gibi Humeyni de sürekli hükümlette resmi bir mevki sahibi olmadığını ve bu yüzden istifa etmesinin gerekmediğini iddia etti). Diktatörlük tahtına oturmak için muhaliflerini susturdu, hapislerde çürüttü ve ona karşı çıkmayı deneyenleri öldürdü; diktatörlüğünü tıpkı başladığı şekilde sürdürdü.

1978-1979 yılları arasında cereyan eden şah karşıtı devrim, farklı sosyal sınıflardan, politik taraflardan, dinlerden ve mezheplerden İranlıları birleştirmişti; bu insan çorbasının içinde politik sağdan sola kadar tüm siyasi görüşlerden, sekülerlerden kökten dincilere kadar hemen her inançtan insan bulmak mümkündü. Ancak toplumun tüm farklı sınıflarına kucak açan politikaları benimseyen ve ulusun tamamını ayırım yapmadan temsil eden bir konuma oturmak yerine, Humeyni teşkilatını hızla harekete geçirerek ülkenin tek ve mutlak lideri, -Ruhani Lideri- olmak için fanatik yandaşlarıyla birlikte acımasızca kaba güç kullandı.

Derin acılarla dolu bu dönemde ben de İran'daydım ve Humeyni'yle yandaşlarının, demokrasinin sesini nasıl acımasızca kestiklerine, adeta boğduklarına şahit oldum. Devrim sırasında başkaldıran halk, tutukluları mucizevi bir hızla özgürlük-

lerine kavuşturmuştu, hapishaneler adeta bir sevinç sağınağı ile boşaltılmıştı; aynı hapishanelerin politik mahkûmlarla ve onların cellatlarıyla yeniden tıka basa dolması çok sürmedi; o cellatlar ki toplumu Humeyni'nin yolunda yürümeye zorlamak için tutulmuş zalimlerdi. Şah'ın gizli polis örgütünün en kötü, en acımasız piyonları ve cellatları artık Humeyni'nin devrim muhafızlarının revaçta birer üyesi haline gelmişlerdi. Burada da kendilerine bol bol iş düştü.

İran'daki tüm muhalefeti adeta silindir gibi ezmekle tatmin olmayan Humeyni, kendisiyle özdeşleşen diktatörlüğünü başka ülkelere ihraç etmeye girişti. Bu heves şüphesiz çevredeki komşu diktatörleri kızdırmıştı ve aynı şekilde kendi diktatörlüğünü yayma sevdasında olan Irak'ın tek adamı Saddam Hüseyin (1937-2006) nihayet 1980'de İran'ı işgal ederek hem İran'ı hem de Irak'ı yerle bir eden 8 yıllık bir savaşın başlamasına neden oldu. 1989'da Humeyni öldüğünde arkasında bıraktığı devrim yorgunu İran, savaşın yol açtığı yıkımla, yolsuzlukla, kuralları ulusal ve yerel zorbalanın koyduğu yeraltı örgütleriyle şekillenmiş bir ülkeden başka bir şey değildi. Ülkenin kalkınması ve toplumun yaralarının sarılması için kullanılması gereken petrol gelirleri bir kez daha ya silahlanmaya harlandı ya da rejim yandaşlarının yurt dışı banka hesaplarına hortumlanarak kayboldu gitti. Şah devrinin yolsuzluklarla çalkalanan polis devleti, iktidardaki mollalar sayesinde de semirmenin bir yolunu bulmuştu.

İran'da ve Güney Afrika'da yeni rejimlerin kurucu babaları olan Humeyni'nin ve Mandela'nın taban tabana farklı olan liderlik tarzları, diktatörlüğün geleneksel liderlik esaslı açıklamaları olarak karşımıza çıkıyor. Söz konusu gelenekçi açıklamalar diktatörlüğün ya da diktatörlükle yönetme hevesinin köklerini liderlerin kişilik özelliklerinde ararlar ki, bu ipuçlarını izleyerek yapılan araştırmalar sonucu ortaya çıkan yayınlar *diktatörün kişiliği -baskıcı kişilik-* üzerine muazzam bir anıt olarak araştırmacıların ilgisini bekliyor. İkinci Dünya Savaşı sırasında Stratejik Hizmetler Ofisi için Walter Langer tarafından hazırlanan, ve ancak 1972'de basımına izin verilen *Adolf Hitler'in Düşünce Tarzı (The Mind of Adolf Hitler)* isim-

li rapor, sözü edilen kaynakça içerisinde artık klasikleşmiş olan bir örnektir; söz konusu raporu hazırlarken psikanalitik teknikler kullanmış olan Langer, Hitler'in ya intihar edeceği ya da Alman subaylar tarafından düzenlenecek bir suikaste kurban gideceği öngörüsüne yer vermiştir ki, her iki öngörünün doğruluğu sonradan cereyan eden olaylarla kanıtlanmıştır.

Bu açıdan bakıldığında, liderin kişiliğinin toplumun çoğunluğunu şekillendirdiği görülür. Humeyni katıksız, safkan bir diktatördü ve onun yönetiminde İran kapalı, karanlığa düşmüş ve dünyadan büyük ölçüde yalıtılmış, tek başına bir ülkeye dönüştü; artık İran denince akla hileli seçimler, devlet destekli cinayetler, kitlesel politik tutuklamalar, işkence, rüşvet ve baskı geliyordu. Buna karşın, Mandela açıklığı savunan politikaları destekledi; Güney Afrika Cumhuriyeti'nin Afrika kıtasındaki en önemli demokrasi olmasının, ekonomisi gelişen, ayrıca sanat ve kültürün beşiği bir ülke olmasının nedeni sadece bu politikayla açıklanabilir. Güney Afrika'daki sınıfsal eşitsizliklerin sona ermediğini söylemeye gerek yok, ayrıca dünyanın geri kalanını gölgede bırakan suç oranı da ülkenin bir başka gerçeği; fakat tüm bunlara rağmen günümüzde Güney Afrika, uluslararası serbest seçimlerin yapılabildiği nispeten açık ve hür bir toplum olmanın tadını çıkarıyor.

DİKTATÖRLÜKLE YÖNETMEYİ DİKTATÖRÜN KİŞİLİK YAPISIYLA SINIRLAMADAN AÇIKLAMAK

Hiç şüphe yok ki Humeyni ve Mandela, kendi toplumlarının gelişimi üzerinde derin etki bıraktılar; Humeyni toplumu diktatörlüğe sürüklediği halde Mandela diktatörlükten uzaklaştırmıştı. Diktatörlüklerde liderlik mutlaka çok önemlidir; komadayken bile korkulan bir lider olmaya devam eden Stalin'in son günleri hakkında yazılanları okuyanlar bir diktatörün ürperten gücünün ne demek olduğunu kolayca kavrayacaklardır ("Stalin'in mirasçıları felçli diktatörün çevresinde aynı korku ve bağlılıkla toplanmışlardı"; Ra'anan, 2006, s. 18). Bununla beraber, İran'da ve Güney Afrika'da

hakim olan politik durumu sadece ya da büyük ölçüde liderliğe bağlayarak açıklamak, durumu fazlasıyla basitleştireceği gibi çok yanlış bir yaklaşım olacaktır. Diktatörün şekillenişinde sosyal, ekonomik, kültürel, coğrafi faktörlerin ve de akla gelmeyen daha birçok etkenin payı vardır (Acemoğlu & Robinson, 2006; Arendt, 2004; Moore, 1966). Üzerinde durulması gereken ikinci önemli nokta ise, diktatörlüğün doğuşunu ve sürekliliğini etkileyen tüm bu etkenler arasında, psikolojik faktörlerin bu süreçte çok önemli rol oynadığı, deyim yerindeyse sürecin belkemiği olduğu, ancak buna rağmen büyük ölçüde yok sayıldıklarıdır.

Şu da var ki, psikolojik kelimesiyle sadece içsel (yaratımsal) karaktere ve kavrayış davranışıyla alakalı geleneksel kişisel karakter temelli yaklaşıma gönderme yapmıyorum (Moghaddam, 2005). Geleneksel psikolojik yaklaşımın diktatörlükle yönetmeyi anlamada neden yetersiz kaldığını ve de uygun olmadığını açıklayan bir dizi sebepler var (kitabın 2. bölümünde bu noktaya daha geniş olarak değiniyorum). Birincisi; kendini beğenmişlik gibi yaratımsal bir özelliği, diktatörün bir kişilik özelliği olarak kabul eden ve toplumsal bir süreç olarak açıklamayı tercih eden geleneksel yaklaşım indirgeyici bir tavır ortaya koyar. Oysa gerçekte çoğu insan fazlasıyla kendini beğenmiştir - öyle ki bazı bireylerde bu davranış bilinen diktatörlere şapka çıkarttıracak derecede yüksek olabilir - ancak bu kişiler gücü ele geçirme ve diktatörce davranma fırsatını bulamamışlardır. Hemen her toplumda potansiyel diktatörlerin gücün sahibi olmalarına yol açan kavramsal faktörlere daha yakından bakmak bu yüzden önemlidir.

Psikolojik araştırmalarda geleneksel yaklaşımın diktatörlüğü anlamada neden yetersiz kaldığının ikinci sebebi ise, davranışları mekanik nedenlerle açıklamaya çalışan bir modeli benimsemiş olmasıdır (Harré & Moghaddam, 2012). Bazı davranış tipleri nedensel model kullanarak başarıyla açıklanabilir (Moghaddam, 2002); fakat diktatörlük gibi karmaşık sosyal, politik ve kültürel sistemler bu şekilde sınıflandırılmaz. Psikolojinin yanı sıra politika bilimi ile sosyal bilimlerin farklı alanlarında fazlasıyla yer verilen geleneksel nedensel deneyli tasarım, bağımsız değişken-

lerin bağımlı değişkenler üzerindeki etkilerini ölçmek için bunlar üzerinde oynama yapılmasını gerektirir. Aristo'nun ele aldığı *etkin nedensellik* denen bu tasarımda sebep, yol açacağı sonuçtan önce gelir, sonuç sebebin ardıdır. Aralarında psikoloji, politika bilimi, sosyoloji ve antropolojinin de bulunduğu farklı bilimsel disiplinlerden gelen, politik davranışa ilgi duyan araştırmacılar maalesef sebep sonuç ilişkisinin bu mekanikçi modelini, onları doğal bilimlere yaklaştıracak olan ve “gerçek” bilimler olarak kabul ettikleri yanlış bir varsayım üzerinden giderek daha fazla benimsiyorlar. Diktatörlük gibi konular üzerindeki araştırmalar için daha uygun olan, sürecin biçimi veya yapısıyla ilgilenen bir yaklaşımı Aristo *şekilsel nedensellik* olarak adlandırırken, sürecin amacı ya da ne ifade ettiğiyse *nihai nedenselliğin* ilgi alanıdır. Daha zengin, daha fazla ve daha karmaşık katmanları içeren, ayrıca sosyal davranışı daha fazla açıklayabilen psikoloji bilimi işte bu farklı yaklaşımdan doğmuştur (Harré & Moghaddam, 2012).

Davranışa ilişkin mekanikçi nedensel model yerine *normatif* olarak adlandırdığım bir modeli benimsemenin üçüncü nedeni ise (Moghaddam, 2002, 2005), diktatörlerde hakim olan davranış şekline amaçlılık ve sorumluluk atayabilmektir. İnsanoğlunun fikri hür, vicdanı hür kararlar verme ideali geçen birkaç on yıl boyunca durmak bilmeyen ve giderek artan saldırıların hedefi oldu (örn. bkz. Wegner, 2002). Etkin nedensellik bağlamında her davranışın bir nedeni olduğu fikrini kabul eden biri, kişilerin (diktatörler dahil) hareketlerinden dolayı sorumlu tutulamayacakları gibi saçma bir sonuca ulaşır. Şüphesiz gerçek dünyada insanlar hareketlerinden ötürü başkalarını sorumlu tutmaya meyillidirler ki, adalet sisteminde yaşananlardan bu açıkça görülmektedir. Davranışa ilişkin normatif model, amaçlı olmayı ve hür iradeyi kabul eder, ancak lazım olan psikoloji biliminin doğasını 2. Bölüm’de daha ayrıntılı olarak tartışıyorum.

Birlikte inşa edilmiş ve ortak çabayla ayakta tutulan değerlerden, standartlardan, kurallardan ve benzerlerinden oluşan normatif sistemleri bulunan sosyal bir dünyaya odaklanmayı yaklaşım olarak benimsiyorum. Sosyal davranış lokal normatif sistemler ta-

rafından düzenlenmektedir ki “doğru” davranış için konmuş olan kural ve kaidelere insanların çoğu genellikle riayet ederler. Diktatörlüklerde yaşayan halkların davranışlarına ilişkin en iyi psikolojik açıklamanın temelinde, davranışın nedensel değil normatif tanımları yatar.

DİKTATÖRLÜK NEDİR?

Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Komitesi’nin koltuklarında, diktatörlerin hüküm sürdüğü ülkelerin delegelerinin oturduğu, ahlaki değerlerin görece farklı algılandığı bu çağda, diktatörlüğü tanımlayan ve bu yönetim şeklini demokrasiden ayırdeden kriterler konusunda uzlaşa sağlanması mümkün olabilir mi? Bana sorarsanız eğer, *diktatörlük* teriminin kavramsal köklerini derinlemesine incelemeden bunu anlamak mümkün olmayabilir.

Diktatörlük Teriminin Tarihsel Kökeni

Sezar beni sevdikçe mutluluk gözyaşları döktüm onun için; talihi açıldıkça sevindim onun adına; yiğitliğiyle onurlandırdı beni; ama ihtirasıyla boy ölçüşemedim: Aşkında gözyaşı vardı; talihinde sevinç; yiğitliğinde onur; ve ihtirasında ölüm.

- *Shakespeare, Jül Sezar*

Diktatörlük teriminin kökleri kadim Roma Cumhuriyeti anayasasına kadar uzanır; olağanüstü bir hal karşısında Roma’nın idaresi için tek bir lidere geçici olarak benzeri olmayan güç ve yetkiler verilir (Lintott, 1999). Günümüz koşullarında bu ifade, mesela bir ülkenin terörizm tehlikesi ile karşı karşıya kalması gibi olağanüstü hallerde, demokratik hükümetlere olağanüstü yetkiler verilmesine eş değer bir duruma karşılık gelir (McCormick, 1997). Fakat tarihin akışı boyunca kadim Roma’da, ihtiraslı liderlerin ellerindeki gücü kötüye kullanmaları ve kalıcı bir diktatörlük kurmaları tehlikesi daima vardı. Dolayısıyla, gücünü eline geçiren lidere duyulan güvenle, ihtiraslı liderleri dizginlemenin gerekliliği daima gerilim-

li bir ilişki olagelmıştır. Shakespeare'in ismini baş kahramanından alan oyununda, Jül Sezar suikaste kurban gider, çünkü güce olan ihtirası yüzünden cumhuriyeti lağvedeceği korkusu ortalığı sarmıştır. Freeman'ın (2003) modern Uruguay, Kanada, Peru ve İngiltere'ye ilişkin olgu çalışmalarıyla gösterdiği gibi, en demokratik olanları da dahil olmak üzere hükümetlerin olağanüstü haller söz konusu olduğunda ellerindeki gücü kötüye kullanacakları, haklı sebeplere dayanan bir korkudur. Bu korkunun kötülüğüyle ün salmış en yakın tarihli örneği, 1930'lu yıllarda Hitler'in olağanüstü hal karşısında verilen güçle Almanya'yı demokrasiden diktatörlüğe kaydıran dalaveresidir.

Fakat modern diktatörlüklerle kadim Roma geleneğindeki geçici diktatörlükler arasında derin farklılıklar vardır; Kanada ve İngiltere gibi demokrasilerde olağanüstü halin gerektirdiği güç kullanımını mümkün kılan gücün geçici olarak tek bir merkezde toplanması da modern diktatörlüklerle çelişen bir durumdur. Kadim Roma'daki geçici diktatörlükler ve modern demokrasilerdeki olağanüstü hal yetkileri, açıklık politikasının (ve bir anlamda demokrasiye geçiş öncesinin) teminatı olmak üzere şekillendirildikleri halde, modern diktatörlükler kelimenin tam anlamıyla demokrasi karşıtıdır. İzleyen bölümde bu noktayı daha derinlemesine açıklıyorum.

Diktatörlüğü Demokrasiden Ayırmak: Ayrıncı Bir Kriter Olarak Şekilci (Formalist) Hukuk Kurallarının Yetersizliği

Diktatörlük ve demokrasi, açıklık testleriyle ayırdedilebilen yönetim şekilleridir: Basitçe söylemek gerekirse, diktatörlükler nispeten kapalıdır ve demokrasilerse nispeten açıktır. Diktatörlüklerde yurttaşların durum değerlendirmesi yapmalarına ve politik liderleri değiştirmelerine izin verilmezken, demokrasilerde buna izin verilir. Çağdaş bakış açısıyla düşünen biri, diktatörlüklerde kanunların ve kuralların hiçe sayıldığını, aksine demokrasilerde ise kanunlardan ve kurallardan asla taviz verilmediğini iddia edebilir. Yine bu bakış açısıyla düşünüldüğünde, yürürlükte olan kanun-

ların özelliklerine bakmaksızın, tüm yurttaşların kanun önünde eşit muamele görmeleri demokrasiyi güçlendirmektedir; işte diktatörlüklerin sorunu da budur, orada da kanunlar vardır ancak bu kanunlar halkın sadece bir bölümünü gözetir.

Bununla beraber, bir toplumun diktatörlükten ziyade bir demokrasi olarak yorumlanabilmesi için hukuk kurallarına ilişkin *şekilci* yorumdan daha fazlası gerekmektedir, çünkü sözü edilen kanunlar demokrasiden ziyade diktatörlüğün çıkarına olabilirler (bkz. Kritz, baskıda). Örneğin, 2011 yılında Vladimir Putin, halihazırda 8 yıl (2000-2008) başkan olarak görev yapmış olmasına rağmen bir kez daha Rusya başkanlığı için aday olacağını duyurdu. Rusya anayasası açısından bu tamamen meşru bir durumdu ve üstelik 2024 yılına kadar birbirini izleyen 6'şar yıllık iki dönemde daha başkanlık yapabiliirdi - buna 2000 yılından itibaren neredeyse çeyrek asır süren bir hükümdarlık dönemi de diyebiliriz (6 Mart 2012'de, Putin 6 yıllık dönemlerden birincisini rakipsiz olarak katıldığı başkanlık seçimlerinden zaferle çıkararak kazandı). Rusya'da hakim olan diktatörlüğün devamını sağlayan ustaca planlanmış siyasal manevraların, ülkenin demokrasiye geçişini engellediğini söylemeye lüzum yok. Dünya genelinde Putin hakkında, eski bir KGB (Rusya Devlet Güvenliği Komitesi) ajanı ve demokrasi karşıtı bir kişi olduğuna dair çok önemli değerlendirmeler yapılmış olmasına karşın (örn. Gessen, 2012), Rus basını üzerindeki kontrolü sayesinde halkın gözünde kendisini bir kahraman, bir şampiyon olarak göstermeyi her seferinde başarıyor ("samimi" otobiyografisinde daha fazlasını okuyabilirsiniz; Putin, 2000).

Günümüzün bir başka örneği olan İran İslam Cumhuriyeti anayasası ise, yetkinliği kabul edilmiş ruhani bir liderin (*velayet-e-faghib*) mutlak yönetimi esasını şart koşar ve buna göre bu tek lider, aralarında *Meclis* (parlamento), cumhurbaşkanı ve tüm seçilmiş kadroların bulunduğu diğer tüm otorite katları üzerinde söz sahibi olabilir. Dolayısıyla, İran İslam Cumhuriyeti'nde adil ve özgür seçimler yapılsa bile (ki bugüne kadar asla gerçekleşmemiştir), İran anayasasına göre tek bir adam (ki her şeyin üzerinde

olan bu ruhani lider ancak bir erkek olabilir) neredeyse her konuda son sözün sahibidir. İşte bu başlıkta sözünü ettiğim şekilci bir hukuk kuralıdır.

Hukuk kurallarını şekilciliğe göre yorumlamanın, demokrasi ve diktatörlük arasında ayırım yapmak için yeterli bir kriter olmadığı önceki örneklerde açıkça görüldü. Tıpkı İran'da ve Rusya'da olduğu gibi, eğer bir ülkenin kanunları diktatörlüğü destekliyorsa, o zaman hukuk kuralları da en basit şekliyle diktatörlüğü güçlendiren bir zemin yaratır. Böyle bir durumda birilerinin çıkıp, adil sürece ve eyleme ek olarak, hukuk kurallarının Birleşmiş Milletler (1948) *Evrensel İnsan Hakları Bildirisi*'nde kabul edilmiş olan temel insan hak ve özgürlüklerinin korunmasını da içermesi gerektiğini öne sürerek, hukuk kurallarına ilişkin *özgürlükçü* bir yoruma kayması gerekir ki, benim yapacağım da tam olarak budur.

Diktatörlüğün akılda kalan etkileyici tanımları (Örn. Friedrich & Brzezinski, 1956; Huntington, 1991) tek bir liderin ya da grubun hakimiyeti üzerine odaklanmıştır. Söz konusu tanımlarda lider(ler)in gücüne ilişkin belirsiz ya da asgari sınırlara, politik katılımın yetersizliğine ya da hiç olmamasına, politik çoğulculuğun fazlasıyla kısıtlanmış olmasına ve politik partilerin etkisizliği ya da tamamen partisiz bir politika arenasına dikkat çekilmektedir (Brooker, 2000; Ezrow & Frantz, 2011'de bu konular daha kapsamlı olarak tartışılmaktadır). Akılda tutmaya değer farklı tanımlamalar bulunmakla birlikte, diktatörlük-demokrasi sarkacı çerçevesinde diktatörlüğün daha hedefli bir tanımını aşağıda veriyorum.

Diktatörlüğün Tanımı

Diktatörlük-demokrasi sarkacı kavramını, bir ucunda saf diktatörlüğün ve diğer ucunda saf demokrasinin yer aldığı bir salınım olarak düşünebilirsiniz. Toplamların çoğu bu iki kutup arasında bir yerdedirler; kimi toplumlar katıksız diktatörlük kutbuna yakın dururlarken, kimi katıksız demokrasiye daha yakındır. Fakat kutuplardan hangisine yakın olunursa olunsun bu durumun değişebilir olduğu mutlaka göz önünde bulundurulmalıdır; diktatörün balyozuyla ezilen bir toplum demokrasiye kayabileceği gibi,

demokratik bir toplum diktatörlük ağına düşebilir de (Tilly'nin 2007'de yaptığı demokratikleşme ve antidemokratikleşme analizi bu açıklamayla aynı çizgidedir).

Peki bir toplumu, sarkacın diktatörlük ya da demokrasi kutuplarından birine yakınlaştıran özellikler nelerdir? *Diktatörlük*, özgür ve adil olmayan seçimlerle başa geçmiş tek bir kişinin ya da hizipleşmiş bir grubun topluma hükmetmesi, emrindeki güvenlik güçlerini kullanarak politik muhaliflerini bastırması ve özgür seçimler yoluyla iktidardan indirilememesi durumudur; diktatörlüklerde bağımsız yasama ve yargıdan söz edilemeyeceği gibi, geçerli olan kanunlar toplumsal isteklere kulak tıkayarak diktatörün ya da hizipleşmiş grubun ölçsüz isteklerine kulak verir; eğitim sistemi, basın, haberleşme ve bilişim sistemleri üzerinde eşi görülmemiş bir kontrol hatta sansür olduğu gibi, toplumun hareketleri de rejimin ayakta kalmasını sağlayacak şekilde kontrol altında tutulur.

Burada birinci nokta, yukarıdaki tanımın tek bir liderin ya da hizipleşmiş bir grubun iktidarda olduğu diktatörlüğü kavramsallaştırmasıdır ki, sözü edilen liderlik şekli Çin'de (seçimle gelmemiş bir parti iktidardadır) ve İran'da (seçimle gelmemiş Ruhani Lider iktidardadır) farklıymış gibi görünen diktatörlükleri kapsar.

İkinci noktada, diktatörlüğün bu tanımına ilişkin farklı unsurları birleştiren ana tema olan *ifade özgürlüğünün yasaklanması* yer alır. Diktatörlüklerde toplumun büyük çoğunluğu düşüncelerini özgürce dile getiremez ve bir gruba aidiyet hisleri yok denecek kadar azdır (bkz. Tyler, 2012, adalette düşünceleri dile getirmenin rolüne ilişkin araştırma). Dolayısıyla, diktatörlüklerde kontrol mekanizması toplumsal kimlik ve duygusal kenetlenmeden ziyade kaba güç kullanmaya döner.

Konuya yüzeyden bakıldığında, bu tanımlamanın parçaları, Rusya ve İran gibi ülkelerin diktatörlük olmadıklarını iddia etmek için kullanılabilir; çünkü sözüm ona bu ülkelerde beğenilmeyen bir liderin seçim yoluyla iktidardan uzaklaştırılabilmesi teoride mümkündür. Her ne kadar böyle bir durum gerçekleştirilebilmiş

gibi görünse de ben bunun tam aksini iddia ediyorum çünkü, şekilci hukukun üstünlüğünü bağımsızlıkçı yaklaşımla kıyasladığım önceki tartışmada açıkladığım gibi, adil ve özgür olmayan seçimler, diktatör yönetimlerin kendi rejimlerini meşru kılmak ve devamını sağlamak için geçmişte kullandıkları ve yine kullanabilecekleri bir yoldur. Ayrıca bu tanımlamayı bir bütün halinde kullanmak ve parçalara bölmek önemlidir.

Aynı zamanda, toplumları diktatörlük-demokrasi sarkacının izlediği yol üzerindeki farklı noktalarda izlemek gerektiği de unutulmamalıdır. Sarkacın yolu üzerindeki herhangi bir noktayı paylaşan toplumların tümüne birden diktatör etiketini yapıştırıramam; Stalin'in diktatörlüğü katıksız diktatörlük kutbuna Putin'in diktatörlüğünden daha yakındı. Aynı şekilde, Mao'nun diktatörlüğü de modern Çin'e hakim olan partinin sergilediği diktatörlükle kıyaslandığında, sarkacın katıksız diktatörlük kutbunun şüphesiz daha yakınındaydı. Dolayısıyla, belli başlı diktatörlerden bir kısmı katıksız diktatörlük kutbundan uzaklaşarak az da olsa demokrasiye kayabilmişlerdir. Diğer yandan, günümüzde İran'a hakim olan mollaların diktatörlüğü ise, 1978-1979 devriminden önceki Şahlık diktatörlüğüyle kıyaslandığında katıksız diktatörlük kutbuna daha yakındır; sözün özü, tüm toplumlar diktatörlük-demokrasi sarkacının izlediği yolda aynı yönlerde hareket etmeyebilirler.

Fakat Çin, Rusya, İran ve Kuzey Kore gibi ülkelerin diktatörlük-demokrasi sarkacında katıksız diktatörlük kutbuna tam olarak ne mesafede olduklarına bakmaksızın, elinizdeki kitapta, söz konusu baskıcı rejimlerin temelinde yatan ortak sosyal ve psikolojik süreçlerin neler olduğuna odaklanıyorum. Doğruyu söylemek gerekirse bahsedilen sosyal ve psikolojik süreçler bir dereceye kadar, diktatörlük-demokrasi sarkacında katıksız demokrasi kutbuna yakın olan toplumlarda da görülmektedir; toplumların dinamik ve akışkan doğasını yansıtan bu ifadeye göre tüm toplumlar diktatörlük-demokrasi sarkacının izlediği yolda bazen diktatörlüğe bazen de demokrasiye kayabilirler. Herhangi bir toplumun asla katıksız diktatörlük kutbuna kaymayacağını düşünmek ölümcül bir hata olacaktır.

Demokrasinin Asgari Koşulları

Diktatörlüğün ve demokrasinin kesin tanımlar olarak değil, bir sarkacın aşırı uçları olarak dikkate alınmaları gerektiğini öne sürdüm. Diktatörlüğü tanımladık, şimdi sıra demokratik hükümetin asgari koşullarını ortaya koymaya geldi. Bir hükümetin demokratik olup olmadığını değerlendirmek ve bir sonuca bağlamak için burada dört kriter öneriyorum. Elbette demokrasinin hakim olmadığı tüm toplumların mutlaka diktatörlük olmaları gerektiği gibi bir iddiam da yok. Aksine, diktatörlük-demokrasi sarkacını ele aldığım kitabımın ilerleyen bölümlerinde asıl ilgi merkezim, sarkacın katıksız demokrasi kutbuna daha yakın duran demokrasilere kaymaktadır.

Şehir Meydanı Testi

Şehir meydanı testi birinci koşuldur: Bir yurttaş yaşadığı şehrin meydanına çıkıp, tutuklanma, hapse atılma ve fiziksel şiddete uğrama korkusu olmadan özgürce konuşabilir mi (Sharansky & Dermer, 2004)? Şurası açık ki, bazı ülkeler bu testi geçer ve bazıları da kalırlar; yaşadığım acı tecrübelere dayanarak, İran'ın bu testten kaldığını ve Birleşik Devletler'inse geçtiğini söyleyebilirim. Amerika'da şehir meydanlarında görüşlerinizi özgürce dile getirebilir, yerel radyolarda fikirlerinizi açıklayabilir, gazetelerde karşıt görüşleri yayınlayabilir ve görüşlerinizi daha farklı yollarla da paylaşabilirsiniz. Amerikalılar başkanın bile en ağır şekilde eleştirilmesinden rahatsızlık duymazlar. İran'daysa biri şehir meydanına gidip Ruhani Lider'i eleştirmeye cüret ederse kendini hapiste bulur ya da başına daha kötü bir şey gelir. Aynı şey Kuzey Kore, Suudi Arabistan ya da diğer 21. yüzyıl diktatörlüklerinde de geçerlidir.

Şehir meydanı testi, mesela çalışma yaşamında protesto amacıyla düdük çalanlara dokunulmaması gibi çok çeşitli hakların korunmasını da kapsar: Çalışanlar iş yerindeki yanlış yönetimi düdük çalarak protesto ettiklerinde cezalandırılma ihtimaline karşı mutlaka himaye edilmelidirler. Burada bahsedildiği şekliyle hakların korunmasına en ileri demokrasilerde bile hâlâ ihtiyaç du-

yulmaktadır; kapitalist gücün politika üzerinde dikkate değer söz sahibi olduğu ve yürürlükteki mevzuatın düdüğü çalanlar için tam kapsamlı bir korumayı garanti edemediği Birleşik Devletler gibi ileri demokrasilerde bile bu ihtiyaç ortadan kalkmamıştır (Earle & Madek, 2007). Eğer demokrasi ofisteki su sebiline gidip iş yerindeki yanlışları ona fısıldamaktan ibaretse, Amerika'da çoğu iş yerinin demokrasi sınavından kaldığını söyleyebiliriz.

İktidarı Seçim Sandığında Göndermek

Toplumda demokrasi için gerekli asgari koşulların olup olmadığını anlamanın ikinci yolu *iktidarı seçim sandığında oylarınızla değiştirmektir*: Acaba yurttaşlar, politik rakiplerin yarıştıkları hür, adil ve düzenli olarak yinelenen seçimlerde iktidardaki güçlü liderlerin aleyhinde oy kullanabiliyorlar ve iktidarı bu şekilde değiştirebiliyorlar mı? Seçimler iki açıdan düzenli olmalıdırlar. Birincisi, seçimler belirli zaman aralıklarıyla mutlaka tekrar edilmeli ve yönetim kademelerine tekrar seçilebilmenin azami bir sınırı olmalıdır. İkincisi, seçimler uluslararası kabul görmüş olan adiliyet esaslarına göre yapılmalıdır. Keza seçimlerde mevcut iktidarın karşısına gerçek rakipler politik seçenekler olarak çıkmalıdır; iktidar partisi; adayları, ideolojik açıdan ya da başka değerlendirmelere göre elemeyen geçirememelidir. Mesela 21. yüzyılda bile Rusya'da üst düzey politik görevler için yapılan seçimler, adayların Putin ve ekibi tarafından elemeyen geçiriliyor olmasından dolayı demokratik olarak kabul edilmemektedir. Dolayısıyla Rusya'da, Çin'de, İran'da ve diğer bazı toplumlarda, halkın doğrudan ya da temsilcileri aracılığıyla oy kullandığı çeşitli seçim sistemlerinde iktidarın el değiştirmesi, açıklıktan uzak, üstü kapalı şekilde gerçekleşmektedir.

Azınlık Hakları Testi

Toplum *şehir meydanı testinden* geçmiş olabilir, ayrıca yurttaşlar düzenli aralıklarla ve adilce yapılan seçimlerde *sandıkta iktidarı değiştirebilirler*, ancak toplumun çoğunluğu azınlıklara karşı ayrımcı politikaları destekler yönde oy vermiş olabilir. Peki çoğun-

luğun sözünün geçtiği böyle bir toplum demokratik olarak nitelenebilir mi? Cevabım kesinlikle hayır olacaktır, çünkü böyle bir toplum *azınlık hakları testi*nden kalır.

Demokrasinin üçüncü olmazsa olmazı azınlık haklarının korunmasıdır. Bir örnek vermem gerekirse, mesela Birleşik Devletler’de köleliğin sürdüğü zamanlarda, oy kullanan yurttaşların çoğunluğu köleliğin meşruiyetini kabul etmişti ki, köleliğin azınlık haklarını çiğnediği böyle bir toplum, demokrasinin hakim olduğu bir toplum olarak kabul edilemez.

Bağımsız Yargı

Şehir meydanı testi, *iktidarı seçim sandığında değiştirme testi* ve *azınlık hakları testi* ancak bağımsız yargının varlığında tam anlamıyla uygulanabilir. Kuzey Amerika’nın ve Batı Avrupa’nın en olgunlaşmış demokrasilerinde bile, mahkemelerin kamu ve/veya politik oluşumlar aleyhinde karar almaları gerektiğinde, yargı baskıya ve denetime maruz kalabilmektedir (bkz. Russell & O’Brien, 2001, okumalar ve özellikle sonuç bölümleri).

Kriterler Kategorik Olarak Uygulanmamalıdır

Diktatörlüğü tanımlama kriterleri kategorik olarak, ya-hep-ya-hiç mantığıyla uygulanmamalıdır; onun yerine, derecelendirilmiş bir yaklaşımla ele alınmalıdır. Bir dizi araştırmacının da değindiği gibi (örn. Diamond, 2002; Geddes, 1999; Hedenius & Teorell, 2007; Svolik, 2009), diktatörlükler ne ölçüde kapalı bir sistem olduklarına ve gücü ellerinde hangi yollarla tuttuklarına göre farklılaşırlar. Tüm toplumlar bir dereceye kadar açık ve bir dereceye kadar kapalı oldukları gibi, aynı şekilde bir dereceye kadar demokratik ya da diktatörlük olabilirler. Burada asıl mesele söz konusu toplumun, yer yer bahsettiğimiz sarkacın açıklık ve demokrasiden yana olan kutbuna mı yoksa kapalılık ve diktatörlükten yana olan kutbuna mı daha yakın olduğudur. Bu durumu kesin sınırlarla kısıtlamaktansa bir sarkaç olarak kavramlaştırmak, toplumların bu sarkacın uçları arasında bir o yana bir bu yana hareket edebilece-

ğinin kabul edilmesine de izin verir; bugün diktatörlükle yönetilen bir toplum yarın demokratikleşebilir ve aynı şekilde bugünün demokrasisi yarın diktatörlüğe kayabilir.

Gerçeği söylemek gerekirse, aralarında hukuk bilimcilerin de bulunduğu bir dizi eleştirmen (örn. Turley, 2012), 9/11 (11 Eylül) terör saldırılarından bu yana Birleşik Devletler'in demokratik geleneklerini sürdürme istekliliğinde çok önemli gerilemeler olduğunu öne sürmüşlerdir. Bir taraftan sivil haklara, devlet güvenliğinin korunması için gerekli oldukları iddia edilen kısıtlamalar getirilmiştir. Diğer taraftan, seçim sürecinde akıtılan parasal kaynakların artmasının yanı sıra, Amerikan toplumunda zenginlerle fakirler arasında giderek genişleyen refah uçurumunun Amerikan demokrasisini zayıflattığını iddia edenler olmuştur. Bu konuyu 10. Bölüm'de enine boyuna tartışıyorum.

Çağdaş Toplamların Diktatörlükten Gelen Kökleri

Tüm çağdaş toplumlar birer diktatörlük olarak doğmuşlardır; diktatörlük olarak yaşamlarına devam etmelerine ya da demokrasi-den diktatörlüğe kaymalarına neden olan unsurları barındırmaya devam ederler. Söz konusu unsurların başlıca örnekleri olan kili-se ve ordu, çağdaş diktatörlüklerin belkemiğini oluşturur. Suriye, Burma ve Kuzey Kore gibi diktatörlüklerde kontrolü sağlamada başlıca araçlar ordu ve güvenlik güçleriyken, İran ve Suudi Arabistan gibi diğer bazı çağdaş diktatörlüklerde kontrolü elde tutmak için ordu ve din el ele vermiştir. İran ve Suudi Arabistan gibi diktatörlüklerde dinin oynadığı rolü, Çin ve Kuzey Kore gibi komünist diktatörlüklerde devlet ideolojisi, yani komünizm oynar.

Birleşik Devletler gibi demokrasilerde asıl tehlike, kilisenin ve ordunun politik yaşamda oynayacağı önemli rolün bir sonucu olarak mevcut sistemi diktatörlüğe kaydırma ihtimalidir (tarihte ordunun ve kilisenin diktatörlük karşıtı rol oynadıkları örnekler de vardır mutlaka, ancak 3. Bölüm'de değinildiği gibi tarihsel açıdan aykırılık yaratan böyle örnekler çok değil). Dış kaynaklı bir düşmanın açıkça tanımlandığı ve ciddi bir tehdit olarak algılandığı dönemlerde diktatörlüğe kayma olasılığı artar; mesela soğuk

savaş yıllarında Senatör Joseph McCarthy (1908-1957) nasıl komünizmi bir tehdit olarak kullandıysa, İslamcı faşizm tehdidi de son yıllarda Amerika'da özgürlükleri kısıtlamak için aynı şekilde bir tehdit olarak kullanılmaktadır (Turley, 2012). Dolayısıyla, Birleşik Devletler gibi demokrasilerde bile toplumun eski ve kapalı dönemlerine ait unsurlar hâlâ varlıklarını korumaktadır ve söz konusu unsurlar toplumu gerisin geri diktatörlüğe taşıma isteğiyle yanıp tutuşan güçlere bir hareket zemini sağlayabilmektedir.

Her ne kadar Birleşik Devletler demokrasi için gereken asgari koşulları yerine getiriyor olsa da, ülkedeki politikaların dünya sahnesinde sergilemeye değer nitelikte bir demokrasi ve açıklık anlayışını desteklediği söylenemez. Birleşik Devletler *stratejik olarak açık demokrasinin* güzel bir örneğidir ki burada toplum ülke içinde açıklığı desteklerken uluslararası arenada açıklık politikalarını ancak işine geldiğinde desteklemektedir. Mesela, Amerikan halkı kendi ülkesinde birçok açıdan özgür olmanın keyfini sürerken, Birleşik Devletler hükümeti Suudi Arabistan gibi diktatörlükleri menfaatleri icabı hem askeri hem de parasal olarak desteklemeyi sürdürmektedir. Stratejik olarak açık toplumlarda kanıtlandığı gibi, yurt içinde uygulanan açıklık politikası yurt dışında aynı toplumsal açıklığı desteklemeyi garanti etmez, Birleşmiş Milletler (1948) *Evrensel İnsan Hakları Beyannamesi* ile temel politikalar bağlamında bile aynı çizgide olmayabilir. Demokratik ideoloji ve gerçek yaşam arasındaki hizipleşme çok derinlerde yatan bir sorunu açığa çıkarıyor: Diktatörlüklerde ve demokrasilerde ideolojiye yüklenen rol farklı olacaktır.

TEMEL AKADEMİK İKİLEM

Akademisyenler fikirlerle yaşar, fikirlerle soluk alırlar ve doğal olarak fikirlerin gücüne en büyük önceliği verirler. Sadece 21. yüzyıl akademisyenlerinin eğilimi olmakla kalmayan bu yönelim, aralarında devrimcilerin de bulunduğu entelektüeller arasında da yaygındır. Mesela Marksist teorinin yüreğinde, kapitalist ve emekçi sınıfları arasında var olan ve sürekli tekrarlayan çatışmalardan eninde sonunda emekçiler arasında da bir sınıf bilincinin doğa-

cağı fikri yatar. Konuya Marksist açıdan bakıldığında ortaya çıkan devrimci çözüme göre emekçiler, kapitalist sınıfın etnik köken, ırk, cinsiyet, dil ve benzeri temelli sosyal ayrımlama dahil, yarınlma amaçlı yanlış propagandalarının ve yaratılan sahte bilincin üstesinden gelmeye mecburdurlar. Marksçı devrim, düşünce özgürlüğü ile beraber fikir ve bilinç düzeyinde çığır açan bir atılımla mümkün olabilir.

Tarihi şekillendiren fikirlerin gücüne benzer bir vurgu sağ kanat düşünürlerin çalışmalarında da göze çarpar (Lincoln, 1984). Amerikan rüyası, kendi kendine yetme, kişisel sorumluluk ve benzeri düşüncelerin giderek popülerleşmeleri, sağ kanat düşünürlerin toplumlar üzerindeki etkisini açıkça yansıtır. Son yıllarda Ayn Rand'ın *Pınar Başı (The Fountainhead)* adlı eseri gibi romanlar, sağcı fikirleri yaymanın aracı haline geldi:

Bireycilik prensipleri üzerine inşa edilen bir toplumun sonuçlarını şimdi izliyoruz. İşte bizim ülkemiz. İnsanlık tarihindeki en asil ülke. Büyük buluşların, bereketli refahın ve kıskanılan özgürlüğün ülkesi. Bu ülke özverili hizmet, kendini feda etme ve başkalarını da düşünme ilkeleri temelinde yükselemezdi. İnsanın en temel hakkı olan bireysel mutluluk var bu ülkenin temelinde. Sadece kendi mutluluğu. Başkasının değil. (Rand, 1943 / 1971, s. 684).

Burada bahsedilen “büyük ülke” apaçık Birleşik Devletler'dir ve onun büyüklüğünün temelinde yatan ana fikir bireysel mutluluk arayışı olarak betimlenmektedir.

Politik grupların gücü ele geçirmek için fikirleri çarpıttıkları varsayılır. Batı toplumunda çalışan sağ ve sol kanattan düşünürlerin görüşlerini yansıtan bir ifade. Mesela, Thomas Frank'ın (2005) tutulan kitabı “Kansas’a Neler Oluyor Böyle? Muhafazakârlar Amerika’nın Kalbini Nasıl Kazandılar?” (What’s the Matter With Kansas? How Conservatives Won the Heart of America)’nın temel tezi, Kansastlıların materyalist beklentilerini karşılama açısından Demokrat Parti en iyi seçim olmakla birlikte, oyların çoğunu Cumhuriyetçiler’in desteğini alan George W.

Bush almıştı; Cumhuriyetçiler'in daha iyi bir kampanya yürütmüş olmaları ve fikirlerini Kansaslılara onların düşünce şekliyle verebilmeleri bu seçimde kilit rol oynamıştı. Bu açıdan bakıldığında, kapitalist demokrasilerde elitler, halkın çoğunluğu aynı görüşte olmasalar bile halkı toplumsal eşitsizlikleri desteklemeye kandırmak için fikirleri kullanabilirler.

Ne var ki iktidarda olan elitler ve halk dikkate alındığında ideolojinin rolü diktatörlüklerde, demokrasilerdekiyle bir olabilir mi? Politik geçişlere ilişkin tartışmalarda, diktatörün gücüne yönelik başlıca tehdidin toplumsal başkaldırı olduğu görülür (Acemoğlu & Robinson, 2001). Birincisi, bu varsayımın test edilmesi gerekiyor. İkincisi, toplumsal başkaldırı diktatörler için bir tehdit olsa bile, halkı isyan etmekten alıkoyan nedir? İdeoloji mi? 2011-2012 arasında patlak veren Arap Baharı'na ilişkin popüler yorumlara rağmen halk isyanının diktatörlükler için en büyük tehlike olmadığını iddia ediyorum. İkinci olarak, halkın ayaklanmasını ve yüzlerine dönük namlulara rağmen diktatörü devirmelerini neyin önlediğini soruyorum. Diktatörlüklerde halkı baskı altında tutan şey kaba güçtür. İdeolojinin de rolü olduğu muhakkak; fakat diktatörlüklerde ideolojinin rolü önemli olmakla birlikte demokrasi-lerdekenden farklı bir nedene dayanıyor.

Kapitalist demokrasilerde sınıflar arası eşitsizlikler başlıca ideoloji marifetiyle idame ettirilmektedir. İktidarı ele geçirmek için farklı elitler arasında kıyasıya bir rekabet devam ediyor olsa da, iktidardaki elitler toplumda sınıflar arası eşitsizliklerin temel özellikleri açısından hemfikirdirler. Örnek vermek gerekirse, Amerikan ya da İngiliz toplumlarında var olan sınıflar arası eşitsizliklerin meşruiyeti söz konusu olduğunda, Birleşik Devletler'de Cumhuriyetçi ve Demokrat partiler arasında ya da İngiltere'de Muhafazakâr ve İşçi partileri arasında çok da fark yoktur. Ortaya konan görüş farklılıkları sosyopolitik sistemin meşruiyetinden ziyade, hangi derecede eşitsizliğin meşru sayılabileceği konusundadır (bu durum şöyle de açıklanabilir "ha Hasan kel, ha kel Hasan"). Halkı %99 oranında aynı görüşlere sıkı sıkıya bağlanmış halde kontrol altında tutmak elitlerin karşılaştığı en önemli güç-

lütür; kapitalist demokrasilerde söz konusu kontrol, basın yayın organları, devletin eğitim kurumları ve dini kurumlar gibi farklı kanallardan yayılan ideolojiyle gerçekleştirilmektedir.

İktidardaki güçlü elitler arasında cereyan eden bazı uyuşmazlıklar demokrasilerde anlayışla karşılanabildiği halde, diktatörlüklerde bu gibi anlaşmazlıklara kesinlikle tahammül gösterilmez. İktidardaki elitler diktatöre (ya da diktatör gruba) ve ortaya koyduğu vizyona kesin bir sadakatle bağlılığını ilan etmelidir. Bu sadakat paylaşılan bir ideolojiye mutlak bağlılıkla sağlanmaktadır. İktidardaki güçlü elit kendisine tabi olanları ideolojiye körü körüne bağlılıkla kontrol altında tutar. Fakat halkın %99'unun kontrol altında tutulması ve sınıflar arası eşitsizliklere boyun eğmelerinin sağlanması, harcı ideolojik çimentoyla karılmış hükmeden elitin elinde tuttuğu kaba güçle mümkün olabilir.

Yeniden Düşünülen Halk İsyanı

Diktatörlerin karşısına çıkan en önemli tehlikenin halk isyanı olduğu fikrinin aksini savunan iki iddia var. Bunlardan ilki, şüphesiz en basit ve en dolaysız olanıdır ve deneme yanılmayla kanıtlanmıştır. Tarihsel kanıtlar gösteriyor ki Arap Baharı'na ilişkin ilk yorumların aksine, diktatörler genelde halk ayaklanmalarıyla devrilememektedir. Svolik (2009), 1945-2002 yılları arasında anayasaya aykırı olarak başa geçen ve iktidardan düşen 316 tane basıkıcı liderin tümünü betimledi. 316 diktatörden sadece 32'si (örn. yaklaşık %10'u) halk ayaklanmasıyla devrilmişti. Bu diktatörlerin ezici çoğunluğunu oluşturan 205'i (%68'i), aynı elit grup içinden çıkan muhalif görüşlü bir başka diktatörün başrolü oynadığı bir darbeye devrilmişlerdi. Belli başlı diktatör tiplerine ilişkin analizinde Geddes de (1999), diktatörlere yönelik başlıca tehdidin halktan değil iktidardaki elitin diğer üyelerinden kaynaklandığı sonucuna varmıştır.

Diktatörlerin karşısına çıkan en önemli tehlikenin halk isyanı olduğu fikrinin aksini savunan ikinci iddia ise teoriye dayanmaktadır ve Pareto'nun (1935), önderlerin kıvılcımıyla ateşlenen Marksist-Leninist devrim geleneği üzerine oturan "elit modeli"ni

temel alır. Daha yakın dönemlerde ortaya konan teorileri ilerleyen paragraflarda bulabilirsiniz. Pareto, tüm toplumlara bir elitin hükmettiğini iddia eder, ancak gücü elinde tutmayı sürdürmek için iktidardaki elit belirli düzeyde serbestliğe ve sosyal hareketliliğe izin vermelidir, böylece elit olmayan ebeveynlerden doğacak yetenekli bireyler sınıf atlayarak elitlere katılabilir ve aynı şekilde elit ebeveynlerden doğan yeteneksiz bireyler sosyal hiyerarşide gerileyerek elit dışına atılacaklardır. Eğer serbestliğe izin verilmezse, elit olmayan ebeveynlerin yetenekli çocukları karşı harekete geçerek, halk ayaklanmasına önderlik edecek olan karşı elitleri yaratacaklardır. Bununla birlikte eğer halk ayaklanması başarılı olursa, karşı elitler önceki elitlerin rolünü kolayca üstleneceklerinden sınıflar arası eşitsizlikler devam edecektir. Dolayısıyla, Pareto'ya göre devrim hedefine ulaşmış olsa bile, iktidarda yine elitler olacağından sınıflar arası eşitsizlikler devam edecektir. Elitlerin korkulu rüyası olan en büyük tehlike karşı elitlerdir; karşı elitler iktidardaki elitleri devirmek için halk kalabalıklarını sadece maşa olarak kullanırlar (Pareto'nun elit teorisi modelini daha detaylı incelemek için bkz. Taylor & Moghaddam, 1987; serbestlik ve öncü liderliğinde ayaklanmaya vurgu yapan modern psikolojik model için bkz. Taylor & McKirnan, 1984).

Marksist devrimde, devrimin önderlerine yaşamsal önemde bir rol de yüklenmektedir. Söz konusu rol, mesela Lenin'in (1902-1989) ünlü eseri "*Ne Yapmalı? (What Is to Be Done?)*"da tartışılmaktadır. Halk kalabalıklarını ateşleyerek, onları iktidardaki grubu başarıyla devirmeye yönlendiren küçük ve yetenekli grup (önder ya da karşı elit) açısından Pareto'nun karşı eliti ile Lenin'in önderi eş değer karakterlerdir. Bu nedenle, iktidardaki elit, kontrolü ve gücü elinde tutmayı sürdürmek için, bir önderin (karşı elitin) oluşumunu mutlaka engellemelidir. Önderin (karşı elitin) entelektüel birikimi ve diğer birikimleri olmadan kitlelerin devrimci potansiyeli kısır kalacaktır.

İktidar gücünün karşısındaki en büyük tehlikenin, yine elit grup içinden doğduğu fikri, kaynak seferberliği teorisini (McCarthy & Zald, 1977) ve uygulamalı sosyal hareketler alanında kaynak se-

ferberliği odağını (Lofland, 1996) içermektedir ki, sağlık hizmetleri söz konusu hareket alanlarından biridir (Johansson, Eriksson, Sadigh, Rehnberg & Tillgren, 2009). Kaynak seferberliği teorisinde, sosyal hareketlerdeki en önemli faktörler olarak kaynaklar tarif edilmektedir; burada söz konusu kaynaklar bilgi ve becerilerin yanı sıra maddi varlıkları da büyük ölçüde içine alır. Buna göre kaynakları kontrol edebilen her kişinin, halkı ayaklandırarak sosyal bir hareketi başlatıp devamında da şekillendirebileceği iddia edilmektedir. Bu yönden bakıldığında, halk kalabalıkları içinde baş gösteren hoşnutsuzluk ve nispi mahrumiyet duyguları ve sınıf bilinci, kaynaklar vasıtasıyla etki altına alınabilmektedir. Sadece reklam kampanyalarıyla yeni bir parfümü dünyanın dört bir yanında yeni bir moda akımı haline getirebilir ve üçüncü dünya ülkelerinde bu parfüme yönelik “sahte bir ihtiyaç” yaratabilirsiniz; kaynakları kullanarak bir hükümetin sahip olduğu halk desteğini yıpratılabilir, hatta söz konusu hükümeti iktidardan devirebilirsiniz de. Sözün özü, kaynakları ellerinde tutanlar köşe taşlarını da tutmuş demektir; çünkü onlar halk kalabalıklarının duygularını, düşüncelerini, bilincini ve eylemlerini şekillendirebilir, bunlara bambaşka bir yön verebilirler.

Sonuç olarak, Pareto’nun (1935) elit teorisinde ve bir dereceye kadar klasik Marksist teoride, iktidardaki elitin varlığını sürdürbilmesinde kilit rol oynayan faktörün, onları sıkı sıkıya bir arada tutabilmek olduğu kolayca görülmektedir. Elitleri bir bütün halinde bir arada tutmak ve devam eden kamu düzenine başkaldıracak bir asi önderin ya da karşı elitin doğuşunu önlemek için ideoloji gereklidir. Bu önerme ile aynı çizgide olan kaynak seferberliği teorisi ise, entelektüel birikime ve diğer kaynaklara sahip olan karşı devrimci bir grubun önderliği olmaksızın, halk kalabalıklarının devrimci enerjisinin uykuda bir volkan gibi beklemekten öteye gidemeyeceğini iddia eder. Diktatörlüklerde, zengin kaynaklarla donanmış bu gibi karşı devrimci bir önderliğin, iktidardaki diktatör yönetimden ayrılan küçük bir gruptan filizlenmesi genelde yaşanan bir durumdur.

Diktatörlüklerde İktidardaki Elitin Birbirine Kenetlenmesi

Tunus'ta, Mısır'da ve sonra 2011'de Libya'da iktidarları deviren halk isyanları gibi isyanlar çıksa bile, rejimin devamlılığında ana faktör iktidardaki elitin kenetlenmesidir. Tunus'ta Bin Ali'yi, Mısır'da Mübarek'i ve Libya'da Kaddafi'yi en sonunda alaşağı eden, iktidardaki elitin en önemli parçalarının çözülmesiydi ki, mesela Mısır'da ordu kanadındaki elitlerin iktidara verdikleri desteği çekmeleri buna güzel bir örnektir. 1978'de İran şahının arkasındaki ordu desteğini yitirmesi de fazlasıyla benzer bir durumdur. Eğer ordularının desteğini yitirmemiş olsalardı, ne Mübarek ne de Şah öyle kolay kolay devrilemezdi, ikisi de daha uzun yıllar iktidarda kalırdı.

İktidardaki elitin kendi içindeki birlik ve bütünlük, diktatörlük rejiminin ayakta kalabilmesi için, birtakım nedenlerden dolayı özellikle önem taşımaktadır. Güvenlik güçlerinin ve diğer devlet kurumlarının iktidara sadakatle bağlılıklarının temini şüphesiz en önemli nedendir. Bu görüşü destekleyen deneysel araştırmaya dayalı çok sayıda kanıt var. Mesela, Milgram'ın (1976) otoriteye itaate ilişkin çığır açıcı deneysel çalışmasında (ki söz konusu çalışmalara kitabın 6. Bölüm'ünde ayrıntılı olarak değinilmektedir), katılımcıların bir bölümü öğrenci rolünderken diğer gruba (ki deneye göre bunlar suç ortaklarıdır) öğretmen rolü verilmiştir. Burada öğretmenin görevi öğrenciye kelime çağrışımlarını öğretmektir. Öğrenci her hata yaptığında, öğretmen öğrenciye elektrik şoku vererek cezalandırır; ancak bu cezalandırma, beyaz önlük giymiş, otoriter karakter rolündeki bir bilim adamının talimatıyla gerçekleştirilir.

Diğer bir durumda bir değil iki otorite karakteri vardı. Beyaz önlüklü iki bilim adamı, öğrencinin ne yapması gerektiği ile ilgili olarak anlaşmazlığa düşmüş göründüklerinde öğrencinin itaat düzeyinde dikkat çekici bir düşme kaydedilmişti. Milgram'ın (1974) bulguları diktatörlüklerdeki durumla doğrudan ilişkilidir; çünkü Milgram'ın çalışmalarındaki öğrenci gibi, güvenlik güçleri ve diğer devlet çalışanlarına, "yanlış yapan" sivil halka şiddet uygulamaları emredilmiştir. Neyin nasıl yapılması gerektiğine ilişkin tepedeki-

ler arasında anlaşmazlık başgösterdiği zaman, daha alt kadrodakilerin verilen şiddet uygulama emrine itaat etmeme olasılıkları artmaktadır.

Buraya kadar söylenenleri toparlarsak, diktatörlüklerde iktidardaki eliti sıkı sıkıya kaynaşmış halde tutmak ve böylelikle halk kalabalıklarını kontrol etmek için güç kullanılmasını (örn. suikastleri, kaçınılmaları, mahkûmiyetleri, işkenceyi) meşrulaştırmak açısından ideoloji büyük öneme sahiptir. Diktatörlüğü sürdürmenin püf noktası, elitleri sıkı sıkıya kaynaştırmaktır. 2011 yılının Aralık ayında Kuzey Kore’de iktidarın bir diktatörden diğerine geçişi bizim konumuz için emsal oluşturmaktadır:

Kim Jong Eun, yönetim kadrosu tarafından neredeyse anında benimsenmişti. Bunun nedeni çok açıktı. Eski bir atasözünde de söylendiği gibi, ya hep birden asılacaklardı ya da ayrı ayrı sallandırılacaklardı. Kuzey Koreli elitler bunu çok iyi anlamışlardı. (Kuzey Koreli akademisyen Andrei Lankov’dan alıntı - Harlan, 2011).

KÜRESELLEŞMENİN OLUMLU VE OLUMSUZ YÖNLERİ VE “DİKTATÖRLÜĞÜ NEDEN ŞİMDİ İNCELEMELİYİZ?” SORUSU

Tarihsel açıdan baktığımızda, toplumlar için asıl norm demokrasiden ziyade diktatörlük olmuştur. Geçmiş 12.000 yıl ve ötesine dayanan insanlık tarihi boyunca, insanoğlu ilk yerleşimleri kurup tarıma başladığından ve hayvanları evcilleştirdiğinden bu yana, demokrasiden ziyade hep diktatörlüğün büyüüp serpildiği görülür; günümüzden yaklaşık 2500 yıl önce Atina kent devletindeki kısa bir dönemle, Batı toplumlarının yaklaşık son 250 yıllık dönemi buna sadece cılız birer istisnadır. Demokrasi çok şey vaadeder, öyle ki Hindistan, Brezilya, Endonezya ve batılı olmayan bazı belli başlı ülkeler de son yıllarda tam manasıyla olmasa bile demokrasiye uyum sağladılar. Bununla birlikte 1990’lardan bu yana Rusya, Ukrayna ve Macaristan gibi bazı ülkelerde demokrasiden diktatörlüğe geçişin sinyalleri gibi algılanan birtakım devrimler umut kırıcı bir tablo yarattı. Doğruyu söylemek gerekirse, düzenli ara-

lıklarla tekrarlanan seçimler ve dışarıdan bakıldığında demokratik yapının uygulamaları gibi görünen ama tamamen birer aldatmaca olan faaliyetler sadece diktatörlüğü meşru kılmak ve eski sistemi, diktatörün mutlak iktidarını meşru kılmak ve halkın dikkatini dağıtmak için demokratik söylemlerin yanı sıra seçimler gibi bir takım demokratik ritüelleri de *demokratik diktatörlük* makyajıyla sunmak için kullanılır oldular (bkz. *totaliter demokrasi* üzerine benzer tartışmalar, Talmon, 1952). Diktatörlük tehlikesi aslında tüm ulusların hamurunda vardır ve demokrasinin günün birinde kaçınılmaz olarak tüm yerküreye hakim olacağını varsaymak aptallıktan başka bir şey değildir.

Yaygın bir düşünceye göre küreselleşme kaçınılmaz olarak daha fazla demokratikleşmeyi de beraberinde getirecektir, üstelik bu taraftan bakıldığında küreselleşmenin karşılıklı demokratikleşme sürecine katkı yapması da (mesela güçlendirmesi) kaçınılmazdır. Özellikle, küreselleşme ile ilişkili olarak ülkeler arası bağlantıların artmasının yanı sıra, ticaretin ve bilgi akışının artıyor oluşu da kaçınılmaz bir katkı olarak görülmüştür. Bunların tümü, üzerinde çok kafa yorulmamış ve fazlasıyla basite indirgenmiş varsayımlardır; toplumlar, demokrasi-diktatörlük sarkacının aşırı kutupları arasında gidip geldiklerinden, bazı yönleriyle küreselleşme, uygulamada toplumların diktatörlük kutbuna kaymasına da yol açabilir. Buradan hareketle şu söylenebilir: Küreselleşme iki tarafı keskin bir bıçaktır, demokratikleşme sürecinde bazılarını yardım ederken bazılarını tökezlettiği de olur. Kuşkusuz diğer tüm faktörler arasında, aynı anda hem yararlı hem de zararlı olabilen bu durumun doğasını en iyi yansıtansa elektronik teknolojisidir.

Teknolojinin Vaatleri ve Sakıncaları

Özellikle bilgisayar devrimi ve internet dünyasında öne çıkan gelişmelerle birlikte teknolojiye yaşanan hızlı gelişim, daha özgür ve açık bir dünya vaadediyor. Bloglar, e-posta, Facebook, masa üstü yayıncılık ve iletişim teknolojilerindeki diğer birçok yenilikler, sıradan halkın ve tabandaki örgütlenmelerin iktidarı hedef almalarını kolaylaştıran yeni yollar açtı (Gillmor, 2006). Sıradan halkın

gücünü artıran söz konusu yeni teknolojiler sayesinde halkın erişebildiği kaynaklar çeşitlendiği gibi halkın sesi de artık daha fazla duyuluyor. Dahası artık Batılı medya devleri, Al Jazeera, Al Arabiya ve Batılı olmayan diğer birçok basın ve haber kuruluşuyla da boy ölçüşmek zorundalar (Seib, 2008). Tüm bu gelişmeler, daha açık, daha demokratik bir dünya yaratılmasını sağlayan teknolojik değişimleri destekliyor.

Fakat, Morozov (2011) tarafından şiddetle iddia edildiği gibi, karşı bir yönelim de var. Hükmettikleri halka baskı uygulamak ve diktatörlüklerinin hakimiyetini sürdürmek için diktatörlerin teknolojik yatırımları da her geçen gün artıyor. Bu gidişattan Batılı kitle iletişim araçlarında sürekli bahsediliyor. *The Washington Post* gazetesi şu haberi geçenlerde ön sayfadan verdi: En son teknolojik buluşların kullanıldığı izleme teknolojisi sektöründe “patlama yaşanıyor”. Sözü geçen teknolojileri kullananlar;

Tek seferde yüzlerce cep telefonunu dinleyebildikleri gibi, on binlerce e-postayı okuyabiliyor, hatta bilgisayar sahibinin fotoğrafını çekerek görüntüyü polise ya da bu yazılıma sahip olan herhangi birine gönderebiliyor. Bu yazılımlardan biri iTunes’un telefon güncellemelerini ve diğer yaygın programları, kişisel bilgisayarlara sızmak için kullanıyor. (Horwitz, Asokan & Tate, 2011, s. A6).

Dolayısıyla, elektronik iletişimde ve diğer teknolojilerdeki yeniliklerin çoğu Batılı demokrasilerde geliştirilmiş olmalarına, bilginin yayılmasını ve açıklığı desteklemelerine rağmen, aynı teknolojiler her nasıl oluyorsa kendilerini bir anda Suriye, İran ve Çin gibi baskıcı devletlerin elinde buluveriyorlar (Horwitz ve ark., 2011, s. A1). Bir başka raporda ise genç bir İranlı, devletin internete aşılmaz bir sansür uyguladığından ve resmi İran haberleri web sayfasından başka bir şey okuyamadığından yakınıyor ve bu nedenle internete veda ettiğinden söz ediyor (Erdbrink, 2012, s. A10). Bir insan hakları savunucusu ise, söz konusu gelişmiş teknolojinin yanlış ellere geçtiğinde “baskıyı, işkenceyi ve infazı” kolaylaştırdığını söylüyor (Horwitz ve ark., 2011, s. A6).

Sonuç olarak, küreselleşmenin ve ileri teknoloji iletişim sistemlerinin yaygınlaşmasının kaçınılmaz olarak daha açık toplumlar yaratacağı her zaman beklenmemelidir. Doğrusu bazı diktatörler ya da diktatör yönetimler söz konusu teknolojileri kendi ideolojik saplantılarını daha da güçlendirmek için kullanabildiklerini defalarca kanıtladılar. Fakat bu tehdit yalnızca diktatörlüklerle de sınırlı değildir.

Demokrasilerde bile söz konusu 21. yüzyıl izleme teknolojileri, sivil özgürlüklere yönelik potansiyel bir tehdit olarak görülmekte (Haggerty & Samatas, 2010). Bağımsız araştırma kuruluşlarının tüketici davranışlarını izlemelerini sağlayan aynı teknolojiler, kapitalist demokrasilerdeki hükümetlerin, istikrarı korumak ve terörizmi önlemek için halkın davranışlarını izleyebilmelerine de olanak tanıyor. Şu dillerden düşmeyen sözüm ona terörizmle savaş -ki ortada görüşülebilecek ve anlaşma sağlanacak elle tutulur bir taraf olmadığından bir türlü bitmek bilmiyor- 9/11 (11 Eylül) saldırılarından bu yana devletin gizliliğini ve sıradan halkın izlenmesini meşrulaştırmak amacıyla temcit pilavı gibi kullanıldı (Turley, 2012). Açıklığı kısıtlayan bu eğilimler akla ister istemez şu can alıcı soruyu getiriyor: Bir türlü sona ermediği açık seçik görülen terörle savaş sonucu, demokratik yaşam şekli acaba hangi açılardan ve ne ölçüde zarar gördü?

Bundan başka, *Cumhuriyet.com* (*Republic.com*) (Sunstein, 2009) ve *Dijital Demokrasi Efsanesi* (*The Myth of Digital Democracy*) (Hindman, 2008) gibi bazı etkileyici kitaplarda, dünyayı saran internet ağının gerçekte sıradan insanın sesini duyurmasını sağlamadığı ve aslında kişilerin mahrem bilgilerine erişim uygulamaları üzerinde durulduğu iddia edilmektedir. Şöyle ki “yankı boşlukları” içinde varolmayı tercih eden insanlar dünyaya ilişkin görüşlerini destekleyen yönde yazılanları okumak, yazmak, konuşmak ve dinlemek, geriye kalanlarıysa ayıklamak için yeni elektronik iletişim sistemlerini kullanıyorlar. İnternet ve demokrasi arasındaki ilişkiyi muhtemelen en ayrıntılı olarak ele alan Hindman (2008) çalışmasında, “internet güncesi ya da bloglama en fazla okunan politik yorum şekli olabilir, fakat... Bize göre blog

yazarları toplumun genelini büyük ölçüde temsil etmemektedir” yorumunu yapıyor (s. 135) ve ekliyor: Oransal kırılmaya göre düzenlenmiş webde “her parçada bir kazanan her şeyi alırken bütünün genelinde sadece bir tane kazanan her şeyi alır” şekline döner (s. 136). Her ne kadar Hindman internetin demokrasi üzerindeki etkisine ilişkin bu kötümser bakışı destekleyen deneye dayalı kanıtlar sunmuş olsa da, yine deneye dayalı az sayıda çalışmada daha karışık bir tablo sunuluyor. Mesela Garrett (2009), bir kişi bir haber kaynağını hevesle okurken onun görüşleriyle uyuşmayan bilgilere rastlamasının hikâyeyi okumaktan onu alıkoymadığını gösterdi. Okuyucunun kendi görüşlerini yansıtmayan bir haberi okumak için ilk adımı nadiren attığı şeklinde özetleyebileceğimiz “yankı odası” fikrinin bu bulguyla zıt düşmesi şüphesiz şart değil. Keza, çoğunluğun sesinin yayıldığı ve tepedekilerin kararlarını şekillendirebildiği “webde damlaya damlaya göl olur” teorisi de Hindman tarafından bulunan örüntüyü yansıtmamaktadır.

Son olarak, küreselleşmeyle ilişkili olarak erişilebilen haber sayısındaki muazzam artışın basında daha fazla özgürlük olarak algılanmaması konusunda da dikkatli olunmalıdır. Bazı açılardan basında tekelleşme giderek artıyor (Warf, 2007) ve söz konusu haber akışı musluğunun başında demokrasiye nazaran diktatörlüğe daha çok sempati duyan basın patronları var. Mesela Al Arabiya’nın sahibi olan Suudiler diktatörlüğe sadakatle bağlı olmalarının yanı sıra Al Jazeera’nın sahibi olan iktidardaki Katar Şeyhi’nin de daha özgürlükçü olmasına rağmen demokrasiye kucak açmadığı gün gibi ortada.

İstikrar Aldatmacası ve Birleşik Devletler

Uluslararası duruma tarihsel açıdan bakıldığında, dünya genelinde yaygın bir hükümet şekli olan diktatörlük uzun vadede demokrasiye yenik düşecekmiş gibi görünmüyor. Birleşik Devletler’in ve diğer Batılı güçlerin askeri ve ekonomik üstünlüğü, demokrasi-nin kazandığı gibi bir sonuca ulaşmamıza yol açabilir. Doğrusunu söylemek gerekirse bazı düşünürler (örn. Fukuyama, 1992), “tarihin sonu”nu ve kapitalist demokrasinin zaferini ilan ettiler. Fakat,

nasıl ki Marx'ın "sınıfsız toplum"a doğru tarihin kaçınılmaz bir ilerleyiş sergileyeceği öngörüsü fiyaskoyla sonuçlandıysa, bazı kapitalist demokrasi destekçilerinin tarihin eninde sonunda liberal kapitalist bir yola gireceği şeklindeki öngörülerini de aynı şekilde hatalıydı. Komünist ve kapitalist imparatorlukların kendini adanmış destekçilerinin tümü, kendi hükümet şekillerinin nihai yönetim biçimi olduğu aldatmacasına kendilerini kaptırmışlardı. Bu gibi aldatmacalara kapılmamak için zamanın sınırlarını aşmak ve tarihsel bakış açısına uyum sağlamak önemlidir.

Çinliler, Mısırlılar, Yunanlılar, Romalılar ve diğer tüm kadim imparatorluklar eninde sonunda yıkıldılar. Daha yakın dönemde Britanya İmparatorluğu sadece yüzyıl süreyle dünyaya hükmetti ve Amerikan üstünlüğününse daha ne kadar devam edeceğini bilen yok -on yıl, elli yıl, yüz yıl- siz ne dersiniz? Eninde sonunda Amerika'nın da gerileme devri başlayacak. Halihazırda tahminler Çin ekonomisinin 2030'dan önce dünyanın en büyük ekonomisi olacağını gösteriyor.

Her ne kadar bir imparatorluğun yıkılıp gitmesi illa ki belirli bir hükümet şeklinin de sona erdiği demek olmasa da; Birleşik Devletler'in, farklı bir hükümet şeklinin iktidara geldiği yeni bir süper güce dönüşecek olması da muhtemeldir. Çin'in küresel güç haline gelmesi uluslararası arenada demokrasi ve diktatörlüğün geleceği açısından acaba ne anlama geliyor? Yeniden dirilen bir Rusya dünya genelinde demokrasinin mi yoksa diktatörlüğün mü hizmetinde olacak? Birleşik Devletler'in ve Batı Avrupa'nın kaçınılmaz gerileyişi demokrasi ve diktatörlük açısından ne anlama geliyor? Demokrasinin ve diktatörlüğün geleceği hakkında küresel düzeydeki bu sorular zamanında sorulmuştur ve konuyla yakın ilgilidirler; ayrıca, açık toplum destekçileri için diktatörlüğün arz ettiği tehlikelere daha yakından değinmenin önemine de vurgu yaparlar.

Demokratik Diktatörlüklerde Seçimler

21. yüzyılda demokrasi maskesi takan diktatörlükler hızla çoğalıyor. Bugün Rusya ve İran'da bile önemli politik ofislerin kadro-

laşmaları seçimler yoluyla yapılıyor. Irak'ta, Afganistan'da ve Batılı güçlerin etkisi altındaki günümüz diktatörlüklerinde de seçimler yapılıyor. Bununla birlikte, eldeki çok sayıda kanıtın gösterdiği gibi, ilk olarak zaten görev başında olan maskelenmiş diktatörleri demokratik bir diktatörmüş gibi göstermek için seçimlere hile karıştırılıyor (Lehoucq, 2003; Schaffer, 2007; Schedler, 2006). İkincisi, bazı durumlarda halk hileli seçimlere karşı direniş gösterse de (J. Tucker, 2007), "zoraki demokrasi"nin diktatörlüğe kaymayı gizlemek için kullanıldığı bazı ülkelerde, uzun vadede demokrasi-nin diktatörlük karşısında yenilgiye uğrama olasılığı da güçlüdür. Mesela, Rusya'da ve İran'da uzun vadede çok cılız bir demokrasi olasılığı bile uzak görünüyor. Üçüncüsü, demokratik yönde ufak tefek adımların atıldığı birçok ülkede (örn. Suudi Arabistan, Çin) diktatörlükler varlığını devam ettiriyor. Dolayısıyla, demokrasinin sözüm ona yayılması, diktatörlüğün getirdiği tehlikelere karşı biz-leri körleştirmemeli.

Diktatörlük tehlikesinin devam ettiği gerçeği 1979'da baş gösteren İran devrimi sırasında da aşıkârdı. Devrimi izleyen birkaç ay boyunca, İranlı erkekler ve kadınlar, konuşma özgürlüğü, basın özgürlüğü, toplanma özgürlüğü, politik örgütlenme özgürlüğü ve sanat serbestliği gibi hatırı sayılır özgürlüklerin keyfini doyasıya çıkardılar. Sadece üniversite kampüslerinde değil İran'ın dört bir yanında halk, sivil toplumun ilk tohumlarının atılmasına ve halkın karar mekanizmalarına dahil oluşuna dair ilk umut verici sinyallere tanıklık etti. Rüzgâr gibi geçip giden kısa bir süre boyunca demokrasi adım adım İran'a doğru ilerlemişti. Ne yazık ki sadece bir yıl içinde ülke Irak'la 8 yıl süren bir savaşa tutuştu, kriz üstüne kriz üretildi ve tüm bunlar özgürlüklere son verilmesini ve diktatörlüğün yeniden inşasını meşru göstermek için kullanıldı (bu deneyim kitabın 5. Bölüm'ünde ayrıntılı olarak tartışılmaktadır).

İran'da yaşanan bu kısa demokrasi deneyimi, dünyanın bazı yerlerinde toplumu temellerinden sarsan devrimlerle bile diktatörlükten kurtulmanın ne kadar zor olabildiğini hatırlatıyor. Arap Baharı'nın başlangıcından bu yana yaşanmakta olan kavgalar

bu durumun inandırıcı delilleridir. İnsanlık tarihi boyunca kadim Atina'dan modern Almanya'ya kadar çok sayıda toplumsal örnekte diktatörlüğün telaffuz edilmiş olması da hatırlatıcı bir nottur.

Sonuç olarak, diktatörlüklerin eninde sonunda yıkılacaklarına ve uzun vadede zaferi demokrasinin kazanacağına körü körüne inanmak, çılgınca bir hayalden öteye gidemez. Diktatörlükle kıran kırana savaşmak için onun psikolojik temellerinin iyice anlaşılması önemlidir. Bu kitapta, diktatörlüğün psikolojisini ve diktatörlüğün devamı için gereken psikolojik nedenleri araştırmak için, psikoloji bilimi araştırmalarının yanı sıra tarihsel ve çağdaş örnekler kullanılmaktadır.

Dönüştürücü Diktatörlüğün Yükselişi

Yurttaşlarının psikolojik özelliklerini zorla değiştirerek iktidarını sürdürmeyi amaçlayan rejimler olarak tanımlayabileceğimiz *dönüştürücü diktatörlüklerin* yükselişi, araştırmacıları diktatörlükleri incelemeye mecbur kılan bir diğer önemli sebeptir (bu konu kitabın 8. Bölüm'ünde etraflıca incelenmektedir). Dönüştürücü diktatörlerin zihninde belirli sosyal düzenler olduğundan, ayrıca *ideal vatandaş* imgesinin hedeflenen sosyal düzene uyması beklendiğinden, bu diktatörler tüm halkı belirli kalıplara bire bir uyacak şekilde değişmeye zorlamaktan çekinmezler. Vatandaşları, ideal insan tipi olarak kabul ettikleri her ne ise, ona dönüştürmek için belli başlı politik, ekonomik ve kültürel programları uygulamaya sokmak amacıyla ordunun ezici gücünü ve güvenlik kuvvetlerinin diğer unsurlarını kullanırlar. Rejimin devamlılığının, ideal insan tipi hedefine ulaşmaya bağlı olduğunu düşünürler. Mao bu hedefi 1957 yılında yaptığı konuşmasında açıkça dile getirmiştir: “Yeniden biçimlendirmeye olan ihtiyaç mutlaka kabul edilmelidir. Sağcılar yeniden biçimlendirilmeye ihtiyaçları olduğunu itiraf etmelidirler.” (Leung & Kau, 1992, s. 736). Dolayısıyla, Mao ve Stalin kendi yorumlarına göre uygun olan *ideal komünist yurttaşı* ararlarken, Hitler *Nazi ideolojisine uygun yurttaşı*, Humeyni ise *ideal müslüman yurttaşı* yaratmak için benzeri bir arayış içerisine girmişlerdir.

Şüphesiz tüm toplumların kendilerine göre ideal yurttaş tipleri vardır ve hemen hepsi gençleri akıllarından geçen bu ideale yönlendirmek için uğraşırlar. Kuzey Amerika'nın ve Batı Avrupa'nın kapitalist demokrasileri de bunun dışında kalmazlar. Kapitalist demokrasilerin eğitim ve kültürel sistemleri, iyi yurttaşlık kriterlerine göre düşünme ve eyleme geçme konusunda gençleri eğitmeye yönelik şekilde içeriklendirilmiş ve donatılmıştır. Bu durum, özellikle politik seçim kampanyaları sırasında sergilenen, rakiplerin birbirlerini toplumun temel yurttaşlık değerlerine uymamaları konusunda suçladıklarında iyice su yüzüne çıkar. Mesela, Birleşik Devletler'de 2012 başkanlık seçimleri kampanyalarında Cumhuriyetçiler, zorunlu sağlık sigortası gibi programları uygulamaya koyması nedeniyle başkan Obama'yı Birleşik Devletler'in yönünü sosyalizme çevirmekle suçladılar. Cumhuriyetçilerin politik iddialarına göre başkan Obama, kişiyi bireysel ödüllendirmeye teşvik eden, kendi kendine yetebilme, kişisel sorumluluk alma ve bireysel çaba gösterme gibi geleneksel Amerikan ideolojisine karşı bir tavır sergiliyordu. Elbette başkan Obama ve Demokrat Parti, fırsat eşitliğini, adaleti ve ılımlılığı temel alan geleneksel Amerikan ideolojisini asıl Cumhuriyetçilerin terkettiğini iddia ederek karşı tarafı suçlamakta gecikmediler. Dolayısıyla tüm toplumlarda olduğu gibi Batılı kapitalist demokrasilerde de, yurttaşları belirli idealler doğrultusunda kalıplaştırmayı amaçlayan hükümet programlarının uygulanması için bilinçli olarak çaba harcanır.

Fakat Batılı kapitalist demokrasilerde öncelikle toplumsal idealleri eleştirmenin yanı sıra daha farklı idealler ve bunlara nasıl erişileceğine ilişkin yollar önerilmesine bir dereceye kadar müsamaha gösterilir. İkincisi, var olan idealin biraz daha farklı bir biçimini öneren (ancak radikal derecede farklı bir ideal olmamak kaydıyla) ve söz konusu idealin gerçekleştirilmesine ilişkin farklı politikalar sunan liderlerin halkın çoğunun ve bazen de çoğunluğun seçimiyle belirlenmesi gibi kendine has bir katılım da sadece burada vardır. Diktatörlüklerde topluma tercih hakkı verilmez: Halkın tercihinin belli ettiği seçimler ya yapılmaz (Çin'de ve Kuzey Kore'de olduğu gibi) ya da yapılsalar bile bunlar, 2009'da İran başkanlık seçimleri ve 2011'de Rusya parlamentosu seçimlerinde

yaşandığı gibi, sonucun diktatör tarafından önceden belirlendiği düzmece seçimlerdir.

Modern dönüştürücü diktatörlüklerde, diktatör ve onun beyin takımı (iç halka) ideali belirler ve bu ideali, halkın görüşüne ya da halk oylamasına asla sunmazlar. Dolayısıyla, Nazi ideali nasıl Hitler ve beyin takımı tarafından belirlendiyse, S.S.C.B., Çin ve Küba'da komünist ideal sırasıyla Stalin, Mao ve Castro tarafından, İran'da ve Suudi Arabistan'da ise İslami ideal sırasıyla Humeyni ve Kraliyet Ailesi tarafından belirlenmiştir. Adı geçen ülkelerde ordu ve diğer güvenlik güçleri, liderin ideale ilişkin yorumlarını karşı görüşlerden korumak ve böyle bir tehdit başgösterdiğinde idealden sapan grubu hızla bertaraf etmek için kullanılmışlardır.

Dönüştürücü diktatörlüklerdeki başlıca sorun iktidardaki eliti sıkı sıkıya kaynaşmış halde tutabilmenin yanı sıra, toplumu ideal birer yurttaşla dönüştürmek için gereken politikalarla ve toplumsal idealle aynı görüşte olmalarını sağlamaktır. Dönüştürücü diktatörlüklerde kıran kırana çatışmalar tepede yaşananlardır; diktatör, iktidardaki elitin hiçbir üyesi gösterdiği yoldan çıkmasını diye dışıyla tırnağıyla savaşır. Bu bilginin ışığında, devrimin daima kendi çocuklarını yediği ve diktatörlerin daima kendi içlerinden çıkan asiler tarafından devrildiği daha iyi anlaşılacaktır; Stalin'in ajanları Troçki'nin peşini inatla bırakmadılar ve birçok başarısız suikast girişiminin ardından onu 1933'de Meksika'da öldürmeyi başardılar; çalışma masasında bir buz kancasıyla öldürüldüğü sırada Stalin'in biyografisini yazıyordu (Stalin'in biyografisini kime yazdıracağı konusunda elbette seçici davrandığını gönül rahatlığıyla tahmin edebiliriz!).

NİHAİ YORUM

“Senden nefret ediyorlar Ralf. İşini bitirecekler.”

“İşini yarın bitirecekler.”

“İyi de niye?”

“Bilmiyorum.”

(*Golding, 1997/1954, s. 219*)

William Golding'in (1997/1954) insanın beyninde şimşekler çaktıran romanı Sineklerin Tanrısı'nda (Lord of the Flies), bir grup İngiliz oğlan çocuğu İkinci Dünya Savaşı sırasında ıssız bir adaya düşerler. Cennetten bir parça olan ada gençlerin savaştan kaçmaları için güzel bir fırsattır. Nihayet çocuklar Ralf'i lider olarak seçtiklerinde bir tür demokrasi şekillenir. Piggy lakaplı akıllı bir çocuk, diğer tüm çocukların yararına olacak doğru kararlar verebilmesi için Ralf'e yardım etmeyi dener; ancak, bir grup çocuk potansiyel bir diktatör olan (ki sonradan gerçekten olur) Jack'in emri altında bir araya gelerek avlanmaya başlarlar; Jack'in sağ kolu ahlaksız Roger'dır. En sonunda avcılar demokrasiyi alaşağı ederler ve bir tek Ralf kalana kadar demokrasiyi savunan tüm direnişçileri öldürürler. Ralf neden kendisini avladıklarını sorduklarında (yukarıdaki konuşma) avcılardan ikisi basitçe “bilmiyoruz” derler. Diktatörün destekçileri de çoğunlukla aynı yanıtı verirler. Diktatörlerin başa nasıl geçtiklerinin, sıradan insanların neden kötü şeyler yapmaya başladıklarının (ki bizim örneğimizde Ralf'in eski arkadaşları onu tıpkı bir yaban domuzu gibi avlamışlardır) açıklaması çok karışık. Diktatörün bir sıçrama tahtası kurmasına ve potansiyel diktatörün iktidara sıçramasına yardım eden faktörleri incelediğim bu kitapta söz konusu karmaşayı çözümlüyorum.

I

PSİKOLOJİ VE DİKTATÖRLÜĞE İLİŞKİN SIÇRAMA TAHTASI MODELİ

“İyi bir teori kadar pratik başka bir şey yoktur.” sözüne derinden inanırım ve bu inançtan yola çıkarak, 1. Bölüm’ün iki ana başlığı altında, okumakta olduğunuz kitabın temelini oluşturan ana teorik yaklaşım açıklanmaktadır. Gelenekçi psikolojiyi merkeze oturtan mekanik, nedensel indirgeyici modelin diktatörlüğü açıklamada neden yetersiz kaldığını eleştirel bir gözle tartışarak 2. Bölüm’e başlıyorum. Sosyal olarak yapılandırılmış dışarıdaki dünyayı gözardı eden gelenekçi model, kişilik psikolojisindeki özelliklerden tutun beynin çağdaş nöroloji bilimine uygun kısımlandırılmasına kadar uzanan bir yelpazede, insanların içinde neler olup bittiğine odaklanır. Bu gelenekçi modele uyum sağlanması ise, amaçlılığı ve bilinçli iradeyi inkâr eden, davranışa ilişkin nedensel düşüncelerle sonuçlandı. Gelecek nesillerin kafalarını şöyle bir sallayıp, tıpkı bizim bugün geçmişe bakıp 1930’larda ve 1940’larda yaygın olan, zeki insanlar hata yapmaz şeklindeki radikal davranışsallığımız gibi yanlış düşünceleri ve mükemmeliyetçi yaklaşımları kafalarından silkeleyip atacaklarından şüphe duymuyorum.

Radikal davranışçılık ve radikal nörobilim gibi köklü araştırma akımlarının tümünün özünde daima bir gerçeklik payı var elbette. Burada asıl sorun araştırmacıların bakış açılarını giderek daha fazla daraltmaları ve beynin bölümlerindeki aktivitelerin (radikal nörobilim) ya da etki-tepki ilişkilerinin (radikal davranışçılık) bireyin daha büyük bir dünya içerisindeki davranışlarını açıkladığına inanmalarıdır.

Nörobilimlerin ekonomi, politika ve sosyal faktörlerden kaynaklanan hegemonyası, bu yaklaşımın gerçek bilimsel yararlılığından ayrılmıştır. Beyni görüntüleme teknolojilerini içeren araştırmaların beraberinde genellikle hatırı sayılır burslar da geldiğinden, birinci faktör olarak üniversite yöneticileri nörobilim araştırmalarını kuruluşları için yeni ve umut veren gelir kaynakları olarak görmektedirler. Nörobilimsel araştırmalarda yaygın olarak karmaşık bir araç gereç donanımının yanı sıra “kuralcı bilim” ya da tıp okulu öğretileri yer aldığından, ikinci bir faktör olarak psikologlar kendi alanlarının nörobilimcilerin gözünde henüz istedikleri bilimsel saygıyı kazanmadığından dem vururlar. Fakat nasıl ki davranışçılığın hegemonyası yanlış yola sevk ediyorsa, “Etki ve tepki arasında hangi sinirsel ilişkiler dizisi aracılık ediyor?” sorusunun cezbediciliğine karşın nörobilimin hegemonyasının da amaca zarar verdiği kanıtlanacaktır (Prentice & Eberhardt, 2008, s. 139).

Diktatörlüğü anlamada gerçekten yararlı olan psikoloji tipini netleştirdikten sonra (bkz. 2. Bölüm), diktatörün sıçrama tahtası modelini sunuyorum (bkz. 3. Bölüm). Yönelimsel faktörlerin yanı sıra mekanik, indirgeyici nedenlere dayanan geleneksel odaklanmadan uzaklaşan sıçrama tahtası modeli, diktatörü başa getiren ve iktidarda kalmasını sağlayan durumsal faktörleri merkezine alır. Elbette diktatörün kişisel özellikleri de rol oynar; fakat bu rol geçerli durumun kısıtları içinde sahnelenir. Dolayısıyla, diktatörlüğü anlamak için psikologların, güçlü elitin ideolojik kaynaşmasını ve halk kalabalıklarını kontrol altında tutmak için kaba güç kullanmalarını sağlayan normatif sistemlere odaklanan bir psikolojiye ihtiyaçları olduğunu ileri sürüyorum.

DİKTATÖRLÜĞÜ AÇIKLAMAK: HANGİ PSİKOLOJİ BİLİMİ İLE AÇIKLANABİLİR?

Muhafif eylemciler evlerinde basıldı ve ardından önce işkence edilmek, sonra da idam edilmek üzere yeri bilinmeyen hapis-hanelere götürüldü; evlerinde ne var ne yoksa yağmalandı ve savaş ganimeti olarak el kondu. Kurbanların bebekleri ve küçük çocukları da yağmalananlar arasındaydı.

-Penchaszadeh (1992, s. 291)

Escraches,¹ insan hakları ihlallerini kınamak amacıyla ve idam edilmiş ya da işkence mağduru yüzlerce insanın kimliklerini açığa çıkarmak üzere yapılan toplumsal gösterilerdir. Göstericiler işkencecilerin yaşadığı evleri işgal eder ve ellerindeki pankartlarla sloganlar atarak caddelerde yürürler.

-Kaiser (2002, s. 499)

¹ÇN: *Escraches*'in Türkiye'deki karşılığı olarak Cumartesi Anneleri örnek verilebilir.

1976 ve 1983 yılları arasında Arjantin, modern çağın en zalim ve en baskıcı askeri diktatörlüklerinden biri tarafından yönetilmişti. Arjantin’de devlet destekli şiddetin hakim olduğu bu çağ, daha birçok kanlı diktatörlüğün ve cunta yönetiminin iktidar tahtına oturup kaldıkları dönemlerle kıyaslandığında bile dikkate değer bir zaman aralığıydı (Arditti, 1999). Devlet güvenlik güçlerinin ellerinde ızdırap çekmiş olan yüz binlerce politik tutukluya ek olarak, on binlerce insan da kayıplara karışmıştı. Aileleri, insan hakları eylemcileri ve diğerleri tarafından inatla, bıkmadan ve kapsamlı bir şekilde aranmalarına rağmen, kayıpların çoğuna bir daha rastlanmadı. Artık biliyoruz ki bazı olaylarda kurbanlar çırılçıplak soyulmuş, uyutulmuş ve Atlas Okyanusu ya da Rio de la Plata nehri üzerinde uçmakta olan askeri uçaklardan aşağıya atılmışlardı. Kurbanları uçaktan attığını itiraf etmiş eski bir subay olan Horacio Verbitsky, kilisenin bu şiddet politikasını nasıl desteklediğini ve rahiplerin idamlardan sonra cellatları nasıl teselli ettiklerini de açıklamıştı (Verbitsky, 1996).

Tıpkı diğer baskıcı diktatörler gibi, 1976-1983 döneminde Arjantin’e hükmedenler de ellerindeki sayısız kurbanlarına acı çek-tirmek için akla gelmedik yollar icat etmede inanılmaz bir yaratıcılık sergilemişlerdi. Penchaszadeh’nin açıkladığı gibi (1992, bu bölümün başında geçen alıntı), baskıcı devletin kurbanları sadece yaşamlarını ve mal varlıklarını kaybetmekle kalmadılar, çocukla-rını da yitirdiler. Birçok olayda politik eylemcilerin bebekleri ve küçük çocukları ailelerinden koparılarak, ebeveynlerine işkence edenlerin, katledenlerin ailelerine verilmişlerdir. Kaçırılmış çocuk-ların gerçek kimliklerini ortaya çıkarmak için onlardan ve biyolojik ebeveynlerinin iskeletlerinden alınan örneklerle DNA testi yapılıyor, yeni teknolojiler buna izin veriyor (Corach ve ark., 1997); ancak burada adalet arayanların karşısına ahlaki bir ikilem çıkıyor: Üvey anne ve babalarının aslında gerçek -biyolojik- anne ve babalarına işkence etmiş ve sonra da öldürmüş olan kişiler oldukları bu ço-cuklara söylenmeli mi ve eğer söylenecekse bunun yolu ne olmalı?

Arjantin diktatörlüğünde iktidardaki elit, farklı toplumsal kural-lar getirdi ve bunların uygulanması için güç kullanmaktan çekin-medi; mesela diktatörlüğe başkaldıran politik muhalifler, çocuk

sahibi olma, hatta yaşama hakkına bile sahip değillerdi. Bahanele-ri de şuydu: Eğer bu çocuklar büyürlerse ileride muhalif direnişin bir parçası olurlar (sırf bir aile üyesi “kanunlara karşı geldi” diye bir ailenin tüm fertlerinin işkenceye maruz kalmaları birçok dik-tatörlükte yaygın bir uygulamaydı; bilhassa Stalin yönetimindeki Sovyetler Birliği aralarında en kötü nam salmış örnek olmakla bir-likte [Montefiore, 2003], Pol Pot liderliğindeki Kızıl Kmerler’in ida-resindeki Kamboçya gibi daha küçük diktatörlüklerde de benzer olaylar yaşanmıştı [Ung, 2000]). En sonunda buldukları çözümse bu çocukların ailelerinden koparılarak rejime sadakatle bağlı olan ve muhaliflere işkence edip öldürmüş olan kişiler tarafından bü-yütölmeleri idi. Cuntacıların yarattıkları toplumsal kurallar ve bun-ları uygulamak için halka uyguladıkları zulüm, Arjantin Katolik Kilisesi tarafından doğrudan ve bariz bir şekilde desteklenmek-teydi (Mignone, 1988).

Fakat tıpkı Arjantin’i ellerine geçirmiş olan askeri diktatörlerin muhalifleri sindirmelerine yardımcı olacak farklı toplumsal kural-lar geliştirmeleri gibi, daha açık bir toplum ve adalet uğruna savaşı-ma yürekliliği gösteren sivil halk da kendi muhalif kurallarını şe-killendirmeye başlamıştı. Mesela, kayıp anneleri ve nineleri halka açık yerlerde sessizce toplanıyorlardı. Arjantin’in dört bir yanında ve dış dünyada bu kadınlar artık Mayo Meydanı (Plaza de Mayo) anneleri ve nineleri olarak tanınmaya başlamışlardı (Arditti, 1999); bu çaresiz kadınların sessizce yarattıkları bu topluluk, ilk sessiz direnişlerini yaptıkları yerin isminden almıştı adını. Belki sayıca azdılar, ancak onların çıt çıkarmadan yaptıkları bu direniş kayıplar sorununu toplumun bilincinde daima canlı tutması açısından çok önemliydi. Toplama kamplarında ölmüş olan hamile kadınların bebeklerinin geri alınması gibi insan hakları ihlallerine dikkat çe-kerek yarattıkları duygusal güç sayesinde, Plaza de Mayo anneleri ve nineleri, ülke içinde ve ülke dışında Arjantin’deki durum üzeri-ne uzun uzadıya yazılıp çizilmesine neden oldu (1955’den 1994’e kadar ırkçı rejimin iktidarda olduğu Güney Afrika’da, siyah ku-şaklı yas giysileriyle toplumun önüne çıkan Siyah Kuşaklı Beyaz Kadınlar da (Black Sash White Women) benzeri bir muhalif tavır sergilemişlerdi, bkz. Burton, 2010).

Kaiser tarafından *Escraches* olarak tarif edilen yeni bir toplumsal davranış şekli, adalet arayanlar tarafında yakın dönemde geliştirildi (2002, bu bölümün başında geçen alıntı). Sergilenen bu yeni davranış şekli, 1976-83 döneminde yaşanmış olan işkencelerden ve suikastlerden sorumlu olanların, diktatörlük sonrası genel aften yararlanmalarına gösterilen bir tepkiydi. Eski işkencecilerden ya da suikastçilerden birisinin kimliği açığa çıktığında, halk onun yaşadığı semte akın ediyor (ki söz konusu kişilerin neredeyse tümü erkekti) ve varlığını halka duyuruyorlardı. Toplu halde yapılan bu eylemin amacı kayıplar sorununu sürekli gündemde tutmanın yanı sıra, diktatörlüğün kurbanlarının başına gerçekte ne geldiğini ortaya çıkarmaya yardımcı olmaları için eski işkencecilere ve katillere baskı yapmaktı.

Arjantin'deki diktatörlüğü destekleyenlerin ve muhaliflerin sergiledikleri davranış psikoloji bilimi açısından önemli sorular doğuruyor. Arjantin'deki diktatörlerin uyguladıkları şiddet, ebeveynleri katlederek onların çocuklarını büyütmeleri için öz anne ve babalarının cellatlarına verebilmelerini meşru görmelerini sağlayan sosyopolitik sisteme acaba hangi psikolojik süreçler yol açmış olabilir? Karşıt görüşlerini toplumun karşısında sessiz kalarak ifade etmekten başka çareleri olmayan kayıp anelerini ve ninelerini diktatörlüğe karşı inatla direnmeye hangi psikolojik süreçler sevketmişti? Gerek Arjantin'de gerekse dünyanın başka yerlerinde diktatörlüklerin kurulması ve devrilmesi, toplumun hem amaçlı hem de başka türlü anlam yaratma kapasitesiyle gerçekleşmektedir. İşkencecilerin ve cellatların kendi kurbanlarının çocuklarına bakmalarını meşrulaştıran da yine bu anlam yaratma kapasitesidir.

PSİKOLOJİ BİLİMİNDE EĞİLİMLER

Hedefe yönelik davranışa karşı sergilediği olanca sıcakkanlılığa rağmen, kognitif bilim yeni ruh haliyle aracılık kavramına karşı yine de temkinlidir. "Aracılık", amaçlı evreler arasında gidip gelerek iş yapmaktır. (Bruner, 1990, s. 9).

Modern psikoloji bilimi 19. yüzyıldaki başlangıcından beri bir dizi önemli entelektüel salınım yaşadı (bkz. Moghaddam, 2005). 19. yüzyılın sonlarında zihnin öğelerini araştırmak için iç gözlemi kullanan Wilhelm Wundt (1832-1920) ve Edward Titchener (1867-1927) tarafından inşa edilen gelenekler, 20. yüzyılın başlarında 1913 yılında John Watson'un (1878-1958) davranışçı manifestosu ve daha sonra B. F. Skinner'ın (1904-1990) radikal davranışçılığı ortaya koymasıyla terkedildiler. Davranış bilimciler dağıtılmış zihnin, özbenliğin ve iddia ettikleri diğer öznel fenomenlerin doğrudan ve nesnel olarak ölçülebilir olmadıklarını, dolayısıyla davranış biliminin bir parçası olamayabileceklerini iddia etmişlerdir. Davranış bilimcilerin; psikoloji sadece nesnel olarak gözlenebilen, açıkça görülen davranışla ilgilenmelidir savı, neredeyse yarım asırdır akademik psikolojiyi etkilemeyi sürdürdü.

1950'lerde Jerome Brunner, George Miller, Noam Chomsky ve diğerlerinin başı çektiği kognitif devrim, davranışçılığı sahnedenden çıkaramasa da kenara itti. Zihne geri dönüş yapılmasını sağlayan kognitif devrimle, zihni bir bilgisayar, bir "düşünce makinesi" olarak görme metaforu da yeşermiş oldu. Günümüzde her ne kadar akademik psikolojinin, düşünme üzerine odaklanmış olmasına ve davranış bilimcilerin talep ettikleri gibi sadece bariz davranışlarla ilgilenmeyi bırakmış olmasına rağmen, belirleyici ve nedensel bir modelin uyarlanması ısrar etmektedir; ancak artık nedenlerin, zihinsel mekanizmaların dışı vurumu oldukları varsayılmaktadır.

Tüm bu dönem boyunca, özellikle klinik arenada ve daha geniş bir kültürde, ayrıca da bir dereceye kadar akademik psikoloji üzerinde Freudcu psikolojinin güçlü etkisi varlığını sürdürdü (Örn. yer değiştirmiş öfke gibi araştırma alanlarında; N. Miller, Pederson, Earlywine & Pollock, 2003). Davranışçılık, Freudcu psikoloji ve geleneksel kognitif psikoloji arasındaki temel benzerlik, nedene dayalı modeldir ve insan davranışının, insanın kendi hür iradesine yer vermeyen bireysel düzeydeki nedenlere dayalı olarak belirleneceğini varsayar. Davranış bilimciler için ortamdaki uyaranların hepsi birer nedendir; psikodinamik psikologlar içinse

nedenler bilinçaltında yatarlar; gelenekçi kognitif psikologlar içinse nedenler zihinsel mekanizmalardır.

Yükselen nörobilimin yanı sıra yeni beyin görüntüleme teknolojileri, nedenlere ilişkin araştırmalar için beynin özelleşmiş bölümlerine odaklanmayı sağladı. Bruner'in değindiği gibi (1990, bu bölümün başında geçen alıntı), amaçlılığın ve bilinçli iradenin reddi, sonucu yaratır (bu konuda gelenekçi görüş için Wegner'e bakınız). İlginçtir ki, önde gelen bazı nörobilimciler geriye dönmüş, tekrar düşünmüş ve aracılığın, kişisel sorumluluğun ve hatta hür iradenin var olduğu sonucuna varmışlardır (Gazzaniga, 2011). Ardından, amacın zihinsel inşasına ilişkin ortak süreçleri (örn. sosyal etkileşimdeki insanlar anlam yaratırken nasıl birleşirler?) ve düşünce ile eylemi düzenlerken anlam yaratmanın gücünü keşfedeceklerini umuyorum.

Fakat, birinci kognitif devrimin de öncülerinden olan Bruner'in de dahil olduğu ikinci kognitif devrimin bir parçası olan bir diğer araştırmacı grubu, mahrem bireysel zihinlerin içine girmeden, sosyal hayatı şekillendiren ortak süreçlerin dışında kalarak yanıt aramışlardır (Harré & Moghaddam, 2012). Psikolojideki bu yeni akım, sonraki başlık altında değindiğim iki tip insan düşüncesi ve eylemini birbirinden ayırarak daha iyi anlaşılabilir. Wittgenstein'in (1953) ortaya koyduğu gibi, anlamların sosyal, örüntülenmiş ve ortak karakterde olmaları gereklidir.

Performans Kapasitesi ve Performans İçeriği

Dişçide bekleme salonunda oturduğunuzu ve bu sırada cadde-den yükselen bir patlama sesi duyduğunuzu hayal edin. Sizinle aynı odada beklemekte olan bir adama bakıyorsunuz ama adam sese hiçbir tepki vermiyor. “Gürültüyü duydunuz mu?” diye telaşla soruyorsunuz. Oldukça yaşlı bir adam ve “Ne söylediniz?” diye cevap veriyor; “İşitme cihazım çalışmıyor gibi... Galiba pili azaldı. Yüksek sesle konuşur musunuz?”. Yaşlı adamın zayıflamış olan işitme duyusu; insanların işlevlerini ne kadar iyi yerine getirdiklerini, duyularının ne kadar iyi çalıştığını ve mesela ne kadar iyi duyduklarını ve gördüklerini ilgilendiren, benim *performans*

kapasitesi olarak tanımladığım insanın yeteneklerinin kullanılabilirliği ile alakalıdır. Bu alandaki davranış, nedensel olarak belirlenmektedir. Örnek olarak, eğer bir araba kazası geçirmiş olsaydım ve başımdan aldığım derin bir darbe sonucu işitme duyumu kaybetseydim, bu, darbe ile işitme kaybım arasında nedene dayalı bir ilişki olduğu anlamına gelirdi.

Şimdi dışının muayenehanesinden dışarı fırladığını ve “Gürültüyü duydunuz mu? Galiba birisi ateş etti! Size de öyle gelmedi mi?” diye sorduğunu düşünün. Bu soru *performans içeriği* ile ya da davranışın gerçekleşme ve ona anlam yükleme şekliyle ilgilidir (Moghaddam, 2002’den uyarlanmıştır). Şimdi ise soru şudur: Bu gürültü ne anlama geliyordu? (performans içeriğine gönderme). Bu soru, “Gürültüyü duydunuz mu?” sorusundan çok farklıdır (performans kapasitesine gönderme).

Performans kapasitesi nedene dayalı olarak belirlendiği halde, performans içeriği; standartlar, kurallar, değerler ve kültürel uygulamanın diğer özellikleri gibi normatif sistemler tarafından düzenlenmektedir. Demek ki duyduğum sesi nasıl yorumladığım kültürel deneyimlerime, bilgime ve o an içinde bulunduğum duruma bağlı olacaktır. Dişçiye şöyle bir yanıt verebilirdim, “Silah sesini tanırım, bana kalırsa silah değil başka bir şeyin sesiydi bu. Belki de bir arabanın egzozu patlamıştır.”;şöyle de cevap verebilirdim, “Silah sesi neye benzer hiçbir fikrim yok, fakat çok güçlü bir patlamaydı, başka ne olabilir bilemiyorum. Silah olduğunu düşünmek bile korkutucu!”.

Nedenlere dayanan mekanikçi modeller, performans içeriğinin alanı olan anlam yaratma sistemleri ve insanların davranış tarzını açıklamaya yetmez. Etki-tepki (neden-sonuç) ilişkilerini temel alarak bu gibi davranışların tümünü açıklayabileceklerini varsayan davranış bilimciler hata yapmışlardır. Bununla birlikte, akademik psikolojide davranışçılığın hakimiyetinin nihayet sona ermesiyle artık psikologlar, nörobilim araştırmalarının daha basite indirgenmiş ve doğru olmayan bir şekli olan yeni bir davranışçılıkla karşı karşıya kaldılar. Normatif olarak düzenlenen sosyal davranış bile beynin belirli bölümlerindeki etkinliklerden hareketle nedene da-

yalı olarak açıklanmaktadır (bkz. Bennett & Hacker, 2003; Harré & Moghaddam, 2012; ayrıca açıklamaların düzeyleri üzerine bkz. Doise, 1986, 2012).

Benim performans kapasitesi olarak tanımladığım bazı davranış tipleri, biyolojik süreçlerden hareketle nedene dayalı olarak açıklanabilir elbette. Mesela, insanın duyma kapasitesi yaklaşık 15 ila 20 Hz'den yaklaşık 15.000 ila 20.000 Hz'e kadar yayılan frekanstaki ses dalgalarıyla sınırlıdır. Yaşlanmayla birlikte duyma aralığının üst sınırı genellikle azalır; ayrıca sürekli gürültüye maruz kalmak da duyma aralığını daraltır. Dolayısıyla, yaşlanma ve yüksek sese maruziyet, duyma kapasitesindeki değişimin kesin nedenleri olarak tartışılabilir. Dışının bekleme salonunda oturan yaşlı adam caddeden gelen patlama sesini duyamamıştı; çünkü yaşlanmak duyma kabiliyetini azaltmıştı (duyma ve sesi yorumlama arasında sıkı bir ilişki vardır, tıpkı uygulamada performans kapasitesi ve performans içeriğinde olduğu gibi).

Fakat bu kitapta üzerinde durduğum davranış şeklinin neredeyse tümü, anlam yaratma ile anlam yaratma sistemlerine karşı çıkma ve kurallara uymayla ilgilidir. Bu davranış, performans içeriğinin alanına girer ve normatif olarak düzenlenmektedir. Diktatörlüklerde neler olup bittiğini açıklamak isteyen birinin anlaması gereken, karmaşık sosyal davranış şeklini temsil eden Arjantin'deki diktatörlük örneğini hemen şimdi masaya yatıralım.

Diktatörlüklerde Anlam Yaratmak

1976-1983 yılları arasında Arjantin'e hakim olan diktatörlüğün kural koyucu çemberi içinde cereyan eden anlam yaratmanın yanı sıra, demokrasi aktivistlerinin dahil olduğu grup ve gruplar arası süreçler çemberindeki anlam yaratma, karşı çıkma ve itaat etme üzerine çalışan araştırmacıların iyi bildikleri örneklerdir. Bu konular 6. Bölüm'de daha derinlemesine tartışılmakta olsalar da, şu an için üç noktanın altını çizmekte yarar var. Birincisi; diktatörlük çerçevesinde, hem demokrasi aktivistleri çemberi hem de kural koyucular çemberi için güvenlik had safhada önemlidir. Mesela, iktidardakiler ilaçla uyuşturulmuş muhalif aktivistleri derin sulara

atarak öldürme eylemlerinin gizli kalmasını istedikleri halde, rejime karşı çıkmanın korkunç sonuçlar doğuracağını bilinmesini ve böylelikle korkunun yayılmasını da isterler. Diğer yandan aktivistler örgüt üyeliklerini ve iletişimlerini gizlemeye uğraşırken, aynı zamanda diktatör rejimin işlediği insan hakları suçlarını ve eylemlere imza atan muhalif bir hareketin varlığını halka duyurmaya çabalarlar.

İkinci olarak gizlilik, gerek iktidarın beyin takımının gerekse muhalif aktivistlerin büyük ölçüde içlerine kapanmalarını ve kendilerini yalıtılmalarını gerektirir. Her iki gruptakiler, kendi gruplarında sadece güvendikleri üyelerle bilgi paylaşımında bulunmalarının yanı sıra, söz konusu grupların dışında kalanlarla iletişime ve her türlü paylaşıma olabildiğince kısıtlama getirirler. Elbette tüm politik liderler bir dereceye kadar gizlilikten ve yalıtılmışlıktan yanadırlar; toplumun bilgiye ve karar mekanizmalarına erişiminin bir gelenek olduğu en güçlü demokrasilerde bile bu durum geçerlidir. (Ancak demokrasilerde ve onun tam zıttı olan diktatörlüklerde yaşanan gizlilik arasındaki temel farklılık, demokrasilerde hükümetin içinde ya da dışında olmasına bakılmaksızın en tepedeki yetkilileri dahi yeri geldiğinde eleştirme ve sorgulama hakkınızın olmasıdır. 1974'de A.B.D. Başkanı Richard Nixon'un iktidarı bırakmasına neden olan Watergate skandalı hükümet içi sorgulamanın iyi bilinen örneklerindendir; 2012'de küresel medya imparatoru Rupert Murdoch'un canını oldukça yakan telefon dinleme skandalı ise hükümet dışı müdahale örneğidir.) Keza taban örgütlenmelerindeki hareketler bile belirli bir dereceye kadar kapalı gerçekleşir ve dışardakilerden gizlenir. Bununla birlikte, 1976-1983 yılları arasında Arjantin'in en acı şekilde tecrübe ettiği diktatörlük de dahil olmak üzere diktatörlüklerde, hem iktidardakilerin hem de muhalif grupların uyguladığı gizlilik ve içine kapanma had safhaya ulaşır. Diktatörler rejimin güvenliğini sağlamak için, muhaliflerse aktivist iç grubun güvenliğini sağlamak için böyle olağanüstü düzeyde güvenliğe gerek duyarlar.

Üçüncü olarak; kendi isteğiyle içine kapanma ve gizlilik, diktatörlüklerde iktidardaki elitin sadık ve kurallara uyan bir toplu-

luk halinde kalması için en uygun koşulları sağlar ki; bu konu 6. Bölüm’de derinlemesine tartışılmaktadır. Keza 6. Bölüm’de yine ayrıntılı olarak ele alınan bir başka konu diktatörlüklerdeki grup düşüncesi olgusudur. 1976-1983 arasında Arjantin’de hüküm süren diktatörlüğün politikaları bir tür kolektif bilinç süreciyle ilişkilendirilmiştir; öldürülen muhalif aktivistlerin çocuklarının büyütülmek üzere, öz ebeveynlerine işkence ederek öldürmüş olan katillere verilmeleri gibi trajik doktrinlerin, askeri cuntanın her bir üyesinin muvafakatini almasına da yine bu süreç yol açmıştır.

İktidardaki elitin kendini yalıtması ve gizlilik politikasının yanı sıra halkın özgürlüklerine getirilen ağır kısıtlamalar, sosyal hayatın ana konusu haline gelen dedikodulara neden olur. Durumu Batılı bakış açısıyla incelediğimizde, gerek öncü araştırmalarda (Allport & Postman, 1947) gerekse çağdaş araştırmalarda (Örn. Rosnow, 2001; Stadler, 2003) dedikodu, toplum üzerinde kötü bir rolü olan tiksindirici bir durum olarak görülmüştür. Birleşik Devletler’de Afrikalı Amerikalılar toplumunda dedikodunun özellikle belirgin bir rol oynadığı (P. A. Turner, 1993) ve bazen azınlıkları gerileten bir faktör olduğu gösterilmiştir. Bununla birlikte, diktatörlük çerçevesinden bakıldığında, hükümetin sansürleyemediği bilgilerin yayılması ve hükümet karşıtı hareketin ivmelendirilmesine ilişkin yapılanma sürecinde dedikodu gazetesi önemli roller oynayabilir.

Dedikodu gerçeği, standartları sürdürmeye ilişkin katı işlevsel açıklamanın yeterli olmadığını akla getirir. Dedikodular işlevsel bir amaca hizmet edebilirler ve bir yere kadar grubun idamesine yardımcı da olabilirler; ancak öteki bağlamda işlevsel değerleri olmadığı kanıtlanmıştır. Birisi çıkıp “Nasıl olur da işkenceciler ve katiller, kurbanlarının çocuklarına bakıp büyütmelemlerini meşru görmelerine izin veren kurallar koyabilirler?” sorusunu sorduğu zaman standartlara ilişkin bu karışık rol netleşmeye başlar. Ortaya konan sapkın davranış karşısında kurallar nasıl ayakta kalır ki? Kurallara ilişkin işlevsel bakış, kurallarla desteklenen davranış şekli varlığını sürdüremediğinde söz konusu davranışın yok olacağını iddia eder. Fakat varlığını sürdürme fonksiyonu küçük olan kuralların örnekleri de var; aslında bazı kurallar (nesnel temelde)

keyfi ve yanlıştır. 6. Bölüm'de keyfi ve yanlı kuralların bireyleri etkileyebildiğini gösteren deneysel kanıtları gözden geçiriyorum. Bununla ilişkili olarak *kaçak seçim* evrimsel konsepti (R. A. Fisher, 1915, 1930) ise görünüşe göre mantığa aykırıdır; çünkü belirli koşullar altında davranışların insanın varlığını sürdürmesine çok az katkı yaptığını ya da katkı yapmaksızın evrildiğini ileri sürer. Bununla birlikte bu açıklama mantığa aykırı olmasına rağmen, nesnel değeri olmayan kuralların nasıl olup da toplumlarda iyi gelişebildiklerini ve davranış üzerinde geniş bir etkiye sahip olabildiklerini açıklaması bakımından güçlü ve fazlasıyla önemli bir açıklamadır. En önemlisi, iktidardaki elit bu gibi kuralları şekillendirebilir ve bu yolla sıradan insanların günlük davranışlarını etkileyebilir. Toplumlarda söz konusu anlam yaratmayı açıklayabilen tipte psikolojiye sonraki başlıkta değiniyorum.

DİKTATÖRLÜĞÜ AÇIKLAYABİLEN BİR PSİKOLOJİYE DOĞRU

Bu kitabın ana konusu, diktatörlüğün ortaya çıkışını ve devamlılığını etkileyen psikolojik faktörleri ve süreçleri anlamaktır. Kitapta, insanların nasıl kolektif davrandığını ve anlam yarattığını açıklayarak, bireylerin ortaya çıkan ve sürdürülen politik sistem üzerinde derin etkileri olduğunu belirterek başlıyorum. İnsanların düşünme, yapma ve anlam yükleme şekilleri diktatörlüğün desteklenmesine hizmet eder. Bu durum, liderin nasıl davrandığı ve nasıl anlam yüklediğinin yanı sıra, sıradan insanın sergilediği politik eylemlere ek olarak (örn. politik bir gösteriye katılmak, seçimde oy vermek gibi), günlük yaşamda nasıl davrandığı ve anlam yüklediğiyle de ilgilidir. Örnek vermek gerekirse, devrim sonrası İran'da diktatörlüğün devam etmesinde başlıca faktörün Humeyni'nin davranış ve anlam yaratma şekli olduğu doğrudur; ancak son derece önemli bir diğer etkense İran halkının ve bu halk içindeki farklı etnik grupların davranış ve anlam yaratma biçimleriydi.

Diktatörlüğün psikolojisini anlamaya çalışan bir yaklaşım, toplumsal ve gruplar arası süreçleri açıklarken, bireyin kişilik özellik-

leri gibi içsel süreçleri temel alırsa, *indirgemeci* olma riskiyle karşı karşıya kalır. Geçtiğimiz 30-40 yıl içerisinde, Beş Büyük Kişilik Özelliği (Aynı Fikirde Olma, Dürüstlük, Dışa Dönüklük, Duygusal Dengesizlik ve Deneyime Açık Olma) ve bunların evrenselliği hakkında çok şey yazılıp söylendi (bkz. Moghaddam, 2005). Ne yazık ki, ana akım araştırmacılar, bağımsız bireyin içinde yaşadığı psikolojik süreçlerin çeşitli davranış biçimlerine neden olduğunu varsayma tuzağına bir kez daha düştüler. Bu olayda evrensel özellikler varsayılan, nedenler olarak görüldü.

Söz konusu kişilik özellikleri, elbette, kişilerle yapılan sözlü görüşmelerde kendi beyanlarından çıkarılmıştır. Bunlar, bireylerin kendi zihinlerinden değil toplumsal normlardan doğmuştur. Mesela, bir çalışmada katılımcıların uyusabilme özelliğinin kalem ve kâğıtla yapılan bir testle değerlendirildiğini düşünün. 0 (çok düşük) ile 5 (çok yüksek) arasında bir ölçekte, Jill aynı fikirde olma özelliğini 4 puanla değerlendirir. Jill'in 4 puanlık değerlendirmesi başkalarıyla olan ilişkilerinden, başkalarının onun hakkındaki görüşlerinden, onun başkalarını değerlendirme şekline ve Jill'in içinde yaşadığı değişen sosyal dünyadaki birtakım faktörlerden kaynaklanır. Söz konusu 4 puanlık değerlendirme, Jill'in tek başına kendi kararlarını alabilme özelliğinden değil, içinde yaşadığı toplumun sosyal yaşam deneyimlerinden gelmektedir.

Çözümlerin eli kulağında, çünkü psikoloji bilminde son dönemde yaşanan gelişmeler, toplumdaki anlamlı eylemlerin, insanın kişilik özelliklerine etkisi olduğuna dair psikolojik olgulara vurgu yapılmasını sağladı (Harré & Moghaddam, 2012). Örnek vermemiz gerekirse; tanıma, hatırlama, karar verme, kurallara uyma, itaat etme ve beğenme en iyi, kişinin kendi zihnindeki süreçlerden değil, birbirleriyle etkileşim içinde olan insanların süregelen toplumsal etkinliklerinden anlaşılabilir.

Maalesef, nörobilimdeki kavramlar ve güncel yönelimler ana akım araştırmalara fazladan karmaşa getirdi. Beyin görüntüleme teknolojisinin ortaya çıkması, bilimsel güvenilirliğe giden bir yol açar gibi görünmesi nedeniyle psikologları şaşkınlığa uğrattı, adeta büyüledi. Psikoloji daima “gerçek bilimlerin” gölgesi altında ça-

lışmak zorunda kalmıştı ve beyin görüntüleme teknolojisi, psikolojinin bilimsel yeterliliğini inşa etmeye izin veren bir araç olarak canla başla kullanıldı. Dolayısıyla, tıpkı herhangi bir çalışmada olduğu gibi, tasarımı ne kadar zayıf olursa olsun, eğer işin içinde beyin görüntüleme varsa, artık o çalışma daha bilimsel görünüyor.

İKİ YANLIŞ DÜŞÜNCE: MERELOJİK VE EMBRİYONİK

Kurallara uygun davranma, itaat etme ve diğer tüm benzer eylemler, kişinin parçaları tarafından değil kişinin ta kendisi tarafından yapılmaktadır. Mesela, bir başkasına kıskançlık besleyen kişi aslında kişinin ta kendisidir ve kıskanma duygusu amigdaldan değil kişinin kendisinden kaynaklanır; tıpkı birisini vurup öldürenin, insanın elinin değil insanın ta kendisi olması gibi bir durumdur bu. Psikologlar, bütünü bir kenara bırakıp parçalara takılmak olarak açıklanabilecek *merolojik saplantılardan* mutlaka kaçınmalıdır (Bennett & Hacker, 2003). İnsanlar niyet eden varlıklardır ve her bireye, kısımlar değil mutlaka bir bütün olarak muamele edilmelidir. Davranışları beynin ya da insan bedeninin kısımlarıyla ilişkilendirerek açıklamaya çalışma eğilimi yanlış yöne götürür. 2002’de Nobel Ekonomi Ödülü’nü kazanmış olan psikolog Daniel Kahneman’ın (2011) işaret ettiği gibi “biliş (kognisyon) bedenle bir bütündür; sadece beyninizle değil bedeninizle de düşünürsünüz” (s. 51). Dahası, Yunanlı filozofların 2.500 yıl önce işaret ettikleri ve modern araştırmacılar tarafından bıktırıncaya kadar tekrarlandığı gibi (Aronson, 2007), insan sosyal bir hayvandır ve ancak sosyal dünyası içinde anlaşılabilir.

İnsanın sosyal bir hayvan olduğu düşüncesi sık sık tekrarlanmasına rağmen, bununla tam olarak ne kastedildiği çağdaş ana akım psikolojide tam olarak tanımlı değildir. İnsanın sosyal bir hayvan olduğu ifadesi ile söze girmek ve ardından, davranışları insan bedeninin bir bölümü ile ilişkilendirerek açıklamaya geçmek araştırmacılar arasında yaygındır. Dahası, geleneksel araştırmalarda davranışın belirli parçaları çoğunlukla toplumdan bağım-

sız, yalıtılmış bir düzende incelenmektedir. Dolayısıyla, bedenlere ve davranışlara ait parçalar sanki bireylerden ve kavramlardan bağımsızmış gibi, bedenin parçaları (örn. amigdal) herhangi bir davranışın (örn. kıskançlık) nedeni olarak öne sürülmektedir (Harré & Moghaddam, 2012).

Diktatörlüğe yeni bir psikolojik yaklaşım getirme konusunda ilerleme kaydetmek isteyenler, yaşamın başlangıcından itibaren bireylerin, psikolojik deneyimlerin kaynağı olduğu varsayımı olarak ifade edilen *embriyonik saplantıların* da ötesine geçmelidirler (Moghaddam, 2012). Embriyonik saplantıya göre, bağımsız bir varlık olarak bireye yasal özlük haklarının doğumdan itibaren verilmiş olması gibi, bireyin, kimseye bağımlı olmayan hür bir psikolojik kaynak olarak davranabilme gücü de vardır. Bu bakış açısının hatalı doğası, aşağıdaki başlıklarda tartışılan üç temel nokta dikkate alındığında daha da netleşir.

Bireyler Sosyal Dünyanın İçine Atılırlar

Birey, halihazırda yapılandırılmış olan ve belirli yollarla yönetilen bir dünyanın “içine atılır” (Heidegger, 1996). Yeni doğmuş bebek, önceden var olan fiziksel ve kültürel bir sosyal sistem tarafından vakit kaybetmeksizin kuşatılmaktadır; söz konusu sistem yeni gelenin yaşamını belirli yönlerde şekillendirir ve bebeğe önceden kararlaştırılmış “tarafli” yönler verir. Bebeğin içine doğduğu, doğal olmaktan uzak olan bu ortam, önceden kararlaştırılmış yani tarafli bir biçimde ve yine tarafli hedeflere yönlendirmek üzere bir sosyal yapı yaratır. Bu ortam, politik, sosyal, ekonomik, psikolojik ve hatta mimari özellikler dahil olmak üzere hemen her yönden tasarlanmıştır. Bebek, psikolojik olarak belirli tipte vatandaşlar oluşturmayı amaçlayan, önceden programlanmış bir dünyaya gelir (Moghaddam, 2008c).

Hayatın ilk 20 yılında ya da daha uzun bir süre boyunca aile, komşular ve okul birincil derecede sosyalleşme araçlarıdır. Bakıma muhtaç halde doğduğu dünyada, yeni doğanın kurallara uymaktan ve boyun eğmekten başka seçeneği olmadığından, yaşadığı yerin normlarına uygun olarak şekillenir. Söz konusu

normlar (a) kadının ve erkeğin davranışlarını düzenleyen gayri resmi değerleri, standartları ve kuralları; (b) vatandaşların haklarını ve görevlerini belirleyen ulusal kanunlar gibi *kâğıda geçmiş* resmi kanunları; (c) “iyi” ve “kötü” davranışın çerçevesini oluşturan inanç sistemlerini (örn. Hristiyanlık, İslamiyet, Musevilik) içermekle kalmaz; ayrıca (d) izin verilen düşünce ve eylemleri göstermesinin yanı sıra sosyal davranış, yapılanma ve rehberlik için fiziksel “alan” oluşturan ortamı inşa eder (Bechtel & Churchman, 2002). Hayatın ilk dönemlerinde, onlu yirmili yaşlarında istediği kadar meraklı ve araştırmacı olsun (Gopnik, Meltzoff & Kuhl, 2000), bireyin normatif yapıyı gerçekten etkilemek için çok az fırsatı ve gücü vardır. Daha sonra bireyin eline ne kadar ekonomik ve politik güç geçtiğine bağlı olarak, bazı insanlar çevrelerindeki dünyayı bir zamanlar hayal dahi edemeyecekleri ölçüde değiştirebilirler. Bununla birlikte, çoğu insan için düzenli ve alışılmış olarak bildirilen davranış biçimi, bulundukları çevredeki standartlara ve kurallara uyduklarında ve otoriteye boyun eğdiklerinde doğru davrandıkları yönündedir.

Bireyler Kültürlerinin Dünya Görüşünü Benimserler

Sosyal olarak yapılandırılmış ve ortak çabayla ayakta tutulan bir dünyada, sosyalleşme süreci boyunca, bireyler içinde şekillendikleri toplumun dünya görüşünü benimserler (Moskovici & Duveen, 2001; Valsiner & Rosa, 2007). Bu ortak dünya görüşü nesilden nesile geçen özelliklerin oluşturduğu temel yapı üzerinde yükselir; fakat bireyi, biyolojik mirasını aşacak şekilde etkiler. Dolayısıyla, insanın dil öğrenmeye “önceden yatkınlaştırıldığı” olasılığı her ne kadar güçlü bir olasılık olsa da (Chomsky, 1965), öğrendikleri dilin ne olacağına yaşadıkları çevre karar verir: İngilizce konuşan bir ailede doğanlar İngilizce öğrenir; Çince konuşan bir ailede doğanlar Çince öğrenecektir, gibi. Benzer şekilde, insanlar doğuştan gelen ahlaki bir dil kurgusu ile doğmuş olsalar bile (Hauser, 2006), ahlaki değerleri hangi toplum içinde doğup büyüdülerse onun kurallarına göre şekillenir. Mesela, Suudi Arabistan’da Müslüman bir ailenin erkek evladı olarak doğup büyümüş birisi için

birden fazla kadınla evli olmak ahlaki açıdan doğru bir davranış olduğu halde, İsveçli bir ailenin oğlu için çok eşliliğin ahlaken yanlış bir davranış olması muhtemeldir.

Elbette bu, insanlar daima kanunda yazılı olan resmi kurallara uyacaklar ve koşulsuz olarak boyun eğecekler anlamına gelmez. Zira, yazılı olmayan gayri resmi normatif sistem daha ağır basar. Mesela, Birleşik Devletler'de İçki Yasağı devrinde (1919-1933), sayılamayacak kadar çok Amerikalı alkol tüketmeyi sürdürerek kanunları çiğnemiştir. A.B.D. Anayasası'nın On sekizinci Ek Maddesi alkollü içki tüketimini yasaklamıştır; fakat bu maddeye uyulmaması cezai müeyyide tehlikesini beraberinde getirmez.²

Bireylerin ortak dünya görüşünü benimseyerek sosyalleşmeleri süreci, doğar doğmaz başlar. 3 ila 5 günlük Fransız ve Alman yeni doğanların ağlama biçimlerine ilişkin bir çalışmada, Mampe, Friederici ve Wermke (2009), Fransız yeni doğanların giderek yükselen bir melodiyle ağladıkları halde, Alman yeni doğanlarda ağlama sesinin giderek alçaldığını gösterdiler. Doğum öncesinde bile fetüsün grup içi dilin melodik özelliklerini öğrendiğini akla getiren bu iddia, doğumdan sonra bebeğin annesiyle daha güçlü bağlar kurmasına yardım eden bir etkiyi de ortaya koyar. Düşünme ve uygulamada kültürler arası farklılıklarla sonuçlanan bu kültürel edinim süreci çocukluk dönemi boyunca devam eder. Söz konusu farklılıklar geleneksel kültürler arası ilişkileri inceleyen dergilerde (örn. *Journal of Cross-Cultural Psychology*) ve metinlerde (örn. Berry, Poortinga, Segall & Dasen, 2002) yansıtılmaktadır.

Fakat geleneksel literatürde önemli bir nokta gözden kaçırılmaktadır: İnsanın dünya görüşünün kaynağı, sosyal olarak inşa edilmiş ve normatif olarak düzenlenmiş dünyadadır; bu kaynak, bireylerin kendi zihinlerinde değildir (Harré & Moghaddam, 2012; Moscovici & Duveen, 2001; Valsiner & Rosa, 2007). Birey sosyal dünyadan farklı tutumları, değerleri, nitelikleri, inanışları, ön yargıları ve sosyal psikologların araçları ve deneyleriyle ölçtükleri

²ÇN: T.C. kılık kıyafet yasasına göre erkeklerin şapka takmaları zorunlu olmasına rağmen, aksi davranışa bugüne kadar ceza uygulanmamıştır.

diğer tüm psikolojik karakterleri edinir. Bu gibi psikolojik olguları bireyler kendi zihinlerinde bağımsız olarak yaratmazlar, bireyin sosyal hayata katılımıyla toplum içinde ortaklaşa inşa edilir. İşte bu tanım, sosyal hayvan ifadesinin geleneksel psikolojide ihmal edilen anlamıdır.

Kişinin karakteri, bilincin ve eylemin nasıl şekillenebileceğine ve ne gibi değişimlere uğrayabileceğine ilişkin bazı sınırlar getirir. Örneğin kategorilere ayırma, insanı sosyal ve sosyal olmayan olguları gruplamaya iten evrensel bir biliş sürecidir (bkz. Moghadam, 2008b). Günümüzde insanın, bilgiyi işlemek için kategorilere ayırmaması hayal bile edilemez. Bununla birlikte, bu evrensel olgu bile kültürden büyük ölçüde etkilenir; örneğin, kategorilerin içeriği ve sınırları kültüre bağlıdır.

Dolayısıyla, her ne kadar insanların psikolojik olarak şekillenmesinin belirli sınırları bulunmasına rağmen, normatif sistem düşünceyi ve eylemi yerel beklentilerle aynı çizgide şekillendirir. Rusya'da St. Petersburg'da doğan bir çocuk, Rusça konuşarak ve Ruslara özgü dünya görüşleriyle büyüyecek olduğu halde, Çin'de Pekin'de doğan bir çocuk ise Çince konuşarak ve Çinlilere özgü dünya görüşüyle büyüyecektir. Bu çok basit örüntünün aslında oldukça derin ve çoğunlukla gözardı edilen etkileri vardır.

Kurallara uyma ve boyun eğme insana özgü normal davranışlardır; insanların tümü büyük ölçüde kurallara uyar ve boyun eğler. Çoğu insanın yerel normatif sistemlere göre doğru şeyi yaptıklarını iddia etmişim: Aynı şekilde çoğu insan, çevrede polis ya da güvenlik kuvvetleri olmadığı zaman bile kurallara ve kanunlara saygılıdır. 6. Bölüm'de tartışılan genişletilmiş psikolojik araştırmalar bunu doğrular. Kurallara karşı çıkmayı ve itaatsizliği anormal olarak görmek, kurallara uymayı ve itaat etmeyi anormal göstermekten daha doğrudur. Amerika'daki ekonomik ve politik sistemden kaynaklanan muazzam adaletsizlikleri protesto amacıyla, Ekim 2011'de gençler küçük gruplar halinde Wall Street İşgali (Occupy Wall Street) oturma eylemlerine katıldılar. Çağdaş Amerikan tarihinde belki de ilk kez, gençlerin çoğu ebeveynlerine kıyasla refahın hızla azaldığı bir gelecekle yüzleşmek

zorunda kalmışlardı. Üniversiteden mezun olmak için gençlerin altına girdikleri ağır borç yüküne rağmen, yaşadıkları konut krizine rağmen ve nihayet sevmedikleri işlerde çalışmak zorunda kalmalarına rağmen, gençlerin çoğu kurallara uymuş ve itaat etmiştir. Az sayıdaki erişkine inanılmaz menfaatler sunan bir dünyada, aynı erişkinler tarafından yazılmış birtakım kurallara ve kanunlara göre bu gençler doğru olanı yapmışlardı. Wall Street İşgali protestocuları, yani kanun tanımayanlar, az sayıda gencin katıldığı küçük bir gruptu.

İnsanın kurallara uymaya ve itaate olan doğal yönelimi, diktatörlüklerin devamına ve demokrasilerin, demokratik ahlaki temelden koparak diktatörlüklere kaymasına yol açacak büyük tehlikenin sinyalini verir. Bu durum, halkın oylarıyla iktidara geldikleri halde demokratik kuralları yıkmaya ve kendi kurallarını koymaya meyilli bazı liderlerde açık seçik görülür. İktidara ilk kez 1998 seçimleriyle gelen, eskiden bir subay olan Venezuela Devlet Başkanı Hugo Chavez bu duruma iyi bir örnektir. İktidara geldikten sonra Chavez, ebedi başkanlığını tesis edecek şekilde anayasanın değiştirilmesini sağladı. Chavez'in ömrünün sonuna kadar başkanlık koltuğunda kalması ciddi bir tehlikedir. 2012 Şubat'ında Senegal Devlet Başkanı Abdoulaye Wade de üçüncü kez başkan seçilmesi için gereken süreci başlatarak ebedi başkanlığın zeminini hazırlamaya başladı ki Senegal anayasasına göre en fazla iki dönem görev yapabilir. Tabi ki Senegal'de bu şekilde uzatılmış başkanlıkların artık bir gelenek haline geldiğini söylemeye gerek yok: 1960'da Fransa'dan bağımsızlığını kazandığından beri Senegal, 40 yıl boyunca sadece iki başkan tarafından idare edildi; bunların ilki Léopold Sédar Senghor'du ve halefi ise Abdou Diouf'tur (Gellar, 2005). Bu önemsiz politik figüranlar, Rusya'nın kadim çarlarından ve onların ardılı olan komünist diktatörlerden gelen bir geleneğin varisi Vladimir Putin'le kıyaslandığında sönük kalmaktadır (elbette, Putin'in Rusya'daki halk seçimlerini kazanarak iktidara geldiğini söyleyebilirsiniz, fakat seçimlerin hür ve adil seçimler olmaması bir yana, muhalif adayların kampanya yürütmelerine dahi izin verilmemiştir).

Öngörü ve Normatif Psikoloji

Normatif sistemler davranışları düzenler ve olasılıklara dayalı bir düzende öngörülebilir hale getirirler. Psikolojide nedene dayalı, mekanikçi bir model kullanmanın bariz avantajlarından birisi, davranışın öngörülebilir olmasına olanak tanımasıdır. Nedenler (bağımsız değişkenler), etkileri (bağımlı değişkenlerdeki değişimler) öngörür. Aksine, davranışın normatif açıklamalarının öngörü gücünün düşük olduğu iddia edilir. Bununla birlikte, normatif psikolojinin öngörü gücü bakımından bir yetersizliği olmadığını iddia ediyorum.

Performans içeriği alanında, geleneksel, nedene dayalı ve alternatif normatif açıklamaların öngörü gücüne gelince (anlamlandırma sistemleri ile ilgili olan), geleneksel nedene dayalı açıklamaların üstün olduğunu varsaymak doğru olmaz. Performans içeriği alanındaki insan davranışı neden-etki açıklamaları yoluyla %100 öngörülemez; bağımsız değişkenler üzerinde oynama yapıldığı ve bağımlı değişkenler üzerindeki etkilerinin ölçüldüğü klasik deneysel çalışmalar bu kapsamdadır. Örneğin, Milgram (1974) tarafından gerçekleştirilen, otoriteye itaate ilişkin çığır açan çalışmalarda, genelde katılımcıların yaklaşık üçte ikisi öğretmenin talimatlarına uymuşlardır; fakat kabaca üçte biri itaat etmemişlerdir (bu konu 6. Bölüm'de derinlemesine tartışılmaktadır). Bu tarz deneysel çalışmaların neredeyse tümünde katılımcıların davranışında değişkenlik olması, davranışın bağımsız değişken(ler)le oynanmasıyla %100 öngörülemediği anlamına gelir. Çoğu deneysel çalışmada hesaba alınan değişkenlik yüzdesinin %100'den çok ama çok düşük olması öngörünün mükemmellikten uzak olduğu anlamına gelir.

Bu durum performans kapasitesi alanındaki öngörüden açıkça çok farklıdır: Uzun süre çok yüksek müzik sesine maruziyetin bir sonucu olarak Jim'in duyma sınırı zarar görmüş ve yine bunun bir sonucu olarak sinir sağırlığı gelişmiştir. Ne yazık ki, sinir hasarından kaynaklanan sağırlığı o kadar ağırdı ki işitme cihazı kullanması işe yaramazdı. Bu gibi olgularda, sinir hasarı ve duyma kapasitesi arasında doğrudan nedensel bir bağlantı vardır. Bir

insana duyduğu gürültünün ne olduğunu sormaktan (Silah sesi miydi?) ya da birisinin sırf sevmediği için yüksek bir sesi dinlemek istememesinden (örn. Hettie hip hop sevdiği için Mozart dinlemek istemez) temelde farklı bir durumdur bu.

Nedenlere dayanarak yorumlanan geleneksel deneylerin çoğunlukla toplumdaki değişkenliğin %100'den çok daha azını hesaba kattığını düşünürsek, normatif açıklamaların öngörme gücü var mıdır? Bu sorunun cevabı kulakları çınlatan bir evettir. Normatif açıklamaların öngörü gücü çok yüksektir. Günlük yaşamda sıradan insanlar tarafından geliştirilen normatif açıklamalar da bu kapsamdadır; aksi halde sosyal yaşamları tamamen kaotik olurdu. İnsanlar günlük yaşamda diğer insanların davranışları hakkında sürekli tahminler yaparlar ve çoğu zaman bu öngörülerin doğruluğu kanıtlanmıştır. Çünkü çoğu zaman çoğu insan genelde doğru davranır; yerel normatif sisteme göre doğru olanı yaparlar. Elbette davranış çoğunlukla rutindir ve alışlagelmıştır (Duhigg, 2012); öyle ki insanlar düşünme ve eyleme ilişkin klişeleşmiş yolları izlerken ne yaptıklarının bilincinde olmaya ihtiyaç duymazlar.

Davranışı anlamaya yönelik normatif bir yaklaşım, insanların yerel normatif sisteme özel bir önem vermelerini gerektirir ve psikologlar, davranışlar söz konusu olduğunda bireylerin yerel kurallara ve standartlara uyacaklarını varsayabilirler. Bununla birlikte, psikologlar normatif sistemleri nedenler olarak saymazlar; onun yerine, bireylerin temsili bir güce sahip olduklarını ve şu ya da bu şekilde davranmayı seçebileceklerini varsayarlar. Bu durum, kişilerin eylemlerinin yarattığı sonuçlardan ahlaken sorumlu oldukları şeklindeki P-dil düzeneğinin (Bireysel dil düzeneği; Person grammar) uyarlanmasıyla aynı çizgidedir (Harré & Moghaddam, 2012). P-dil düzeneğinin ana özelliği; sosyalleşme süreçlerinde, birey çocukluktan erişkinliğe ilerlerken sorumluluklarının gideerek arttığı ve temsili güçler kazandığıdır. 2012'de Suriye'de Beşar Esad'ın insanlığa karşı işlediği suçlardan beynin bölümleri ya da kişilik özellikleri sorumlu değildi; tüm bu suçlardan Beşar Esad'ın ta kendisi sorumluydu.

NORMATİF PSİKOLOJİ VE DİKTATÖRLÜK

DAC'nin³ tarihi boyunca bir şey var ki çok aşikârdır: İnsanların çoğu DAC'yi sevmezdi. DAC'deki hayatın maddi yokluklarından ve politik kısıtlamalardan kaynaklanan toplumsal hoşnutsuzluk su götümez bir gerçektir. (Fullbrook, 1995, s. 151).

Doğu Almanya diktatörlüğünü konu alan etkileyici analizinde Fullbrook (yukarıdaki alıntının sahibidir), bu diktatörlüğün asla halkın beğenisini kazanamadığına açıklık getirir. Halkın çoğunluğundaki hoşnutsuzluk dikkat çekici düzeydeydi; bundan dolayı, tüm sistemin çökmesini önlemek ve toplumu sıkı bir kontrol altında tutmak için göz açtırmayan ve eli her yere uzanan bir güvenlik teşkilatına ihtiyaç duyulmuştu. Kontrolü kaybetmemek için verilen savaşta Doğu Alman rejiminin en göze çarpan niteliği, 1950'lerden 1980'lerin sonlarına kadar iktidardaki elitlerin (DAC'de) birbirlerine sıkı sıkıya kenetlenmiş olmaları ve dışarıdan bakıldığında toplumun tabanından yükselecek karşıt bir politik hareket boşluğuna olanak tanıyacak olası çatlakların görünmemesiydi (Fullbrook, 1995, s. 31). Doğu Alman diktatörlüğünün tepesinde sağlanmış olan dayanışma, iktidarın günlük yaşam düzeyindeki davranışları düzenlemesinin yanı sıra, normatif sistemi kontrol etmeye yönelik ulusal politikaları şekillendirmek için odaklanmalarına olanak tanıdı.

Normatif psikoloji penceresinden bakıldığında, diktatörlüğü anlamaya ilişkin sorun, diktatör ve maşaları tarafından, toplumu a'dan z'ye tekelleştirmek için gereken anlam yaratma sürecinin anlaşılması sorunudur. İlk etapta bir sıçrama tahtasının geliştirilmesi şeklinde ortaya çıkan bu tekelleşme, potansiyel diktatörün iktidara sıçramasına olanak tanır. Diktatör daha sonra elindeki gücü, toplumda, nesnelere ve davranışlara anlamlar yüklediği normatif sistemi şekillendirmek için kullanır. Elbette birçok insan bu yeni normatif sisteme direnmeye teşebbüs edecektir; fakat muhalefeti ezmek için kaba güç ve sindirme mekanizması acımadan kullanılır.

³ÇN: DAC = Demokratik Almanya Cumhuriyeti.

Tıpkı normatif sistem üzerindeki oynamaların diktatörü daha da güçlendirmesi gibi, diktatörlüğün karşısındaki muhalefet çoğunlukla nesnelere ve davranışlara yeni anlamlar yükleyerek ilerleme sağlar. Örneğin, Fullbrook (1995), Doğu Alman diktatörlüğünde muhalefetin 1980'lerde, kılıç ve sabanlı arma gibi *sembolik araçları* hedeflerini tanımlamak için nasıl kullandıklarını tarif etmiştir. Bu arma, komünistlerin muvafakatini almış olduğundan, yetkililer bu sembole karşı çıkmakta bir hayli zorlanmışlardı. Bu sembolik araca, New York'taki Birleşmişler Milletler binasına Sovyetler Birliği tarafından bağışlanmış olan bir heykelin resmi eşlik ediyordu. Bu da Doğu Alman yetkililerinin ilk anda karşı çıkamadıkları bir simgeydi; ancak "bununla birlikte, söz konusu simgelerin protesto amaçlı bir arma üzerinde bir araya getirilmelerine karşı çıkmışlardı" (Fullbrook, 1995, s. 111). Protestocular yeniden düzenlenmiş olan bu sembolik araçları sonunda, Doğu Almanya'daki normatif sistemi dönüştürerek, iktidarı devirmeye yardım etmek için kullanabildiler.

Dolayısıyla, davranışları düzenleyen normatif sistemi kontrol altında tutmak, ki bu çoğu zaman kaba güçle doğrudan müdahale şeklinde olur, diktatörlüklerde hem kuruluş hem de süreklilik aşamasında en önemli sorundur. Diktatörlüğü anlamak için, psikologlar diktatörün iktidara sıçramasını sağlayan faktörlere mutlaka dikkat etmelidirler.

NİHAİ YORUM

Davranışçılık, psikoanaliz, kognitif psikoloji ve şimdi de nörobi-
lim şeklinde ortaya çıkan geleneksel psikoloji, davranışa ilişkin
nedene dayalı, indirgeyici ve mekanikçi bir modeli benimsemiştir.
Standart paradigma, bağımsız değişkenlerin (varsayılan nedenler)
bağımlı değişkenler (varsayılan etkiler) üzerindeki etkisini test et-
mek için söz konusu bağımsız değişkenler üzerinde oynama ya-
pılmasını içerir. Performans kapasitesi çatısı altındaki davranış için
uygun olan bu model, birincil açıdan anlam yaratma ile ilgili olan
performans içeriğini kapsayan davranış açısından uygun değildir.
Diktatörlüğün inşası ve devamlılığı, anlam sistemlerinin inşası ve
devamlılığına yönelik anlam yaratma tekeline temelden bağlıdır.
Diktatörlüklerde gücü tekeline alan iktidar, toplumun geri kalanı-
nı tepeden inme normatif sisteme göre yaşamaya zorlar. Nedene
dayalı geleneksel modeller, merkezinde amaçlılık ve ortak süreç-
lerin bulunduğu bu gibi davranışları açıklamaya yetmemektedir.

DIKTATÖRLÜĞÜN SIÇRAMA TAHTASI MODELİ

Öyleyse insanlar ve onların anları değil; aksine anlar ve onların insanları vardır.

- Erving Goffmann, *Etkileşim Ritüeli*
(*Interaction Ritual*; 1967/2005, s. 3)

Hitler sadece gücü kendine çekmekle kalmadı, baştan beri utanç kaynağı olan 1919 Barış Antlaşması'nı adeta bir paçavra gibi yırtıp atarak ve tüm Almanların iliklerine işlemiş kendilerince “meşru hakları” olarak gördükleri kıtaya hakim olma düşüncesini hayata geçirerek yurtseverlerin takdirlerini de kazandı. O bütün bunları emrinde bir ordu olmadan başardı.

- Robert Gellately, *Hitleri Desteklemek:
Nazi Almanyasında Rıza ve Baskı*
(*Backing Hitler: Consent and Coercion in
Nazi Germany*, 2001; s. 1)

Diktatörlük, başlangıçta ve en sık olarak, alışılmışın dışında bir görünümle filizlenir. Bu özellikler kısmen tarihsel bir kaza

neticesinde şekillenseler de, potansiyel diktatörün ve onun destekçilerinin gayretleri de yadsınamaz. Diktatörlüğün içeriği ve liderlik faktörleri olaydan olaya değişkenlik gösterse de, sürecin genel örüntüsü hep aynıdır: İçerik sıçrama tahtasını yaratır ve durumdan faydalanarak iktidara sıçrayacak olan potansiyel diktatörün varlığı, diktatörlüğe kaymayı ya da var olan bir diktatörlüğün devamlılığını getirir. Hitler örneğine bakarsak, onun için tarihsel fırsat, Birinci Dünya Savaşı'nın (1914-1918) ardından imzalanmış olan Versay Barış Antlaşması'yla yaratılmıştır. Zira bu anlaşma, çoğu Alman'ın ulusal bir utanç nedeni olarak gördüğü ve ülkeyi inim inim inleyen adil olmayan ağır bir ekonomik yüke neden olduğuna inandıkları bir anlaşmadır. Versay Antlaşması sonucu ağır savaş tazminatları ödemeye mecbur kalan Almanya'nın, askeri gücüne de ağır kısıtlamalar getirilmiş; sınırların yeniden çizilmesi sonucu Almanya çok fazla toprak kaybederek küçülmüştü. Bütün bunların sonucu olarak Almanlar arasında baş gösteren hoşnutsuzluk muazzamdı; Alman toplumunda politik ve ekonomik istikrarsızlığın adeta alametifarika haline geldiği 1930'larda bu durum daha da vahim bir hal almıştı.

20. yüzyılın başlarındaki Almanya, demokrasiden diktatörlüğe kayan tipik bir ülke örneğidir. 1978 İran'ı ve 1917 Rusya'sı gibi ülkelerdeyse önce diktatörlük devrilmiş ve bu ülkelerde demokrasiye ciddi bir geçiş fırsatı veren kısa süreli birer bahar yaşanmıştır. Bu fırsat döneminin kısa sürdüğü gün gibi ortadadır, çünkü devrilmesinden hemen önce diktatörlüğü destekleyen önemli koşullar, kültürel devinime olanak tanıyan kültürel araçlar ve günlük kültürel uygulamalar ve söylemler esnek bir şekilde sürmüş, fırsat ortadan kalktığında tekrar hortlamışlardır (Moghaddam, 2002); ayrıca halkın, yerleşik düzen tehdit altında olduğu zaman tanıdık bir düzene yönelme eğilimi de bu süreçte katkı yapmıştır (Proulx & Heine, 2006). Diktatörlük bağlamında, bir devrim ve yerleşik düzenin çöküşü, güçlü liderliğe olan inancın tekrar doğrulanmasıyla sonuçlanabilir ki, bu durum yeni bir diktatörün doğuşu olasılığını yaratır. İran'da Humeyni ve Rusya'da Stalin vakalarında olduğu gibi, diktatörlüğü yeni-

den tesis etmek amacıyla sıçrama tahtasının sunduğu avantajları kendi çıkarları uğruna kullanmaya niyetli karizmatik bir liderin varlığı, gerisin geri diktatörlüğe kayılmasına olanak yaratır.

Bu bölümün başlıca amacı *diktatörlüğün sıçrama tahtası modelini* ana hatlarıyla ele almaktır. Sıçrama tahtası modelinin iki aşamalı sürecini tarif etmeye başlarken, ilk olarak diktatörlüğe taşıyan sıçrama tahtasında, değişimin ve devamlılığın doğası ile ilişkili, temelde yatan faktörleri tartışmak istiyorum. Bu faktörler, devrim ve değişim paradoksunu (ki bir devrimi yaşayan halk, iktidar ilişkilerinin aslında değişmediği hissine kapılırken, dışarıdan bakanlar tarihsel açıdan demokrasiye doğru büyük bir adım atıldığını düşünebilirler), devrimlerle ilişkili haklar ve görevler döngüsünün istikrarını, diktatörlüklerdeki aşırı kontrolü ve yine diktatörlüklerde lider kişiliğın etkisini daha da artırabilen koşulları içerir.

Ardından, sıçrama tahtası modelinin iki ana aşamasını tarif ediyorum: 1. aşamada, birtakım faktörler, potansiyel diktatörün iktidara sıçramasına fırsat yaratmak için birleşirler; 2. aşamada, iktidara sıçramak için, yaratılmış olan fırsatı kendi menfaati için kullanan potansiyel bir diktatör filizlenir. Sıçrama tahtası modeli her toplumda daima potansiyel diktatörlerin bulunduğunu varsayar. Ve diktatör koltuğuna oturmak için gerekli kişilik özelliklerine sahip olan bu potansiyel diktatör, ortaya çıkacak fırsatları kollar. Potansiyel diktatörlerin, iktidara sıçramak ve diktatör olmak için ihtiyaçları olan tek şey fırsattır. Tarihi bir tesadüf ve planlı bir girişim gibi, kişiyi diktatörlüğe taşıyacak sıçrama tahtası için gerekli olan etkenler bir araya geldiğinde, diktatör için iktidara sıçrayacak fırsat da doğar.

Diktatörlüğün *sıçrama tahtası modelindeki* iki ana aşamayı tarif etmeden önce, diktatörlükte değişim ve devamlılık ile ilişkili olan bazı faktörleri gözden geçirelim.

Demokratik Diktatörlük ve Devrim Paradoksu

Tacın yerini sanki aldı. (Arjomand, 1988, s. 173)

Devrik rejimin doğası politik geçişlerin dinamiklerini ve sonuçlarını şekillendirir... Güncel politik değişimler devrik rejimle bir bütün olmuş kurallar mekanizmasının koşullarına bağlıdır. Uzun süre iktidarda kalan otoriter liderler, politik rekabete ne ölçüde izin verileceği ve kamuya ilişkin karar mekanizmasına kimlerin dahil olabilecekleri hakkında kurallar koyarlar. Bu kuralların tümü politik bir rejim inşa eder. Rejimin tipi, sırasıyla politik rekabetin filizlenip filizlenmeme olasılığını ve yetki sahiplerinin tepki verme esnekliklerini etkiler. Yine rejimin tipi, elitlerin ve halk kitlelerinin müzakere, uzlaşma ve seçim yoluyla politik etkileşimin yeni kurallarına tepkilerini, yani herhangi bir dönüşümün demokratik olup olmayacağını da belirler. (Bratton & Van de Walle, 1994, s. 454)

Çar Büyük Petro (1672-1725), Rusya'nın başkentinin Moskova'dan yeni kurulmuş bir kent olan St. Petersburg'a taşınması emrini, 1712 yılında, bölgenin kontrolünü İsveçlilerden aldıktan sonra verdi (Massie, 1980). Takip eden 2 asır boyunca St. Petersburg, muazzam sarayları ve şık bulvarlarıyla titizlikle planlanmış bir şehir olarak gelişti. Şehir aynı zamanda aristokrasinin güç merkezi olduğundan, 1917 devrimine yol açarak çarı deviren ve en sonunda komünist devlet şeklini iktidara taşıyan hükümet karşıtı politik eylemlerin de merkezi haline gelmişti. 1924'de Lenin öldükten sonra şehre Leningrad adı verildi ki bu andan itibaren, Stalin'in politik programları için popüler bir hedef haline geldi. İkinci Dünya Savaşı sırasında Nazi Almanyası'nın kıyııcı saldırıları karşısındaki şanlı direnişi ile kahramanlaşan Leningrad kuşatması (8 Eylül 1941'den 27 Ocak 1944'e kadar), insanüstü sosyal dayanışmayı, cesareti ve direnci yansıtan, aralarında Londra'nın da bulunduğu diğer birkaç kolektif deneyim örneği arasında hemen göze çarpıyor. 1991'de kentin adı bir kez daha değiştirildi ve Leningrad yeniden St. Petersburg oldu. Başkan Putin'in doğum yeri olması nedeniyle, kent özel ilginin ve desteğin bir kez daha odağı oldu.

Dolayısıyla St. Petersburg, geçen bir asır boyunca yaşanan, tarihe geçmiş devrimler sayesinde, çardan Stalin'e ve ondan da Putin'e geçişi görmüş bir şehirdir. Ve diktatörlükle yönetilen toplumlarda devrimin merkezine yerleşmiş paradoksu -devrimler arası tutarsızlığı- temsil eder. Mesele şu ki, temelde yatanın politik, ekonomik ve sosyal değişimler mi olduğuna bakmaksızın, bu devrimler, halklar için gerçek politik tercih ve güç paylaşımına ilişkin en önemli alanlarda genellikle çok önemsiz değişimlerle sonuçlanır. Diktatörlük devam eder: "Demokratik diktatörlük" örtüsü altında, gizlediği demir yumruğu ile tek adam hükmetmeye devam eder. Devrimler arasındaki tutarsızlığı ortaya koyan bu paradoks (Middlebrook, 1995) diktatörlükten kaçmaya yönelik meydan okumanın kalbinde yattığından, diktatörlük üzerine çalışmalar yapan öğrenciler bu konuya mutlaka değinmelidir. Elbette Stalin'in hükmedişi bazı açılardan bakıldığında Putin'in hükmediş şeklinden çok farklıdır; fakat diğer önemli noktalar açısından bakıldığında yönetim tarzı değişmeden devam etmektedir. Nihai karar verme gücü tek bir adamın iki dudağı arasındadır.

Stalin'den (1953) Kruşçev'e (1964), Gorbaçov'dan Yeltsin'e (1991) ve nihayet Putin'e (1999) iktidar koltuğunun el değiştirdiği dört önemli devir teslim sırasında Rusya'da neler yaşandığını inceleyen Ra'anan (2006), Rusya'da halefiyet ya da iktidara gelme sisteminin, halkın arasına karışmadan hükmeden elit gruplar arasında komploları ve politik manevraları cesaretlendirdiğini açığa çıkardı. Gücün devredilmesine ilişkin bu sistem, liderlik tarzının devamlılığı ile ilişkilidir. Karl Marx'ın (1852/1979) *Louis Bonaparte'in On sekiz Brumaire'ini* model alan *Vladimir Putin'in On sekiz Brumaire'ini* tartışırken, Blank (2006) bu gücün devredilmesi sisteminin devamlılığı işaret ettiğini ve gelecekte de büyük ölçüde aynı kalacağını gördü.¹

¹ÇN: Bir buçuk yüzyıldan fazla zaman önce yayımlanmış bu eserde Marx, 19. yüzyıl ortası Fransası'ndaki sınıf mücadelelerini ve bu politik mücadelelerin bir hükümet darbesiyle sonuçlanışını tahlil eder. Bir toplumu vesayet altına alırken, vasat bir adamın "imparator" pelerini kuşanmasını sağlayan bir darbedir bu.

Aynen Marx'ın denediği gibi... Putin, gücü kendisinde toplayacak şekilde hareket etti ve giderek daha otoriter bir rejim yaratırken, demokratik araçları öyle kötüye kullandı ki, bugün açık toplumun sözde meşru garantisi, Kremlin'deki tek adamla eline geçirdiği güçler dengesidir... Derinlemesine analizler gösteriyor ki bu sistem ve Putin'in programı, ateşli bir reformcu olan ancak bir demokrat olmayan son çarçı reformcu Peter Stolypin'in programını fazlasıyla andırmaktadır. (s. 160).

Diktatörlüklerde sürekli tekrarlanan bu kapalı güç geçişi örüntüsü, tıpkı 1917 Rusya devriminde olduğu gibi, tıpkı 1949 Çin Halk Cumhuriyeti devriminde olduğu gibi, tıpkı 1979 İran devriminde olduğu gibi, tarihsel devrimler gerçekleşirken bile değişime direnç göstermeyi sürdürür.

Sosyal yaşamın, devamlılığı destekleme eğiliminde olan bir başka özelliği ise, sonraki başlığın altında tartıştığım gibi, güç azınlıkları ve çoğunlukları tarafından haklara ve görevlere verilen önceliktir.

Tek Yönlü Değişime ve Rasyonelliğe İlişkin Varsayımlar

Diktatörlüklerin sosyal ve ekonomik kökenleri farklı yönleriyle incelenmiş, ayrıca Barrington Moore'un (1966) çığır açan çalışmasını ve ilişkili gelişmeleri (örn. Dahl, 1971; Rueschemeyer, Stephens & Stephens, 1992) takiben oldukça uzlaşa sağlanmıştır. Toplumların politik gelişimi, ekonomik gelişimleri ile bütünsel bir ilişki içinde incelenmiştir. Örneğin, toprak ağası elitlerin başlıca güç kaynağı olarak toprağa bel bağladıkları tarım toplumlarında, demokrasinin uygulanabilirliğinin çok düşük olduğu görülmektedir. Psikolojik açıdan bakıldığında, bu politik ve ekonomik değerlendirmelerin başlıca zafiyeti, psikologların insanın mantığına ve istikrarlılığına ilişkin varsayımlarının, gerçek insan davranışı hakkında bildiklerinden çok farklı olmasıdır. Bu duruma Kahneman (2011) işaret etmiştir:

Bir psikolog için insanoğlu ne tam anlamıyla mantıklıdır ne de bütünüyle bencildir ve de hemen her şeyin tadı onlar için aynıdır. Bizim iki disiplininiz sanki farklı türleri çalışır gibi görünürler ki; davranışçı ekonomist Richard Thaler daha sonra Ekonlar ve İnsanlar ile isim yapmıştır... Ekonların aksine... Onların [insanların] dünya görüşleri herhangi bir anda kendilerine verilmiş olan bilgiyle sınırlıdır... Ve bundan dolayı Ekonlar kadar tutarlı ve mantıklı olamayabilirler. Ara sıra cömerttirler ve bağlı oldukları gruba çoğu zaman katkıda bulunurlar. Ve bırakın gelecek seneyi yarın başlarına ne geleceği hakkında çoğu zaman çok az fikirleri vardır. (s. 269)

Bu rasyonel model, diktatörlüğün ve demokrasinin kökenlerine ilişkin ekonomik değerlendirmelerin altında yatar. Mesela Acemoğlu ve Robinson (2006), elitlerin ve halkların, her iki grubun, grup içi azami menfaat sağlamak amacıyla çabaladıklarının varsayıldığı politik bir çatışmada kendi ilgilerini, düşüncelerini ve sonuçlarını hatasız olarak tahmin edebildiklerinin varsayıldığı bu gibi rasyonel bir model sunmuşlardır. Dolayısıyla, elitler ancak devrim tarafından tehdit edildiklerinde ve devrimin maliyeti şu ya da bu şekilde demokrasiyle sağlanacakların maliyetini aştığında demokrasi hususunda uzlaşırlar. Fakat gerçek tarihsel gelişme, bu gibi rasyonel, tek doğrultulu yolları izleyerek ilerleyemez.

Diktatörlüğün tarihsel örneklerini tekrar tekrar devrimcilerde bulan birisi, -rasyonel davranıştan ve ödüllerin azamileştirilmesinden uzaklaşıldığında- eninde sonunda bir başka diktatörlüğün kurulmuş olduğunu görecektir. Devrimin meyvesi olan bir diktatör çoğunlukla daha sert ve daha tahripkâr olur, ayrıca selefi her kim olursa olsun daha gaddar bir liderlik sergileyecektir. Rus çarını deviren Stalin ve İran şahını deviren Humeyni buna en bariz örneklerdir. Diktatör bir rejimin şiddetle yıkılışının sonrasında bile diktatörlüğün devam etmesi, yaygın olan ve bir o kadar da kafa karıştıran bir durumdur. Şahın yozlaşmış diktatörlüğünü beraberindekilerle silip süpüren İran devriminden on yıl sonra, Arjomand (1988, bu bölümün başındaki atıf), şahın diktatörlüğünün yerine mollalarınkinin geldiğini, “tacın yerini sanki aldı” benzetmesiyle kısa ve öz bir şekilde özetlemiştir. Şimdi böyle bir devamlılığı mümkün kılan faktörleri gözden geçirelim.

Elbette, potansiyel bir diktatörün var olması fazlasıyla önemli bir faktördür; bu gereklidir fakat eski rejimin çökmesi ve devrimden sonra (yeni) bir diktatörlüğün tekrar yeşermesi için yeterli değildir. Toplum temelli eşitsizlikleri ve otoriterliği fazlasıyla destekleyen bireyler üzerinde yürütülen araştırmaların ortaya koyduğu gibi, her grupta daima potansiyel bir diktatör vardır (Altemeyer, 2004). Burada kilit soru, potansiyel bir diktatörü canlandıran ve diktatörlüğün kesintisiz sürmesine izin veren başka hangi faktörlerin var olduğudur.

Devrimler Sırasında Haklar ve Görevler Döngüsü

Devrim zamanlarında toplumların birbirlerine kıyasla yoksunluk özellikleri ve sosyal kıyaslama süreçleri psikolojik açıdan önemli bir özelliği de beraberinde getirir: İktidara yükselmeyi başaran devrimcilerin, hakları ve görevleri önceliklendirme döngüsü (Moghaddam, 2004). Moghaddam ve Riley (2005) haklar ve görevler döngüsünü tanımlayan daha genel bir öneriyi ortaya atmıştır:

İlişkilerde (a) değişim varsa, davranışlara ilişkin standartlar ve kurallar belirsizleşir ya da (b) çelişki varsa, çatışma gerçekleşir ya da pusuda bekler; eş değer ya da daha az güce sahip olanlar haklara öncelik verirken, iktidar sarhoşluğu yaşayanlar görevlere öncelik vereceklerdir. (s. 79)

Bu önerme, değişim özelliğinin ön plana çıktığı bir ilişki şekli olan çocuklar ve ebeveynleri arasındaki ilişki örneğini kullanarak daha derinlemesine açıklanabilir. Çocuklar ve ebeveynleri yaşadıkları ilişkide hiç olmazsa ılımlı düzeylerde çatışma yaşayabileceklerini keşfederler. İlişkide eş değer ya da daha az güce sahip olan çocuk büyüdükçe daha fazla hak talep eder: “Bu adil değil! Dışarıda oynamak istiyorum.” “Tüm arkadaşlarım partideler, onlarla birlikte olmama izin vermeniz gerek!” Öte yandan gücü elinde tutan ebeveynler ise görevlere öncelik verirler: “Dışarı çıkamazsın çünkü daha ödevlerini bitirmedin.” “Kendi odanı kendin temizlemelisin, odanın düzeninden sen sorumlusun.” Eninde

sonunda çocuk büyür ve kendi çocukları olur, böylece çocuklarının giderek artan hak talepleriyle yüzleşmek zorunda kalan ebeveyn artık odur. Dünkü çocuk artık kendi çocuğuna görevlerini hatırlatan bir ebeveynidir: "Saat 9'da evde olacaksın, fazlası yok!" Çocuklar ve ebeveynleri tarafından yaşanan haklar ve görevler döngüsü, değişim ve/veya çatışma zamanlarında azınlık ve çoğunluk gruplarının göze çarpan özelliğidir.²

Azınlık gruplarının haklar retoriğini kullanarak protesto ve gösteri yapmaları çok alışılmış bir durumdur: Örnek vermek gerekirse, 1960'ların ilgi odağı, kadın hakları, siyahların hakları ve eşcinsel haklarıydı (kadınların görevleri, siyahların görevleri ve eşcinsellerin görevleri akla bile gelmiyordu). Belli başlı devrimler sırasında muhalif gruplar, kendileri için hak olarak gördükleri artık her neyse onun çevresinde kümelenmeye başladılar. İran devriminin şahlanması sırasında, farklı politik görüşlerden milyonlarca İranlı haklarını aramak için Tahran'ın, Şiraz'ın, Meşhed'in, İsfahan'ın ve ülkenin diğer büyük kentlerinin caddelerini doldurdular. Humeyni ve diğer liderler, Şahlık diktatörlüğünü devirmek için konuşmalarında hep haklardan dem vurdular. Fakat devrimden sonra, Humeyni tüm güç odaklarının kontrolünü eline geçirir geçirmez konuşmalarının içeriğinde görevler ön plana çıktı: Artık halkın görevi, İslami esaslara göre kurulan hükümete itaat etmektir; itaat etmeyenler önceki diktatöre şapka çıkarttıracak kadar sert bir muameleyle karşılaşmışlardır.

Diktatörlük ve Fazlalığın Kontrolü

Diktatörlüğün sıçrama tahtası modeli, nasıl olup da demokrasilerin günün birinde diktatörlüğe kaydığı ve diktatörlüklerin nasıl devam ettikleriyle ilgilenir. İnsan toplumlarında fazlalığın doğuşu diktatörleri daha da güçlü hale getirebilen yollarla yaratılmış olmasına rağmen, sıçrama tahtası modeli diktatörlüğün kökenleriyle doğrudan ilgili değildir. Günümüzden yaklaşık 12.000 yıl önce insanlık toplumsal anlamda önemli bir değişim geçirerek, birkaç yüz bireylik avcı-toplayıcı gruplardan, birkaç bin insanın yerleşik düzende yaşadığı, öncekine kıyasla daha karmaşık yapıda olan tarım toplumu-

²ÇN: "Dünün mazlumu bugünün zalimi" atasözünü hatırlayın...

na dönüştü. Bu köklü değişim hayvanların evcilleştirilmesi ve bazı görevlere ilişkin özelleşmelerle de ilişkilendirilmiştir; mesela, bazı bireyler çiftçilikten ziyade profesyonel asker ya da kutsal kişi olarak hizmet edebilmişti. Gıdanın yanı sıra diğer bazı ürünlerde ortaya çıkan fazlalıklar, söz konusu görev özelleşmelerine olanak tanımıştı.

Fazlalığın ortaya çıkışı başlıca yollarda dönüşümsel özellikteydi. İnsanoğlu evrimsel tarihinde ilk kez, elinde bulunanı hiç vakit kaybetmeden tüketmek zorunda değildi; bu şekilde gidecek biriken fazlalık sayesinde, uzun süre tarım yapılmasa bile çok sayıda insanı beslemek ve bir arada barındırmak mümkün olmuştu. Elde hatırı sayılır miktarda stok bulunduğu için bazı insanlar üretime doğrudan katkısı olmayan meslekler edinebilmeye başlamışlardı. Daha önemlisi, bazı bireyler artık tam zamanlı profesyonel asker ve bazıları da inancı yönlendiren kutsal kişiler olarak tutulmuşlardı; bunlardan ilki askeri güç oluşturunuyordu ve diğeri ise politik düzen için gereken ahlaki ve “yasal” meşruiyeti sağlıyordu. Eldeki fazlalığı kontrol eden ve yandaşlarına menfaatler sağlayan güçlüler -reisler, lordlar, krallar, imparatorlar- ortaya çıkmıştı. Genel bir kural olarak bu güçlüler birer diktatör olarak hükmetmiş olsalar da (1. Bölüm’de yaptığım tanımlamaya göre), kadim Yunan’da ve kadim Roma’da zaman zaman bazı insanların (özgür erkeklerin) karar mekanizmasında yer almalarına izin verilmiş istisnai dönemler de vardır. Özellikle 18. yüzyıldan itibaren Amerikan ve Fransız devrimleri gibi başlıca devrimlerde, toplumların diktatörlükten demokrasiye geçmelerine gayret edilmiş olmasına rağmen, bu geçiş sırasında katedilen yol fazlasıyla inişli çıkışlıydı. Bazen liderin kişiliğinin de etkisiyle bu yolda gerisin geriye dönüldüğü de olmuştur.

Liderin Kişiliği ve Özgürlüğün Dereceleri

Liderlerin kişilikleri, ulusal politikalar ve uluslararası ilişkiler üzerinde çok önemli bir etkiye sahip olabilir (Byman & Pollack, 2001; Greenstein, 2009); fakat bu etki durumdan duruma değişkenlik gösterir (Greenstein, 2002, Amerikan liderlerine ve onların konumlarına ilişkin derinlemesine bir kavrayış getiren olgusal ça-

lışmalar sunmuştur). Lider kişiliği ile konumu arasındaki ilişkiyi daha iyi anlamak için, özgürlük derecelerinin rolünü dikkate almak iyi olur (bkz. Moghaddam, 2005). Bir liderin özgürlüğü az olduğu zaman, lider kişiliğinin sonuçlar üzerindeki etkisi de o ölçüde az olur. Ayin sırasında cemaatin uyduğu bir Katolik rahibi düşünün.³ Özgürlük sınırları düşüktür, yani gerek rahip gerekse cemaat, Katolik kilisesindeki ayinlerle ilgili bir dizi katı kurala uymaya mecburdur. Bununla birlikte, liderin daha fazla özgürlüğe sahip olduğu durumlarda, lider gerek kararlarını gerekse davranışlarını daha geniş bir çerçevede sergileyebilir. Dikkat çekecek ölçüde istikrarsızlaşmış bir durumu göz önüne getirin (doğal afet, terör saldırısı, savaş, ekonomik çöküş ya da daha başka bir felaketin sonrasında yaşananlar gibi). Aciliyet arzeden söz konusu karışmanın tam ortasında liderin davranış seçenekleri daha geniş bir yelpazede olacağı gibi, liderin kişiliği olayların sonuçları üzerine daha fazla etki edecektir (Greenstein, 1975, lider kişiliğinin daha fazla önem kazandığı koşulları ayrıntılı olarak tartışmaktadır).

Diktatörlüğün sıçrama tahtasını tartışırken ilk olarak, diktatörlüğün yükselişi için zemin hazırlayan tehditlere odaklanıyorum. Söz konusu tehditler ekonomik ve politik güvensizliğin yanı sıra, iç ve dış düşmanlarla ilişkilidir. Bu tehditlerin diğer önemli bileşenleri ise kapıdaki tehdidi algılamadaki azalma, toplumsal çaresizlik hissi ve güvensizlik, ayrıca toplumsal kimliğe karşı oluşan tehdittir. Tüm bu süreçler, müşterek rahatsızlığın had safhaya çıktığı bir toplumla sonuçlanır.

Bu bölümün ilerleyen sayfalarında tartışılmakta olan ikinci bir faktörler dizisi ise, toplumdaki rahatsızlığa ve sezgisel kötüye gidişe dur diyecek en iyi çözüm olarak sunulan diktatörlüğü destekleyen durumsal özellikler, özellikle kurumsal ve kültürel güçler üzerine odaklanmaktadır. Bu faktörler, kaynakları elinde tutan elitlerin (örn. iş çevrelerinin) ve toplum üzerinde söz sahibi olan kurumların (örn. kilise,⁴ ordu) diktatöre verdikleri destek,

³ÇN: Türkiye koşullarında sünni islam gereği cemaatin hazır olan imamın arkasında saf tutması.

⁴ÇN: Türkiye koşullarında cami.

diktatörlükle uyumlu bürokrasinin büyümesi, diktatör liderliği destekleyen kültürel eylemlerin varlığı ve kriz koşullarının yaratılmasını içerir; tüm bu olaylar sıçrama tahtasını kullanarak iktidara sıçramak için diktatöre fırsat yaratır. Ardından birinci ve ikinci faktörlerin dizileri, diktatörlüğe uzanan sıçrama tahtasını oluşturmak ve yerine oturtmak için birleşirler: Bunu ilkin toplumda had safhada bir rahatsızlığa yol açarak ve istikrarsızlık algısını sürekli canlı tutarak sağlarken, ikinci olarak diktatörlük topluma krizden kazançla çıkmanın ve yeniden canlanmanın eldeki en iyi çözümü olarak sunulur ve desteklenir.

Lideri iktidara götüren yoldaki, karizmatik lideri ve “ahlaki dirilişi” de tartışalım. Burada en önemli şey, karizmatik liderin toplumda fiilen teşkil ettiği ve yaydığı dirilişin ahlaki misyonudur. Bu ahlaki misyon, söz konusu liderde kendi dirilişlerini gören takipçilerine liderin ilham vermesini sağlar; böylece diktatörle takipçileri arasında fanatik ve hiçbir mantıki temeli olmayan bir ilişki gelişir.

SIÇRAMA TAHTASI MODELİNİN BİRİNCİ BİLEŞENİ: TEHDİTLER VE SONUÇLARI

Toplumda riskleri artıran, belirsizliği ve psikolojik tedirginliği tımandıran tehditleri bu bölümde tartışıyorum. Belirsizlik ve tehdit duygusu içindeki insanların, giderek daha etnik merkezci, farklı görüşlere karşı hoşgörüsüz ve ideolojik saplantılı liderliği destekler bir tutumla tepki göstermeye eğilimli oldukları görüşüne ışık tutan ve destekleyen çok sayıda psikoloji teorisi ve deneye dayalı araştırma bulunmaktadır. Bu görüşle aynı çizgide olan araştırma programları, Stouffer (1955) ve Sherif ve meslektaşlarının (Sherif, Harvey, White, Hood & Sherif, 1961) klasik çalışmalarının yanı sıra, ödünleyici ikna modeli (McGregor, Prentice & Nash, 2009), belirsizlik-kimlik teorisi (Hogg, 2007), sağcıların otoriterliği (Altemeyer, 1988), gruplara ve uluslara aidiyet ihtiyacı (Baron, Crawley & Paulina, 2003; Staub, 1997), kapatma ihtiyacı modeli (Kruglanski, 2004) ve belirsizliği yönetme modeli (van den Bos,

2009) gibi daha yakın tarihli araştırmaları içerir. Türlü türlü teorik bakış açılarına sahip olan ve farklı araştırma yöntemleri kullanan araştırmacıların bu görüşte birleşmiş olmaları etkileyicidir (ortaya koyduğum tez açısından bu nokta önemlidir; çünkü algılanan bu tehditler ve bunların sonuçları, belirli koşullar altında diktatörlüğe yol açabilen sıçrama tahtasının bir parçasıdır).

Örnek vermek gerekirse, Billig (1982) aşırı uçta olma ile belirsizlik arasındaki bağlantıyı, insanların söylemlerini, anlattıklarını analiz ederek aydınlatmış halde, McGregor ve meslektaşları ise insanların köpeklerle, güvercinlerle ve diğer omurgalı hayvanlarla paylaştığı hedefe yönelik süreçler yoluyla nasıl oluyor da belirsizliğin ve buna bağlı algılanan tehditin dinsel aşırılığa yol açabildiğini incelemişlerdir (McGregor, Haji, Nash & Teper, 2008). Bu modele göre, hedefin boşa çıkması, yüksek düzeyde endişe içeren bir belirsizlikle sonuçlanabilir, ayrıca dinsel coşku da artan tedirginlikle başa çıkmanın bir yoludur. Söz konusu tedirginlikle başa çıkmak için fareler dürtüyle tetiklenen koşu ya da kendi kendini temizleme gibi bir davranışı benimseyebildikleri halde, insanlar dinsel coşku-yu benimserler. Hedeflere ulaşamaması halinde ortaya çıkan aşırı endişeyi bastırmanın bir yolunun dinsel ideallere bağlanma olduğuna ilişkin yorum, aydınlanmış akademisyenler arasında destekçi bulmasına rağmen, bereket versin McGregor'un araştırması, onun bakış açısını olumlu olarak karşılamayacak kökten dinci rejimlerin iktidarda olduğu İran'da ya da Suudi Arabistan'da hakem denetiminden geçirilmemişti. Belirsizliği farklı bir bakış açısından ele alan Hogg (2007), insanların belirsizlikle ilişkili itici duygulardan ve tehditlerden kaçmak için başvurdukları bir yolun, kendini bir grup içinde sınıflandırarak bu grubun kimliği ile özdeşlemek olduğunu iddia eder. Henri Tajfel, John Turner ve diğerlerinin öncülüğünü yaptığı kimlik geleneği üzerine fikirlerini inşa eden Hogg (2012), aşırı endişeye bağlı belirsizliğin, insanları aşırı uçlarda yer alan, radikal gruplara yönelttiğine ilişkin kanıtlar sundu.

Uzun dönemli evrimsel ve tarihsel kanıtları masaya yatıran bir grup araştırmacı, güçlüklerle dolu belirsiz toplumsal koşulların belirlilik sunan ideolojilere doğru çekim kaymasıyla ilişki-

li olduğu sonucuna da varmışlardır. Örnek olarak, Musevilik'te, Hristiyanlık'ta ve İslamiyet'teki dalgalanmalar belirsizlik, kargaşa ve tedirginliğe ilişkin tarihsel dönemlerle tutarlı olma yönelimindedirler (Armstrong, 2000). Evrimsel bir bakış açısını benimseyerek, hızlı sanayileşmenin, toplumsal değişimlerin ve hız kazanan küreselleşmenin, önceden yeterli ölçüde hazır olmayan gruplar arasında büyük ölçekli "ani temas"la sonuçlandığını iddia etmiştim. Bunun psikolojik etkileri ise, ortak kimliğin tehlikeye düşmesi, radikalleşmenin artması, aşırı uçlara kayma ve terörizmin yanı sıra, güçlü ve saldırgan liderliğe verilen desteği içerir (Moghaddam, 2006, 2008c). Değişim hızındaki artış, ani temas ve *yıkıcı evrim* (katastrofik evrim) olasılığının yanı sıra, belirli insan gruplarının grup içinde azalma ya da yok olma olasılığının sezilmesi, dünyanın birçok bölgesinde giderek büyüyen bir güvensizlik hissiyle sonuçlanmıştır (Moghaddam, 2010).

Bu kavramsal ya da durumsal yaklaşım, Milgram'ın (1974), Zimbardo'nun (2008) ve normal psikolojik özellikleri olan insanların bile belirli koşullar altında aşırı (ve şiddetli) davranışlar sergileyebileceklerini gösteren kanıtlar sunmuş olan diğer araştırmacıların geleneğini sürdürür. Altemeyer (1988) ve Kruglanski'nin (2004) yanı sıra, belirsizlikle ve tehditle karşı karşıya kalmaları halinde bazı insanların aşırı uçlara kaymaya özellikle daha fazla meyilli olabildiklerini göstermek için bireysel farklılık ölçütleri (örn. sağcı otoriterlik ve kapanma ihtiyacı gibi) kullanmış olan diğer araştırmacılar farklı bir yaklaşım benimsemişlerdir. Buna göre "belirli kişilik tipleri ortak tehlike ile mücadele etme eğilimindeyken, had safhada belirsizlik hisseden ve çeşitli olumsuz duygu durumlarının açığa çıktığı insanlar, kendi yoldaşlarına karşı daha az tahammüllü, daha katı ve daha cezalandırıcı olmaktadır" (Merolla, Ramos & Zechmeister, 2012, s. 212).

Politik Değişimin Yönündeki Belirsizlik

İnsanların kesin olarak ne yönde değişmeleri gerektiği hakkında bazı uyuşmazlıklar vardır (bkz. tartışma bölümü, Hogg & Blaylock, 2012): Bir grup araştırmacı belirsizliğin ve tehdidin sağcı

bir ideolojiye doğru yönelmeyi gerektirdiğine inanırken (örn. Jost ve ark., 2007), diğer bazı araştırmacılar yönelimin aşırı sağ ya da aşırı sol politik gruplara doğru olabileceğini iddia ederler (örn. Hogg, 2009). Bir kez daha, elde olan deneye dayalı araştırmalar fazlasıyla sınırlıdır ve bu araştırmaların çoğuna Batılı üniversite öğrencileri katılmışlardır. New York'ta, Boston'da, Londra'da, Batı toplumunun nispeten liberal kozmopolitan kent merkezlerinde yaşayan üniversite öğrencilerine kâğıt ve kalemle yapılan testler, Kuzey Kore, İran, Rusya, Çin ve Suudi Arabistan gibi diktatörlüklerde hayatta kalma savaşı veren sıradan insanların davranışları hakkında ne söyleyebilir ki?

Tarihteki deneyimler göstermiştir ki, diktatörler politik sağın ya da solun ideolojilerini benimseyebildikleri gibi, belirsizlik ve tehdit karşısında bir sığınak arayan insanlar kendilerini, politik olarak sağcı ya da solcu diktatörlerin ve aşırı grupların kucağında bulabilirler. Hitler ve Stalin'in paralel yaşamlarına ilişkin şimşekler çaktıran analizinde Bullock (1993), bu noktanın altını çizmektedir. Bununla birlikte, toplumsal kaymanın aşırı politik solu mu yoksa aşırı politik sağı mı desteklediği tamamen yerel durumlara, kültürel koşullara ve mevcut liderliğe bağlı olarak gelişir.

Bu nokta, Filistin halkının özgürlük ayaklanması, *intifada* (ayaklanmanın Arapça'sı) karşısında İsraililerin nasıl tepki verdikleri üzerine çalışmalarda ve Orta Doğu ihtilafı bağlamında yürütülmüş araştırmalarda belirginlik kazanmaktadır (Arian, Shamir & Ventura, 1992; Shamir & Sagiv-Schifter, 2006). Birinci intifadadan (1987-1993) sonra İsrail halkının görüşü askeri güce daha fazla yatırım yapılmasını ve Filistinlilere karşı daha saldırgan politikaları destekler yöndeydi (Arian ve ark., 1992); ayrıca İsraililerin çoğunluğu intifadanın İsrail'deki sağcı parti Likud'un çıkarına uygun olduğu görüşündeydiler. İkinci intifadadan (2000) sonra, 2000'li yılların başlarında yürütülmüş olan beş tane ulusal araştırmanın sonuçlarını değerlendiren Shamir ve Sagiv-Schifter (2006), "İsrail'deki genel politik toleransın intifada sırasında azaldığı, Araplara karşı gösterilen toleransın ise daha fazla, hatta neredeyse iki misli azaldığı" yorumunu yapmışlardır (s. 588).

Dolayısıyla, İsrail bağlamında, artan dış tehditler İsrail Musevileri arasında tahammülsüzlüğün büyümesi ve halkın hassasiyetleriyle aynı çizgide olan aşırı sağcı liderliğe verilen desteğin artmasıyla sonuçlanmıştı. Konuyu Küba bağlamında ele aldığımızda, Castro ailesinin liderliği ve komünist politikaların hakimiyeti; belirsizlik, güvensizlik ve Amerikan ordusu kaynaklı tehdit karşısında halkı tek bayrak altında birleştirirken, aşırı solcu liderliğe verilen desteğin had safhaya çıkmasıyla sonuçlanmıştır.

Öyleyse artık, bir tarafta algılanan belirsizlik ve tehdit arasında bir bağlantı olduğunu ve diğer tarafta ise güçlü, saldırgan liderliğe destek verildiğini iddia ediyorum. Bu liderlik politik olarak aşırı sağcı veya solcu olabilir, ayrıca eğer toplum halen diktatörlüğe kaymadıysa, bu gibi koşullarda diktatörlük olasılığı artar. Fakat, diktatörlüğe iten sıçrama tahtasının yaratılmasında, belirsizlik, güvensizlik ve tehdidin hangi tipleri en fazla önem taşıyanlardır? Ekonomik ve politik istikrarsızlığı masaya yatırarak, ayrıca iç ve dış tehditlerin yanı sıra tehlike çanları çalan grup içindeki yozlaşma algısının rollerini değerlendirerek başlayalım.

Ortak Ekonomik ve Politik Güvensizlik ve Buna Bağlı Yoksunluk

1980'de Tahran'da araştırma yaptığım sırada meydana gelen bir dizi olay sonucu İran'da yaşam, politik ve ekonomik açıdan çalkantılı 1978-1979 devriminde bile olmadığı kadar istikrarsızlaşmıştı. Tahran'daki Amerikan büyükelçiliğinin Humeyni yanlısı eylemciler tarafından basılması ve 1979 Kasım ayında başlayan rehine krizi, zaten var olan belirsizliği daha da artırmakla kalmadı, büyükelçilikteki rehineleri kurtarmak için Amerika'nın askeri bir operasyon düzenleyeceği dedikodularına da yol açtı (eninde sonunda gerçekleştirilen ve başarısızlıkla sonuçlanan bu operasyona 5. Bölüm'de değiniyorum). İlaveten, Humeyni yanlısı gruplar tarafından fitili ateşlenen sözüm ona Kültür Devrimi, akademisyenleri, her alandaki profesyonelleri ve genel olarak tüm üniversite mezunlarını hedef almakla kalmadı, ayrıca yeteri kadar İslami olmadığı görülen tüm yüksek eğitim kurumlarını zorla kapattı

İran'ı kasıp kavuran Kültür Devrimi'nde İslam düşmanları hedef alınırken, Çin'deki Kültür Devrimi sırasında sınıf düşmanları toplum ağzındaydı; Chang & Halliday, 2005). Güya gerçek dünyada eğitim almalarına yardımcı olmak gibi bir gayeyle öğretim üyeleri ve öğrenciler üniversite kampüslerini boşaltmaya zorlandılar. Derken, 1980 Eylül'ünde Irak ordusu İran'ı işgal etti ve Tahran'ın çok kısa bir süre içinde çapulcu Irak askerleri tarafından ele geçirileceği söylentileri ortalıkta dolaşmaya başladı. İran riyalinin değeri neredeyse dibe vurmuştu ve ülke dışına kaçırılan sermaye inanılmaz boyutlara ulaşmıştı. İran'ın yaşadığı beyin göçünü anlatmaya gerek bile yok.

Fakat kargaşanın ve belirsizliğin tam ortasında, Irak kaynaklı bu ölüm kalım tehdidi, İran'da gerek liderlerin gerekse halkın zihinlerini meşgul eden tek kaygıydı (Dr. Samuel Johnson'un sözlerini hatırlamamak elde değil: "Eğer bir adam iki hafta içinde asılacağını bilirse kafasını çok güzel toplar" Boswell, 1791/1980, s. 849); derken hortlayan milliyetçilik önce Tahran'ı, ardından tüm ülkeyi silip süpürdü. Devrimden sonra birbirleriyle kıyasıya dövüşmüş olan çok farklı politik görüşlere sahip insanlar, Iraklı işgalcilerle savaşmak için sıkıca birbirlerine kenetlendiler. Otobüsleri tıklım tıklım dolduran milyonlarca kadın, erkek, çocuk, çocuk, yanlarına alabildikleri giysileriyle, kumanyalarıyla ve her çeşit alet edevatla adeta cepheye akın ettiler; çoğu İranlı cephenin tam olarak nerede olduğunu bilmese bile bu akıntıya kapılmaktan kendini alamadı.

Komşu erkeklerden oluşturulan teşkilatlar donatıldıktan sonra minibüslere, pikaplara doluşarak cepheye yollanıyorlardı. Daha önemli olansa, farklı politik görüşlere sahip olan taraflar cephede kenetlenip tek vücut olma konusunda hemfikirtiler; her ne kadar kökten İslamcılar farklı politik görüşlerden olanların neredeyse kökünü kazımış olsa da, o yıllarda Tahran'da, aşırı sağcılardan aşırı solculara kadar her düşünceden insanla karşılaşmak mümkündü. Kesintisiz 8 yıl süren Irak savaşı sırasında, merkezi hükümete verilen destek akıl almayan boyutlara çıkmıştı; toplum karşısındaki gücü artan hükümetin eli artık her

yerdeydi ve savaşı bahane ederek muhalefeti acımadan ezmekteydi. Fanatik İslamcılara karşı çıkanlar, hükümeti devirmeye yeltenenler vatan hainliği ile suçlanmışlardı. Doğruyu söylemek gerekirse, Humeyni karşıtı olmakla suçlanan genç erkekler kendilerini bir anda savaşın en tehlikeli cephelerinde buluvermişlerdi; onların hiçbiri geriye dönmedi.

1980-1988 İran-İrak Savaşı İran'daki ekonomik ve politik belirsizliği şiddetlendirmekle kalmadı, ayrıca Humeyni taraftarı hareketin amaçlarına da hizmet etti; dış tehdit halkı kaynaştırmıştı ve Humeyni'nin diktatör yönetimini işbaşına getirmişti. Toplumların, ciddi ekonomik ve politik belirsizliklerin yanı sıra tehditle de karşı karşıya kaldıkları bu gibi koşullarda, kendilerini krizden çekip çıkarmayı vaadeden bir liderin etrafında toplanmaları, araştırmacıların tekrar tekrar keşfettikleri bir şey. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Avrupa'da patlak veren ekonomik ve politik krizlerin gerek Almanya'da gerekse İtalya'da diktatörlerin yükselişinden büyük ölçüde sorumlu olmasının yanı sıra, Sir Oswald Mosley'in Kara Gömlekliler'inin, 1930'larda bir süre hakimiyeti ele geçirdikleri İngiltere (Blum, 1998, bu dönemin tarihsel zeminine ilişkin kısa,öz ve bir o kadar da mükenımel bir tartışma sunmuştur) gibi bazı Batı toplumlarında, faşizmin giderek güçlenmesinin sorumluluğu da aynı krizlere yüklenir. Benzer şekilde, Birinci Dünya Savaşı'nın çalkantılı yılları, o dönemde sayıca nispeten küçük bir grup olan Rus komünistlerinin iktidarı ele geçirmelerine ve en sonunda Stalin'in bir kurtarıcı edasıyla yükselişine imkân yaratmıştır.

Görece Yoksunluğun Türleri

Bu bölümde gerçek nesnel durumdan ziyade, ekonomik ve politik duruma ilişkin sezgi ve görece değerlendirmeler üzerine vurgu yapıyorum. İkinci Dünya Savaşı sırasında yürütölmüş olan çalışmaları yorumlamak için ilk kez uygulanmış bir kavram olan görece yoksunluğun (Stouffer, Suchman, De Vinney, Star & Williams, 1949), insanların gerek birey gerekse toplum olarak refahı değerlendirme süreçlerinde önemli bir rol oynadığını görüyorum. Görece yoksunluğun çok geniş bir yelpaze-

deki davranış alanlarında önemli bir rol oynadığı bulunmuştur (H. J. Smith, Pettigrew, Pippin & Bialosiewicz, 2012); ki söz konusu davranış alanları yaşamdan tatmin olmayı ve sağlığı da kapsar. Örnek vermek gerekirse, kurumlarda tatmin ve refah, net kazançtan ziyade söz konusu kurumdaki rütbeden daha fazla etkilenmektedir (Brown, Gardner, Oswald & Qian, 2008); ayrıca refah düzeyindeki eşitsizliklerin büyümesi ise, toplumsal statü sistemine göre en alttakilerin sağlık durumlarında daha yıkıcı sonuçlar doğurmaktadır (Marmot, 2004; Subramanyam, Kawachi, Berkman & Subramanian, 2009). Toplumun %1'lik kaymak tabakasının ortalama 10.000.000\$ kazandığı bir toplumda 5.000\$ kazanan biri ile kıyaslandığında, aynı %1'lik sınıfın ortalama 100.000\$ kazandığı bir toplumda yine 5.000\$ kazanan birisi kendisini daha iyi hisseder ve daha sıkı çalışır.

Görece yoksunluk üzerine çığır açan çalışmasında Runciman (1966), *egoist (bencil) yoksunluk* -kişinin herhangi bir grup içerisindeki şahsi durumundan dolayı kendisini görece yoksun hissetmesi- ve *fraternal (paylaşılan) yoksunluk* -toplumdaki herhangi bir grubun durumundan dolayı görece yoksun hissetmek- arasında önemli bir fark olduğunu ortaya koydu. Fraternal yoksunluğun, haksızlık ve adaletsizlik algısı karşısında ortak eyleme yönelik desteğe ilişkin keskin bir öngörü olduğu bulunmuştur (Guimond & Dubé-Simard, 1983). Fakat, 1973'te petrol fiyatlarındaki artışın İran ekonomisinde muazzam bir büyümeyle sonuçlandığı bir dönemde, 1978-1979 İran İslam Devrimi örneğindeki gibi devrimler nasıl açıklanabilir? O tarihlerde İngiltere'de öğrenciydim ve 1970'lerde İran'a düzenli olarak gidip geliyordum; ekonomi hızla büyüyordu. İyi de ne oldu da hızla büyüyen bir ekonomide devrim patlak verdi? İşte bu soru bizi, değişik araştırmacılar tarafından tartışılmış olan bir diğer paradoksa getirir (J. C. Davies, 1974; Runciman, 1966): Devrimler çoğunlukla ekonomik büyüme dönemlerinde meydana gelir.

Görece yoksunluk hissinin, yükselen beklentilerin dışında ortaya çıkması görünüşe göre bu paradoksun kilit noktasıdır. Bu sürecin belli başlı psikolojik bir bileşeni ise insanların özel-

likle gruplar arası düzeyde yaptıkları (Taylor, Moghaddam & Bellerose, 1989) sosyal kıyaslamalardır (Corcoran, Crusius & Mussweiler, 2011). Kendi durumlarını değerlendirirken insanlar, diğerleri içindeki belirli figürlerle kendilerini kıyaslamakla kalmazlar; ayrıca kendilerini aslında olmak istedikleri figürle de kıyaslamaya giderler. Mesela, Ahmet kendisini çevresindeki belirli kişilerle kıyaslarken, içinde bulunduğu durumu, olmasını hayal ettiği durumla da kıyaslar (Lamiell'in, 2003'te örnekleyerek açıkladığı gibi, çoğu zaman insanlar kendi durumlarını yerinde olmak istedikleri insanların durumlarıyla kıyaslamaya giderler). Ne zaman ki Ahmet aslında daha iyi bir durumda olabileceğini hayal eder -mesela, otobüse binmek yerine yeni bir arabaya sahip olmayı hayal etmesi gibi- işte o zaman kendini görece yoksun hisseder. Liderler, insanların sosyal kıyaslamalarına tesir ederek görece yoksunluk hislerini yönlendirebilirler.

Görece Yoksunluğu Çıkarlar Doğrultusunda Yönlendirmek

1970'lerde İran'da beklentiler gerçek getirilerden daha hızlı yükselmişti, öyle ki yaşam koşullarındaki iyileşmeye karşın yoksunluk hissi de artıyordu. Şah ve maiyeti, İran'ın Orta Doğu'nun İsviçre'si olacağını öne sürerek bu sürece deyim yerindeyse gaz vermişlerdi. Ancak bu iddia ölümcül bir hataydı; çünkü İranlılar arasında yükselen beklentiler Şah rejimine karşı giderek artan bir hoşnutsuzluğa yol açtı. Tam tersine, Humeyni iktidarı ele geçirdiği zaman, görünüşe göre bu gibi durumlarla başa çıkmasını sağlayan doğal bir içgüdüye sahipti. Beklentileri karşılamak ya da boş vaatlerle beklentileri tırmandırmak yerine, devrimin ardından beklentileri acımadan düşürdü.

Bu tam manasıyla geriye çark etmekte; çünkü devrimden önce beklentileri yükselten Humeyni, İranlıların nasıl yoksulluk içinde süründüklerini ve Şah rejiminin İran halkına hak ettiği hizmetleri sağlamada nasıl başarısız olduğunu bilhassa vurgulamıştı. İran'a kaçak yollardan sokulan ve halk arasında dağıtılan, kasete alınmış konuşmalarda (ki bu kasetlerden bazılarını biz-

zat dinledim), Humeyni bol keseden atarken, devrimden sonra İranlıların yaşam koşullarının nasıl iyileştirileceğini, birçok hizmeti devletten ücretsiz nasıl alacaklarını ve yüksek standartlarda bir yaşamın tadını çıkaracaklarını vaadediyordu (devrim öncesi konuşmaların tümü, İran'da devrim sonrası konuşma kayıtlarından iz bırakmamacasına çıkarılmıştır).

Fakat devrimden sonra iktidarını sağlamlaştırır sağlamlaştırmaz Humeyni mesajlarını kökünden değiştirdi: Bu dünyanın hiçbir değeri yoktur ve maddiyat kıymetsizdir! Allah'ın inayetine erişmek için çabalamalı ve sadece ahiretteki kaderimizi düşünmeliyiz! Maddi yaşama değer vermeyin; kendimizi ruhani yaşama adanmalıyız! Bu maddi dünyada yaşam koşulları ve maddi koşullar hakkındaki beklentileri sarsıcı bir şekilde düşüren Humeyni, söylemini değiştirmiş ve İranlıların beklentilerini dibe vurdurmuştu.

Dış Düşmanlar

Bırak zihinleri dışarıdaki kavgalarla
Meşgul olsun sersemlesin

(Shakespeare, 4. Henry)

Diktatörlük kurmak, diktatörlüğü yaşatmak veya sınırlarını genişletmek için dış tehdit algısının abartılarak kullanılmasının tarihi çok eskilere gider. Shakespeaere'in 4. Henry oyununda kralın varislerine nasihatinde olduğu gibi, "zihinler dışarıdaki kavgalarla meşgul edilerek" karıştırılabilir. Bu dış tehdit, gerçek olabileceği gibi, müstakbel diktatörler tarafından imal edilebilir ve yönlendirilebilir de. Söz konusu tehdit gerçek olsa bile, burada işin püf noktası öznel olarak nasıl yorumlandığıdır. Tehdidin gerçek ya da kurgulanmış olan doğasına bakılmaksızın, toplumun geneline; "Tehlikeli bir düşman kapımıza dayandı! Bize saldırmak ve yok etmek istiyor! Evlerimizde eli kolu bağlı halde oturamayız!" mesajı verilir. Diktatörlüğün kurulmasından sonraki süreçte uygulamaya konacak eylemleri haklı çıkartmaya yönelik birtakım hedefler

belirlenmesine yardımcı olması, dış tehdidin bir başka fonksiyonudur. Söz konusu hedefler ulusu, bu sözde dış tehditlere karşı sürekli odaklanmış halde tutmayı (ve iç problemlerle meşgul olmalarını önlemeyi), yetkililerin iç meselelere karşı gereğinden fazla sert tedbirler almalarına uygun zemin yaratmayı ve daha kapalı bir toplum yaratmak amacıyla özgürlüklerin kısıtlanmasına verilen desteği artırmayı içerir. Özellikle son hedef, aşırı uçlarda gezinen otoriter liderler için hayati önem taşıyan eğilimlerle de ilişkilidir: Dış tehdit algısı güçlü, saldırgan liderliğe daha fazla destek verilmesiyle sonuçlanmaya meyillidir.

Dış tehdidin içeride daha sıkı kenetlenmeye yol açtığı fikri ise, gruplar arası ilişkilerin fonksiyonel geleneği ile bağlantılıdır (Örn. Coser, 1956). Klasik gerçekçi çatışma alanında yaptığı çalışmalarla tanınan Sherif (1973), erkek çocuklar gruplar arası çatışmayı tımandırmak için grup düzeninden gruplar arası rekabete kaydıklarında, saldırgan liderliğe verdikleri desteğin de arttığını kanıtladı. İngilizlerin muhafazakâr politikacısı Margaret Thatcher'ın, bir sonraki seçimleri kaybetme ihtimalinin olduğu sıkıntılı zamanlarında patlayan Falklands Savaşı imdadına yetişti. İngiliz himayesindeki Falklands Adaları'nın⁵ 1982'de Arjantin Ordusu tarafından işgali İngiliz halkını sıkıca kenetlerken, Başbakan Thatcher'ın 1983 genel seçimlerinden zaferle çıkmasını da sağladı. Birleşik Devletler Başkanı George W. Bush, başkanlığının ilk döneminde halk desteğini büyük ölçüde kaybetmişti, fakat 9/11 terörist saldırılarının hemen sonrasında Amerikan halkı "tek bayrak altında toplanmış" ve Başkan Bush'a muazzam bir destek vermişti. Malici'nin (2005) gösterdiği gibi, 9/11 saldırılarından sonra uzun bir süre aynı terör tehdidi algısını paylaşmış olan İngiltere ve Fransa, Bush'un liderliğindeki koalisyonda kalmaya devam ettiler; fakat her iki ülke dış tehdit algısından uzaklaştığında, işbirliğine verdikleri desteği de kestiler (Fransa, A.B.D.'nin başı çektiği 2003 Irak işgaline katılmadı).

Dış tehdide ve eli kulağında olan tehlikeye ilişkin paylaşılan algıyla bağlantılı olarak, çoğunlukla grup içi meseleler ve bölünmeler rafa kaldırılmaktadır. Fakat, sorunları unutturmanın ve sah-

⁵ÇN: Arjantinlilerin deyişiyle Las Malvinas.

te gündemler yaratmanın en iyi yolunun savaş olduğu elbette söylenemeyeceği gibi (Levy, 1989), söz konusu dış tehdidin ülke içinde birlik havası yaratmasına her zaman güvenilemez de: Belli başlı tüm grupların, söz konusu tehdidin kendilerini hedef aldığına inandırılmaları olmazsa olmaz bir koşuldur (Stein, 1976). Toplumda sadece bir kesim kendisini tehdidin hedefi olarak gördüğü zaman, farklı gruplar arasında kenetlenme sağlanamaz.

21. yüzyılda, İran, Kuzey Kore ve Küba gibi Batılı olmayan bazı ülkelerdeki diktatörlükler dış tehdit olarak, dünyadaki bağımsız ülkeleri ezip geçmek isteyen bir süper güç olarak konumlandırıldıkları Birleşik Devletler'i kullandılar. Birleşik Devletler'in adı geçen bu ülkelerin tarihlerindeki yeri, Birleşik Devletler'in dış tehdit olarak konumlandırılmasına olanak vermişti. İran'ı ele aldığımızda, ülke tarihinde bugüne kadar demokratik yollardan seçilmiş tek hükümetin 1953'de Birleşik Devletler'in müdahalesiyle devrildiğini ve Muhammed Rıza Şah'ın diktatörlüğünü kurmasının yine bu müdahaleyle mümkün olduğunu görmekteyiz (de Bellaigue, 2012). Birleşik Devletler, 1950-1953 yılları arasında Kuzey Kore'yle savaşıp Güney Kore'yi desteklerken, savaştan sonra kuzeye ticari ambargo uygulamaya başladı. Gelelim Küba'ya; 1898'deki İspanya-Amerika Savaşı'nın ardından İspanya eski kolonisi Küba'yı kaybettiğinden bu yana Birleşik Devletler, bir dizi diktatörün arkasında yer aldı ve bunlardan en sonuncusu Fulgencio Batista (1901-1973) devrildikten sonra, yerine geçen komünist hükümet üzerinde bazen açıkça bazen de örtülü olarak baskı uyguladı. Dolayısıyla İran, Kuzey Kore ve Küba için Birleşik Devletler'i dış düşman olarak göstermek hiç zor olmamıştı.

İran diktatörlüğünde Birleşik Devletler'in inada eş değer bir tutarlılıkla ve şeytanın bile aklına gelmeyecek en yaratıcı yöntemlerle bir dış düşman olarak kullanıldığı görülür. Zamanında neredeyse tüm İranlılar, şahı Amerika'nın kuklası olarak görürlerdi; ancak Birleşik Devletler'i dış düşman olarak hedef tahtasına koyan kişi, Amerikayı "büyük şeytan" ve İsrail'i "küçük şeytan" olarak markalaştıran Ayetullah Humeyni'dir. Nihayet şahın devrilmesiyle sonuçlanan günler ve aylar boyunca (ki en sonunda sürgün olarak Paris'e gitti), Humeyni kesintisiz bir şekilde Birleşik Devletleri he-

def göstererek İran'ın iç işlerine karışmakla suçladı. 1979'da devrimin henüz bahar tazeliğini yaşadığı günlerde Tahran'a geri döndüğümde, Amerikalıların şahı ya da oğlunu yeniden diktatörlük tahtına çıkarmak istediklerine ilişkin olarak tekrarlanan uyarılara ilk elden şahit oldum.

Devrime ve devrimci hareketlere karşı Amerika'nın takındığı tavra ilişkin tüm açık uyarılar ve örtülü dedikoduların yanı sıra, geçmişte İran'da ve diğer devrimci ülkelerde gerçekleşmiş olan demokrasi karşıtı Amerikan müdahalelerinin tekrar tekrar canlanan anıları, söz konusu ülkelerde bir cinnet atmosferinin doğmasıyla sonuçlandı. Gerek devrim yanlısı gerekse devrim karşıtı güçler her an bir Amerikan müdahalesi olacağı beklentisindedirler. Tahran'daki Amerikan elçiliğinin yanı sıra, Amerika yanlısı şirketler ve kişiler şüphenin merkezindeydiler. Neredeyse her akşam Büyük Şeytan'a karşı yeni suçlamalar öne sürülüyordu. Tam da bu atmosferde, çoğunluğunu öğrencilerin oluşturduğu bir grup başı bozuk, 4 Kasım 1979 günü Tahran'daki Amerikan elçiliğinin duvarlarından tırmandılar ve Jimmy Carter'ın başkanlığı sırasında tam 455 gün süren rehine krizinin fitilini ateşlediler (bu konuya 5. Bölüm'de değiniliyor). Dinci fanatiklerin amaçlarına hizmet eden bir eylem olarak rehine krizinin, Birleşik Devletleri bir numaralı dış tehdit olarak sahne ışıklarının altına yerleştirmesi çok önemlidir.

İran'ın bir numaralı düşmanı olarak konumlandırılmamak için sarfedilen tüm gayretlere rağmen, Carter hükümeti İran'da iktidarı ele geçiren dinci fanatiklerin kendileri için kurduğu tuzağa her gün biraz daha gömüldüklerini hissediyordu. Carter hükümetinin izlediği vahim politikalar, 24 Nisan 1980'de Amerikalı rehineleri kurtarmak için tasarlanan ahmakça planla zirveye ulaştı (Kartal Pençesi Operasyonu).⁶ Güya Amerikan askeri kuvvetleri, Tahran'daki Amerikan elçilik binasının yakınlarındaki bir stadyuma inecekler, buradan elçiliğe hücum ederek rehineleri kurtaracaklardı. Başından beri hatalı olan bu kurtarma girişimi sırasında bir gün Tahran'daki evimde uyandım ve dinlediğim haber, Amerikan

⁶ÇN: Operation Eagle Claw.

helikopterlerinin İran çöllerinde yere çakıldıklarını duyuruyordu. İranlı hükümet yetkililerine göre bu olay ilahi adaletten başka bir şey olamazdı. Tam da o sırada, İran hükümetinin propagandası halk arasında yayılmaya başladı. Bütün bu olanlardan sonra Carter hükümetinin mümkün olan tüm yolları kullanarak yeni bir kurtarma operasyonuna kalkışması bile düşünülemezdi. Başarısızlıkla sonuçlanan kurtarma görevi fanatiklere ihtiyaç duydukları şeyi verdi: Birleşik Devletler İran'a askeri müdahaleye hazırlanıyordu ve artık elde kanıt vardı. Bu noktadan sonra, fanatiklerin, muhalif sesleri eskisinden de sert bir şekilde bastırmaları artık meşruiyet kazanmıştı.

Rehine krizi sırasında hemen her gün Tahran'daki Amerikan elçiliğinin önünden arabayla geçtim ve her seferinde binanın gece ve gündüz çok sayıda dinci fanatik tarafından korunduğunu gördüm. Rehinerler için gelen kurtarıcılar daha onlara ulaşmadan, rehinerlerin öldürülecekleri gün gibi ortadaydı. İkinci bir nokta ise, stadyum ve Amerikan elçiliği, kalabalık nüfuslu, sıkı korunan, merkezi bir semtteydi ki kurtarma timleri hadi bir şekilde stadyuma inmeyi ve yolun karşısındaki elçilik binasına ulaşmayı başardılar diyelim, muhtemelen hepsi de yakalanacaklardı. Üçüncü olarak, helikopterlerin kum fırtınasında düşmüş olmaları, operasyonu planlayan Amerikalıların iniş noktalarının yerel koşulları hakkında yeterli bilgiye sahip olmadıklarını gösteriyordu.

Ülke içinde birlik sağlamak ve lidere verilen desteği artırmak amacıyla dış tehditi abartmak, elbette demokrasilerde de kullanılmaktadır. Mesela, Birleşik Devletler'de liderler bilgiye erişimi kısıtlamak ve yönetimin politikalarını veto eden muhalif sesleri bastırmak için zaman zaman dış tehditleri kullanmışlardır (Gibler, 2010). Artan dış tehdidi takiben tek bayrağın altında toplanma eğilimine giren Amerikan halkı, yurt içinde daha fazla kısıtlamaya giden ve yurt dışında da daha fazla şahinleşen politikaları destekler. Sıradan Amerikalılar zaten daha otoriter bir davranış şekli sergilediklerinden, yönetimin çok fazla otoriterleşmesine de gerek yoktur (Hetherington & Suhay, 2011).

İç Düşmanlar

Tüm diktatörler içerideki muhalefeti ezmeyi, temel hak ve hürriyetlere son vermeyi denerler; fakat diktatörlerin dış ve iç tehditleri çözümlerken ortaya koydukları dinamik ilişkilerde diktat çekici bir değişkenlik vardır. Mesela Nazi Almanyası'nda Hitler'in ve takipçilerinin ilk hedefleri ülke içindeki muhalefeti susturmak olmuştur ki ancak iç meseleleri hallettikten sonra dış düşmanlara savaş açmışlardır. Aynı şekilde, gerek Uzun Yürüyüş boyunca, gerekse 1930'larda ve de 1950'lerle 1960'ların büyük bölümünde verilen iktidar mücadeleleri sırasında Mao'nun ilk ve en öncelikli amacı, Çin halkının tümünün mutlak kontrolünü ele geçirmek olmuştur. Kapitalist Amerika'nın yanı sıra Mao'ya göre Marx'ın belirlemiş olduğu gerçek ideolojiden sapmış olan baltalayıcı Sovyetler Birliği kaynaklı dış tehditler, arkası gelmeyen devrim sırasında, ülke içinde mutlak kontrol sağlamayla kıyaslandığında ikinci derece sorunlar olarak değerlendirilmişlerdir. Aksine, İran'da ve Kuzey Kore'de diktatör yönetimlerin ana taktiği, ülke içindeki halk tabanını harekete geçirmek ve içerideki muhalefeti ezmek için dış tehdidi (özellikle Birleşik Devletler'in başı çektiği iddia edilen uluslararası komplo) kullanmak olmuştur.

İç ve dış tehdit arasındaki olağan dışı dinamik, her bir diktatörlüğün kendine özgü liderliğinde ve kültürel-tarihsel bağlamında en iyi şekilde anlaşılmaktadır. Örnek vermek gerekirse, Hitler'in ve Nazi hareketinin, içerideki tehditlerin kökünü kazımaya öncelik vermiş olmalarının sebeplerini, Almanyası'nın Birinci Dünya Savaşı'ndan neden ağır bir yenilgiyle çıktığı ve sonrasında neden utanç verici bir barış antlaşması imzaladığına dair görüşlerinde aramak gerekir. Onların görüşlerine göre en yürekli Almanlar Birinci Dünya Savaşı'nda yaşamlarını seve seve verdikleri halde, savaştan her ne şekilde olursa olsun çıkar sağlamış olan hainler sağ salim evlerine geri dönmüşlerdi. Bu ihanetin bir kez daha tekrar etmemesi için Hitler'in emriyle İkinci Dünya Savaşı boyunca halk üzerinde aşırı bir baskı uygulanmış, düzeni bozanlar halkın gözü önünde idam edilmişlerdir.

İç tehdit olarak hedef alınmış olan grupların başında, çizgi-
den sapan aykırılar ve toplumsal standartların dışında kalan her
tür insan gelmekteydi. Dinsel bir azınlık olan Museviler ise Nazi
Almanya'sının yanı sıra Sovyetler Birliği gibi birçok diktatörlükler-
de kelle avcılarının başlıca hedefi olurken, elbette İran'da ve diğer
İslami diktatörlüklerde de şiddetten paylarına düşeni fazlasıyla al-
mışlardır. İktidarda oturanların Musevileri ve diğer azınlıkları he-
def alabilmelerine başlıca iki faktör zemin hazırlamıştır. Birincisi;
azınlık üyeleri canlarını kurtarmak için sahip oldukları her şeyi
arkalarında bırakarak gitmeye zorlandıkları zaman, azınlıklara
uygulanan şiddet ve sürgün sonucu, çoğunluğu oluşturan bazı
kişiler kısa süreli kazançlar elde etmişlerdir ki bu durumun birçok
örneği vardır. Mesela devrimden sonra İran'da şüphesiz tamamı
olmasa bile Zerdüştler'in, Bahailer'in, Museviler'in ve Ermeniler'in
bir bölümünün kaderi bu yönde çizilmiştir. İkincisi, normatif fak-
törler azınlıkların hedeflenmesini mümkün kılmaktadır: Diğerle-
rinden farklı olanı tehdit olarak konumlandırmak daha kolaydır;
çünkü hem gruplar arası düzeyde hem de kişiler arası düzeyde
insanlar benzerlerine karşı daha olumlu bir tutum takınmaya me-
yillidirler (Osbeck, Moghaddam & Perreault, 1997).

Yaklaşan Çöküş Algısı, Ortak Çaresizlik ve Güvensizlik

Büyük güçlerin en sonuncusu olmak İtalya için her zaman can sı-
kıcı bir durum olmuştur. Koloni bakanlığındaki bürokratlar Doğu
Afrika'yla yetinmeyen, Portekiz kolonilerini ve Türkiye'nin büyük bir
bölümünü çantada keklik gören ölçsüz yayılmacı planlar yaparak
savaş boyunca kendilerini eğlendirmişlerdir. (Bosworth, 2006, s. 91).

Birinci Dünya Savaşı bazı İtalyanların zihinlerinde kadim Roma
İmparatorluğu'nun şaşalı geçmişine dair hayalleri yeniden canlan-
dırmış olsa da, 1920'lerin yaşam gerçekleri fazlasıyla acıydı. Yük-
seltelen beklentiler İtalya'da Birinci Dünya Savaşı sonrası dönem-
de adeta bıçak sırtı gibi bir durum yaratmıştı: Politik ve ekonomik
kınlanılığın üstüne, her şeyin eskisinden daha iyi olması gerektiği

duygusu eklenmişti. Aynı dönemde Almanya'daki atmosfer ana hatlarıyla benzer bir görünümdeydi; Weimar Cumhuriyeti'nin demokrasi yorgunu halkı, sonu gelmeyen seçimlerden, caddelerdeki sayısız gösterilerden ve kanunsuzluktan, sosyal yardım kurumlarının önündeki uzun kuyruklardan ve sosyal kargaşasının ulaştığı boyuttan bıkmıştı (Gellately, 2001, s. 10). 1929'da patlayan küresel ekonomik kriz, çöküş ve çaresizlik duygusunu iyice tırmandırmakla kalmamış, Alman ekonomisini felâkete sürüklemişti:

1931-32 kışı boyunca yaşanan iflaslar sonucu Alman iş yaşamı eriyip bitmeye başlamıştı. 1931 yazında yaşanan kriz sonrasında ülkenin başlıca bankaları devlet kontrolüne alınmışlardı. Sigorta ve sanayi sektörlerinde spekülasyonlara çanak tutan hatalar yapılmıştı. (Tooze, 2006, s. 22)

1979'da İran'da Şah'ın diktatörlüğünün çökmesinden hemen sonraya rastlayan o kritik döneme, başta rahatlama ve coşkuyla karışık duygular hakimdi; ancak bu duygularla paralel olarak istikrarsızlık, kanunsuzluk ve kargaşa hisleri de giderek büyüyordu. Aralarında başbakanın ve kabine üyelerinin de bulunduğu tüm hükümet yetkililerinin unvanlarının önüne, *geçici* ifadesi eklenmişti. Görünüşe göre kimse sorumluluğu almaya hazır değildi ve polis kanunlara karşı gelenlere müdahalede gönülsüz davranıyor, öyle ki bazı zamanlar müdahale bile etmiyordu. Tahran'ın tüm caddeleri her çeşit işportacıyla dolmuştu ve yetkililer trafiği keşmekeşe çeviren bu gürüha müdahale etmeye kalkıştıklarında yuhalanıyor ve "Özgürleşmek için devrim yaptık." çığlıkları yükseliyordu. 1979'da üniversitelere dönen öğrenciler -ki çoğu devrimden kaynaklanan kesintiler nedeniyle daha uzun yıllar derslerine düzenli olarak giremeyeceklerdi- üniversite yönetiminin ve öğretim üyelerinin otoritesini kabul etmeye hazır değillerdi. Hatırlıyorum da profesörler öğrencilere düşük not vermeye cesaret edemediklerinden birinci sömestrde neredeyse her öğrenci A almıştı. Çoğu final sınavlarında öğrencilerin daha farklı, daha kolay yanıtlayabilecekleri sınav soruları talep ettiklerine (ve de aldıklarına) şahit oldum! Elbette çalışkan

öğrenciler bu durumun adil olmadığını, çünkü devrimden sonra İran'da yaşanan kargaşa nedeniyle onların başarılarının çöpe gittiğini iddia ettiler.

Napolyon dahil birçok diktatörün yükselişinden önce ortamı hakim olan genel belirsizlik ve kanunsuzluk duygusunun, hiçbir değişikliğe uğramadan modern diktatörlerin yükselişini haber veren bir işaret olduğunu çoğu tarihçi kabul eder (Rowe, 2009). Terör ve karşı terör 18. asrın sonlarında devrim yorgunu Fransa'da kargaşa yaratmıştı:

Cumhuriyetçi devlet görevlileri, subaylar, devlet dairelerinin memurları, halk topluluklarının militanları; ayrıca güneyde Protestan çiftçiler ve tüccarlar, hepsi de III. yılın⁷ *kılıcma* yenik düştüler. Midi'deki kahvelerin ya da hanların önü cesetlerle doldu taşı; Rhone ya da Saône'de de durum farklı değildi. Birçok yerde Karşı Teröristler eğer o günkü katliamdan sağ kurtulmayı başarmışlarsa bir handa toplanıyor ve düşmanlarını aramak için yollara dökülüyorlardı. (Schama, 1989, s. 852).

Deprem gibi doğal afetleri, terör saldırılarını ve savaşları izleyen kargaşa ortamı, liderlere kendilerini göstermeleri için gereken fırsatı yaratır (Moghaddam & Breckenridge, 2011); öyle ki bazı durumlarda diktatörler söz konusu kargaşa ortamını, kendisini iktidara taşıyacak gücü emmek için bir fırsat olarak kullanabilir.

Ortak Kimliğin Tehdit Altında Olması

Diktatörlüğe yol açan sıçrama tahtasının oluşumunda en önemli rolü oynayan faktör muhtemelen, grup kimliğine yönelik ortak tehdit algısıdır. Bir kez daha bu algı, öznel deneyim temelinde sezilenir ve ortada gerçek bir tehdit olması gerekli değildir. “Ben kimim?” şeklinde sorulduğunda kimlik sorusu çoğunlukla yanlış anlaşılmaktadır. Elbette, kimlik sorusu böyle bir soru değildir; eğer istersem (ve eğer birileri bunu öğrenmek isterse) ehliyetimi

⁷ÇN: Fransız Devrimi Takvimi'nin üçüncü yılı, 1795 tarihli Fransa Anayasası'nı vurgular.

ya da nüfus cüzdanımı göstererek kim olduğumu hemen kanıtlayabilirim. “Ben kimim?” diye soran birisi ya hafızasını kaybetmiştir ya da ciddi bilişsel sorunları vardır. Diğer yandan, “Ben nasıl bir insanım? Ben hangi topluluğa aidim?” şeklinde sorular soran birisi ise ortak kimlik konusunu gündeme getiriyordur.

1970’lerden bu yana kimlik, Henri Tajfel, John Turner ve onların öğrencilerinin başı çektiği deneysel bir programa dayanan psikolojik araştırmaların ana konusu haline geldi (bkz. Moghaddam, 2008c, 5. Bölüm). Tajfel’in grubu, nesnel olarak hangi küçük kriterin gruplar arasında ön yargıyla ve grup içi kayırmacılıkla sonuçlanabileceğini temel alarak, sadece bireyleri sınıflandıran, deneye dayalı büyüleyici bir bulguyla işe başlamışlardı (Tajfel, Flament, Billing & Bundy, 1971). Dolayısıyla adamımız kendisinin X Grubu’nda olduğunu ve küçük kriterler temelinde (örn. nokta tahmin testi gibi), kimliği belirsiz diğer bazı kişilerin Z Grubu’nda olduklarını bilse bile, ayrıca grup içindeki ve grup dışındaki diğerlerinin kimliklerini ya da kendisinin neden noktalara ayırdığını ya da bu noktaların ne anlama geldiklerini veya kendi payına neden bu noktaların düştüğünü bilmeseyse veya bilmeyecekse bile, yine de kendi payına daha fazla nokta ayırma eğiliminde olmaktadır. Sosyal kimlik teorisi (Tajfel & Turner, 1979) bu bulguları, insanların olumlu ve belirgin bir kimlik sahibi olmaya güdülendiklerini, ayrıca bu hedefe ulaşmak için çok çeşitli bireysel ve ortak stratejileri benimseyeceklerini, bu hedefi tehlikeye sokan tehditlere tepki vereceklerini öne sürerek yorumlamışlardır. Çok sayıda araştırma bu bakış açısını doğrulamış ve daha da genişletmiştir (Abrams & Hogg, 2010; Postmes & Jetten, 2006).

Bireysel kimlik ortak kimliğe bağlı olduğundan, ortak kimliğe yönelik tehditlerin çok büyük önem taşıdığı, birbirini izleyen araştırmalarda gösterilmiş bir gerçektir. Ortak kimliğe yönelik tehditler, çaresizlik ve çöküş hislerinden aşırı uçlara kaymaya ve şiddet eylemlerine kadar çeşitlenen birtakım tepkilerle sonuçlanabilir (Breakwell, 1986; Moghaddam, 2008c; D. Rothbart & Koroštelina, 2006; Taylor, 2002). Birisi çıkıp grubu temsil eden *kutsal araçların* (kısaca *kutsalların*) tehdit altında olduğunu düşündüğü

zaman, ortak kimliğe yönelik tehditlerin önemi iyice belirginleşir (Moghaddam, 2002). Mesela, bazı İslam ülkelerinde kadınların örtünmek için kullandıkları türban, tıpkı Amerikan bayrağı gibi (nam-ı diğer Eski Zafer)⁸ aslında bir kumaş parçasından başka bir şey değildir; fakat her iki kumaş parçası da, ait oldukları milletlerin en önemli kutsalları arasındadır ve bu kutsal araçlara karşı yapılması olası tüm saldırılar karşısında savunucuları canlarını vermeye hazırdır (bu konu 5. Bölüm'de derinlemesine ele alınmaktadır). Ortak kimliğe yönelik tehditler, diktatörlüğe götüren sıçrama tahtasının oluşumunda da belirleyici bir rol oynar: İç grubun tehdit altında olduğu ve çöküş yaşadığı algısı ortak çaresizlik hissine neden olabilir. Çaresizlikten gözü dönmüş olan halk bu durumda, kurtarıcı edasıyla gelmiş olan diktatöre verdiği desteği kesebilir; Hitler'den tutun 21. yüzyılın tüm çağdaş diktatörlerine kadar hepsi kurtarıcı maskesi takmışlardır.

Dolayısıyla, diktatörlüğe götüren sıçrama tahtasının oluşumuna yardım eden birincil faktörler, abartılmış tehdit, istikrarsızlık ve görece yoksunluktur. Sıçrama tahtasının şekillenişini daha da pekiştiren ikincil faktörlere artık geçebiliriz.

SIÇRAMA TAHTASI MODELİNİN İKİNCİ BİLEŞENİ: DİKTATÖRLÜĞÜN KURTARICI ROLÜNÜ DESTEKLEYEN DURUMSAL FAKTÖRLER

Diktatörlüğe götüren sıçrama tahtası birtakım durumsal faktörlerin etkisiyle de yaratılabilmektedir. Sözü edilen bu faktörler önemli elitlerin, kurumların ve bürokratların desteğinin yanı sıra kriz durumlarını kapsar. Müstakbel diktatörümüz bu faktörlerin oyuna sokulmalarında, mesela elinde zengin kaynaklar bulunduran elitlerin desteği için onlarla yakınlaşma ve kriz çıkmasına zemin hazırlama gibi eylemlere girerek, merkezi bir rol oynar.

⁸ÇN: Old Glory.

Diktatörlüğü Destekleyen Elitler

Tüm hükümetler “halkın iradesi” ve “liderlerin halk adına aldıkları kararlar” arasında var olan gerilimi yansıtır. Gerçek demokrasilerde bu gerilim, düzenli aralıklarla yapılan, hür ve adil seçimlerle gündeme getirilerek halkın, iktidara aday politik liderler arasında seçim yapmasına fırsat verilir. Seçmenlerin seçimlere katılımı ve hükümete güven düşük olduğu zaman, demokrasilerde de sorunlar elbette çığ gibi büyür (mesela 21. yüzyılın başında Birleşik Devletler’de olduğu gibi). Örneğin, ulusal ve yerel seçimlerde hile yapılır ve halk hileli seçimlere katılmaya zorlanır (Rusya’da ve İran’da olduğu gibi); bu da yetmezmiş gibi, halkın sözde Büyük Lider’e hep bir ağızdan ölçüsüz sevgi tezahüratlarında bulunduğu kurgulanmış gösterilerde Büyük Lider pohpohlanır, adeta göğe çıkarılır (Kuzey Kore’de Aralık 2011’de Büyük Lider öldüğü zaman, Büyük Atılımçı unvanıyla yüceltilen oğlu iktidara aynı böyle yükselmşti). Diktatörler bindirilmiş kıtaların doldurdukları meydanlarda belirli bir süre destek bulabilirler, ancak bu desteği kilit konumdaki elitlerin desteğiyle sürdürebilirler. Aynı şekilde, diktatörün iktidara sıçraması için ilk aşamada yine elitlerin desteği gereklidir.

Diktatörün iktidara sıçramasında elitlerin rolünü anlamada iki teori özellikle faydalıdır. Okumakta olduğunuz kitabın 1. Bölüm’ünde tartışılmış olan ve bazı yönleriyle Nicollò Machiavelli’nin (1469-1527) kurduğu geleneği izleyen Pareto’nun (1935) elit teorisi özellikle uygulanabilir niteliktedir. Pareto’nun bakış açısıyla baktığımızda, sosyal hiyerarşide bireysel olarak daha üst sınıflara çıkmaya ve hükmeden elite dahil olmaya daha başından beri istekli olan karşı elitin yetenekli üyeleri diktatöre meydan okuyacaklardır. Bununla beraber, eğer karşı elitin yetenekli üyelerinin sınıf atlamalarına izin verilmezse, bu durumda söz konusu kişiler ortalığı karıştıracak ve elit olmayan halk kalabalıklarının ayaklanmalarına destek vereceklerdir. Bu topyekün hareket bir devrime dönüşerek mevcut diktatörün devrilmesini sağlayabilir. Dolayısıyla, iktidarda kalmak isteyen bir diktatör, yetenekli insanların sınıf atlamalarına ve hükmeden elite katılmalarına mutlaka izin vermelidir.

Yine Pareto'nun (1935) bakış açısından baktığımızda, diktatör, karşı elitin desteğiyle iktidara sıçar. Yetenekli potansiyel elit üyelerinin sınıf atlamaları ve sosyal hareketlenme engellenirse, karşı elitler devrimi başlatmak için halkı hareketlendirirler ve bu da diktatörlüğün çöküşünü getirir. Diktatörlerin devrilmesine ilişkin olgu çalışmaları, hakim elitin üyeleri arasındaki rekabetin önemli bir faktör olduğunu gösteriyor. Örneğin, Grafton ve Rowlands (1996), Haiti'deki Duvalier diktatörlüğünün yıkılmasına halk hareketlerinin değil "diktatörün en yakınındaki elit çevrenin iktidar pastasından daha fazla pay kapma gayretinin" neden olduğuna dikkat çekmişlerdir. (s. 267)

Pareto'nun (1935) değindiği gibi elitin rolü, orta ya da üst sınıflardan gelen ancak entelektüel birikimini ve kaynaklarını işçi kesimini organize ederek devrimi başlatmak için kullanan, Marx'ın devrim önderi idealiyle benzerlik gösterir. Kaynak seferberliği teorisi (kitabın 1. Bölüm'ünde değinilmektedir) diktatörün iktidara yükselmesinin desteklenmesinde elitlerin rolüne daha büyük bir vurgu yapar; çünkü bu teorinin bakış açısıyla konu masaya yatırıldığında, halk eğer maddi, fikri ve diğer kaynaklarla desteklenmesi halinde topyekün bir harekete girecektir (McCarthy & Zald, 1977). Kaynak seferberliği teorisi, huzursuzluk, mahrumiyet ve hoşnutsuzluk gibi psikolojik duyguların genellikle kaynaklar aracılığıyla yaratılabildiğini iddia eder. Buna göre, yeni bir parföme, elbiseye, saç modeline ya da akla gelen gelmeyen herhangi bir ürüne "ihtiyacın var" algısı, kaynaklar vasıtasıyla gerçekleştirilen piyasa yatırımlarıyla yaratılabilmektedir.

Dolayısıyla diktatörler, elitlerin kilit konulardaki eylemleri vasıtasıyla iktidara yükselir ve orada kalırlar: Birincisi, elitler stratejik ve lojistik destek sağlayarak diktatörleri ayakta tutarlar; ikincisi, elitler halk ayaklanmalarını düzenleyerek ve yöneterek diktatörlüklerde değişimlere ve devrimlere yol açarlar.

Diktatörlük Sistemini Destekleyen Kurumlar

Arap Baharı'nın ilerleyişini gözden geçirirken, "Le Roi est mort, vive le Roi!" ("Kral öldü, yaşasın kral") ilk anda aklıma gelen söy-

lemli. Tunus, Mısır ve Libya'daki diktatörler birer birer devrilmişlerdi; ancak devrimden sonra görünüşe göre aslında çok az şey değişmişti. Mesela 2012'nin başında, Sınır Tanımayan Doktorlar örgütü Libya'da işkencenin halen devam ettiğini ortaya çıkardı; ancak bir farkla, bu kez devrimciler önceki diktatörün destekçilerine ve yandaşlarına işkence ediyorlardı (Worthington, 2012). Tunus'ta ve Mısır'da diktatörlerin koyduğu zalim kanunları değiştirebilirlerdi; fakat iktidarın yeni sahipleri, özellikle azınlıklar ve kadınlar açısından yaratacağı olumsuz atmosferle demokrasiden keskin bir geri dönüş olarak, Şeriat kanunlarını uygulamayı tercih ettiler. Diktatörlükten uzaklaşmak neden bu kadar zor sorusunu yanıtlarken, belirli kurumların diktatörlüğü destekler bir rol oynadıklarını akılda tutmak çok önemlidir.

21. yüzyıldaki belli başlı toplumların tümü diktatörlük olarak başladılar ve hepsinin de temelinde diktatörlüğü destekleyen kurumlar ve uygulamalar vardı. Atlas Okyanusu'nun karşı tarafındaki hükümdarların hükmettiği İngiliz Kolonileri olarak dünyaya gelen Kuzey Amerika devletleri de buna dahildir. 1980'lerde Polonya örneğinde olduğu gibi bazı durumlarda kilise diktatörlük karşısı bir rol oynayabilirse de, dini kuruluşların, özellikle Hristiyanlık ve İslam'ın tarihsel süreçteki etkisi diktatörlüğü destekler yönde olmuştur. Koyu dindar insanlar çoğu zaman kendilerine, tıpkı 1930-1961'de Dominik Cumhuriyeti'nde Rafael Trujillo'nun diktatörlüğünü anlatan Mario Vargas Llosa'nın *Tanrıların Ziyafeti*⁹ (The Feast of the Goat, 2000) romanındakine benzeyen sorular sorarken bulurlar: "Neden İsa'nın kilisesi kana bulanmış bir rejimi destekler? Yüz kızartan suçlarla itham edilen zalim bir lidere kilise nasıl siper olabilir?" (s. 181). Kurumsallaşmış dini bir yapı, 1978-1979'da İran'da yaşandığı gibi, diktatörlüğün devrilmesine yardımcı olmuş olsa bile, kurumsallaşmış dinin doğası, yine 1979'da İran'da yaşandığı gibi, çoğu zaman diktatörlüğün başka bir şekilde yeniden kurulmasına destek olur. Bu durum, gerek kurumsallaşmış dini yapının gerekse diktatörün aynı öncelikleri uygun bulmalarından kaynaklanmaktadır: Söz konusu öncelikler, Ruhani Lider'e kayıtsız şartsız itaati, elle

⁹ÇN: *The Feast of the Goat*.

tutulur kanıtlar olmadan belirli gerçekleri peşinen kabullenmeyi, yetkililerin çizdiği çerçevenin dışına çıkan sorgulama ya da araştırmadan vazgeçmeye gönüllü olmayı içerir.

Benzer sebeplerden dolayı, diktatörlüklerde kökleşmiş bir diğer kurum ise ordudur ve demokrasiye geçmiş olan ülkelerde diktatörlüğü yeniden kurmak için daima potansiyel bir güçtür. Toplumun geneline ve politik kurumların tutuculuğuna kıyasla ordunun daha liberal bir güç görünümünde olduğu belirli durumları ve belirli dönemleri tarih sürecinde görmek mümkündür; İsrail'in 1970'lerdeki durumu buna güzel bir örnek oluştursa da, tarih boyunca ordu daima diktatörlüğe zemin hazırlayan bir güç olagelmıştır. 20. yüzyılın büyük bölümünde sahneden inmeyen Güney Amerika'nın alametifarika diktatörlükleri, kilise ile ordunun evliliklerinin birer meyvesiydiler.

Kurumsallaşmış din, Arap Baharı'nda yeniden canlanmakla kalmamış, çoğu Arap devletinde orduya kıyasla daha avantajlı bir konuma da gelmiştir. Mübarek (Mısır), Bin Ali (Tunus), Kaddafi (Libya) ve diğer son dönem diktatörlerinin sırtlarını büyük ölçüde orduya dayamış olmaları ve toplumlarındaki seküler muhalif grupların kökünü kazımış olmalarına rağmen, camilere dokunamamış olmaları bu duruma yol açmıştır (S.S.C.B.'nin çöküşünden önce Doğu Bloku komünist rejimlerinin dinsel faaliyetlere son verecek gücü hiçbir zaman kendilerinde bulamamış olmaları da bu durumla örtüşen bir örnektir). Bunun sonucu olarak, muhalif güçler sığınak ve eylem üsleri olarak sadece camileri kullanabilmişlerdir; dolayısıyla Müslüman dünyada birbiri ardına patlayan diktatörlük karşıtı devrimler de haliyle dini bir görünüme bürünmüştür. İşte İran'da olan biten de tam anlamıyla buydu: Şah'ın diktatörlüğüne karşı çıkan seküler muhalefet 1950'lerde ve 1960'larda silinip süpürüldüğünden, muhalefetin bir araya gelmek ve organize olmak için, Şah'ın bir türlü kapatamadığı camilerden başka yerleri kalmamıştı. Sonuç olarak, Şah karşıtı devrim dinsel bir liderlikle ve görünümde gerçekleşmişti; seküler politikacıların, Humeyni taraftarlarının camileri temel alan hareketi ile rekabet edebilecek neredeyse hiçbir organizasyonları yoktu.

Diktatörlüklerdeki Hiyerarşi ve Diktatörlüğü Destekleyen Kültürel Gelenekler

Yolsuzluğa ve hükümete ilişkin analizinde Rose-Ackerman (1999), “hükümetin zirvesinde yaşanan organize yolsuzluk” yani *kleptok-rasiye* özel bir önem verirken (s. 114), “yolsuzluğa bulaşmış olan idarecilerin, toplumun genel refahında azalmayla sonuçlansalar bile kişisel çıkar sağlayan politikaları destekleyeceklerine” işaret eder (s. 115). Diktatörlerin başlıca dürtülerinin, toplumun genel refahının zarar görüp görmeyeceğine bakmaksızın gücü ellerinde tutmak olduğu konusunda hemfikirim. Bununla beraber, eğer Yüce Diktatör’ü desteklemeye devam etmeleri isteniyorsa, *küçük diktatörler* de sistemden menfaat sağlamalıdır. Her ne kadar Yüce Diktatör toplumun genel refahını umursamasa da, güçlü elitin ve yandaşların, özellikle iktidarına destek veren güvenlik kuvvetlerinin menfaatlerini duymazdan gelmemelidir.

Diktatörce eğilimler diktatörlüklerin hiyerarşisinde kendini yineler; öyle ki ailede, okulda, iş yerinde, çalışma grubunda ve sosyal yapının çok farklı katmanlarında küçük diktatörler filizlenir. Asıl diktatörler ülkenin genelinde gücü ellerine geçirmeyi istedikleri halde, küçük diktatörler daha küçük gruplar düzeyinde güçlenmek isterler. Diktatörlükle yönetilen devletler, diktatörlüğün güçlü hiyerarşisinden beslendiklerinden, diktatörlüğü daha iyi anlamak için, küçük diktatörlere de bu kitapta yer veriyorum.

İktidardaki elit grup ve yerel diktatörler arasındaki ilişkiye örnek olarak, 2012’de Çin’de yaşanan iki ihtilaf verilebilir. Bunlardan birincisinde başrol oyuncusu önceki Komünist Parti politbüro üyesi Bo Xilai’dir ve ikincisinde ise görme engelli muhalif avukat Chen Guangcheng’dir (Richburg, 2012). Bo Xilai’nin karıştığı olay, küçük diktatörlerin yolsuzluklarıyla kopan fırtınalara rağmen, sorun yaratan kırsal bir liderin ulusal sistemin hiyerarşisini nasıl tolere edebileceğine ve nasıl yüreklendirilebileceğine bir örnektir. Merkezi Çin hükümeti yetkililerini, Bo Xilai’yi kontrol etmeye yönelik eyleme geçmeye itense, onun sağcı adamlarından Wang Lijun’un Çin’deki A.B.D. elçiliklerinden birine mülteci olarak sığınması ve yolsuzlukların yanı sıra, bir İngiliz iş adamının Bo’nun

karısı tarafından işlenmiş olması muhtemel bir cinayete kurban gitmiş olmasına dair hikâyeler anlatmasıydı. Yerel yetkililer tarafından Chen Guangcheng'e yönelik kötü muamele ise, Guangcheng ev hapsinden kaçarak Çin'deki A.B.D. elçiliğine sığındıktan sonra dünya basınına manşet oldu. Açık konuşmak gerekirse, Bo ev hapsinden kaçarak durumunu tüm çıplaklığıyla anlattığı zaman, yerel yetkililerin kendisine uyguladıkları kötü muameleden merkezi hükümet yetkililerinin zaten haberleri vardı; fakat onun durumu, muhalifleri bastırmak ve düzeni sağlamak için merkezi hükümet yetkililerinin küçük diktatörleri kullanma amaçlarına hizmet etmekteydi.

Diktatörlüğün hiyerarşisi demokratik toplumların alt bölümlerinde bile uygun şartlar bulup gelişebilir ve demokrasileri daima tehdit eden pusudaki diktatörlere kısmen de olsa hizmet eder. Çağdaş demokrasilerin en büyüklerinde bile, çok sayıda küçük diktatörleri barındıran, diktatörlük hiyerarşileri tarafından hakim olunan alt kültürler vardır. Uzun süre FBI direktörlüğü yapan, gerek devlet içerisinde gerekse Amerikan toplumunun geneli üzerinde muazzam bir nüfuza sahip olan J. Edgar Hoover (1895-1972) gibi parlak ve iyi belgelenmiş küçük diktatörleri, bu olayların bazılarında bulabiliriz (Gentry, 2001). Louisiana'nın popülist valisi (1928-1932) ve Birleşik Devletler senatörü (1932-1935) Huey Long (1893-1935) bu durumu özetleyen bir başka örnektir, ki 1935'de bir suikaste kurban gidene kadar Louisiana'nın¹⁰ mutlak hakimi olmuştur (LeVert, 1995). Fakat çoğu durumda küçük diktatörler, bürokraside perde arkasında kalarak işlerini görürler.

Küçük diktatörlerin etkisi, ulusal hatta bölgesel düzeyde farkedilmeyen mikro düzeyde kültürel geleneklerin ve söylemlerin devamlılığında kendini hissettirir. Örneğin, küçük diktatör baba, çocuğunu otoriter bir tarzda yetiştirir ve bu şekilde otoriterliğin bazı özelliklerinin muhtemelen sonraki nesle aktarılmasına yol açar. FBI gibi bir kurumdaki küçük diktatör ise "burada işleri böyle hallederiz" üslubuyla belki de onlarca yıldır canlılığını koruyan davranış şekillerini kullanmayı sürdürür.

¹⁰ÇN: A.B.D.'nin eyaletlerinden birisi.

Bürokrasi ve Diktatörlükler

Eğer bir demokraside bürokratlar kendilerini tasfiye edebiliyorlarsa, o zaman ortada “çaktırmadan” bir komünist sistem olduğu söylenebilir. Buradaki bürokratlar, parti liderleri onları gözden çıkarmaya kadar, ifşa edilme, sorgulanma ve eleştirilme korkusu olmadan işleri idare etmeyi sürdürürler. Bununla birlikte... Parti, iktidarının temelleriyle neden katı bir şekilde uğraşsın ki? (Ryavec, 2003, s. 92)

Ryavec'in (2003) komünist sistemdeki bürokrasinin kaçak dövuşen doğasına ilişkin derinlemesine bakış sağlayan analizi, genel hatlarıyla diktatörlükleri kapsayabilir. Onun analizi, komünist bir sistem olarak özellikle S.S.C.B. üzerinde odaklanmıştı; yeri gelmişken açıklayalım, bir zamanlar burada hakim olan komünist sistem, güya işçi sınıfının menfaatlerini gözeterek diktatörlerin iktidarda olacakları, “işçi sınıfının diktatörlüğü” olarak tanımlanan komünist ideolojinin asla hayalden öteye geçemediği tarihsel bir aşamada kalmıştı (Sovyetler Birliği'nde başa geçen diktatörler asla işçi sınıfını temsil etmemişlerdir). Dolayısıyla, Ryavec'in analizi, diktatörce hakimiyeti meşru kılmak ve bu hakimiyete olanak tanıyan yaygın bir bürokrasi geliştirmek için komünizm ideolojisini kullanan diktatörlük üzerine odaklanmıştı. Bununla birlikte, kurumsal bir düzen ve davranış şekli oturtmak ve bunu sürdürmek amacıyla tüm ulusal diktatörlüklerde yaygın ve iç içe geçmiş bir bürokrasi ağı kurulmasının yanı sıra *bürokratikleşmenin* beslenerek sürdürülmesinin, diktatörlüğün ve bu örgütlenmenin diğer üyelerinin korunmaları açısından elzem olduğunu iddia ediyorum. İşin doğrusu, günlük yaşamın bürokratikleştirilmesi, diktatörlük rejimlerinin en derine nüfuz eden psikolojik etkileri ve dayanakları arasındadır.

İlk olarak diktatörlüklerde bürokratikleşmenin nasıl olduğuna değinmek istiyorum. Elbette büyük çağdaş toplumların tümünde bir dereceye kadar bürokratikleşme vardır; fakat diktatörlüklerde çok ama çok daha yaygınlaşmıştır. Daha açık toplumlarda bürokratik hizmetleri kullananlar, yani sıradan vatandaş, alınan hizmet hakkında önemli eleştirilerde bulunabilir

ve memnuniyet düzeyini dile getirebilir. Yerel gazeteler, internet günlükleri, radyo programlarında telefon bağlantısı gibi çok farklı yollarla sıradan insan, bürokratik hizmetlere ilişkin görüşlerini kolayca dile getirebilir. En açık demokrasilerde bile bürokrasinin gücü ve etkinliği üzerinde söz konusu kontrol mekanizmalarının tam manasıyla başarılı olmadığına şüphe yok. Bu gibi kısıtlamalara rağmen, sıradan insan tarafından sağlanan eleştirel geri bildirimler, söz konusu hizmetlerde iyileştirme olasılığını artırmakta ve bir dereceye kadar hesap verme zorunluluğu getirmektedir. Fakat, topluma ilişkin herhangi bir eleştirinin toplumun başka yerlerine de yayılabileceği korkusu nedeniyle, söz konusu eleştirel bildirimlerden diktatörlüklerde söz edilemez.

Bürokrasi dahil olmak üzere rejimi ve iş birlikçilerini eleştiren her kim olursa olsun sıfır tahammül politikası uygulanması diktatörlüklerin ortak bir özelliğidir. Diktatörlüklerde işlerin nasıl yürüdüğüne ve kimin ne yaptığına ilişkin bilgi akışı ve açıklık olmadığından, bürokratları gerçekten eleştirmek zordan da zordur. Bürokratik bir yetersizlik hakkındaki şikayet, bürokratlar tarafından hızla politik bir tehdide dönüştürülebilir ve rejime karşı saldırmak için kullanılabilir (bu noktayı 5. Bölüm'de derinlemesine ele alıyorum).

1970'lerin ortalarında yaptığım bir dizi yolculukta, Doğu Bloku ülkelerinde, polisin yabancı plakalı bir otomobili durdurarak düzmece bir suçtan dolayı ceza kesmesi gayet normaldi; rüşvetinizi verir vermez toz olurlardı (tabi ülkenin vatandaşları yolsuzluğa karşı çıkmaya kalktıklarında daha sert cezalandırıldıklarını söylemeye bile gerek yok). Yugoslavya'da başıma gelen bir olayda, karakolda itiraz etmeyi denediğimde, yerel rehberlerim misillemeye uğramaktan korktukları için olaya karışmamayı yeğlemişlerdi; eğer ısrar edersem daha ağır ceza verme tehdidiyle itirazım reddedildi. Yolsuzluğa ve işgüzarlığa boyun eğip cezaya razı olmak, boş yere risk almaktan daha kolaydı.

Kriz Durumları

27 Şubat 1933'de Berlin'deki Parlamento Binası,¹¹ aşırı solcu genç bir Hollandalı tarafından kundaklandı. Bu olayı, Almanya'nın Bolşevik darbecilerinin tehdidi altında olduğu iddiasına bahane olarak gösteren Hitler, "Devletin ve ulusun korunması için" bir başkanlık kararnamesi yayımladı. Bu kararname, yıllarca devam eden Nazi diktatörlüğünün dayanaklarından birisi olarak kaldı. Fikir hürriyetinin baskı altına alınmasına ve keyfi tutuklamalara karşı anayasal güvenceler askıya alınmıştı. Bunların ardından bir tutuklama dalgası başladı. (A. J. Nicholls, 1997, s. 45)

Diktatörlükte sıçrama tahtasının rolünü vurgulamış ve toplumda potansiyel diktatörlerin daima var olduklarını, fakat ortamda potansiyel diktatörün kullanabileceği bir sıçrama tahtası varsa diktatörlüğün mümkün olabileceğini öne sürmüştüm. Bununla birlikte, sıçrama tahtasının hayata geçirilmesine destek olmada ve böylelikle iktidarı ele geçirmede bazı potansiyel diktatörler diğerlerinden daha yeteneklidirler. İktidarı ele geçirecek ve geçiremeyecek olan potansiyel diktatörler arasındaki farklılıkların başlıca özelliklerinden biri, kriz yaratma ve var olan krizi kullanabilme yeteneğidir; 1933'de yaşanan Reichstag yangını, nasıl Hitler tarafından kullanıldıysa (aşırı solcu Hollandalı gencin tek başına mı hareket ettiği yoksa kundaklama olayında Nazilerin parmağı olup olmadığı konusu hâlâ tartışmalıdır), rehine krizi¹² de 1979-1980'de Humeyni tarafından kullanılmıştır (bu olaya 5. Bölüm'de derinlemesine değiniyorum).

Bu bölümde, liderin kişiliğinin, çok geniş özgürlüklerin hakim olduğu durumları nasıl olup da etkileyebildiğini tartıştım. 1933'de Almanya'daki Reichstag yangını ve 1980'de İran'da yaşanan rehine olayı gibi krizlerin başlıca özellikleri olan belirsizlik, öngörülemezlik ve gelgitler, topluma geniş özgürlükler tanınmış olmasıyla bağlantılıdır ve lidere, kişiliğinden kaynaklanan etkile-

¹¹ÇN: Reichstag.

¹²ÇN: Tahran'daki Amerikan elçiliğinin basılarak çalışanların rehin alınması olayı.

me özelliğini kullanabilmesi için hiç olmadığı kadar iyi fırsatlar yaratır. Bu durumun daha bile uçlarda olan örneklerine, büyük ölçekli ve uzun süre devam eden krizlerle boğuşan toplumlar da rastlanmaktadır; 1970'lerde Kamboçya'da iyi eğitilmiş sivillerin Pol Pot yönetimindeki Kızıl Kmerler tarafından şehirlerden sürülmeleri, 1950'lerin sonlarında Çin'de yaşanan İleriye Doğru Büyük Sıçrama ve yine Çin'de 1960'larda gerçekleşen Kültür Devrimi buna örnek verilebilir. Mao'nun "ebedi devrimi"nin bir yorumuna göre, lider nüfuzunu azami düzeyde kullanabileceği, geniş özgürlüklerin hakim olduğu bir ortamda, bitmek bilmeyen bir kriz yaratmaya niyetlenmiştir.

VE DİKTATÖR İKTİDARA SIÇRAR

Diktatörlüğe taşıyan sıçrama tahtasının oluşumu, potansiyel diktatörlere iktidara sıçrama fırsatı sağlar. Potansiyel diktatörler her bağlamda daima ortaya çıkarlar; fakat durumdan kaynaklanan gereksinimler, potansiyel diktatörlere belirli özelliklere sahip fırsatlar sunar. Durumdan kaynaklanan bu gereksinimler, belirli bir ülkenin dışında kalan daha geniş kapsamlı makro süreçlerle çoğunlukla bağlantılıdır. Örnek vermek gerekirse, dünyanın önde gelen devletlerinin, özellikle Birleşik Devletler ve Rusya'nın müdahalesi, herhangi bir diktatörlüğün doğuşunu, devamını ve/veya sonunu kesinleştirir. 2012 süresince, Esad diktatörlüğüne karşı gösteriler yapan Suriyeli sivilleri öldürmeye devam etmesi ve İran'dan malzeme ve diğer destekleri alabilmesi için Rusya ve Çin, Beşar Esad'a yeşil ışık yakmışlardı (Suriye'de sivil halka yönelik saldırılarına son vermediği için Esad'a yönelik Birleşmiş Milletler kınama kararı Rusya ve Çin tarafından veto edilmişti). Beşar bir diktatör olarak iktidarı babası Hafız Esad'dan devralmıştı ki, o da 1970'de iktidarı ele geçirdikten sonra demir yumrukla yönettiği iktidarını korumak için on binlerce sivili öldürmüştü. Halen Birleşik Devletler ve müttefikleri bir başka diktatörü, Suudi Kraliyet Ailesi'ni desteklemeye devam ediyorlar.

Karizmatik Diktatör: Ara Ki Bulasın!

Diktatör adayları, diktatörlüğe götüren sıçrama tahtasını oluşturmada ve avantajlarından yararlanmada aynı beceriyi gösteremezler; bazılarının iktidara sıçrama kabiliyeti diğerlerine taş çıkartır. Peki başarılı diktatör adaylarının alametifarikaları nelerdir? Onların gerçek birer diktatör olmalarını sağlayan nedir? Psikologlar, tarihçiler ve diğer disiplinlerden gelen araştırmacılar (bu metnin başında tartışılmış olan) diktatörlerin kişilik özelliklerine fazlasıyla değinmişlerdir. Konuyla ilgili olarak, bu kitabın dışında yegâne kaynak olan *Diktatörlüğün Psikolojisi'nin*¹³ yazarı Gilbert (1950), Nürnberg Duruşmaları sırasında psikolog olarak görev yaparken bizzat tanışma fırsatı bulduğu dört Nazi liderinin kişilikleri üzerine odaklanmıştır (Gilbert, 1947/1995). İkinci Dünya Savaşı'nın korkularını açıklamak için yanıtlar arayan savaş sonrası dönemin diğer psikologları gibi (örn. Adorno, Frenkel-Brunswik, Levinson & Sanford, 1950), Gilbert (1950) Nazi liderlerinin kişiliklerini açıklamak için (baskılama, otoriterlik, paranoya gibi kavramları kullanan) psikodinamik yorumlamalara bel bağlamıştır. Diktatörlere ilişkin olgusal çalışmalarında tarihçiler Freudcu fikirlerden de etkilenmişlerdir; ancak bu alanda adeta bir anıt gibi yükselen, Hitler ve Stalin'i konu alan paralel olgu çalışmasında Bullock (1993), diktatörlere ilişkin bu gibi yorumlar üzerine ağır vurgulamalar yapan projelere kuşkuyla yaklaşmaktadır. Bununla birlikte, mesela hem Hitler'in hem de Stalin'in fazlasıyla *narsist* oldukları, yani kendilerinin dışında kimsenin ihtiyaçlarını, hislerini, dileklerini ve benzeri duygularını önemsemedikleri gibi belirli içgörülere değer verdiği görülür (Bullock, 1993).

Psikodinamik bir yaklaşıma bel bağlamaktan ziyade, modern araştırmalar, diktatörün bilişsel özelliklerine ve kişilik tarzına daha fazla odaklanırlar. Örneğin, araştırmacılar diktatörleri bağnazlık (Kruglanski, 2004) ve açık toplumu reddetme (Altemeyer, 1988) gibi özellikleri bakımından tarif edebilirler. Ancak Hitler'in, Stalin'in ve daha birçok diktatörün kişiliğine damga vurduğu öne

¹³ÇN: *The Psychology of Dictatorship*.

sürülmüş olan narsisizm, bağınazlık ve diğer psikolojik özellikler sayılamayacak kadar çok insanda da tavan yapmış olabilir. Bazı diktatörlerin iktidara sıçramada gösterdikleri inanılmaz başarı nasıl açıklanabilir? Bana sorarsanız diktatör ve oluşumuna yardımcı olduğu sıçrama tahtası arasında birbirlerinden güç alan bir ilişki var, ayrıca iktidara sıçramayı mümkün kılan da yine bu ilişki.

Uyanış İçin Ortak Manevi Misyon

Diktatörün iktidara gelmesi ve diktatörlüğün devamlılığı, ortaya manevi bir misyon konulmasından beslenir. Söz konusu manevi misyon; hükmeden elitin teşvik edilmesi, onların sıkı sıkıya keneetlenmiş halde tutulmaları ve hükmeden elite karşı başkaldıran karşıt görüşlülere en ağır cezaların uygulanmasını elitlerin gözünde meşrulaştırmak gibi önemli işlevlere sahiptir. Arendt'in (2004) işaret ettiği gibi, totaliter hareket kesintisiz eylemi içerir; dolayısıyla manevi misyon sürekli değiştirilir ve herkesin, özellikle iktidardaki elit üyelerinin, en son değişikliklerle istisnasız aynı çizgide olmak için tetikte olmaları şarttır. Nazi ideolojisine göre ari ırkın yeniden uyanışından Stalin'in halk adına giriştiği kutsal manevi haçlı seferine, Mao'nun halk devriminin saflığını korumak için giriştiği ebedi devrimden Humeyni'nin yanı sıra diğer İslamcı diktatörlerin ve müstakbel diktatör adaylarının kutsal cihatlarına veya haçlı seferlerine kadar genişleyen bir yelpazede, manevi misyon kılıktan kılığa girebilir.

Kutsal cihat ya da haçlı seferi, bir yandan eğitim sistemi ve basın yayın organları aracılığıyla propagandalaştırılırken, diğer yandan hatiplerin söylevleriyle toplumda yayılır. Bu nedenle diktatörler, eğitim kurumlarının ve basın yayın organlarının mutlak kontrolünü ele geçirmeye ısrar ederlerken buna direnenleri ezer geçerler. Mao'nun 1960'larda Çin'de ve Humeyni'nin 1980'lerin başında İran'da giriştikleri kültür devrimleri kendi açılarından zorunluydu; zira gerek Çin'de gerekse İran'da hem eğitim sistemleri hem de aydınlar, diktatörlerin kendilerine uygun gördükleri rolere hizmet etmemekte direniyorlardı. Her iki durumda da, profesörler ve öğrenciler üniversitelerin yanı sıra diğer önemli eğitim

kurumlarından atılmakla kalmamışlar, kutsal cihadın prensiplerine uygun olarak “yeniden eğitilmelerine” de girişilmiştir.

Kutsal cihadın sürekli değişen doğası, gitgide çok daha fazla radikalleşme eğilimindedir, öyle ki saflık ve dahiliyet amaçlı testler giderek daha da katı bir hal alırlar. Bunun bir sonucu olarak, iktidardaki elit içerisinde bulunan kirli öğeler sürekli ayıklanarak elit dışına çıkarılırlar ve dışarıdan bakıldığında görülen manzara, devrimin kendi çocuklarını yemekte olduğudur. Dünyanın devrimcilerinin yarın ayık otu ya da kirli unsurlar olarak görülmeleri, liderlik kadrosundan dışlanmaları, hatta bu durumun acı sonuçlarından ailelerinin dahi zarar görmeleri daima var olan bir tehliktir. Mesela Stalin’i ele aldığımızda, tasfiyeler o kadar acımasızca yapılmıştı ki, Lenin’in dönemindeki orijinal devrimcilerden geride ancak bir avuç insan kalmıştı. İran devrimi de kendi çocuklarını yemekten geri kalmadı; Humeyni’nin kadrolarında en üst kademelerde görev yapmış olanlar bile (örn. önceki başbakan Hüseyin Musavi, önceki başkan Ekber Haşemi Rafsancani) kutsal cihadın ideolojisini mükemmelleştirmek uğruna tasfiye edilmekten, hatta işkencelere maruz kalmaktan kurtulamamışlardır.

İktidardaki eliti sıkıca kenetlenmiş halde ve hazır durumda tutmak olarak tanımlanan birincil göreve ek olarak, ebedi kutsal cihat, toplumun geri kalanını hareket halinde ve cesareti kırılmış bir halde tutmaya ve direnişi örgütleyerek harekete geçirme yeteneklerini kısıtlamaya da hizmet eder. Okul çağındaki çocuklardan başlayarak halk kalabalıklarının kesintisiz tacizi, kutsal cihat vasıtasıyla mümkün olmaktadır. Bu çocuklar, Yüce Diktatör’ün tasvip ettiği önemli fikirleri içeren bir kapsamı olan ideolojik testlerden geçmeye zorlanırlar. Çocuklarının üniversiteye girebilmeleri, iş bulabilmeleri ve genel anlamda yükselme fırsatı yakalayabilmeleri için, ebeveynler sürekli değişen ideolojik testlerde başarılı olmak için çırpınan çocuklarına destek torpil bulmaya mecburdur. Ebeveynlerin kendileri kutsal cihada karşı olsalar bile çoğu zaman kendilerini, diktatörlükte hayatta kalmanın zaruri bir adımı olarak çocuklarına devletçe kabul gören ahlak kurallarını iliklerine kadar emmeleri için yardımcı olurken bulurlar. Dolayısıyla, Rusya, Çin,

İran ve Kuzey Kore gibi ülkelerde, diktatörlükten nefret eden ve gerçek bir demokrasinin hayalini kuran birçok ebeveynin, çocuklarına daha iyi fırsat kapıları açabilmek için, onları iktidardaki rejimin gerçeklerini ve ahlaki kurallarını öğrenmeye teşvik etmeleri sıklıkla yaşanır.

NIHAİ YORUM

Narsisizm, otoriterlik ve benzeri kişilik özellikleri bakımından hemen her bağlamda potansiyel diktatörlerin var olduklarını iddia ediyorum (işte ve okulda yaşadığınız deneyimlerinizden muhtemelen bunu zaten biliyorsunuzdur). Bu müstakbel diktatörlerin çoğu, kendi diktatörlük potansiyellerini asla hayata geçiremezler ya da kısıtlı bir alanda destekçi bulabildikleri bir alt kültür içinde küçük diktatörler haline gelirler. Birisinin çıkıp milletin tamamına hükmeden bir diktatörlük kurması ve devamlılığını sağlaması için, müstakbel diktatörün iktidarın tepesine sıçrayabileceği bir sıçrama tahtasına gerek duyulur. Sıçrama tahtası bir kez oluşmaya görsün, onu kullanmak için hazırda bekleyen diktatör adayları daima bulunur. Fakat bazı diktatörler, sıçrama tahtasının oluşturulmasına yardımcı olmakta ve onu kullanarak iktidara sıçramakta özellikle beceriklidirler.

Diktatörlüğe götüren sıçrama tahtasının hayata geçmesine yardımcı olan birtakım özellikler, kendileri de birer diktatörlük olarak tarih sahnesine çıkmış olan Batı Avrupa ve Kuzey Amerika demokrasileri dahil tüm çağdaş toplumlarda bugün bile vardır. Dolayısıyla, müstakbel diktatör, toplumun derinlerine kök salmış olan birtakım kurumlarda kendisine doğal yandaşlar bulur. Söz konusu kurumlar arasında kilise (ya da cami) ve ordu başı çekmekle birlikte, iş dünyasının önde gelen kuruluşları da ilk ikisinden geri kalmazlar. Sıçrama tahtası modelinde, sıçrama tahtasının oluşumunda yardımcı olan diğer faktörleri tanımlamakla kalmadım, ayrıca bu faktörlerin görece önemlerinin zamana ve duruma göre değişebildiğinin de altını çizdim. Burada söz konusu faktörler kadar bağlam da çok ama çok önemlidir ve diktatörlüğü anlamak isteyen birisi, tecrit edilmiş bireylerin karakterlerinden ziya-

de, çevreyi kuşatan sosyal olarak yapılandırılmış dünyayı mutlaka daha ilk başta incelemelidir.

Sıçrama tahtası modeli, ortak anlam yaratma süreçlerinin yanı sıra, diktatörlüğün hiyerarşisini güçlendiren ve süreklilik kazandıran sosyal gerçekliğin kurgulanmasını incelemeye sevk eder. En önemlisi de, kurgulanmış sosyal gerçeklik, iktidardaki elitin sürekli değişim geçiren ancak tanımlanabilir ideoloji ekseninde sıkıca kenetlenmiş halde olmasını sağlar ve çoğunluğu kontrol altında tutmak için kaba güç kullanımını bu kenetlenme yoluyla meşrulaştırır. Diktatörün halkı hizaya sokmak ve boyun eğdirmek için ortaya koymaktan çekinmediği merhametsizlikle birleştğinde, Yüce Diktatör'ün ideolojik çizgisine mutlak bağlılığın bu iki yönlü eylemi, diktatörlüğün kendine has özelliğidir.

II

DİKTATÖRLÜKTE PSİKOLOJİK SÜREÇLER: TARİHSEL DURUM

Tüm çağdaş toplumlar diktatörlük olarak başlamışlardır ve hepsinin içinde, diktatörlüğü tekrar canlandırabilecek unsurlar vardır. Hiçbir toplumun bu tehlikeye karşı dokunulmazlığı yoktur. Devamlılığı sağlayan araçlardan biri olarak kutsal araçlardan bahsetmiştim. Mesela, İmparator gibi kanlı canlı bir kutsal araç ve Fuji Dağı gibi cansız bir kutsal araç, Japon diktatörlüğünün devamlılığının asırlarca muhafaza edilmesini sağlamışlardır. Artık bir demokrasi olan Japonya'da bu kutsallar önemlerini yitirmiş olmalarına rağmen, tekrar dirilerek Japonya'da çağdaş görünümlü bir diktatörlüğü yeniden canlandırabilirler.

Bununla birlikte, diktatörlükleri üreten potansiyelin bireysel psikolojide yer aldığını düşünen, ölümcül bir hata yapar. Elbette bireylerin psikolojik karakterleri, söz konusu potansiyelin diktatörlükte ortaya çıkışını etkilemektedir; fakat bireylerin karakterleri, sosyalleşme süreçlerinin bir sonucudur ve kültürel ortamla ilişkilidir. Diktatörlük potansiyelini anlamak isteyenler, mutlaka daha büyük çaplı toplumsal koşulları ve özellikleri incelemelidirler.

Büyük çaplı toplumsal koşullar ve makro müşterek süreçler, bireylerin içine doğduğu dünyada zaten vardır ve toplumu oluşturan bireyler ortamdan ayrılırlar bile var olmayı sürdürürler. Bu devamlılık, ana bileşenlerin çok az değiştiği, genellikle çok uzun zaman aralıklarında gerçekleşir. Örneğin, ordunun komuta kademesi ve kilise, aslında binlerce yıldır değişmeden kalmıştır. Demokratik toplumlarda bile her iki kurum, 21. yüzyılda politik ve sosyokültürel yaşamı derinden etkilemeye devam etmektedir. Doğruyu söylemek gerekirse, Amerikan yaşamında ordunun rolü İkinci Dünya Savaşı'ndan bu yana artmış ve geçmişe kıyasla hiç olmadığı kadar merkezileşmiştir; öyle ki Başkan Dwight Eisenhower'ın ordu-sanayi ilişkiler yumağı hakkındaki uyarıları amacına ulaşmıştır. Lasswell, Horowitz ve Stanley'in (1997) ordu devlet hakkındaki adeta kehaneti andıran tartışmalarını, militarizmin ve kuşatma düşüncesinin, Birleşik Devletler'i ve ülkenin başlıca kurumlarını nasıl istila ettiğini inceleyen yakın tarihli araştırmalar izlemiştir (örn. Bernazzoli, 2010; Unger, 2012).

İran ve Suudi Arabistan gibi ülkelerde diktatörlüklerin desteklenmesinde cami ve ordunun rolleri açıkça görüldüğü halde, diktatörlüğe kayma eğilimlerinin güçlendirilmesinde bu kurumların potansiyel rolleri, caminin yerini kilisenin aldığı Birleşik Devletler gibi demokasilerde perde arkasında kalmaktadır.

Kitabın II. kısmında, diktatörlüğün doğuşunda ve devamlılığında önemli bir rol oynayan psikolojik süreçler üzerine odaklanıyorum. Burada dikkate aldığım süreçler, diktatörlüğün desteklenmesinde müşterek söylemleri desteklemeye yardım eden çeşitli kültürel araçlardan, saldırganlık, kurallara uyma ve sadakat, zoraki katılım, liderlik ve düşünce biçimlerinin yer değiştirmesi gibi görünüşte bireysel düzeydeki süreçlere kadar sıralanmaktadır. *Görünüşte* diyorum çünkü geleneksel araştırma, bu gibi süreçlerin kaynağının bireyin içinde olduğunu varsaymıştır. Oysa gerçekte, bu gibi süreçlerin kaynağı sosyal ilişkilerde ve daha geniş kültürde aranmalıdır.

KUTSAL TAŞIYICILAR VE SÖYLEMLER: DİKTATÖRLÜKLERDE DEVAMLILIK BİLMECESİ

Çin'in güneyinde bir kasabayı ablukaya alan polis, hükümetin arazi istimlaklarına ve gözetimindeki bir adamın ölümüne duydukları öfkeyle isyana yeltenen kasabalıları bastırmak için kasabaya gıda maddesi girişine izin vermiyordu... Guandong bölgesindeki protestolar, yeni iş alanları yaratmak için arazileri istimlak eden hükümetle Çinliler arasında yaşanan ve giderek büyüyen ihtilafın bir parçasıydı.

-Wong (2011, s. A21)

Bu gazete haberi, 21. yüzyılda Çin'de yolsuzluğa bulaşmış hükümet yetkililerinin uygulamalarına, halkın beslediği öfkeyi yansıtan çok sayıda haberden sadece birisidir (Page & Spegele, 2011). 21. yüzyılın başında her yıl %8 ila %10'luk bir büyüme hızı yakalayan Çin'deki ekonomik patlama, arazi fiyatlarının inanılmaz derecede artmasına neden olmuştu; ülkenin doğusunda kalan kıyı bölgeleri özellikle iştah kabartıyordu. Kapalı

hükümet yapısı tarafından kollanan ve hesap verme mecburiyetinden muaf olan yerel ve ulusal hükümet görevlileri, çiftçilerin arazilerini ele geçirmek için girişimcilerle el ele vermişlerdi (Çin'in kapalı sistemindeki problemlerin eleştirel bir değerlendirmesi için bkz. Lemos, 2012; yazar bu değerlendirmesinde yakın tarihli somut kanıtları temel almakta ve Çin gibi milyarlık bir ülkede sağlık sigortası uygulamasının olmamasından kaynaklanan sorunların altını çizmektedir). Kasaba halkı kendilerini çembere alanların asıl niyetlerini ve nasıl aldatıldıklarını bildiklerini tekrar tekrar ortaya koymuş olmalarına rağmen, hükümetin güvenlik kuvvetlerince uygulanan kaba güç karşısında kelimenin en basit haliyle direniş hezimete uğramıştı. Kasabaları ablukaya alınmış, dış dünyayla bağlantıları kesilmiş, açlığa mahkûm edilmişlerdi ve şiddete maruz kalmışlardı. 21. yüzyılda bir kasabada baş gösteren bu protestolar, Çin halkının gerek yerel gerekse ulusal hükümetlerin hesap verme sorumluluğunu üzerlerine almaları için giriştikleri uzun soluklu çabayla aynı çizgideydi. Çin gezim sırasında kulağıma çalınan, kurbanların şahsi öykülerinden tüylerim ürperiyordu; ülke kırsalında buluştuğum öğrenciler ailelerinin, evlerini geri alacaklarını söyleyen yerel yetkililer tarafından kandırıldıklarını ve arazilerinin ellerinden alındığını kulağıma adeta fısıldamışlardı. Misillemekten korkan öğrencilerin sanki dillerine kilit vurulmuştu.

ÇİN'DE DİKTATÖRLÜK

20. yüzyılın başlangıcından bu yana Çin'deki diktatörlüğü devirmek için birbirini izleyen birçok kolektif hareket gerçekleştirilmiştir. Eski imparatorluğun hakimiyeti, 20. yüzyılın başında patlak veren milliyetçi bir hareket olan ve batının askeri müdahalesiyle ancak dizginlenebilen Boxer İsyanı ile köklerinden kazınmıştı. Mançu hanedanı devrilmiş ve 1911'de cumhuriyet ilan edilmişti; fakat takip eden birkaç on yıl boyunca Çin'in tamamını kontrol etmeyi başaran bir iktidar olmamıştı. Sovyetler Birliği örneğinden ilham alan ve başta bu örneğe göre biçimlendirilen Çin Komünist Partisi 1921'de kuruldu. Bununla birlikte, partinin lideri Mao Ze-

clong (1893-1976), Çin ve Rusya'nın birbirlerine taban tabana zıt iki ülke olduklarını eninde sonunda idrak etti; böylece Rusya'da kentli işçi sınıfından güç alan devrimin aksine Çin devriminin yakıtı kırsal tarım işçileri, yani köylü sınıfıydı. Mao'nun komünist güçleri zafer kazandılar ve 1949'da Çin Halk Cumhuriyeti'ni kurdular; buna rağmen Tayvan'a kaçmayı başaran milliyetçiler, demokrasinin bir dereceye kadar hissedildiği kapitalist bir devlette özgürce yaşamın tadını çıkardılar.

İktidara devrimle gelen ve köklü değişimlerin sözünü vermiş olan Mao, işin doğrusu Çin'e eski imparatorlar gibi hükmetmiştir (Salisbury, 1992). Devamlılık söz konusu olduğunda beni en fazla endişelendiren nokta, mutlak gücün, karar mekanizması üzerinde tek söz sahibi olan ve asla karşı çıkılamayan tek bir liderin eline geçmesidir. Her ne kadar gücün Çin Komünist Partisi'nin ve özellikle politbüro'nun elinde olduğu iddia edilse de, uygulamada, Mao hayattayken elindeki mutlak gücü ustaca kullanmıştır.

Çin'de Diktatörce Liderliğin Sürmesi ve Mao

Nam-ı diğer "Büyük Serdümen" in Çin'i olabilecek en acımasız yollarla yönetmesi sonucu yok yere milyonlarca insan öldü. Bu ölümler özellikle İleriye Doğru Büyük Adım (kabaca 1958-1961) ve Kültür Devrimi (kabaca 1968'den 1970'lerin başına kadar) sırasında gerçekleşmişti. Büyük Adım sırasında endüstrileşmeyi ve çağdaş medeniyet seviyesine çıkmayı hedeflemiş olan Çin, ebedi devrimin bir parçası olan Kültür Devrimi sırasında Çin toplumunun kendisini temizlemesini, devrim karşıtı unsurlardan kurtulmayı ve "halk için" atılım yapmayı amaçlamıştı. Ülke içinde felaketlere yol açan bu programlara ek olarak ("Büyük Adım" sırasında yaşanan ve dört yıl süren kıtlık sırasında 38 milyona yakın insan açlıktan ve aşırı çalışmaktan öldü", Chang & Halliday, 2005, s. 438; ayrıca bkz. Benton & Chun, 2010), Mao'nun dış politikası, halen Kuzey Kore'de hakimiyetini sürdüren dehşet verici bir diktatörlüğün daha da güçlenmesiyle sonuçlandı. Mao'nun anıtlaşan hataları, bir toplumda mutlak güç tek adamın eline geçtiği zaman neler olduğunu anlatan iyi bir örnektir.

Mao öldüğünden beri Çin, politik olarak bir çıkar çetesi tarafından yönetilen, diktatörlüğe daha yakın bir görünüm sergilese de, ekonomik açıdan serbest piyasaya daha yakındır. Dolayısıyla Çin halkı ancak parasal konular ve piyasa ekonomisi söz konusu olduğunda açıklığın nimetlerinden faydalanmaktadır. Ekonomide liberalleşmenin politik liberalleşmeyi beraberinde getireceğini uman Çinli vatandaşların başlarından aşağı her seferinde kaynar sular dökülmüştür. Elbette Çin'e dışarıdan bakanlar 1989 yazında Pekin'de, Tiananmen Meydanı'nda yaşanan başkaldırının kanlı bir müdahaleyle nasıl bastırıldığının farkındalar. Fakat Çin'in içlerine doğru adeta bir kanser gibi yayılan yolsuzluklara karşı ses çıkarmaya cüret eden gözden uzak yerlerin sakinlerine karşı da -dünyanın geri kalanının ne yazık ki pek umursamadığı- binlerce kez en ezici şekilde müdahale edilmiştir (Lemos, 2012). Ne yazık ki, 21. yüzyılda Çin'de politik özgürlüğün hâlâ tesis edilmemiş olması dünyanın pek ilgisini çekmemektedir.

Bir yanda, sözde açık ekonomik sistem, Çin halkının ekonomik meritokrasi¹ aldatmacasına hiç sorgulamadan kanma fırsatı yaratılması anlamına gelirken; diğer yanda, kapalı politik sistem, sıradan Çinlilerin, her seviyede yolsuzluğa bulaşmış bir hükümetle birleşen muazzam ekonomik eşitsizliklerden kaynaklanan adaletsizliğe katlanmaya mecbur edilmesi anlamına gelir. Dolayısıyla, 21. yüzyılda Çin'de halk, birbirine paralel iki aldatmacayı ve bunlarla bağlantılı "menfaatleri" onaylar durumdadır; ilki, meritokrasi ve gerçek ekonomik açıklık aldatmacası ve ikincisi, halkın yararına olduğu söylenen diktatörlük aldatmacası. Çin halkı başkaldırdığında ve bu aldatmacaları reddettiğini beyan ettiği zaman, devletin boğucu eli halkın davranışlarını "hizaya sokar".

Devrime destek olma coşkusuyla İran'a uçarcasına dönmüş genç bir araştırmacı ve tutkulu bir devrimci olarak, döndüğüm zamandan beri diktatörlüğün sürekliliği bilmecesi beni kişisel olarak çok derinden etkilemiştir. Diktatörlüğün zincirlerinin kırıldığını görmenin yarattığı heyecanın -ki aslında sadece görünürdeki

¹ÇN: Yeteneğe göre adam atama üzerine kurulu sistem.

halkalar kırılmıştır- hayatımın en nefes kesen deneyimi olduğunu söyleyebilirim. Şahın güvenlik güçleri tarafından prangaya vurulmuş bir halkın, tarihinde belki de ilk kez zincirlerini kıldığını, dilediğince konuşabildiğini görmek, bir insanın yaşayabileceği en muhteşem andı. Fakat devrim sonrası zafer sarhoşluğunun o unutulmayan baş döndürücü tırmanışı gibi, İran yeniden diktatörlüğe ve karanlığa gömüldükçe, arkadan gelen acı dolu işkenceler de anılarda derin izler bıraktı. Bir kez daha İran'ın hakimi, iktidara seçimsiz gelen demir yumruklu bir adamdı.

Yapılan onca devrime rağmen, insanlar diktatörlüğün zincirlerinden neden kurtulamazlar? Mısır'da, Tunus'ta ve Libya'da açık toplumu destekleyenlerin mücadelesi olan Arap Baharı, bir taraftan diktatörleri devirirken niye yenilerinin yeşermesine fırsat verir? Sovyetler Birliği'nin çöküşü ve Rusya'nın, Ukrayna'nın ve diğer bazı Doğu Bloku ülkelerinin demokrasiye yönelmeleri niye Putin'i ve diğer "demokratik diktatörleri" tekrar başa getirir?

Bu bölümde dikkatimi diktatörlüğün sürekliliği bilmecesine yöneltirken (2. Bölüm'de ana hatlarıyla açıklanan yaklaşımı takiben) ilk olarak, bireyler doğmadan önce zaten bu dünyada var olan ve birey yaşam sahnesinden çekildikten sonra bile önemli açılardan değişmeden devam eden anlatımların ve normatif sistemin rolüne odaklanıyorum. Elbette değişim ancak durağanlıkla bağlantılı olarak anlaşılabilir, bu nedenle ilk adım olarak değişimin ve durağanlığın çeşitlerini netleştirmek gerekir.

Birinci Derece, İkinci Derece ve Üçüncü Derece Sistemler

Her toplumda davranış iki grup halindeki kurallara ve standartlara göre düzenlenmektedir (bkz. Finkel & Moghaddam, 2005): Bunlardan birincisi *gayri resmi* olanlardır; yani insanların doğru olarak gördükleri davranışlardır (özel meşruiyete göre). İkincisi ise *resmi* yasalardır; yani yetkililerin (kanun kitabına göre) doğru olarak tanımladıkları davranışlardır. Gayri resmi normatif sistem ve resmi yasa daima uzlaşmaz. Mesela, telifli dergilerin ve kitapların her gün fotokopilerini çeken insanların, günlük yaşamdaki

davranışlarını düşünün (özellikle öğrencileri ve akademisyenleri); her gün resmi bir yasaya karşı geliyorlar! Fakat Ellickson'un (1991), günlük yaşamda resmi yasalar olmadan düzenin nasıl sağlanabileceği üzerine çalışmasında gösterdiği gibi, her ne kadar akademisyenlerin çoğu "fotokopiyle çoğaltılan materyalin sınıfta kullanımına ilişkin yasal sınırlamaların ayrıntılarına takılsalar da" (s. 261), gayri resmi kuralların sınırları içerisinde davranırlar. Örneğin, akademisyenler dergilerin tümünü fotokopiyle çoğaltırlar; ama kitapların tümünü aynı şekilde kopyalayamazlar.

Kanun kitabındaki değişikliklerin beraberinde illa ki gayri resmi normatif sistemin de değişmesi gerekmez. Sistemlerin üç düzeyini birbirlerinden ayırmak iyi olur (Moghaddam, 2002'den uyarlama). *Birinci derece sistem*, hem resmi yasanın hem de gayri resmi normatif sistemin grup temelli adaletsizliklerini meşrulaştırır. Birleşik Devletler'in güney eyaletlerinde bir zamanlar geçerli olan kölelik ve Güney Afrika'daki ırk ayrımcılığı bu duruma örnek oluştururlar. *İkinci derece sistemde*, resmi yasa, grup temelli adaleti desteklemek üzere yeniden düzenlenmiştir; fakat gayri resmi normatif sistem aynı yönde ve aynı derecede değiştirilmemiştir. Örnek vermek gerekirse, Birleşik Devletler'de ve Güney Afrika'da ırk ayrımcılığı kâğıt üzerinde sona ermiş olmasına rağmen, her iki ülkede de ırk ayrımcılığı farklı alanlarda ve farklı şekillerde devam etmektedir. *Üçüncü derece sistem* ise, hem resmi yasanın hem de gayri resmi normatif sistemin adaleti ve eşitliği desteklediği bir sistemdir. En büyük toplumlar bile bu idealin henüz çok uzağındadırlar.

Bu düzeylerin her birinde değişim, yani *sistem içi değişim*, bir düzeyden diğerine değişime yani *sistemler arası değişime* kıyasla daha kolay gerçekleştirilir. Bu iki tip değişim arasındaki fark, Palo-Alto grubunun ortaya attığı fikirleri kullanarak netleştirilebilir (Watzlawick, Weakland & Fisch, 1974). Rüyanızda timsahlarla dolu bir nehirde yüzdüğünüzü gördüğünüzü hayal edin; tam bir kâbus değil mi? Üzerinize doğru gelen timsahlardan dehşete düşmüşsünüz ve olabildiğince hızlı yüzmeye çalışıyorsunuz. En sonunda nehrin kenarına ulaştınız, artık güvendesiniz. Burada sis-

tem içi değişim söz konusudur: Hâlâ rüya görüyorsunuz, fakat artık timsah kaynayan nehirden çıktığınız için kendinizi güvende hissediyorsunuz. Timsahlarla dolu bir nehirde yüzdüğünüzü gördüğünüz kâbustan dehşet içinde uyandığınız zaman ise sistemler arası değişim meydana gelir. Uyku halinden uyanıklık haline geçiş, bir sistemden diğerine değişimdir. Toplumlarda, en kanlı devrimlerle bile sistemler arası değişimin gerçekleştirilmesi son derece zordur.

Devrimlerin çoğu, hem resmi yasanın hem de gayri resmi normatif sistemin grup temelli eşitsizlikleri meşrulaştırdığı bir sistemden, en azından resmi yasanın grup temelli adaletsizlikleri yasakladığı bir sisteme, yani birinci derece sistemden ikinci derece sisteme geçiş gayretini içerir. Ne yazık ki, birinci derece sistemden ikinci derece sisteme değişimin, çoğu ülkede ve İran, Rusya, Çin ve daha birçok ülke halklarının devrim sonrası durumlarının gösterdiği gibi, had safhada zor olduğu kanıtlanmıştır. Mesela Rusya'da Putin'in başkanlıktan başbakanlığa ve tekrar başkanlığa getirilişi, resmi kanun kitabına gayet güzel uymaktadır. Aynı şekilde İran anayasası, ülkenin kaderiyle ilgili tüm karar hakkının tek bir Ruhani Lider'e bırakılmasına müsaade eder. Çin'de liderlik seçiminin kapalı kapılar arkasında gelişen süreçler sonucu gerçekleşmesi ve halkın bu süreçlerde asla rol almaması resmi yasaya uygundur. Rusya'da, İran'da, Çin'de ve diğer benzeri diktatörlüklerde birinci derece sistem ve ikinci derece sistem arasında değişimi başarmak için, ülkenin resmi yasasının yanı sıra gayri resmi normatif sistemini de dönüştürmek gerekir.

Bu gibi bir değişimi başarmanın önündeki engel hemen göze çarpmaz ve esnektir. Bu konuya bir sonraki başlıkta değiniyorum.

KUTSAL TAŞIYICILAR VE SÖYLEMLER

Sözleriyle adeta dalga geçen bu zorbanın Irak'ta ve Afganistan'daki askerlerimize yönelik büyük bir tehdit oluşturduğunu anlamanızı istiyorum. Şimdi bile, sırf bu adamın savurduğu tehditler yüzünden Amerikalılar protesto ediliyorlar. (Başkan Barack Obama'ya atfen Stephanopoulos, 2010).

8 Eylül 2010'da televizyonda halka hitap eden Birleşik Devletler başkanı, yaklaşık 50 kişilik bir cemaati olan ve başkanın konuşmasına kadar kimsenin tanımadığı Gainesville'li (Florida) bir papazın planladığı eylemin yarattığı tehlikeden bahsediyordu. Aşağı yukarı aynı sırada, yerel ve ulusal dini liderler, ulusal dini kurumlar, *The New York Times* ve *The Washington Post* gibi yüksek tirajlı gazeteler, Yakın ve Orta Doğu'daki A.B.D. elçilikleri, General David Petraeus (Afganistan'da görevli A.B.D. ve NATO kuvvetleri komutanı), Hillary Rodham Clinton (A.B.D. devlet müsteşarı) ve önde gelen Amerikalı politikacılar (Cumhuriyetçi John Boehner ve Sarah Palin gibi), bu papazın planladığı eylem hakkında konuşmaktaydılar. Bir avuç cemaati olan bu papaz, aradan çok zaman geçmeden artık fazlasıyla tanınan biri olmuştu. Ulusal televizyonda kendisiyle röportaj yapılmıştı ve attığı her adım basın tarafından takip ediliyordu. 10 Eylül 2010 Cuma günü, Pakistan Başkanı Asif Ali Zardari de papazın planını dikkatle incelemekteydi ve bu sırada gerek Pakistan'da gerekse Afganistan'da, papazın planladığı eylem karşıtı gösterilerde ölü ve yaralıları olduğu bildirilmişti. Hâlâ bir avuç takipçisi olan, bir zamanların taşra papazı artık dünya haberlerinin manşetlerindeydi.

Daha dün kadar adı sanı duyulmamış olan bu papazı bir anda dünya sahnesinin başrol oyuncusu yapan neydi? Ne yapmayı planlıyordu ki bir anda ortalığın karışmasına ve gerek ulusal gerekse uluslararası düzeyde derin bir endişeye yol açmıştı? Papaz efendi dünyayı Kuran yakmakla tehdit etmişti. Konuyu bu taraftan ele aldığımızda, papazın yakmakla tehdit ettiği şey alt tarafı bir kitaptı ki, böyle basit bir sebeple kopan fırtına birilerine garip gelmiş olabilir. Öte yandan, Kuran basit bir kitap değildir. Bazı insanlar için hayati önem taşıyan değerlerin muhafaza edildiği ve kültür içi geçişinin sağlandığı, inananların onun yoluna canlarını feda edecekleri *kutsal taşıyıcı* ya da kısaca kutsaldı (Moghaddam, 2008a). Bu bölümde, kültürlerin bir özelliği olarak sürekliliğin sağlanmasında araçların ve özellikle kutsal taşıyıcıların rolü üzerine odaklanıyorum.

Kültürün, belki de en önemli ve çoğunlukla gözden kaçırılan özelliği sürekliliğidir: Birey dünyaya geldiğinde kültür zaten oradadır ve birey dünyadan ayrıldığı zaman -bir dereceye kadar değişmiş olsa bile- devam eder. Kültürel sürekliliğe ilişkin derin gizem nasıl açıklanır? Sürekliliğin karşı konulmaz gücünün, değişim planlarını ve sloganlarını silip süpüreceği nasıl anlaşılır? Devrimci liderler, ateşli politikacılar, ekonomik reformcular, toplum eylemcileri, dinci fanatikler, hatta önde gelen diktatörler, hemen her çeşit insan, kendilerini aynı bataklığa saplanmış halde bulurlar: “Ne kadar çok şey değişirse, o kadar çok şey aynı kalır”, radikal değişim sözü verenlerin eline hep bu geçer. Aynı derecede iki defa yüzülmez, değişim durdurulamaz ve önüne geçilemez; Heraklitus’un 2.500 sene önceye dayanan bu tespitine rağmen madalyonun bir de öbür yüzü var: Sistemler arasında köklü bir değişim yapmanın getirdiği büyük meydan okuma. Değişim tipleri ve devrim paradoksunu derinlemesine inceleyerek bu fikri aydınlatalım.

Devrim Paradoksu ve Sistemler Arası Değişim

Toplumsal değişim için en radikal ve geniş tabanlı hareketler bile, Middlebrook’un (1995) Meksika örneğinde tartıştığı gibi, devrim paradoksu sorunuyla karşı karşıya gelmiştir: Devrim vasıtasıyla gerçekleşmesi hayal edilen değişim, liderlik tarzı, adalet ve grup temelli kaynak eşitsizlikleri gibi alanlarda gerçekleşmez çoğu zaman. Aşırı mutluluk ve yüzeysel değişimle geçen kısa bir süre sonrasında, devrim sonrası toplumda işler eski tas eski hamam sürer gider. Elbette bazı alanlarda bazı değişimler olur, fakat çoğu zaman değişim bıkıracak kadar yavaş meydana gelir ve dağ fare doğurur. Peki sistemin içindeki değişimin kanıtı olan sistemler arası değişimden beklenen nedir? Amaç nedir?

Örnek vermek gerekirse, Fransa’da (1789) ve Rusya’da (1917) yaşanmış olan tarihi ve dramatik devrimlerin yanı sıra, İran’daki (1978-1979) gibi son dönem devrimleri, hayati öneme sahip bir alan olan liderlik tarzında, sistemler arası değişimle sonuçlanmamışlardır. Görüntüde güya köklü değişimlere yol açan bu devrim-

lerden sonra, kemikleşmiş demir yumruklu tek adam yönetimi yeniden hortlamıştır; tıpkı Fransa'da Napolyon'un, Rusya'da Stalin'in ve İran'da Humeyni'nin mutlak hakimiyetleri gibi. Despotluğun bu şekilde hakimiyeti üç devrimden önce de var olan bir eğilim olmayı sürdürdü. Her üç devrim, halkın büyüme ve refah artışı iradesinin yanında özgürlük beklentilerini de artırmış olmasına rağmen, üçü de temel hak ve özgürlüklerin yanı sıra, halkın gösteri hakkının ezilerek yok edilmeleriyle sonuçlandı. Yeni imparatorların devrimden önceki eski imparatorlarla aynı yolu izledikleri Çin'de, aynı liderlik tarzı devam etmektedir (Salisbury, 1992). Çin para piyasalarında, girişimciler için fazlasıyla özgürlük sağlanmasına rağmen, politik çevrede despotluk ve özgürlük kısıtlamaları varlığını sürdürmektedir.

Devrim Sonrası İran'da Değişim ve Süreklilik

Devrimden sonra İran'daki yaşam beni, devrim paradoksuna karşı daha uyanık hale getirdi. Pehlevi rejimi devrildiği ve sözüm ona 2.500 yıllık kesintisiz bir tarihi olan Şahlar'ın kökü kazındığı zaman, sokaktaki İranlı en azından temel özgürlüklerin tadını doyasıya çıkarmayı umuyordu. Batı'da çalışmış olan diğer yüz binlerce İranlı gibi ben de devrimin baharında ülkenin yeniden inşasına destek olmak için apar topar İran'a geri dönmüştüm: Görünüşe göre her alanda dönüşüm sağlanmıştı, hükümet düşmüştü; tüm şirketlerin, bankaların, üniversitelerin ve hatta hayır kurumlarının başlıca yöneticileri ya yerlerinden olmuş, ya hapse atılmış ya da ülkeden kaçmışlardı. Ordu, donanma ve hava kuvvetlerindeki subayların büyük çoğunluğu ya saklanmış ya da kaçmışlardı; bazıları ise öldürülmüştü. Hatta bazı sıradan polisler bile üniformalarını çıkarmış ve halkın arasına karışmışlardı. Devrimden sonraki ilk birkaç ayda, görünüşe göre eski rejim de eski usuller de sanki buhar olup uçmuştu. Devrimin karnından, her bakımdan dönüşmüş bir toplum ve yeni davranış biçimleri doğmuştu.

İran'da sokaklarda görmeye alışkın olduğumuz en basit giyim tarzlarından, Batılı moda anlayışına benzemeye çalışanlara kadar giyim kuşam da baştan aşağı ve sarsıcı bir şekilde değişmişti.

Belirli giyim tarzları Batılı kokuşmuşluğunun ve kirlenmişliğinin sembolleri olarak görüldüğü gibi, bu şekilde giyinmekte olanlar dışlanmış, hatta tehdit edilmişlerdir. Bir erkeğin kravat takması başlı başına bir tehlikeydi; papyon kravatsa şeytanın alametiydi. Saçı sakalı birbirine karışmış halde olmak bir erkek için en emniyetli görünümdü. Ancak giyim kuşam konusunda en sarsıcı şartlar kadınlara saklanmıştı ki artık onlar, İslami tesettüre göre türbanla kapanmak zorundaydılar. Dolayısıyla, devrimle gelen değişimin ilk anda ve en göze çarpan işareti, İran'da kadınların kapanmak için kullandıkları başörtüleriydi.

Devrimden sonra İranlıların konuşmaları bile farklılaştı denilebilir. Şah döneminde duymaya alıştığımız unvanlar ve hitaplar, bir daha dönmek üzere iletişimden çıkarılmıştı; artık herkes *birader* ve *bacıydı*, konuşmada ve yazmada daha amiyane ve avam bir üslup benimsenmişti. Konuşma tarzını Ayetullah Humeyni belirlemişti; o ki kafa karıştıran, uzadıkça uzayan nutuklarında sokaktaki cahil insanların konuşma tarzıyla bire bir örtüşen bir lisan kullanmaktaydı. Aydınlar onunla alay ettiler, fakat o halka dönmekte ve doğrudan onlarla iletişim kurmakta gecikmedi ve tıpkı Çin'de 1960 Kültür Devrimi'nin altın çağında Önder Mao'nun yaptığı gibi, halkı kendisiyle beraber yürümeye çağırdı (halkı isyana teşvik eden kıskırtıcı karizmatik liderliğe Venezuela'da şahit oldum; o sırada Karakas Üniversitesi'nde ders veriyordum ve 21. yüzyılın başında Hugo Chavez iktidarı tekeline almak için uğraşıyordu). Devrimden önce Şah basına İngilizce, Fransızca ve duru Farsça röportajlar verdiği halde, Humeyni, karşısındaki işçilere ve köylülere sokakta konuşulan Farsçayla hitap ediyordu ve konuşmasına serpiştirdiği İslamiyet'e ilişkin çat pat bildiği Arapça söylemler, dinleyenlerin ağlamaklı bir sesle tek bir ağızdan Arapça ilahiler söylemelerine neden oluyordu.

Caddelerin, binaların, meydanların ve diğer kamusal alanların isimleri, bozuk paralardaki ve banknotlardaki portreler, ulusal ve yerel bayraklar; gözün gördüğü her şey ve her yer devrimin eliyle dönüştürülmüştü. Bu değişim rüzgârı diğer tarihi devrimlerde esmiş olanla bire bir aynıydı. Mesela, Fransız Devrimi'nden

sonra, günlerin yeniden isimlendirildiği, her ayı 10'ar günlük üç haftaya ayıran devrim takviminin uygulamaya konması gibi birtakım değişimlere teşebbüs edilmişti (Schama, 1989). 1917 Rusya Devrimi'nden sonra da, tüm yerlerin isimlerini, konuşma sırasında hitap şekillerini ve tabi özel mülkiyete ilişkin kuralları içeren değişim listesi uzayıp gitmişti (Figes & Kolonitskii, 1999).

Taşıyıcılar ve Süreklilik

Böylece, Middlebrook (1995) ve diğerlerinin kaydettikleri gibi, Meksika'dan Rusya'ya, Venezuela'dan Çin'e kadar sistemler arası değişimleri hayata geçirmeyi denemiş olan tüm devrimciler, devrim paradoksu sorunuyla daima yüz yüze geldiler. İnatla tekrarlayan bu sürekliliği açıklamayı denerken, çeşitli taşıyıcıların rolleri üzerinde düşünmek yararlı olur (Moghaddam, 2002). Ulusal bayraklar, anıtlar veya üniformaların hepsi birer fiziksel *taşıyıcı* olabilirler, ancak klişeleşmiş kalıplar gibi psikolojik kavramlar da taşıyıcı yerine geçebilirler. Mesela, Birleşik Devletler'de siyahların köle oldukları ve siyah olmanın köle olmakla eş değer tutulduğu zamanlarda olduğu gibi, insanın ten rengi taşıyıcı vazifesi görmüş fiziksel bir özelliktir. Fakat Birleşik Devletler'de kölelik kaldırıldıktan çok sonra bile, ten rengini temel alan kalıplaşmış görüşler taşıyıcı işlevlerini korumuşlardır (Steele, 2010).

Taşıyıcıların gücü ve doğası; taşıyıcılar ve *semboller* ya da bir kültürde belirli bir anlam taşıyan şeyler arasındaki ayrımın netleştirilmesiyle en iyi şekilde anlaşılabilir. Örnek vermek gerekirse, İkinci Dünya Savaşı'nda Winston Churchill'in meşhur V işareti zafer sembolüydü. Birtakım nedenlerden dolayı taşıyıcı kavramı geleneksel sembollerden daha geniş ve daha dinamik bir anlam ifade eder. En önemlisi taşıyıcılar, kurgulanmış, korunmuş ve anlamı yaymış olan söylemlerdir. Mesela, ulusal bayrağı bu kadar önemli hale getiren bayrağın kendisinden çok, onu önemli bir taşıyıcı haline sokan söylemin kendisidir. Aynı şekilde, bir diktatörü ayakta tutan da diktatörün kendisi değil aynı kavramsal taşıyıcılardır.

Diktatörlüğü destekleyen söylemlerde ciddi anlamda hiçbir değişiklik olmaması, diktatörü devirebilen diktatörlük karşıtı bir

devrimden sonra, başa neden yeni bir diktatörün geçebildiğini açıklamaktadır. Diktatörlüğü destekleyen -diktatörlüğün temelini oluşturan- söylemleri değiştirmektense diktatörü değiştirmek daha kolay bir uygulamadır. Komünizm sonrası nutuklarda devrim öncesi söylem şekillerinin neden bir türlü kaybolmadığı üzerine yayınlanmış olan bir dizi çalışmada olduğu gibi (Andrews, 2011), son dönemde dildeki bu sürekliliğe dikkat çekilmiştir. Mesela, komünizm öncesi ve sonrası Rusya'da resmi ideolojik söylemi araştıran Levintova (2011), ilk kez Brejnev döneminde dile getirilen Rusya'daki muhafazakâr politik söylemin ebedi ve değiştirilemez olduğu, ayrıca sürekli tekrar ettiği sonucuna varmıştır ki; bu durum politik elit düzeyde liberalleşme alternatifinin olmadığını yüzmüze vuran bir bulgudur (s. 174). Bu muhafazakâr politik söylem otoritarizmi, devlet kontrollü basın ve yayını, yasaların işine geldiği gibi uygulanmasını da beraberinde getirir; bunların tümü çarlardan Putin'e kadar değişmeden gelmiş olan özelliklerdir.

Diktatörlüklerde ve Demokrasilerde Kutsal Taşıyıcıların Farklı Roller

Mussolini'ye duyulan hayranlık kulluğa yaklaştı; faşist ve Katolik düşünce yapısının tuhaf karışımının hakim olduğu bir zamanda, ortaya yarı tanrı bir kral çıkmıştı. Çok geçmeden, faşizme bağlılık Mussolini imgesiyle özdeşleşti. Corner (2009, s. 139)

Diktatörlüklerde ve demokrasilerde kutsal taşıyıcıların rolü arasında temel bir fark vardır. Ancak fark, kutsal taşıyıcıların öneminde değildir; çünkü her iki sistemde de kutsal taşıyıcılar hayati önemde rol oynarlar. Mesela, Birleşik Devletler'de Amerikan bayrağının (Eski Zafer²) rolünü veya Birleşik Devletler başkanlık sarayının rolünü göz önüne alalım. Fiziksel olarak Amerikan bayrağı sadece bir bez parçasıdır, fakat en yüce Amerikan değerlerinin kutsal taşıyıcısı olan bu bayrak uğruna ölümü göze alacak Amerikalılar vardır. Birleşik Devletler başkanlık sarayı

²ÇN: Old Glory.

da keza bir kutsal taşıyıcıdır; kaldı ki hem Demokratlar hem de Cumhuriyetçiler başkanlık sarayına saygı duyarlar (bu saygı orada ikâmet eden kişiye duyulan saygıdan farklıdır, makama saygıdır). Kutsal taşıyıcılar diktatörlüklerde de eşit derecede önemli rol oynarlar, fakat rolleri farklıdır ve söz konusu fark, bu bölümün başında Corner'dan (2009) alıntılanan cümlelerde hissettirilmektedir.

Diktatörlüklerde, diktatörün kendisi en önemli kutsal taşıyıcı haline gelir. Mussolini, Hitler, Stalin, Mao, Humeyni ve diğer birçok diktatöre karşı beslenen iman ve itikitle karışık hayranlık bundan kaynaklanır. Bu diktatörler itaat edilen ve kusursuz olanlardır. Onların sözlerini sorgulamak Allah'ın kelimasını sorgulamakla eş değerdir. Onlara karşı gelmekse günaha denktir.

Bir diktatör olarak İran'da iktidar tahtına oturmadan önce, Şii İslam dünyasının da ruhani lideri olan Humeyni örneğinde, hayranlık duymanın dinsel ve politik unsurlarının takipçilerin zihinlerinde nasıl olup da kaynaştığı sanki daha kolay anlaşılır. Mussolini söz konusu olunca bile bu kaynaşma daha anlaşılır bir görünümde; çünkü o dönemde ağırlıklı olarak Katolik olan bir ülkede diktatör olmuştur ve en azından başlarda kilise liderlerine sırtını yaslayarak rejimini Katolik Kilisesi'nden aldığı destekle kurmuştur. Ancak, Stalin, Mao ve resmen seküler olan diğer bazı diktatörlerde açıkça görüldüğü gibi, iman ve itikat politik diktatörün kişiliğiyle her zaman kaynaşmayabilir. Bu gerçeğin kabulü, diktatörle takipçileri arasındaki ilişkiyi tanımlayan iman, itikat, tapınma ve diğer inanç temelli davranışların aslında kilisenin tekelinde olmadığına kabul edilmesine yol açar. Korku yönetimi teorisi konuyla ilgili bir bakış açısıdır ki (Pyszczyński, Solomon & Greenberg, 2004), bu teoriye göre diktatörlüklerdeki halklar canlarının nasıl bir tehlike altında olduğunu kesinlikle farkındadırlar (hiç bitmeyen şiddet, baskı ve ölüm korkusu), ve giderek artan can korkusu, Yüce Lider'i yarı tanrı olarak görmek de dahil, halkın rejimin ideolojisini sıkı sıkıya benimsemiş gibi görünmesine neden olur.

Günlük Sosyal Yaşamdaki Diktatör

Kutsal taşıyıcı olarak diktatörün rolü, fotoğraflarda, boyamalarda, heykellerde, filmlerde ve diğer tüm sunum yollarıyla diktatörün her an var olan görüntüsüyle yansıtılmaktadır. Evlerde, iş yerlerinde, okullarda, üniversitelerde, tren istasyonlarında, stadyumlarda -tüm kamusal alanlarda- Yüce Diktatör'ün görüntülerinin bulunması şart koşulur. Kamusal alandaki baskı çoğu zaman evleri de işgal eder, öyle ki insanların mahrem mekânlarında bile sözüm ona Yüce Lider'in imgeleri şart koşulur.

Yüce Diktatör'ün her yeri istila eden varlığı günlük yaşamı derinden etkiler. Politikayla uzaktan yakından ilgisi olmayan konular bile bu etkiden payını alır. "Diktatörlükle yönetilen toplumlarda ulusal liderin her yerde göze çarpan portrelerinin 'Biri Sizi Gözetliyor' hissini yaydığına şüphe olmasa da, bu portreler aynı zamanda kendiliğinden düşünmede ve bağımsız olarak eyleme geçmede gerçekten bir azalmaya yol açar mı?" Kahneman (2011, s. 56) bu gözlemi, ortamda bulunan belli belirsiz ipuçlarının, mesela insanları daha bireyci, daha bencil olmaya ve ortak hareket etmekten kaçınmaya zorlayan para gibi bir ipucunun bile toplumsal davranışları nasıl olup da etkileyebildiği üzerine bir araştırmanın (Vohs, 2006) tartışılması bağlamında yapmıştır. Kahneman'ın kendiliğinden düşünme ve bağımsız eyleme ilişkin endişesi övgüyü hakeder; ancak ben Yüce Diktatör'ün her an her yerde var olan görüntüsünün daha temel bir etkisiyle, Yüce Diktatör'ün kutsal bir varlığa dönüşmesiyle ilgileniyorum.

Diktatörlüklerde diktatör kutsal bir taşıyıcıya dönüştüğünden, ayrıca kutsal taşıyıcı olarak değeri ve mukaddesliği mutlak olduğundan, nasıl ki bir Hristiyan ya da Müslüman için İsa'ya ya da Muhammed'e ya da bu dinlerce kutsal sayılan diğerlerine sırt çevirmek kabul edilemezse, diktatöre her nasıl olursa olsun sadakatsizlik de aynı şekilde kabul edilemez. Dinsel lisanda diğer diktatörlere ve Stalin'e karşı yapılan itaatsizlikleri veya eleştirileri yorumcular, bu eğilimle aynı eksenle tartışmışlardır. Söz gelimi, Stalin Rusyası'nda halkın yüz yüze geldiği trajik durumu R. C. Tucker (1979) aşağıdaki şekilde tartışmaktadır:

Düşünce aykınlığını itiraf etmek yeterli değildi; sapkın kişi engizisyonun karşısına çıkmak zorundaydı. Sözlerini samimiyetle geri almış olduğuna ancak ve ancak iddia heyeti karar verebilirdi. Troçkici kaçakları ihbar etmek gerçek Bolşevikliğe yani Stalinciliğe olan bağlılığın kanıtıydı. Suçlamanın ardından sözünden dönme, Sovyet politik kültürünün bir geleneği haline gelmişti. (s. 362)

Düşünce ayrılığı, sözünden dönme -tövbe- ve engizisyon gibi kelimeler sürecin inanç kokan yanlarını temsil ederler.

Aynı süreç İran'da da açıkça yaşanmıştır, öyle ki imamın yolundan (örn. hemen her konu üzerinde Humeyni tarafından belirlenmiş olan prensiplerden) sapmadıklarını göstermek için devrim çocukları, yığınlar halinde önce itiraf sonra da tövbe ediyorlardı; böylece dönün cumhurbaşkanı (örn. Abdulhassan Banisad-re, 1980-1981), başbakanı (örn. Mehdi Bazargan, 1907-1995) ve kabine bakanı (örn. Sadegh Ghothzadeh, 1936-1982) bugünün düşmanları haline gelmişlerdi. İran'da ihbarların çoğu açıkça dinsel nedenliydi, öyle ki hükümetin yolsuzlukları hakkında konuşmaya cüret etmek "İslam karşıtlığı" ve "sapkınlıkla" damgalanmıştı. İran'da iktidardaki elitin çekirdeği, tepedeki kaynaşmayı kesin olarak sağlamak için kendisini gövdesinden ayırmıştı. İran'da iktidardaki elitin, rejimi eleştiren ya da daha fazla politik açıklığı destekleyen her üyesi vakit geçirmeden damgalanmakta, yerinden edilmekte, hedef tahtasına konmakta ve susturulmaktaydı. İktidardaki elitin tepe kadrosunun "kirlenmemişliği", toplumun genelinde suskunluk ve yalnızlık duygusu yaratmak isteyen rejimin halka karşı aşırı sert davranmasına zemin yaratır.

Suskunluk, İdeoloji ve Terör

Korkunun hakim olduğu rejimlerde, sessizlik hüküm sürer. (Kula, 2009, s. 150)

Diktatörlüklerde ideolojinin rolü nedir? Deneye, ankete ve söyleme dayalı araştırma yöntemlerini kullanarak, demokrasiler-

de ideolojinin rolünü ve doğasını anlamaya yönelik önemli katkılar yapılmıştır (Altemeyer, 1988; Billig, 1991; Duckitt, Wagner, du Plessis & Birum, 2002); fakat diktatörlüklerde ortaya konan resim temelde farklıdır. Diktatörlüklerde ideolojinin en önemli rolünün, hükmeden eliti sıkı sıkıya kenetlenmiş halde tutmak ve gerçek veya olası muhalif grupları oluşturan sıradan halkı, öldürerek, sakat bırakarak, hapse atarak ve gözünü korkutarak ezerken yaptıklarını meşru görmelerini sağlamaktır. İdeolojinin rolüne ilişkin önemli yanılgılardan bazıları, halk kalabalıklarını sindirilmiş halde tutmaya çalışırken ortaya çıkar; bu yanılgıların nedeni, Batılı demokrasilerde çalışan araştırmacıların, diktatörlüklerde hakim olan grup temelli eşitsizliklerin, demokrasilerde olduğu gibi muhafaza edildiklerini varsaymalarıdır.

Bir kez daha tekrarlıyorum; açıkça kanıtlandığı gibi diktatörlükler öncelikle, iktidarda sıkı sıkıya kenetlenmiş elitin uyguladığı güçle ayakta tutulur. Ve yine tekrarlıyorum; diktatörlüklerde halkı ayaklanarak diktatörü devirmekten alıkoyan güç, halkı bölünmüş halde tutmaya çalışan diktatörce ideolojiler değil, yüzlerine çevrilmiş namlulardır. Mesela, 2008'de Zimbabwe'de ve 2009'da İran'daki seçimler sırasında olanları düşünün. 2008'de Zimbabwe'deki başkanlık seçimlerinin ilk turundan sonra, halkın oyları muhalefet lideri Morgan Tsvangirai'yi iktidara taşıyacak gibi görünüyordu. Fakat çok geçmeden Zanu-PF partisinin örgütlediği çetelerin yanı sıra bazıları üniformalı güvenlik güçleri vakit kaybetmeden harekete geçerek muhalefeti baskıyla sindirmeye girişti; Robert Mugabe'nin iktidarı kesinlikle devam etmedi. Bakın bir gözlemci, raporuna neler kaydetmiş:

..işlenen cinayetlere bir de işkence ve tecavüzler eklendi; her yer adeta bir suç fabrikası gibi, yakalıyor, işlerini bitiriyor ve sonra bırakıyorlar. Ölmeyenlerse adeta sürünüyor; ağır yaralı halde, kimi sırta taşınarak, kimileriye kamyonet kasalarında, hatta el arabalarında istiflenerek naklediliyorlar; zalimin mazluma neler yapabileceği, diktatörlüğe başkaldırmanın, muhalefet etmenin dehşet verici sonuçları. İnsanlara ibret olsun diye... (Godwin, 2010, s. 109)

Muhafiflerin sistemli olarak kaçınılmaları, tecavüze uğramaları, hadım edilmeleri, işkence görmeleri ve öldürülmelerinin ardından, üstelik seçimlerde çok ama çok az oy almış olmasına rağmen, Mugabe'nin seçimin galibi olduğu ilan edildi (Godwin, 2010).

Benzer bir olaylar ağı 2009'da İran'daki başkanlık seçimlerinde de yaşandı, ki muhalefetin adayı Bay Mousavi seçimleri kazanacak gibi görünüyordu, ama birdenbire Bay Ahmedinejad'ın seçimleri kazandığı, seçimin bitmesinden sadece birkaç saat sonra İran'ın Ruhani Lideri tarafından mucizevi bir şekilde açıklandı. Göstergeler halk oylarının neredeyse tamamını Musavi'nin aldığını gösterdiği halde, ayrıca tüm oyları saymak için yeterli zaman olmadığı halde bu açıklama tam bir sürprizdi! Hem yurt içinde hem de yurt dışında seçimlere hile karıştırıldığı düşüncesi yaygındı. Musavi vaktiyle (1981-1989) Humeyni'nin şefaatine nail olmuş bir başbakan olarak hizmet etmiş olmasına rağmen, günümüzde İran'ı yöneten hizipleşmiş grubun gözünde Ahmedinejad'a göre fazlasıyla liberal kalmıştı.

Hileli seçimleri protesto etmek için İran genelinde muazzam protesto gösterileri düzenlendi; öfkesini kusmak isteyen milyonlarca insan elektronik iletişim yöntemlerini kullanarak güvenlik engeli kırımayı denedi (Kamalipour, 2010). Ruhani Lider Hamaney'in desteğini arkasına alan hükümetin tepkisi, ölümlerin, kadınlara ve erkeklere tecavüzlerin ve bitmek bilmeyen terörün had safhaya çıktığı bir kıyım şekline gelmişti. Düzensiz paramiliter bir güç olan, uyguladığı şiddetle ve yasa dışı yöntemlerle tanınan '*basij*'in ipleri çözülmüştü ve birçok olayda bu acımasız gücün silahsız göstericilere karşı merhametsizliği vahşete dönüştü; her şey sona erdiğinde halkın sesi hızla kesilmişti. Protestocular havasız bırakılmış ve en sonunda boğulmuşlardı.

Zimbabve'de (2008) ve İran'daki (2009) seçimler halk kalabalıklarının, yaşadıkları politik sistemin adaletsiz doğasını nasıl açıkça ayımsayabildiklerini, ayrıca reform isteklerini göstermek için cesurca meydanlara akarken kendilerini diktatörün ezici gücüyle boğuşurken nasıl bulduklarını kanıtlarıyla anlatıyor. Bu boğulma duygusunu hiç yaşamamış olanlar için, diktatörlüklerde uygulanan baskının şiddetini hayal etmek bile zordur.

Suskunluk Kültürü

Tanıdıklarla bile politik olaylar hakkında konuşmamak, kâğıda dökülmemiş üstü kapalı bir anlaşmaydı. Güya “devrim karşıtı” eylemler içinde olduklarına dair kanıtlar diye gösterilen bu konuşmalar yüzünden insanlar tutuklanmış ve dostlar birbirlerini polise ihbara zorlanmışlardı. Bu iklimde, en yakın bildiğiniz dostlarınızın haricinde birileriyle politik bir tartışmaya girmeniz, sizden provokatör ya da muhbir diye şüphe edilmesine davetiye çıkarırdı. (Figes, 2007, s. 252)

Diktatörlüklerde hayatın ortak bir özelliği, toplumun genelinde özel bir suskunluğun yaygınlaşmasıdır. Bu suskunluk hali, Stalin Rusyası’nda, özel hayata ilişkin dikkat çekici analizinde Figes (2007) tarafından tarif edilmiştir. Muhbirler ortalıkta cirit atarlar, öyle ki korkunun tırmandığı bu ortamda her beş Rus’dan biri şu ya da bu tarafın muhbiridir. Aileden biri diğerini kasten ya da kazara ihbar edebilir diye, artık aile içinde bile ebeveynler çocuklarıyla açıkça konuşmaya çekiniyorlardı. İran’da 1980’den beri hükümet yetkilileri, çocukları, ebeveynlerini ihbara teşvik etmek için yeni yollar icat etmeyi sürdürüyorlar. Mesela başıma gelen bir olayda, sınıftaki çocuklara alışılmadık nesneler gösterdiklerine ve bunların nasıl kullanıldığını tahmin etmelerinin istendiğine şahit oldum. Çocuklara gösterilen nesnelerin arasına içki şişeleri de karıştırılmıştı. Ne kadar bilgili olduklarını göstermek için can atan bazı çocuklar, şişelerin nasıl açıldığını bildiklerini göstermek isterken tuzağa düştüler; kendi evlerinde bunlara benzer şişeler görmüşlerdi; alkolün yasaklanmış olduğu akıllarına gelmemişti ve çok geçmeden evleri baskına uğradı. Birçok olayda, evlerde el konulan yasaklanmış maddelerin, devletin güvenlik güçlerinin kontrolünde olan karaborsaya düştüğünü söylemeye gerek yok.

Belki de diktatörlüklerde hayatın en çok korkulan özelliklerinden birisi, zoraki suskunluk nedeniyle insanın, bir arkadaşı ya da akrabası ortadan kaybolduğunda ne yapacağını bilmekte zorlanmasıdır. Gaspçıların saldırısına mı uğradı? Bir kazaya mı

kurban gitti? Haydutlar mı kaçırdı? Güvenlik güçlerinin tutsağı mı? Çoğu zaman gerçeği araştırmak bile çok güçtür ve kesin bir yanıtı ulaşmak bazen haftalarca sürebilir. İran'da yetkililerin, şahsın tam olarak nerede tutulduğunu ya da neden tutuklandığını dosdoğru söylememeleri alışılmış bir durumdur. Yetkililer birilerini tutukladıktan sonra, akrabaları ya da arkadaşları birileri tarafından telefonla aranır ve ahizenin ucundaki kişi doğru fiyatın ödenmesi halinde şahsın kurtarılabilceğini söyler; ancak ne kimin para istediği bellidir ne de arayanların kayıp şahsı gerçekten kurtarıp kurtaramayacakları. Kayıp şahsın öldüğü durumlarda yetkililer cenaze törenine ya da bağışsız soruşturmaya asla izin vermezler. İran gibi diktatörlüklerde suskunluk, kişi öldükten sonra bile devam eder.

Stalin Rusyası'nda muhaliflerin yakın akrabalarının, özellikle eşlerinin ve çocuklarının tutuklanarak Gulag'a³ gönderilmeleri ve idam edilmeleri sıradan hale gelmişti. Bu dehşet verici eylemin nedeni ise kişinin eşine veya yakın ailesine güvenip sırrını açmış olması ya da eşi ve yakın ailesi tarafından devrim karşıtı düşüncelere sahip olduğunun ihbar edilmiş olmasıydı; olay hangi yoldan gerçekleşmiş olursa olsun, suçluyla birlikte eşin ve yakın ailenin de cezalandırılması en etkili stratejiydi. Ayrıca, toplumda sürekli şikâyet eden çok sayıda insanın bulunması diktatörlükler için fazlasıyla tehlikeliydi.

Devrimci rejim dikkatinin çoğunu, toplumun göbeğindeki casuslara ve iş birlikçilere ve de bunlar aracılığıyla propaganda yapmaya verdiğinden, halk tarafında da bir tehlike baş gösterir. Rejimin yolsuzlukları ve beceriksizlikleri hakkındaki şikâyetler, çoğunlukla gün yüzüne çıkmaz ve sadece kişisel günlüklerde kendilerine yer bulurlar (Figes, 2007). Diktatörlüklerde yaşayan her bir birey, diğer adalarla bağlantısı kopmuş ıssız bir adaya dönüşür; Arendt'in (2004) göz kamaştıran analizi, yalnızlığın ve bireysel yalıtılmışlığın totaliter sistemlere geçit verdiğini vurgulamıştır.

³ÇN: Sovyetler Birliği döneminde rejim karşıtlarının toplumdaki hızla ayıklanmaları için kurulmuş olan ceza ve çalışma kamplarının genel adı.

Diktatörlüklerde bu korku kültürünü destekleyen önemli bir unsur, devletin güvenlik güçlerinin ne kadar güçlü ve ellerinin nerelere uzanabildiği hakkında toplumda yayılan ve yetkililerce abartılan dedikodulardır. Demokratik Alman Cumhuriyeti'nde⁴ 1980'lere gelindiğinde Stasi,⁵ muhbirlerden örülmüş çok özel ve hiyerarşiye dayalı bir bilgi ağı kullanarak yaklaşık altı milyon yurttaşı fişlemişti (Fullbrook, 1995). Bunun sonucu olarak Doğu Almanlar özel yaşamlarında mahremiyetlerini yeniden düzenlemek zorunda kaldıkları gibi, 1953 Haziran'ındaki ayaklanma denemesinden sonra, 1980'lerin sonuna kadar bir daha hükümete karşı toplu bir eyleme teşebbüs etmemişlerdir. Şüphe ve güvensizlik ikliminde sosyal ilişkiler yara alırken, Stasi'nin gücü ve eylemleri hakkında bazı garip iddialar ortalıkta dolaşıyordu. Şüphesiz bu iddialardan bazıları doğrudu da! Mesela, diktatörlüklerde güvenlik güçleri tarafından yürütülen alışılmış izleme prosedürlerine ek olarak (örn. böcek yerleştirme, telefon dinleme), şüphelileri arayan polis köpeklerine yardımcı olmak için Stasi insanların koku örneklerini bile toplamaktaydı (Fullbrook, 1995). Stasi'nin birbirinden ilginç taktikleri Berlin'de yeniden inşa edilen DDR (Demokratik Alman Cumhuriyeti) Müzesi'nde sergileniyor.

YANLIŞ BİLİNCİN YENİDEN DEĞERLENDİRİLMESİ VE SİSTEMİN MEŞRUIYETİ

Her devirde hakim sınıfın fikirleri hükmeden fikirlerdir: örn. toplumun maddi gücüne hükmeden sınıf aynı zamanda hakim olan entelektüel güçtür. Kendi devrinde maddi üretim araçlarını elinde tutan sınıf, bunun sonucu olarak fikri üretim araçlarını da kontrol eder, öyle ki fikri üretim araçlarından yoksun olanlar her şeyi kaybetmiş demektir. (Marx & Engels, 1848/1967, s. 59)

⁴ÇN: Diğer deyişle eski Doğu Almanya.

⁵ÇN: Doğu Alman Devlet Güvenlik Örgütü ya da Doğu Almanya Gizli Polisi.

Marx ve Engels'den alıntılanan bu bölüm, ki çok ünlüdür, hakim sınıfın topluma hükmeden fikirlere de hükmettiği şeklindeki can alıcı fikri, kısa ve öz biçimde açıklar. Bu alıntının mekanikleşmiş düşüncelerle yorumlanması halinde, maddi koşulların fikirlere nasıl yol açtıkları çok basite indirgenerek tanımlanmış olacaktır, buna şüphe yok. Ancak Marx ve Engels'in yanlış okunmasından kaynaklanan bu durum, ikilinin araştırdığı iki ana noktayı gözden geçirir: Birincisi, insanlar arası ilişkiler dışında kalan üretim süreçleri ve maddi dünya da fikirler doğurur; ikincisi, hakim sınıfın fikir üretme, fikri yayma ve fikrin üzerine yatma araçları daha fazladır.

Hakim sınıfın politik ve ekonomik baskınlığı, Abercrombie ve Turner'ın (1978) *baskın ideoloji tezi* olarak adlandırılan bir fikrin, birçok araştırmacı tarafından benimsenmesine yol açtı ki; bu fikre göre topluma hakim olan tanımlanabilir ve kaynaşmış düşünce dizileri, özellikle alt tabakaların bilincine aşılır ve iktidar karşıtı sınıf temelli, toplu başkaldırı engellenir (bkz. Abercrombie, Hill & Turner, 1990). Çağdaş psikolojide, baskın ideoloji tezi sistemin meşruiyeti teorisinin yanı sıra (Jost, Banaji & Nosek, 2004; Jost & van der Toorn, 2012), halkın, hakim olan grup temelli eşitsizlikleri meşrulaştıran inançlarına, değerlerine, algılarına ve psikolojik yönelimine vurgu yapan diğer gruplar arası teorilerde (bkz. Moghaddam, 2008b) doğrudan bir yansıma bulmaktadır.

Baskın ideoloji tezinin güçlü bir eleştirisinde Abercrombie ve Turner (1978), alt tabakaya, onları yerlerinde tutmaya yönelik tek bir kaynaştırıcı ideolojinin hakim olduğuna dair çok az kanıt bulunduğunu öne sürdüler. Onların bu analizi hakim ideolojinin hedefinin aslında hakim sınıf olduğu fikrini doğrulamaktadır; sistemin hayatta kalabilmesi için köleleri değil efendileri kaynaştıran bir ideolojiye gereksinim vardır.

Kapitalist toplumlarda alt tabakadakilerin, zorunlu gereksinimlerini gidermeye yönelik ekonomik işlerden başlarını kaldıramamaları istenir. İşçi sınıfının eylemlerini tanımlayan sadakat ve kurallara uyma davranışı, tepeden inme bir ideolojiden çok

ekonomik ihtiyaçların zorlamasının sonucu olarak doğar. Çünkü işçi sınıfı çok az kaynağa ve çok az zamana sahiptir; ayrıca kendilerini sürekli, zorunlu ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik bir mücadele içinde bulduklarından, eylemlerini şekillendiren en önemli etken sadece ekonomik ihtiyaçlardır. Ödenmesi gereken faturalar -kiralalar ve ödemeler arasına sıkışmış yaşamlar- işçi sınıfının bilincini ve eylemlerini şekillendirir.

Baskın ideolojinin kritik halkaları bile, Batılı kapitalist demokrasilerin bağlamından çok diktatörlükler bağlamında daha gerçekçidir. Var olan grup temelli eşitsizliklerin korunması ve daha da yaygınlaştırılması için inisiyatif nasıl iktidarın tek elindeyse, üstün konumlarını muhafaza etmek için ideolojik kenetlenmeye ihtiyaç duyanlar da yine hükmeden grubun üyeleridir. Eğer iktidardakiler grup temelli eşitsizlikleri hayata geçirmede başarısız olurlarsa, işte o zaman sosyal düzen tehlikeye girer. Güce ve kaynaklara erişebildikleri an mevcut duruma meydan okuyabilirler. Güce ve kaynaklara erişimleri fazlasıyla kısıtlanmış olan alt tabakalarda bu olasılık yoktur. Eninde sonunda mevcut düzenin ve kaynakların hakça dağıtılmadığının farkına varsalar bile, sistemler arası değişimi zorla gerçekleştirmek için gereken araçlardan yoksundurlar.

Burma'da, Çin'de, Nepal'de, Güney Afrika'da, Filipinler'de ve Tayland'da (Schock, 2005) ve daha yakın dönemde Tunus'ta ve Mısır'da (2011'de) olduğu gibi, silahsız insanların harekete geçtikleri ve rejimi tümünden devirdikleri bazı istisnalar elbette vardır. Fakat bu gibi durumların çoğunda, elitlerin dolaşımı ve sistem içindeki değişim en basit şekliyle Pareto'nun (1935) elit teorisi ile aynı çizgidedir. Halk ayaklanmalarının, örneğin Güney Afrika'da olduğu gibi daha demokratik bir devlet şekliyle sonuçlandığı ender örneklerde, dış güçlerin değişimdeki rolü hayati önem taşır (örn. ırk ayrımına son verilmesine Batılı ülkeler karar vermişlerdir). Bir yanda, sıradan insanları ayaklanmaya teşvik eden yeni elektronik iletişim sistemleri ve uluslararası insan hakları bilinci; diğer yanda, devletin elinden düşürmediği ve giderek daha acımasızlaşan baskı araçları.

NİHAİ YORUM

Devrimlerin çoğunda, bir sistemden diğerine değişimden çok, var olan sistem içinde değişim gerçekleştirilmiştir, ayrıca bu sınırlama, devrim paradoksunun altını çizmektedir. Her devrimden sonra, ne kadar çok şeyin değiştiği ve ne kadar çok şeyin aynı kaldığı hisleri yükselir. Bu paradoksun büyük ölçüde, farklı tipte taşıyıcıların, özellikle kültürlerin en önemli değerlerinin devamlılığını sağlayan kutsal taşıyıcıların rolleri ile açıklandığını iddia ediyorum. Hükmeden elitin sıkı sıkıya kaynaşmasının sağlanmasında kutsal taşıyıcılar özellikle önemlidirler; çünkü bu kaynaşma vasıtasıyla hükmeden sınıf, halkı baskı altında tutmak için yıkıcı güç kullanmalarının gerekçelerini kendi gözlerinde meşrulaştırabilirler. İslam ideolojisinin (örn. İran), komünizmin (örn. Kuzey Kore) ve diğer farklı ideolojilerin (örn. Suriye, Rusya, Çin) yüceltildiği çağdaş diktatörlüklerde bu durum gün gibi ortadadır. Diktatörlük rejimlerinde azami kenetlenme için kullanılan, psikolojinin iyi bilinen bir başka taktiğini, yani 'yer değiştirme'yi 5. Bölüm'de inceliyorum.

DİKTATÖRLÜK, ÖFKENİN YER DEĞİŞTİRMESİ VE GRUP KENETLENMESİ

Şimdi hoşnutsuzluğumuzun kışdır
Muhteşem yaz bu York güneşi tarafından ortaya çıkarıldı
Evimin üzerinden geçen bütün bulutlar
Okyanusun derin koynuna gömülmekte

-Shakespeare, III. Richard

Shakespeare'in III. Richard oyunu, savaş baltalarının toprağa nasıl gömüldüğünü tasvir eden bu satırlarla başlar. Fakat barışın gelişinden memnun olmak yerine, konuşan kişi, Richard (ki o zamanlar kendisi Gloucester Dükü'dür), bu barış ve neşe zamanlarının hiç de kendisine uygun olmadığını hayıflanarak anlatır:

Bu adil hisseyle kısıtladım kendimi
İkiyüzlü tabiatıyla aldatan çehresi
Çarpık, eksik, zamanımdan önce gönderilmiş
Yarım yamalak soluk alan bu zoraki dünyaya

Richard'ın çarpıklığı bedensel bir özellikten fazlasını ifade eder. "Aylak zevklerin" ve barışın hüküm sürdüğü zamanlarda serpilip gelişemeyeceğine ikna eder kendini, öyleyse karışıklık ve muhalefet yaratmalıdır. Kargaşadan beslenir, nihayet dalavereler ve cinayetler vasıtasıyla kral olur. Richard, şüpheyi ve muhalefeti besleyen yalanları ve hilekârlığı kullanarak insanları birbirlerine düşürebildiği sürece iktidarını korur. Çoğunlukla aynı önseziyi paylaşan modern diktatörler, ülke içinde ve dışındaki ihtilaflar devam ettiği sürece iktidarda kalabileceklerinin farkındadırlar. Politik yaşamı büyük vaatlerle başlamış olan, fakat kargaşa ve ihtilafla sonu gelen Robert Mugabe bu durumun trajik bir örneğidir.

Bir zamanlar Güney Rodezya olarak adlandırılan ülkede, beyaz azınlığın hakimiyetine son veren mücadelede, Mugabe bir lider olarak önemli rol oynadı. Ülkenin adı sonradan Rodezya olarak değiştirildi; günümüzde yaklaşık 15 milyon kişinin yaşadığı maden zengini bu Güney Afrika ülkesinin şimdiki adıysa Zimbabve'dir. Ulusal bir kahramanın ve özgürlük savaşçısının yaşam hikâyesinde bulmayı umut edeceğiniz hemen her şeye onun yaşam hikâyesinin ilk yıllarında rastlarsınız. 1924 yılında fakir bir Katolik siyahi ailenin çocuğu olarak dünyaya gelmişti; marangoz olan babası ailesini uzun süre önce terketmişti. Genç Robert ona avantajlar sağlayacak olan cizvit eğitimi aldı ve öğretmen oldu. 1957'de Britanya İmparatorluğu'ndan bağımsızlığı kazanmış ilk sömürge olan Gana'ya giderek burada hem öğretmenlik yaptı hem de Kara Kıta'nın ilk özgür ülkesinin deneyimlerinden yararlandı. Daha sonra Ganalı bir öğretmenle evlendi ve 1960'da Rodezya adını alan ülkesine dönerek burada beyaz azınlığın hakimiyetini bitirmek için başlatılan politik harekete katıldı. Rodezya'daki eklebilir arazilerin çoğuna beyaz çiftçiler sahipti ve zengin maden yataklarından elde edilen gelirlerin büyük bölümü de yine sadece beyazlara gidiyordu. Ülkenin politik, yasal ve askeri kurumları da yine beyazların kontrolü altındaydı. Ancak siyahların özgürlük hareketi, Afrika'nın her yanında ivme kazanıyordu.

Sürgün yıllarının ardından Mugabe 1963'de Rodezya'ya döndü dönmesine ama hemen tutuklandı ve 1974'e kadar hapis yattı.

Hapiste geçen yıllarda Mugabe üniversiteden mezun oldu ve hücre arkadaşlarına dersler verdi. Hapisten çıktıktan sonra Mugabe ve ailesi, yakın zamanda bağımsızlığını kazanmış olan Mozambik'e mülteci olarak sığındı. Giderek şiddetlenen muhalefet nihayet Rodezya'daki beyaz azınlık hükümetinin yıkılmasıyla sonuçlandı ve 1980'de yapılan seçimlerde Mugabe'nin siyasi partisi meclisteki koltukların çoğunu kazandı ve Mugabe, bağımsızlığını yeni kazanmış olan Zimbabve'nin ilk başbakanı olarak iktidar koltuğuna oturdu. Buraya kadar baktığımızda, Mugabe'nin yaşamının ilk döneminin bir özgürlük savaşçısının hayat hikâyesiyle güzelce örtüştüğünü görüyoruz: Beyaz azınlığın hükmettiği bir Afrika ülkesinde fakir siyahi bir ailenin oğlu olarak dünyaya geldi, kahramanımız sıkı çalışarak ve bol bol okuyarak başarı basamaklarını tırmandı, politik bir lider oldu, yıllarca hapis yattı, serbest bırakıldıktan sonra ülkesinden sürüldü ve geri döndükten sonra halkın büyük çoğunluğunun oylarıyla ülkenin liderliğine getirildi. Maalessen Mugabe'nin hikâyesi Mandela yerine Humeyni'nin çizgisini izleyerek Zimbabve'yi diktatörlüğün karanlık yıllarına sürükledi.

Mugabe, 1980'den beri eline geçirdiği güce kene gibi yapıştı ve Zimbabve'nin mutlak diktatörü oldu. İktidarı kaybetmemek için kaba güç ve şiddet kullanmada, devirdiği beyaz azınlık hükümeti kadar hevesli olabileceğini gösterdi. Demokratik hareketleri baltalamak ve iktidar üzerindeki tek adam hakimiyetini sürdürmek için, cinayet, işkence, adam kaçırma, tecavüz ve hapis, tekrar tekrar kullandığı araçlardı. Geçen 30 yıl boyunca, içinde farklı politikacıların yanı sıra öğrenci ve işçi hareketlerinin bulunduğu muhaliflerinin aksine, o büyük ölçüde tek bir taktiğe bel bağladı: *Öfkenin yer değiştirmesi* ya da provokasyondan sorumlu olmayan üçüncü taraf hedefe karşı, kendisinin kışkırtıldığını zanneden bir kişi tarafından başkalarına şiddet uygulama amacı taşıyan eylem. Mugabe'nin öfkenin yer değiştirmesi taktiğinin ilk hedefi Zimbabve'nin beyaz nüfusuydu; Büyük Britanya ve diğer (önceki) koloni güçleri de ikinci hedef olarak paylarına düşeni aldılar. Sıradan siyahi Zimbabveliler, Zimbabve'nin beyaz nüfusunun yanı sıra Büyük Britanya'yı ve diğer (önceki) sömürgeci güçleri tüm sorunlarının kaynağı olarak görmeye cesaretlendiri-

lirken, yolsuzluklarla yozlaşmış Mugabe rejimini bir sorun olarak görmüyorlardı.

Beyaz azınlığın hedef alınması, Rodezya'da ırkçılığa son vermek için mücadele verilen o yıllarda meşru karşılanmış olabilir; fakat gerek kendi yolsuzluklarının gerekse baskıcı rejiminin yarattığı sorunlardan dikkatleri uzaklaştırmak için Mugabe, beyazları hedef göstermeye devam etti. İktidarına muhalefet etmeye cüret eden herhangi bir kişi ya da grup, Beyazlar, İngilizler, Amerikalılar ya da bunların tümü için çalışan bir iş birlikçi olarak yaftalanıyordu. Zimbabve milliyetçiliği adına ülkenin dört bir yanında, hem siyah hem de beyaz halktan yüz binlerce insanın, evlerinden ve işlerinden atıldıkları korku kampanyaları düzenleniyordu. Gerek Mugabe gerekse diğer diktatörler tarafından etkili şekilde kullanılmış olan öfkenin yer değiştirmesi süreci, yoğun psikolojik araştırmaların odağı olmuştur.

ÖFKENİN YER DEĞİŞTİRMESİ

Öfkenin yer değiştirmesi kuramı, ilk kez Sigmund Freud (1856-1939) tarafından şekillendirilmiş ve özellikle çatışmayı incelemek için kullanılmıştır (Freud, 1955, 1961). Bu kuramın köklerinde Freud'un, bireylerin "sivilleşmesi" ve bunun için ödenen psikolojik bedellere ilişkin süreçler hakkındaki görüşü yatmaktadır. Bireyler, topluma hakim olan temel ahlaki değerlerle, özellikle cinsellik ve saldırganlık alanındaki değerlerle çatışan temel içgüdülerle doğarlar. İnsan bebeklerinin davranışları başlangıçta zevk prensibiyle yönlendirilmektedir ki bu da bebekleri anlık hazlara sevkeder. Zamanla çocuk toplum kurallarına göre hoş görülme-yen düşünceleri ve eylemleri bastırmayı öğrenir. Mesela çocuk, vücudunun belirli yerlerinin utanma ve suçluluk duygusu ile ilişkilendirildiğini, bu nedenle toplum içindeyken dokunulmaması ya da açığa vurulmaması gerektiğini öğrenir.

Fakat toplumsal baskılardan dolayı bilinçaltına itilen temel içgüdüler ve motifler buharlaşıp yok olmazlar. Tıpkı çatlakların ve boşlukların içine suyun sızması gibi, savunma mekanizmalarının

boşlukları arasına akarak zorlamayı sürdürürler. Psikolojik baskı birincil savunma mekanizması olsa da ikincil savunma mekanizmaları da vardır ve öfkenin yer değiştirmesi bunlara dahildir. Öfkenin yer değiştirmesiyle ilişkili olan diğer ikincil savunma mekanizmaları şunlardır: *Rasyonalizasyon*; bireylerin kendi düşüncelerini ve eylemlerini daha fazla kabul görebilir hale getirmek için bunları yeniden yorumlamalarıdır (diktatör katı sansür uygulanmasına gerekçesini “Halkımızı, onları yanlış yönlendirmek isteyenlerden korumalıyız” diyerek açıklar) ve *projeksiyon*; kişinin kendi arzularını, düşüncelerini ve motiflerini başkalarına yansıtmasıdır (diktatör iddia eder; “Yabancı güçler halkımızı temel özgürlüklerinden yoksun bırakmak istiyorlar.”). Çoğunlukla diktatörlüklerde öfkenin yer değiştirmesiyle birlikte rasyonalizasyon ve projeksiyon gerçekleşir: Mesela, diktatör iddia eder: “Bizleri yanlış yönlelere sevk etmek ve aramıza çatışma tohumları ekmek isteyen düşmanlarımıza karşı acımasız ve saldırgan olmalıyız. Vefakâr halkımız aramıza fesat sokmaya kalkışan ayrılıkçı sesleri susturacaktır.”

Freud’un, öfkenin yer değiştirmesine yönelik içgörülleri, 19. ve 20. yüzyıllardaki savaşlar boyunca Viyana’da bir Musevi olarak yaşarken edindiği deneyimlerden doğdu (Freud’un Viyana’da yaşamış olduğu bina şimdi bir müzedir, bu samimi mekân çok ziyaretçi çeker); sözü edilen savaşlar arasında 1914-1918 yılları arasında dünyayı kasıp kavuran “Büyük Savaş” ve 1920’lerde Almanya’da Naziler’in yükselişi özel bir öneme sahiptir. Naziler’den kaçan Freud, İkinci Dünya Savaşı’nın başında İngiltere’de bir mülteciyken öldü. Dolayısıyla, diktatörlükle ve bununla bağlantılı yıkımla doğrudan ilişkili bir deneyim yaşamıştı. Freud için insanlardaki yıkıcı çıkışlar yapıcı çıkışlarla yakın ilişkilidir, tıpkı aşkla nefretin, ateşle barut gibi olmalarına benzer.

Uzun süreli aşklar ve eşler arasındakiler dahil tüm ilişkiler, karmaşıklık ve ikirciklilikle tanımlanan arzu bağları içerir. Aynı oldukları zaman açtıkça çeken aşklar bir araya geldiklerinde kedi köpek gibi kavga eder, bağırıp çağırır, hatta birbirlerinden nefret ederler. Sevgi dolu ailelerde çocuk büyütmüş olan eşler boşanabilirler, öyle ki bu boşanma süreci taraflar için çok yıkıcı sonuçlar

doğurabilir de. Freud psikolojisine göre aşk ve nefret madalyonun iki yüzü gibidir, kolayca değişebilirler, aşkın yerini koyu bir nefret ve nefretin yerini bir anda yoğun bir aşk alabilir.

Grup bağlamında bile, grup üyeleri arasındaki arzu bağları olumlu duygular içerdiği kadar olumsuz duyguları da içerir. Grup lideri kıskançlık, rekabet, hınç gibi duyguların yanı sıra grup üyelerinden birinin diğerine yönelttiği potansiyel olarak diğer yıkıcı duyguları da idare etmek zorundadır. Freud'un yanıtı ise liderlerin bu gibi olumsuz duyguları, grubun dışındaki farklı hedeflere yeniden yönlendirdikleridir. Dolayısıyla, her din "kucakladığı herkesin aşkla bağlandığı bir din olup çıkarken, bu dinin mensubu olmayanlara tahammülsüzlük ve gaddarlık hemen her dinde doğal karşılanır" (Freud, 1955, s. 98). Freud'un öfkenin yer değiştirmesi üzerine fikirleri, "öfkenin daima bastırılmışlığın bir sonucu olduğunu öne süren" bastırılmış öfke teorisinin temellerinin atılmasına hizmet etmiştir (Dollard, Bood, Miller, Mowrer & Sears, 1939, s. 1).

8 yıldan uzun süren araştırmalar göstermiştir ki (N. Miller, Pederson, Earlywine & Pollock, 2003), saldırganlığın işaretleri ve neticeleri, bastırılmış öfke teorisinin varsaydığından daha karmaşıktır. Birincisi, bastırılmışlık öfkeyle sonuçlanabilse de bu bir zorunluluk değildir. İkincisi, çok güçlü araçlar öfkeyi ve saldırganlığı daha açık gösterebilir; oysa daha güçsüz araçlar, öfke ve saldırganlığı dolaylı yollardan açığa çıkarabilirler (örn. kurumlarda düşük düzeyli çalışanlar patronlarına öfkelerini ifade etmek için projeleri sabote edebilirler). Üçüncüsü, bastırılmışlığa ilişkin nispeten önemsiz deneyimler bir araya gelebilir ve öfke ve saldırganlık olasılığını artırabilirler.

Sadece psikolojide değil sosyal bilimler alanında yapılan araştırmalar da, dış tehdit ve iç kenetlenme arasında bir bağlantı olduğu fikrini bir süreliğine de olsa desteklemişlerdir. Sumner'ın (1906, s. 12) *Folkways* isimli klasik çalışmasında belirttiği gibi, "Grup içinde barış ve yoldaşlık ilişkisi ve grup dışındakilere karşı düşmanlık ve savaş duyguları beslemek arasında yakın bir uyum vardır.". Başarılı diktatörlerin iç kenetlenmeyi artırmak için tehdit unsuru bir dış grup üzerine, öfkenin yer değiştirmesi taktikini kul-

lanması, antropolojide, siyasi bilimlerde, sosyolojide ve şüphesiz psikolojide daima bir araştırma konusu olagelmıştır (ilgili tartışmalar için bkz. Feldman & Stenner, 1997; Stein, 1976).

Bu araştırmayı değerli kılansa, diktatörlerin, öfkenin yer değiştirmesi manevrasını kullanarak, kendilerini tehdit eden bir tehlikeyi çarpıtabildiklerinin daha iyi anlaşılmasına yardım etmesidir. Mesela, İran'da 1978-1979 devrimi sırasında, İranlı kadınlar eşit şartlara sahip olma yolunda muazzam ilerlemeler kaydetmişlerdi ve kız öğrenciler üniversiteye girmek için açıkça rekabet eder olmuşlardı. 1990'lara gelindiğinde kadınlar akademik rekabette hâlâ kıran kırana mücadele ediyorlar; ki İran'da lisans öğrencilerinin yaklaşık %60'ını kadınlar oluşturur. Bununla birlikte, bu durum Tahran'daki kökten dinci rejimin hiç hoşuna gitmemiş olmalı ki, üzerinde örneğin *Batılı kadınlar*, *Batılı değerler* ve *Batılı casuslar* yazılı afişleri asarak suni bir sorun üretip kadınları kamusal alanın dışına atmak ve eve kapatmak amacıyla kullanmışlardır. Eğitilmiş kadınlar ve bunların arasında özellikle eşit haklar peşinde koşanlar, yer değiştirmiş öfkenin başlıca hedefi haline gelmişlerdi. Rejim karşıtı her kadın *cinsel sapkın* ya da Batı casusu olmakla ya da her ikisiyle itham ediliyordu. Günümüzde kadınlar, İran üniversitelerinde önemli çalışma alanlarının çoğunda görev almakta men edilmekle kalmamış, söz konusu fırsatlar, rejim yanlısı kökten dinci erkeklerle peşkeş çekilmiştir (üniversitede yer kapmak isteyen bu erkeklerin çoğu eşit şartlarda kadınlarla rekabet edemezlerdi). Elbette ülke dışında eğitim almak kadınlar için bir seçenek olabilir; fakat hükümet yetkilileri İranlı bir kadının yalnız başına yurt dışına çıkması için nadiren vize verir ve bunun yanında, evli olsun ya da olmasın kadının yurt dışına seyahati için vasi bir erkeğin izni gerekir.

Böylece İran rejimi kadınları hedef alarak, kadınlarla ilgili tüm önemli kararları erkeklerin vermesi gerektiğine inanan kökten dinci erkeklerin desteğini muhafaza etmiş oldu. Bundan başka, ister doğal bir afet isterse gıda ve hizmetlerde bir aksama olsun, ne zaman bir sorun başgösterse, kökten dinci erkekler bunun suçunu hemen ahlaksız günahkâr kadınlara atarlar. Elbette, ben-

zer davranışların işaretleri bazı Batılı toplumlarda da göze çarpar; mesela, doğal afetler, 9/11 trajedisi ve hemen her çeşit problemin suçu, eşcinsellere ve “doğru yoldan” sapanlara atılmıştır.

Öfkenin yer değiştirmesi, diktatörlüklerin işleyişinde öne çıkan bir ilişki olan, grup dışı tehdit ve grup içi kenetlenme arasındaki ilişki bağlamında en iyi şekilde anlaşılabilir.

GRUP DIŞI TEHDİT VE GRUP İÇİ KENETLENME

Grup içinde barış ve yoldaşlık ilişkisi ve grup dışındakilere karşı düşmanlık ve savaş duyguları beslemek arasında yakın bir uyum vardır. İçeride barış için dışarıdakilerle savaşmak gerek. (Sumner, 1906, s. 12)

Dış tehditle içeride sağlanan birlik, grup dinamiklerindeki en eski fikirlerden birisidir. Ezop’un kurdun karşısında gözyaşı döken Yalancı Çoban masalında olduğu gibi, dış kaynaklı tehlike karşısında kasabalılar (çobanın yalan söylediği ortaya çıkıncaya kadar), çobanın yardımına koşmak için hemen toplanmışlardır. Dış kaynaklı tehdit ve içerideki kenetlenme arasındaki bu temel ilişkinin en karanlık tanımını şüphesiz Freud (1930/1961) yapmıştır; Freud’a göre “insan kalabalıklarını tutkuyla bir araya getirmek daima mümkündür, yeter ki onlara öfkelerini kusabilecekleri başka kalabalıklar gösterin” (s. 114). Diktatörler dış kaynaklı tehditleri, içeride kenetlenmeyi sağlamak ve öfkenin yer değiştirmesi için bir araç olarak kullanırlar. Her ne kadar odak noktam diktatörlükler olsa da, dış kaynaklı tehdit ve içerideki kenetlenme arasındaki temel ilişkinin, kendilerine destek sağlamak isteyen demokratik olarak seçilmiş liderler tarafından da kullanıldığını iddia ediyorum. Bu durum diktatörlükle ilişkili bir konudur; çünkü demokratik yollardan seçilmiş karizmatik bir lider, sahip olduğu desteği artırmak için ulusun dikkatini dış kaynaklı tehditlere çekecek manevralara giriştiği zaman, demokrasiye yönelik en büyük tehlike

baş gösterir ki bu durumdaki bir lider bölücü bir taktik olarak savaş bile çıkarabilir.

Geleneksel açıdan bakıldığında, sözüm ona oyalayıcı savaş teorisi, deneye dayalı çalışmalar tarafından bir dereceye kadar desteklenmiştir; fakat son yıllarda bu teori üzerine daha fazla odaklanmış olan testler, söz konusu teorinin hangi koşullarda geçerli olduğunu daha ayrıntılı olarak gözler önüne serdi (Pickering & Kisangarri, 2010). Örnek vermek gerekirse, bir ulusu aynı bayrak altında bir araya getirmenin en etkili yollarından birinin sınır anlaşmazlıkları olduğuna ilişkin kanıtlar vardır (Tir, 2010). Keza, ulusun dikkatini ülke içindeki sorunlardan başka yöne çekmek isteyen bir lider etnik azınlıklar üzerinde güç kullandığı zaman, oyalama taktiği fazlasıyla iş görür (Tir & Jasinski, 2008). Bu kitabın tezi açısından bakıldığında en önemlisi; iktidarda olanların yurt içindeki önemli desteklerini kaybetmeye başladıklarında, liderliğin oyalama taktiklerine başvurduğuna ilişkin kanıtlar bulunmasıdır (N. H. Nicholls, Huth & Appel, 2010). Yani, liderler hükmeden elit içerisindeki kenetlenmenin muhafazası üzerine yoğunlaşırken, ihtiyaçları olduğunu düşünmeleri halinde, hükmeden eliti dengele tutmak için oyalama taktiklerine başvurmaları daha olasıdır.

Örneklerle açıkladığım gibi, İran'da yaşanan rehine krizi ve İran-Irak Savaşı (1980-1988), 1978-1979 devriminden sonra ülkenin demokrasiden iyice uzaklaşmasına ve diktatörlüğün iyice güçlenmesine yardım etmiş olaylardı. Gerek rehine krizi gerekse İran-Irak savaşı Humeyni rejimi tarafından planlanmamış olan, ancak ülke içindeki rakipleri ortadan kaldırmak ve ülkeyi İslami askeri bir diktatörlüğe kaydırmak için fırsatı ganimet bilenlerce kullanılmış olan oyalama taktikleriydi. Gellately'nin (2001) büyük bir içgörüyle ortaya koyduğu, 1939'da Nazi Almanyası'ndaki savaş "devrimi devrimleştirdi" yorumu (s. 261), 1980'den başlayarak İran için de geçerlidir.

İran'daki rehine krizi ve İran-Irak Savaşı, dış tehdidi sebep gösteren diktatörün ana hedefinin, iktidardaki elitleri aynı kalıba sokarak hizaya getirmek olduğunu gösteren çok önemli örneklerdir. Devrimden sonraki İran'ı masaya yatırdığımızda, iktidardaki elit

grup içerisinde, Batılı eğitimi almış olan ve demokrasiyi destekleyen liberal Müslümanların da bulunduğu dikkat çekici bir insan kalabalığı olduğunu görürüz. İktidarda bu gibi ilımlıların da bulunması, toplumun Ruhani Lider'e kayıtsız şartsız sadakatine inanmış olan ve demokrasiyi reddeden katı tutumlu kökten İslamcılar karşısında ciddi bir tehlike yaratıyordu. İran rehine krizi ve İran-Irak Savaşı, İran'daki sertlik yanlıları tarafından öncelikle siyasi rakiplerini iktidardan uzaklaştırmaya zorlamak için kullanılmıştır.

İran Rehine Krizi

Rehine alma krizi 1979'dan bu yana A.B.D.-İran ilişkilerini şekillendirmiş olan, ayrıca İran devrimi bir yana, tek başına bile İran'ın politikasını şekillendirmiş olan tek başına en önemli olaydı. Rehine krizi patladığında Tahran'da çalışıyordum ve bu olaya karışmış olan bazı öğrencilerle görüşmüştüm. Sonuç olarak; rehine alma krizine ilişkin görüşlerim olaya tanık olmuş bir İranlı olarak, olay mahalinde bazı eylemcilerle görüşmüş bir araştırmacı olarak ve sonrasında Birleşik Devletler'de çalışma yapmış ve konuya ilişkin Amerikan yorumlarını okuma fırsatı bulmuş bir akademisyen olarak yaşadığım kişisel deneyimlerden etkilendi. Rehine krizi, diktatörlüğe heveslenenlerin uzun vadeli hedeflerine birçok önemli açıdan hizmet ediyordu ki, bu kavrayışın Amerikan yorumlarında çoğunlukla yer almadığını görmüştüm.

Muhammed Rıza Şah'ı (1919-1980) deviren ve Pehlevi Hanedanı'na (1926-1980) son veren İran devrimi, politik görüşleri birbirinden çok farklı milyonlarca İranlı'nın katıldığı muazzam bir başkaldırıydı. Üniversite eğitimi almış olan milyonlarca orta sınıf çalışan, bu devrimci harekete katılmıştı ki aralarında Batı demokrasilerindeki hayatı görmüş olanlar da vardı. Hiç kuşku yok ki devrim birçok nedenden dolayı başlamıştı; fakat daha geniş politik ve sosyal özgürlüklere sahip olma arzusu, demokrasi özlemiyle aynı çizgide olan global bakış açısının getirdiği özgürlükler, söz konusu nedenler arasında başı çekenlerdi. İslami pankartların gölgesinde Şah'a karşı yürüyüşe geçen milyonlarca insana ilaveten, laiklik ve demokrasi özlemi taşıyan milyonlar da vardı.

1979'da üniversiteler açıldıktan hemen sonra devrimin baha-rında Tahran Üniversitesi'nde ve Ulusal Üniversite'de (daha sonra ismi Beheshti Üniversitesi olarak değiştirildi) ders vermeye başla-dım. İran'da üniversite kampüsleri fazlasıyla heyecan verici yerler haline gelmişlerdi, çünkü çok farklı politik ve kültürel görüşlere sahip olan gruplar burada, yeni sahip oldukları özgürlüklerden istifade edebiliyorlardı. Marksizm-Leninizm'den kökten İslamcılığa, liberal demokrasiden sağcı milliyetçiliğe varana kadar düşünebi-leceğiniz her politik görüş kampüste kendisine temsil ortamı bul-muştu. Sadece monarşi yanlıları yasaklıydılar. Devrimden hemen sonra, tüm diğer gruplar toplantılar düzenlemeye, broşürlerini dağıtmaya ve gazetelerini çıkarmaya özgürce devam etmişlerdi. İslamcı hareketin içinde bile çok farklı görüşlere rastlamak müm-kündü. İmamın çizgisinden gidenler yani Humeyni yanlıları, bir zamanlar Şah'ın İslami Marksistler olarak adlandırdığı solcu hatip Ayetullah Mahmud Talegani'den (1911-1979) etkilenen Mücahidin Khalgh'den çok farklıydılar. Devrimden hemen sonraki aylarda güç kimsenin tekelinde değildi ve kadınlar tesettüre girmeden toplum yaşamı içinde özgürce hareket edebiliyorlardı. Üniversi-telerde kadın profesörler ve kız öğrenciler işlerinin başındaydılar.

Dinsel Geleneklerin Devamlılığı

Fakat, o baş döndüren devrim sonrası dönemde İran'ın serbest atmosferinde, politik tarafların görüşleri arasında derin uçurumlar vardı. Ben demokrasi taraftarları arasındaydım ve benim görüş-lerimle İmam Humeyni taraftarı takipçilerinin görüşleri arasında dağlar kadar fark olduğunu hatırlıyorum. Bu çatışmanın nedenle-rini anlamak isteyen birisi, İranlıların %90'dan fazlasının dini inan-cı olan Şii İslam'daki bazı gelenekleri derinlemesine araştırmalıdır. Her Şii Müslüman, işin yanı sıra evlilik ve cinsiyetler arası ilişkiler gibi kişisel kararlar da dahil olmak üzere kendisine mutlaka bir yol gösterici (*mürşit*), bir otorite sembolü seçmeye mecburdur. Şii Müslümanlar dinin gerektirdiği tüm vergilerini (örn. *fıtre*, *zekât*) bu mürşide ödemeye mecburdurlar. Ayetullahın yüce seviyesine yükselmiş olan önemli mürşitler, ki onların Kuran'ı yorumlamaya

yetkileri vardır, milyonlarca mürit tarafından mürşit olarak seçilirler. Önemli ayetullahlar, *risaleler* yani müritlerinin günlük yaşamın her anında nasıl düşünmeleri ve davranmaları gerektiğini açıklayan ayrıntılı rehberler yazarlar (“halkın her hareketinin Mao Zedongcu Düşünce ile kesin bir uyum içinde olmasını sağlamak için” Mao’nun Çini’nde sıradan Çinlilere verilen talimatlarla çok benzer bir durum; Leese, 2011, s. 198). 1979’da İran’da, Ayetullah Humeyni on milyonlarca Şii Müslüman’ın mürşidiydi. Hükümet hakkındaki düşünceleri ve şeriat hukukunun hakim olduğu bir İslam cumhuriyetini desteklediği 1960’lardan beri bilinmekteydi (Abrahamian, 1993). Humeynizm ya da İmam’ın yolu demokrasiyle taban tabana zıttı.

Humeynizm

Bir taraftan Humeynizm, bilgilerle donatılmış bir hatibin, gereken niteliklere sahip bir mürşidin, halk için neyin en iyi olduğunu bildiği ve tıpkı koyunları güden bir çoban gibi topluma rehberlik ettiği fikri üzerine kurulmuş bir ideolojidir. Bu önder, halkı için, günün koşulları ışığında Allah’ın kelimasını yorumlar. Politika ve ekonomi alanlarında, sosyal konularda ve kişisel ilişkilerinde doğru seçimleri yapmaları için onlara yol gösterir. Diğer taraftaysa demokrasinin “halkın arasına nifak sokarak kendi yararına kullanılan” bir hükümet şekli olduğu fikri hakimdir. Batı’dan ithal, İran için uygun olmadığı bahanesiyle demokrasiyi reddeden Humeyni yanlılarıyla defalarca karşı karşıya geldim.

Humeynizm, Kuran-ı Kerim’e göre Allah’ın neyi emrettiğinden habersiz olan sıradan vatandaş nasıl olur da politik konular hakkında önemli kararlar verebilir gibi çok hassas soruları gündeme getirir. Ruhani Lider’in rolü, kutsal ayetlere göre insanlara doğru yolu göstermektir. Tek geçerli söz İmam Humeyni’nin keliması olduktan sonra, tüm İran halkı oy vermiş ya da vermemiş bunun ne önemi var ki! Doğrusunu söylemek gerekirse, Humeynizm taraftarları, Batı’nın demokrasi yüzünden bir türlü doğru yolu bulamadıklarını iddia ediyor ve buna sebep olarak onları doğru yola sokacak İmam Humeyni gibi mutlak bir hakimden yoksun

olmalarını gösteriyorlardı. Açıkça söylüyorum; demokrasi yandaş yorumların penceresinden bakıldığında, Humeynizm, politik sistemi doğrudan diktatörlüğe götüren bir yol haritası çizer: Seçilmediği halde iktidara kurulan bir lider, herkes için her konuda karar verir.

Fakat devrimden hemen sonraya rastlayan dönemde, daha açık ve daha tahammüllü bir toplum umudunu açıkça dile getiren demokrasi yandaşları hâlâ vardı. Ben de dahil olmak üzere demokrasi taraftarları, toyluğumuzun oyununa gelerek, şiddete başvuran aşırılıkçıların toplumun tümünün kontrolünü nasıl ele geçirebileceklerini anlamakta çok geç kalmıştık.

Humeyni'nin İslam cumhuriyeti hakkındaki görüşleri ve genel anlamda Humeynizm, bizlere o kadar radikal ve bir o kadar da çağ dışı görünmüştü ki, üniversite eğitimi almış olan çoğu İranlı onları cidden kaale almamıştı. Humeyni takipçilerinin aşmaları gereken çok fazla demokrasi taraftarı, solcu ve liberal grup var gibi görünüyordu. Bununla birlikte, Humeyni doğrudan saldırmak yerine adım adım ilerlemeye başladı; 1979 Mart ayında yapılan bir referandumda halktan çok basit bir seçim yapmalarını istedi: İslam cumhuriyeti mi, yoksa monarşi mi? Referandum beklediği gibi sonuçlandı ki devrim zaten monarşiye karşı yapılmıştı; fakat halkın ezici çoğunluğu ne için oy verdiğini dahi bilmiyordu. Bir sonraki adım olarak Humeyni, 1906 İran anayasası temelleri üzerinde yükselen ve demokratik çizgileri izleyecek bir anayasa hazırlama girişimlerinin hepsini geri çevirdi; onun yerine, İslami cumhuriyetin yeni anayasasını hazırlamaları için 73 sandalyeli bir meclis kurdu. Ortaya çıkan anayasanın tüm maddeleri İslami kullara uygun şekilde yazılmıştı ve söz konusu maddelerin nihai yorumunu ise Ruhani Lider, yani *velayeti fagih* yapmıştı. Liderlik niteliklerine sahip tek bir müşşidin olmaması durumunda ise, bir grup Ruhani Lider ülkeye yol gösterecekti.

İşin özü, İran anayasasına göre halkın seçilmiş temsilcilerinin asıl görevi, ister tek başına isterse grup halinde olsun 'velayet-i fagih'e, yani müşşide hizmet etmektir. Bu durum, Avrupa'nın seçilmiş cumhurbaşkanlarının ve milletvekillerinin Papa'ya ya da

Papa üzerinde uzlaşamaması halinde bir grup kardinale hizmet etmeleri demektir.

Fakat anayasaya karşı muhalefet o kadar derinleşmişti ki, muhaliflerin arasında devrim hükümetinin üyeleri, hatta ruhban sınıfından olanlar bile vardı. Velayet-i fagih fikri, genel olarak kabul görmemişti ve o zamanlar İran'da gerek üniversitede gerekse üniversite dışında karşılaştığım pek çok insan, monarşinin devrilmesine yardım etmiş olmakla beraber önerilen anayasaya karşı çıkıyorlardı. O günlerde Humeynizm, velayet-i fagih prensiplerini dayattırarak kadar güçlü bir hareket değildi. İran'da birbirleriyle rekabet eden çıkarlar çerçevesinden bakan biri, Tahran'daki A.B.D. elçiliğinin işgal edilmesinin ve bazı elçilik çalışanlarının rehine alınmalarının ne kadar önemli bir rol oynadığını anlayabilir.

Rehine Krizi ve Demokrasi Taraftarı Gruplar

Çocukluk yıllarım Tahran'da A.B.D. büyükelçiliğinin yakınlarındaki bir evde geçti; komşularımı gayet iyi tanıyordum ve sık sık onlarla karşılaşıyordum. Devrim sırasında ve sonrasında elçilik binası Şah karşıtı ve Amerikan karşıtı göstericilerin değişmeyen hedefiydi; 14 Şubat 1979'da ilk kez fiziksel saldırıya uğrayan elçilik binası aynı gün işgal edildi. Fakat birkaç gün sonra, geçici başbakan Mehdi Bezirgân'ın (1907-1995) hükümeti, işgalcileri elçiliği boşaltmaya ve elçilik çalışanlarını serbest bırakmaya ikna etti. Bezirgân ailemden biriyle evliydi; dini bütün bir Müslüman olmasına rağmen Fransa'da eğitim almıştı ve politik eylemci olarak, uzun kariyeri boyunca insan hakları için beslediği derin saygıyı daima dışa vurmuştu. Uluslararası kanunlara ve insan haklarına yönelik desteğinden dolayı, Humeyni ile doğrudan bir sürtüşmeye girmiş olmasıysa kaçınılmaz bir sonuçtu.

A.B.D. elçiliğinin geçici bir süre işgalini izleyen dönemde, Humeyni tüm dikkatini Birleşik Devletler'e saldırıya verdi. Arka arkaya yaptığı konuşmalarda Birleşik Devletleri "Büyük Şeytan" olarak adlandırırken, Amerikan hükümetinin devrimi bastırarak monarşiyi geri getirmek için kapalı kapılar arkasında dolaplar çevirdiği yaygarasını kopardı. 1953'de Amerikan Merkezi Haber Alma Teşkilatı

(CIA) tarafından, İran'ın demokratik seçimle iktidara gelmiş başbakanı Muhammed Musaddık'a (1882-1967) karşı düzenlenen darbeyi ve hemen ardından Şah'ın mutlak diktatör olarak iktidara yükselişini daha dün gibi hatırlayan İranlılarda, imanın uyarıları karşılığını bulmakta gecikmedi. Dolayısıyla, Humeyni'nin Amerika'ya yönelik bitmek bilmeyen suçlamaları, CIA'nın sabotajcıları ve Amerikan casusları hakkındaki dedikoduların kulaktan kulağa fısıldandığı bir ortamda, sıradan bir İranlı için fazlasıyla ikna ediciydi. O günlerde İran'da Bezirgân'ın politik çalışma arkadaşlarının, özellikle Abbas Amir-Entezam, Abol-Hassan Bani-Sadre, Sadegh Ghotbzadeh ve İbrahim Yazdî'nin CIA çalışanları olduklarına ilişkin dedikodular ortalıkta dolanıyordu. (Devrime başında destek veren tüm bu isimler ya suikaste kurban gittiler, ya idam edildiler ya da politik yaşamın dışına sürüldüler. Bezirgân'ı başbakanlığa bizzat Humeyni atamıştı ve nihayet Bezirgân'ın yine Humeyni tarafından azledilmesi, devrimin kendi çocuklarını yediğinin açık bir örneğidir.)

Humeyni, İslam cumhuriyetine ilişkin görüşlerine ve özellikle toplumun Ruhani Lider'in yani velayet-i fagih'in hizmetkârı olduğu fikrine karşı çıkan, Batı'da eğitim almış demokrasi taraftarı olan Bezirgân benzeri Müslümanları iktidardan uzaklaştırmanın bir yolunu bulmalıydı (şüphesiz, Humeyni kendisini güçlülerin güçlüsü mürşit olarak görüyordu). İşte rehine krizi, dört gözle aranan bu aracın ta kendisiydi ve sonrasında patlayan Irak savaşı ise, İslam'ın Humeynice yorumu tarafından meşrulaştırılan diktatörlüğün, yerine sağlamca oturması için gerekenleri sağladı. 4 Kasım 1979'da A.B.D. elçiliğinin gerçek manada işgali önceden planlanmamış bir eylemdi. Böyle olduğunu düşünüyorum zira o sırada yakınlardaydım ve elçiliğin duvarlarından tırmanarak diğer tarafa geçmiş olan bazı gençlerle konuştum. İlk bakışta, A.B.D. elçiliğine karşı düzenlenen saldırı, Humeyni'nin, İran'da mahkeme karşısına çıkarmak için Birleşik Devletler'den Şah'ı teslim etmesini talep eden konuşmalarından cesaret almış gibi görünüyordu; oysa gerçekte Humeyni tam bir fırsatçıydı ve rehine krizini iktidarını sağlamlaştırmak için kullanabileceğini farketmişti. Hiç zaman kaybetmeden oğlu Ahmed'i elçilik işgalini desteklemeye yolladı.

Humeyni, rehine alınmasına destek verdiğini açıkladıktan çok kısa bir süre sonra Bezirgân hükümeti düştü. Hükümetin düşmesiyle birlikte, ılımlı, demokrasi taraftarı politikacılar ve onlarla bağlantılı politik hareket kabuğuna çekildi. Devrimin kahraman lideri, uluslararası kanunları hiçe sayan doğrudan radikal bir eylem taraf olarak, artık farklı bir yöne doğru yol alıyordu. Humeyni ve yandaşları, “casusların yuvası” diye isim taktıkları A.B.D. elçiliğinde ele geçirdikleri sözde “darbe planlarını” halkla paylaşarak, ulusun, dikkatini Amerikalı düşmanlar üzerinde tutmasını sağladılar (bkz. Taheri’nin, 1988, rehine krizi sırasındaki canlı kayıtları). Elçilik çalışanları binadaki belgelerin tümünü yok edememişlerdi; ayrıca bir şekilde imha edilebilen belgeler bile “İmam’ın yolunu izleyen öğrencilerin” titiz çabasıyla yeniden okunur hale getirilmişti. Radikallerin ele geçirdiği elçilikten hemen her gün yeni bir kehanet doğuyordu, öyle ki gazetelerin manşetleri artık sadece Humeynicilerin sözlerini haykırıyordu. İlimli politikacılar, özellikle elçilik işgalini ve elçilik çalışanlarının rehin alınmasını uluslararası yasalara karşı işlenmiş bir suç olarak değerlendirenler, Amerikan taraftarı olmakla suçlanıyor, saldırıya uğruyorlardı. Siyahi ve kadın rehinelerin tümünü serbest bırakan radikaller, geri kalan rehineleri, devrimi başarısızlığa uğratarak monarşiyi yeniden canlandırmayı amaçlayan casuslar olmakla suçladılar.

Talihsiz Kurtarma Operasyonunun Etkisi

Carter hükümeti, başından beri kötü planlanmış olan ve en sonunda faciayla biten bir kurtarma operasyonuna giriştiğinde, radikallerin konumu daha da güçlenirken, ılımlılar daha da zayıfladılar (3. Bölüm’de değindiğim gibi). Bu operasyon A.B.D. hükümeti ve halkının bakış açısından enine boyuna tartışılmış olmasına rağmen (örn. Ryan, 1985), İran’ın düşüncelerine çok az önem verilmişti. Ele geçirilen A.B.D. elçiliğinin çevresindeki yürüyüşlerim sırasında fark ettim ki, Amerikalıların girişecekleri herhangi bir kurtarma girişiminin, muhtemelen tüm rehinelerle birlikte çok sayıda insanın ölümüyle sonuçlanacağı gün gibi ortadaydı. Eğer Başkan Carter’ın ana hedefi rehineleri İran’dan sağ salim çıkar-

maksa, askeri güç kullanımı başarısız olacaktı. Bununla birlikte, eğer amaç İran'ı cezalandırmaksa ve diğer devrimcilere dünyanın neresinde olursa olsun A.B.D. elçiliklerine saldırmanın kendilerine çok pahalıya mal olacağını göstermekse, o zaman çok büyük bir askeri gücün devreye sokulması, hatta topyekün savaş ilanı gerekliydi.

Gerçekte kurtarma operasyonu tam anlamıyla bir intihar göreviydi ve başından beri başarısızlığa mahkumdu. Planın işe yarayacağını düşünmek dahi gerçekçi bir ihtimal değildi; rehineler Birleşik Devletler'de birinci sayfadan haber olmuşlardı ve İran'da kaldıkları sürece Başkan Carter'ın yeniden seçilmesi mümkün değildi. İşin sonunda; operasyona katılan sekiz helikopterden ikisi mekanik arızalar nedeniyle geri dönmek zorunda kalırken, operasyon sırasında çölde ana harekât üssü olarak kullanılan bir bölgenin yakınına düşen üçüncü helikopterde sekiz Amerikan askeri öldü. Sadece beş helikopter geri dönebildi ve görev iptal edildi. Sonraları Başkan Carter'a adeta iğnelercesine, eğer fazladan bir helikopter daha göndermiş olsaydı görevin başarılı olabileceği, hatta yeniden başkan bile seçilebileceği söylendi durdu; fakat bu değerlendirme tek kelimeyle hatalıydı. İşgal altındaki A.B.D. elçiliğinin içinde ve dışında, kamyonlar dolusu Amerikan askerinin sürpriz bir saldırı yaparak rehineleri kurtarmalarına olanak vermeyecek kadar çok sayıda fanatik İslamcı vardı.

Başarısızlığa uğrayan Amerikan saldırısına ilişkin haberler, Humeyni'nin halkın dikkatini İran'ın iç işlerinden uzaklaştırarak Büyük Şeytan'dan kaynaklanan dış tehdide yönlendirmesine yardımcı etti. Kurtarma operasyonu devrime karşı doğrudan bir saldırıydı ve Amerika'nın "CIA destekli Şah'ı" yeniden tahta çıkarmayı istediğinin kanıtıydı. İran halkı, Afganistan'ı işgal eden ve artık İran'la daha uzun bir sınırı paylaşan Sovyetler'den kaynaklanan tehdidi artık neredeyse umursamıyordu bile. Sovyetler'e karşı bir müttefik olarak görmek yerine, Birleşik Devletler'i yegâne gerçek düşman olarak görüyordu. Humeyni, "ipe çeken jüri" olarak tanınan sağ kolu Sadegh Khalkhalî'yi (1926-2003) Amerikan helikopterinin düştüğü yere gönderdi ve İran basını Khalkhalî'nin çöl

kumlarında ölmüş olan Amerikalılar'ın kömürleşmiş cesetleri arasında inceleme yaparken çekilmiş fotoğraflarını çarşaf çarşaf yayınladı. Rehineler ancak 444 gün sonra özgürlüklerine kavuştular ve tam bu sırada Humeyni, içerideki rakiplerine karşı kullanmak üzere bir başka dış tehdit buldu - Saddam Hüseyin.

Savaş ve Dış Düşman Olarak Saddam Hüseyin

9 Eylül 1980'de Irak birlikleri İran sınırını geçtiklerinde, 8 yıl süren İran-Irak savaşı başlamış oldu. Humeyni ve yandaşları rehin krizini uzatabildikleri kadar uzatmışlardı ve şimdi Irak'la çok daha uzun sürecek bir savaşa sürüklenmişlerdi. İran'ın savunması o kadar düzensizdi ki, savaşın başında Irak ordusu bazı toprakları işgal etti. İran ordusu devrim sırasında iyice zayıf düşmüş ve başsız kalmıştı. Geri dönen diğer yüz binlerce İranlı gibi ben de İngiltere'deki çalışmalarımı bırakıp İran'a geri döndüğüm zaman askere gitmek üzere başvurdum; o yıllarda yasalar gereği her İranlı erkeğin 2 yıl zorunlu askerlik hizmeti yapması gerekiyordu. Fakat gördüm ki ordunun düzeni tamamen bozulmuştu ve askere alınan acemi askerleri donatmaya yetecek teçhizattan yoksundu. Askeri barakaların çoğu yağmalanmıştı ve içleri bomboştu. Diğer birçok genç gibi benim de askerliğim tecil edildi. Bir yıl sonra Irak ordusu İran'ı işgal ettiğinde İran savunması hâlâ düzensizdi. Bununla birlikte, işgalin ardından, birkaç yıl içinde İran ordusu toparlandı. Dahası, düzenli orduya ek olarak, devrim muhafızlarından kurulmuş olan farklı güvenlik güçleri de vardı artık.

Irak'la savaş Humeyni'ye ve yandaşlarına, kendi İslami güvenlik güçlerini kurmak için dış düşmanı mazeret olarak kullanma fırsatını verdi (elbette Saddam Hüseyin de Irak'taki iktidarını daha da sağlamlaştırmak için aynı dış düşman ihtiyacından beslenmişti); İslami güvenlik güçleri şunlardan oluşuyordu:

- Genç yobazlardan kurulmuş olan bölükler ve yerel camilerle bağlantılı komiteler, kendi civarlarını kontrol altına alırken, yasalara riayeti ve sadakati temin edeceklerdi. Bu komiteler gıda karnelerini ve civar halkına gıda maddele-

rinin dağıtımını kontrole yardım ederken, rejimin güvenlik güçleri için cephe hattından taze bilgi de topluyorlardı.

- Basij kelimesinin tam karşılığı seferberliktir ve Basij'in kökleri, Iraklı işgalcilerle savaşmak üzere erkekleri askeri donatımla birlikte cepheye göndermek üzere, İran halkının seferber olduğu İran-Irak savaşının ilk günlerine kadar uzanır. Fakat gel zaman git zaman Basij, ulusal güçlerden ziyade Humeyni taraftarlarını seferber etmeye dönüştü ve 1988'de savaşın sona ermesiyle, daha politik bir kimliğe bürünen Basij'in üyeleri, artık yerel Komite üyeleri olarak da görev yapıyorlardı. Mahmud Ahmedinejad'ın kazandığı şaibeli 2009 seçimleri sırasında, sorun odaklarını bertaraf etmek için hızla harekete geçen sivil polislerden oluşan bir güvenlik gücü haline geldi. Basij üyeleri, hileli seçimleri protesto eden göstericilere merhametsizce saldırdılar ve hükümet karşıtı hareketi aynı acımasızlıkla ezdiler.
- Cumhuriyet Muhafızları (ya da Devrim Muhafızları) da İran-Irak savaşı sırasında şekillenmişti. Daha devrim zamanından beri Humeyni ve yandaşları düzenli orduya güvenmediklerinden, tüm üst rütbeli subaylarla orta rütbeli subayların neredeyse tamamı devrimden sonra ordudan ihraç edilmişlerdi. Orduya rağmen mollaların iktidarını garanti altına almak için, orduya paralel silahlı bir güç olarak Cumhuriyet Muhafızları kurulmuştu. İran-Irak savaşı sırasında, Cumhuriyet Muhafızları düzenli ordunun sahip olduğu hava, kara ve deniz kuvvetlerine paralel olarak kendi kara ordusunu, donanmasını ve hava gücünü kurdu. Artık sayıları 150.000'e yaklaşan Cumhuriyet Muhafızları, çeşitli fonlar ve bankalar dahil olmak üzere İran ekonomisinin önemli bölümlerinin kontrolünü ele geçirmiş durumdalar. 2009 başkanlık seçimleri geleneksel mollalardan Cumhuriyet Muhafızları'na ve bir avuç radikal mollaya bir güç kaymasına sahne oldu; geleneksel mollalara kıyasla radikaller, artık tam manasıyla askeri bir diktatörlük olan İran'ın din cephesini temsil ederler.

Dolayısıyla, dış düşmanlara odaklanma taktiği, Humeyni ve sert tutumlu yandaşlarına, içerideki rakiplerini ortadan kaldırmak ve Ruhani Lider tarafından hükmedilen bir diktatörlük kurmak için devrimi demokrasiden kaçırma fırsatı verdi. Ruhani Lider'in gücü, Devrim Muhafızları'na, Komitelere ve Basije dayanmaktadır ki, bunların tümü dış düşmanlara karşı verilen uzun soluklu mücadeleler sırasında şekillenmiş ve güçlenmişlerdir. Fakat Amerikan karşıtı bir güç olarak iktidara gelmiş ve biçimlenmiş olmak, radikalleri kendi taktikleriyle kapana kısırdı. İran-Irak savaşından sonra Birleşik Devletler'e karşı savaşı sürdürmeye mecbur kalmışlardı ki, bunu büyük ölçüde İran'ın nükleer programına karşı yürütülen karalayıcı kampanya yoluyla doğrudan ve açıkça gerçekleştirdiler. İran'da devrimle gelen rejimin tüm meşruiyeti Amerikan karşıtlığı olmuştur, öyle ki rejimin kendi temellerini sarsmadan Birleşik Devletler'le bir uzlaşmaya varması imkânsızdır.

İran'da diktatörlük için Amerikan karşıtlığının meşruiyeti, müttefik arayışı içindeki İran rejiminin gelecekte Çin'le daha çok yakınlaşmaya mecbur olacağı anlamına gelmektedir. Bu kaymanın işaretleri, (İran'ın yerel sanayinin zararına da olsa) Çin'den sel gibi akan her çeşit mala, ardına kadar açılmış olan İran piyasalarında daha şimdiden görülmeye başladı. Fakat, Çin'le uyum koşulları yaratmak İran'ın mevcut rejimi açısından daha az risklidir; çünkü Birleşik Devletler'e uyumla kıyaslandığında Çin'le uyum sürecinin iktidarda çatlak yaratma olasılığı neredeyse yok denecek kadar azdır.

Liderliği Saflaştırmak

Liderliği saflaştırmak için aynı ateşli kaygı diğer diktatörlüklerde de açıkça görülmüştür. Stalinci Rusya ve Nazi Almanyası bu endişenin klasikleşmiş örnekleridir. Sovyetler Birliği'nin İkinci Dünya Savaşı'nda geçirdiği süre boyunca Sovyet liderliğinin parçalanması çok önemsiz bir tehlikeydi. Bununla birlikte, savaştan sonra, politik kısıtlamaların gevşetilmesi, beklentilerinin artacağı Stalin'in bakış açısına göre önemli bir tehditti ve buna bağlı olarak halkın reform yanlısı liderleri destekleyebileceğinden endişe duymaya başladı. Bu bakış açısının sonucu olarak, "savaştan hemen sonra

Stalin, ordudan ve parti liderliğinden yeni bir ihraç fırtınası başlatarak, kendi otoritesine bir meydan okuma olarak doğan, liberal reformcu grupların oluşturduğu rakip güç merkezlerini dağıttı” (Figes, 2007, s. 464). Stalin, halkın gözünde ilham veren önderler olarak yücelmiş askeri kahramanları özellikle hedef almıştı. Savaş kahramanı yüksek rütbeli subayların çoğu birkaç yıl içinde ya hapse atıldılar ya da öldürüldüler.

Hitler için iç düşmanlara karşı verilen savaş, aslında dış düşmanlara karşı savaşın habercisiydi; iktidarının temellerini sağlamlaştırmak için her iki düşmanı da akıllıca kullandı. Dolayısıyla, ülke içindeki azınlıklara saldırmak ve Alman lider kadrosunu saflaştırmak, Hitler’in bakış açısına göre, dış düşmanlar karşısında zafer kazanmak için gerekli olan bir adımdı. Ülke içindeki düşmanları giderek daha büyük bir tehdit kaynağı olmaya başladıklarında, Hitler, “tüm muhaliflerin öldürülmelerini ve toplama kamplarındaki herkesin idam edilmesini” emretti; bu sayede bir devrimin tüm beyin kadrosu bir darbeye yok edilmiş olacaktı (Gellately, 2001, s. 70). İktidara yükselmek ve iktidarda kalmak için verdiği mücadele boyunca Hitler, kendi konumuna rakip olabilecek hiç kimseye meydan vermemeye ve Nazi liderliğinin onun etrafında tek vücut olmasına şiddetle odaklandı.

DİKTATÖRLÜKLERDE KENETLENME, SADAKAT VE YOLSUZLUK

Adından da anlaşılacağı gibi diktatörlükler, halkın büyük çoğunluğunun sesini yükseltemediği, hatta iktidardaki elitin üyelerinin bile resmi ideolojiden sapma özgürlüklerinin bulunmadığı, görece kapalı politik sistemlerdir. Muhalif sesleri keserek yaşamını sürdüren diktatörlüklerde, elit kadrodan yükselen muhalif sesler de demir yumruktan paylarına düşeni fazlasıyla alırlar. Ayrılıkçı seslerin yükseldiği komuta kademesi ne kadar yukarıdaysa, diktatörün tepkisi de o ölçüde merhametsizleşir. İktidardaki elit kadronun üyeleri hayatta kalmak için Yüce Diktatör’e kayıtsız şartsız sadık olmalıdırlar.

Bu ödün vermeyen mutlakiyetçi yaklaşım, yolsuzluğun büyümesine fazlasıyla uygun olan bir ortam yaratır. Diktatörlüklerde vatandaşlar, ne şekilde olursa olsun yolsuzluklara karşı seslerini yükseltmekten haklı olarak korkarlar; çünkü rejime karşı isyan olarak yorumlanacak olan bu hareket, ölümcül bir günah gibidir. Sonuç olarak halk arasında muhalif olarak damgalanmaya karşı derin ve haklı bir korku kolgezer. Topluma hakim olan sessizlik ve isteksizlik, sistemdeki hataları gidermek için gereken geri bildirimlerin kesilmesiyle sonuçlanır.

Diktatörlüklerde hakim olan sessizlik, ailenin, arkadaşların, komşuların, ayrıca toplumsal çembere dahil olan herhangi bir kişinin davranışları ve tavsiyeleriyle daha da güçlenir. Çünkü hepsi bilirler ki, eğer çemberdeki bir kişi güvenlik güçleri tarafından sorun kaynağı mahzurlu bir kişi olarak damgalandığı zaman, aynı şekilde kendileri de “sakıncalı” olarak değerlendirilebilirler.

Diktatörlüklerde idari kadrolarda çalışan insanlar, sıradan insanların konuşmaktan ve sakıncalı olarak fişlenme riskinden ölesiye korktuklarını bilirler. Bu durum, hükümet çalışanları ve memurlar dahil olmak üzere, giderek daha da fazla çalışanın verimsizleşmeye ve yolsuzluklara karışmaya, ayrıca diğerlerinin verimsizliğini ve yolsuzluklarını kabullenmeye yönelmesine yol açarken, verimsizlik ve yolsuzluktan şikâyet etmek, siyasi rejimi eleştirmekle eş değer hale gelir. Şikâyet eden kişinin politikayla görünürde işi olmasa bile bu durumu değiştirmez. Örnek vermem gerekirse, 1980'lerin başında İran'da yerel bürokratların verimsizliğinden şikâyetçi olduğum iki ayrı olayda, her bir olaya ilişkin şikâyetim döndü dolaştı yine beni buldu: Şikâyet ediyordum çünkü devrimin yarattığı hükümete muhaliftim. Aynı deneyimi S.S.C.B. yıkılmadan önce Doğu Avrupa'ya yaptığım seyahatler sırasında yaşadım: Cezalardan şikâyetçi olduğum bir trafik polisi, beni komünist rejimi eleştirmekle itham etmişti.

Diktatörlüklerde hakim olan sessizlik, uzun vadeli yönelimin katlanarak çoğalan verimsizlikten ve yolsuzluktan yana olmasını garanti altına alır. Rüşvet ve komisyon, iş yaşamının artık normal karşılanan unsurları haline gelirler. Ülke içindeki eleştiriler hapis

ya da ölümle cezalandırılırken, ülke dışından kaynaklanan eleştiriler kültürel anlayışsızlık olarak geçiştirilir: “Siz dışarıdan bakanlar, rüşvet dediğiniz şeyin aslında yerel kültürün bir parçası olduğunu anlamıyorsunuz.” Verimsizlik ve yolsuzluğun etkisi, halkın yaşam kalitesini azaltarak kendini belli eder.

Diktatörlüklerde yaşayan halk, yaşamlarının verimsizlik ve yolsuzlukla kirletildiğinin farkındadırlar; bu durum Rusya, İran, Çin ve Suudi Arabistan gibi uluslararası seyahate ve haberlere izin verilen diktatörlüklerde ayyuka çıkar. Kuzey Kore ve Küba gibi rejimlerse, bilgilenme ve bilgilendirme üzerine ciddi kısıtlamalar getirirler; fakat dış dünyadan yalıtılmışlık sadece verimsizliği ve yolsuzluğu daha da arttırır. Peki, verimsiz ve yolsuzluğa batmış sistemlerde, günlük hayatlarını sürdüren toplumlarda baş gösteren hayal kırıklıklarıyla rejim nasıl baş edebilir? Sonraki bölümde, diktatörler tarafından kullanılan en önemli mekanizmalardan birini mercek altına alıyorum.

NIHAİ YORUM

Diktatör rejimlerin davranışını açıklamada yeri doldurulamayan, öfkenin yer değiştirmesi kavramı araştırmalara büyük bir ilham kaynağı olmayı sürdürüyor (örn. Vasquez, Lickel & Hennigan, 2010). Diktatörlüklerin kapalı doğası ve eleştiriye tahammülsüzlükleri, verimsizliğin ve yolsuzluğun artmasıyla, ayrıca halkın yaşam standartlarının giderek bozulmasıyla sonuçlanır. Zamanla ortaya çıkan öfkeyi ve hayal kırıklığını dağıtmak için, diktatör rejimler iç ve dış düşmanlar belirleyerek saldırganlığı onlara yönlendirirler. Fakat bu strateji çok maliyetlidir; çünkü ülke içindeki azınlıklara (bilim insanları ve aydınlar dahil) yöneltile saldırganlığın insani ve ekonomik açıdan maliyeti yüksektir, ülkenin değerli insan kaynaklarını tüketir; diğer yandan dış hedeflere karşı saldırganlık ise uluslararası ilişkilerin ve ticaretin zarar görmesiyle sonuçlanır.

Görevden alma, diktatörlüklerde davranış kontrolünün en güçlü araçlarından biridir. 6. Bölüm’de, davranış düzenleme süreçlerini daha kapsamlı olarak ele alıyorum.

RIAYET, BOYUN EĞME VE DAVRANIŞI DÜZENLEME

Çizgili bir süveter vardı üzerinde, bir de çok şık Prada pantolon; dizinin altındaki kocaman yırtık sayılmazsa gayet güzel bir pantolundu giydiği. Kısa kesimli saçlarıyla Audrey Hepburn'ü andırıyordu....Venedik'e Prius¹ marka otomobiliyle gelmişti; burada, Pamela Barish'in Abbot Kinney mağazasının vitrininde sergilenen bir elbiseyi uzunu uzun inceledi....Gayet şık ve zarif gala giysilerini genellikle Prada, Lanvin ve Viollet'den seçerdi.

-Joan Juliet Buck (2010, s. 270)

Vogue dergisinde aktris Carey Mulligan'ı anlatan bir makeden...

Riayet ve sadakatin psikolojisini layığıyla anlamak isteyen birisi, Nazi Almanyası, Kuzey Kore ya da İran gibi diktatörlüklerde veya Ebu Garip² zindanlarındaki şekliyle riayet ve boyun eğmenin en

¹ÇN: Toyota'nın modellerinden biri.

²ÇN: 2003 körfez savaşını takiben Irak'ta A.B.D. askerleri tarafından gerçekleştirilen tutuklamaların ardından mahkûmlara işkenceyle gündeme gelen ve asla inmeyen, Bağdat'ın kuzeyinde aynı adı taşıyan kentte bulunan ceza ve tutuk evi.

uç hallerine ilişkin örneklerden ziyade, nispeten açık toplumlarda günlük yaşama dair örnekler üzerinde düşünerek işe başlamalıdır. Bazı elbise modellerinin ve davranış biçimlerinin genel olarak “daha iyi” diye tanımlandıkları ve büyük ölçüde beğeni aldıkları uluslararası moda ve buna bağlı olan süreçler, böyle bir araştırma projesi için incelemeye değer zenginlikte olan bir alandır. *Vogue* gibi moda dergileri, modaya ait uyaranların biçimlendirilmesinde ve en tepeden başlayarak toplumun tabanına, özellikle gençleri hedef alarak yayılması için güçlü bir araç olarak hizmet ederler. Bu basamaklanma çoğunlukla, mesela yukarıdaki alıntıda aktris Carey Mulligan örneğinde olduğu gibi, ünlü kişilikler hakkında makalelere yerleştirilen dolaylı mesajlarla gerçekleştirilir. Fakat modaya dair kılavuz çizgileri, daha göze batan ve daha doğrudan mesajlarla da çizilmektedir. *Vogue*’un aynı sayısında (“Bakış Açısı”, 2010)³ okuyucuya bu sonbaharda nelerin moda olduğuna dair bir liste verilir. Bu liste şöyle başlar:

Diz altında adeta çiçek gibi açılarak genişleyen ve adeta bir lalenin taç yaprakları gibi ayakkabıları **saran İspanyol paça pantolonlar**.

Vücut hatlarını ortaya çıkaran **midi etekler** ekonomik bunalım sonrası otuzlardan kopup gelmiş gibi.

Adeta profesyonelliğin ve dövüşkenliğin sarsıcı dengesini vurgulamak ister gibi kolları kıvrılarak giyilen **düz, vatkalı ceketler**.

Böyle bir listeye bakan birinin aklına ilk anda gelen, buradaki listenin elle tutulur herhangi bir standarttan yoksun olan, keyfekkeder bir talimatlar dizisi olduğudur. Dar pantolon yerine neden İspanyol paça? Mini ya da maksi yerine neden midi etek boyu en iyi seçim olmak zorunda? Neden vatkasız değil de vatkalı ceket? Aynı listede okuyuculara bu sonbahar moda rengin “asker yeşili” olduğu da söylenmekte. Neden yeşil? Neden mavi, mor ya da gri değil? Burada önemli olan nokta, her ne kadar bu gibi moda kriterleri keyfekkeder olsalar da davranış etkilidikleridir. Riayetini bu

³ÇN: Point of View.

çok basit ancak bir o kadar da güçlü yönü, çalışmalarına bu bölümün ilerleyen paragraflarında değindiğim, Türk asıllı Amerikalı psikolog Muzaffer Şerif (1906-1988) tarafından göz kamaştıran kanıtlarla ortaya konmuştur.

Mart 2011'de *Vogue*'de, Başkan Esad'ı, ailesini öven, özellikle İngiliz asıllı eşini “çölde bir gül” (Buck, 2011, s. 529), “büyüleyici... çok şık” (s. 529) ifadeleriyle göklere çıkaran ve nihayet Suriye'yi “Orta Doğu'daki en güvenli ülke” (s. 529) olarak tarif eden bir makale yayımlandı. Makalede Esadlar'ın sıradan Suriyelilerden hiçbir farkları olmadığı, hatta korumaya bile ihtiyaç duymadıkları ballandıra ballandıra anlatılıyordu. Aşağıdaki olay, Hollywood'un meşhur ikonlarından Angelina Jolie ve Brad Pitt'in ziyaretleri hakkında Bayan Esad'ın ağzından aktarılmış bir olaydır:

Hep birlikte öğle yemeğine gidiyorduk ve otomobili kocam kullanıyordu... Göz ucuyla baktığımda Brad Pitt'in huzursuzlanarak kıpırdandığını farkettim. Arkamı döndüm ve “bir sorun mu var?” diye sordum.

Pitt soruma soruyla yanıt verdi: “Korumalannız nerede?”

Takılmadan edemedim: “Bak, caddedeki şu yaşlı kadını görüyor musun? İşte onlardan biri! Sonra karşıdan karşıya geçen şu çocuk var ya, o da onlardan!” İkiisi de güldüler. (Buck, 2011, s. 532).

Makale, diktatör Esad'ın misafiriyle şakalaşmasını aktararak devam eder: “Brad Pitt, kendi korumalarını buraya gönderip biraz idman yaptırmaya ne dersin?”

Kısa bir süre öncesine kadar Esad rejimi on binlerce Suriyeliyi katletmiş olduğundan, vakitsiz yapılan bu göstermelik halkla ilişkiler gösterisi haliyle geri tepmişti ve *Vogue* hasarı telafi etmeye girişmiş, hatta makaleyi internet sitesinden kaldırmıştı.

Bayan Esad gayet ince ve zarıftı, pahalı giysileri içinde kendinden emin duruşuyla *Vogue*'un kapağı için mükemmel bir malzemeydi. Fakat *Vogue*'u, Bayan Esad'a sayfalarında yer vermeye iten neden daha derinlerdeydi, tıpkı Esadlar ve Hollywood ikonları arasındaki derin bağ gibi. *Vogue* ve Hollywood, keyfekeder

kuralların kitleleri etkilediği moda dünyasındaki normatif sistemi birlikte şekillendirirler. *Vogue* ve Hollywood'un etkisi, kapitalist demokrasilerde kurnazca gerçekleştirilen riayeti yansıtır. Esad'ın diktatörlüğü tanklara, toplara, biber gazına ve işkenceye bel bağlar; o, boyun eğmeyi ve riayeti doğrudan kaba güç kullanarak zorla dayatır. *Vogue*'un Esad konulu makalesinde, Esad'ın Hollywood ikonlarına, onların korumalarına kendi korumaları tarafından eğitim verilmesi şeklinde tezahür eden şaka yollu takılması, kapitalist demokrasilerde gizliden gizliye ve dolaylı olarak uygulanan, diktatörlüklerde ise doğrudan ve gözle görülür şekilde gerçekleşen, davranışı düzenlemenin iç içe geçmiş doğasını akla getirir. Riayetin ve boyun eğmenin altını çizen psikolojik süreçler her iki dünyanın ortak paydasıdır.

DİKTATÖRLÜKLERDE BASKI YOLLARI

1979 devrimini izleyen yıllarda, İran'da yaşadığım sırada yapılan bir dizi siyasi seçimin bazıları önemli ulusal liderlik konumları için yapılmıştı. O sırada İran'ın Ruhani Lideri olan Ayetullah Humeyni, seçimlere katılmanın tüm İranlıların vazifesi olduğunu açıkça ifade etmişti. Elbette seçmenlerin oyları siyasi konumlar için birbirleriyle yarışan adaylar arasında tam bir temsiliyeti yansıtmış olsaydı, ben de oy vermiş olmaktan dolayı mutlu olacaktım. Bununla birlikte, seçimlere katılmalarına izin verilmiş olan adayların aynı aşırı İslami kanadı temsil ediyor olmaları, tıpkı milyonlarca İranlı gibi benim de görüşlerimi temsil etmeyen bir durum yaratmıştı. Muhafızlar Konseyi'nin denetiminden geçen adaylar, başta Ruhani Lider'e ve ülkeye hükmeden fanatik iktidara bağlılıklarını kanıtlamaları gereken daha birçok engeli de aşmak zorundaydılar. Sonuç olarak, seçimlerde oy verme hevesimi tamamen kaybetmiştim, çünkü vereceğim oy diktatörlüğün sürmesine destek olmaktan başka bir işe yaramayacaktı.

Fakat seçimlerde oy kullanmamak bile kendi başına ciddi bir sorundu. Doğum belgelerini ve gıda karnelerini kullanarak kayıtları tutan yetkililer, kimin oy verip kimin vermediğini gayet güzel biliyorlardı. Ayrıca, oy verenlerin parmakları kolayca çıkmayan

bir mürekkeple işaretleniyordu. Seçimlerden sonra ne zaman işe gitsem, başparmağında mürekkep lekesi bulunmadığından, hakkımda İslam karşıtı olduğum yorumları yapılmıştır; ben Ruhani Lider'e sırt çevirmiş biriydim. Bir seçimden sonra baskı o kadar artmıştı ki, millet oy verdiğimi zannetsin diye başparmağıma mürekkep sürmek zorunda kalmıştım. Böylece yalandan da olsa artık ben de iktidara sadakatle boyun eğenlerden biriydim. Yeats'in⁴ "Bilginler"⁵ şiirinin şu iki dizesi o zamanlarda aklımdan hiç çıkmazdı:

Hepsi düşünür ne düşündüğünü başka insanların;
Hepsi bilir komşularının bildiği adamı.

Yeats'in şiiri bilginler arasındaki riayet hakkındadır (akla yatkın, çünkü o sırada üniversitede çalışıyordum); fakat bilginlerin elbette daha az *riayet* etmeleri de beklenebilir. Davranıştaki değişimler gerçek ya da hayali grup baskısından doğduğu halde, *boyun eğme*, insanlar iktidardaki kişilerin talimatlarına uydukları zaman baş gösterir. Uygulamada, bireyleri yerel kurallara uymaya zorlayan baskılar üniversitede bile başka yerlerde olduğu kadar güçlü olabilir. Üniversitede ya da çok bölümlü yapılanmaya sahip bir başka kurumda çalışmış olan herhangi biri, demokrasilerde bile, insanlara riayet etmeleri, boyun eğmeleri, konuşmamaları ve çalışma ortamındaki *küçük diktatörlerin* kahrını çekmeleri için uygulanan ezici baskının fazlasıyla farkındadırlar. Fakat diktatörlüklerde bu sıkıntılar o kadar büyür ki toplumun tamamında mutlak bir boyun eğme ve riayet hakim olur. Küçük diktatörlerin görevlerini, daha büyük toplumlarda Büyük Diktatör üstlenir. Demokrasilerde insan iş yerindeki küçük diktatörlerden kaçabilir ve mesai bittikten sonra bazı özgürlüklerin tadını çıkarabilir; fakat İran gibi bir diktatörlükte, Büyük Diktatör hayatı her bakımdan avcunun içine aldığından kaçacak yer yoktur. Bu durumun verimsizlik üzerinde yarattığı sonuçlar çok önemlidir.

⁴ÇN: William Butler Yeats, İrlandalı şair ve oyun yazarı.

⁵ÇN: The Scholars.

Diktatörlüklerin kapalı doğasının ve ne şekilde olursa olsun eleştirel geri bildirimlere olan tahammülsüzlüğün, verimsizliği nasıl daha da artırdığını önceki bölümlerde ele aldım. Riayet etmenin ve boyun eğmenin de verimsizlik açısından sonuçları önemlidir; çünkü sistemi iyileştirmeye giden mecburi istikamet, çizginin dışına çıkmaya cesaret eden ve eleştirel geri bildirim yapan insanlardan geçer. Bu açıdan bakıldığında, sorun alanlarını eleştirel bir gözle değerlendirmenin ve sistemi geliştirmenin bir yolu olarak, dikbaşlılığa ve karşı çıkmaya bir dereceye kadar tahammül edilmelidir.

Bu bölümde iki soruyu gündeme getiriyorum. Birincisi, riayet etme ve boyun eğmeyle ilişkili olan psikolojik süreçler nelerdir? Psikologlar bu soru üzerine deneye dayalı kapsamlı araştırmalar yürütmüşler ve diktatörlükle, demokrasiyle ya da başka herhangi bir şekilde yönetilen tüm toplumlarda riayet etmenin ve boyun eğmenin doğasını aydınlatan elle tutulur kanıtlar ortaya koymuşlardır. İkinci soru ise, diktatörlüklerde toplumun tamamını kapsayan mutlak boyun eğme ve riayet etme halinin nasıl meydana geldiğidir. Bu soruyu yanıtlamak için, diktatörlüklerdeki günlük yaşamı da incelemek gerek.

RIAYET ETMENİN VE BOYUN EĞMENİN PSİKOLOJİSİ

Sherif (1935, 1936), kural oluşumunu yönetmek için herhangi bir çaba harcamadan grup içinde kendiliğinden biçimlenen kuralları, yani *spontan -kendiliğinden oluşan- kuralları* araştırarak işe başladı. Sherif'in çalışmasına katılanlar karanlık bir odada oturdular ve kendilerinden hareket halindeki bir ışığın tam yerini belirlemek üzere bakmaları istendi. Dört oturumun her birinde toplam 100 kez olmak üzere, ışık noktasının ne kadar hareket ettiğini tahmin etmeleri istendi. Her katılımcının tekrarlanan tahminleri, dar bir aralıkta birbirine yakındı, böylece bu kişi için ortaya bir bireysel tahmin modeli çıkmıştı. Keza diğer katılımcılar da tahminlerde bulunmuşlardı ve her katılımcının hareketin miktarına ilişkin tahmini de farklıydı. Bazı katılımcılar hareket mesafesinin

18 santimetreyi aştığı şeklinde tahminde bulunurken, 2.5 santimden daha kısa tahmin yapanlar da vardı. Aslında ışık noktası hiç hareket etmemiştir ve harekete ilişkin tahminler *otokinetik* etki olarak bilinen bir yanılsamaydı.

Her biri ayrı ayrı test edilen katılımcılar, daha sonra küçük gruplar halinde toplandılar. Her bireyden, yine aynı hareket tahminini bu kez grup içinde yapması istendi. Tahminler giderek bir grup standardı çevresinde toplanmaya başladı. Bu deneydeki önemli bir bulgu, bireyler yeniden ayrı ayrı test edildiklerinde bile, ortaya koydukları tahminlerin grup standardından etkilenmeye devam ediyor olmasıydı. Bununla birlikte, ilkin tek başına test edilme fırsatı yakalamış olan bireyler, ilkin grup halinde test edilmiş ve daha sonra ayrı ayrı test edilen bireylere göre grup standardından daha az etkilenmişlerdi. Takip eden bir araştırmada ise, tasarımdan kaynaklanan standartlar olan *oynanmış standartlar* araştırıldı (Jacobs & Campbell, 1961). Grup içerisine bir araştırmacı dahil edildiği ve hareketin mesafesine ilişkin abartılı tahminler yaptığı zaman, “abartılı” tahminlerin sahibi odayı terkettikten sonra bile katılımcılar, aynı şekilde abartılmış tahminler yapmayı sürdürmüşlerdi. Gerçekten, grubun üyeleri denenmemiş yeni katılımcılarla değiştirildiklerinde bile, deneye katılan bireyin yaptığı abartılı tahminlerin etkisi birkaç denek değişimi boyunca devam etti.

Bu bulgular, kendiliğinden şekillenen standartların, keyfekelemler ve yanlış olsalar bile birinin davranışlarını etkileyebildiğini gösteriyor. Dahası, aşırı, başkalarını daha radikal ve yanlış standartlara riayet etmek üzere etkileyebilirler.

Grup düşüncesi

Gruplara katılımın insanları yanlış kararlar vermeye sevk edebildiği fikri, *grup düşüncesi* -insanların tek başlarına asla veremeyecekleri hatalı kararları bir grubun üyesi olduklarında verebilme yönelimi- üzerine yürütülen araştırmalarda vurgulanmaktadır (Janis, 1971, 1972, 1982). Grup düşüncesini ele alan ilk araştırma, sonu felâketle biten hatalı kararlara ilişkin tarihe geçmiş bir olayla, Domuzlar Körfezi işgaliyle ilgilidir. 1961 yılında, Birleşik Devlet-

ler ordusu ve Merkezi Haberalma Teşkilatı (CIA), Castro rejimini devirmek isteyen Kübalı sürgünlerden oluşan bir orduya Küba'yı işgal etmeleri için destek sağladı. İstila hem Başkan John F. Kennedy hem de çok yetenekli danışmanları tarafından onaylanmıştı. Sadece 3 gün içinde işgalciler ya yakalandılar ya öldürüldüler ya da püskürtüldüler. Tek kelimeyle bir felâket olan Birleşik Devletler destekli bu saldırı çok sayıda ülke tarafından kınandığı gibi, S.S.C.B. ordusunun Küba'ya girmesi için gereken zemini de sağladı. Ta o günden beri, Birleşik Devletler'in Küba'ya her an saldırabileceği tehdidi, Castro rejiminin muhalif grupları bastırmak ve Küba'da filizlenme gayreti içindeki demokratik yönelimlere taş koymak için değişmeyen bir bahane, her dem taze kalan bir dış düşman olarak kullanılmıştır. Peki nasıl oldu da zeki bir başkan ve parlak zekâlı danışmanları böyle sersemce bir karar verebildiler?

Grup düşüncesi üzerine yürütülen ilk araştırmalarda enine boyuna tartışılmış bir diğer vaka ise, 1960'larda Vietnam Savaşı'nın tırmandırılmasıdır. Başkan Lyndon B. Johnson çok zeki, ileriye gören ve politik olarak ferasetli bilinirdi; ayrıca 1960'ların ortalarında, insani bakış açılarıyla tanınan bir grup iyi eğitilmiş danışmanla düzenli olarak görüşüyordu. Yine de bombardımanlarla düşmana boyun eğdirmek ve Vietnam Savaşı'nı gizliden gizliye tırmandırmak kararını da aynı başkan ve danışmanları vermişti. Sonuç olarak Amerikan halkı Beyaz Saray'a karşı iyice güvensizleşti, savaşın tırmandırılmasına karşı çıktı ve Birleşik Devletleri Güney Vietnam'dan çekilmeye zorladı ki bu çekilmenin sonrasında komünist Kuzey Vietnam, güneyi yıldırım hızıyla ezip geçti.

Çok zeki insanların verdikleri talihsiz kararların ve bunların sonucu doğan nerdeyse kıyametle eş değer yıkımların yakın tarihteki örnekleri bitmek bilmez. Bütün kanıtlar aksini işaret ettikleri halde, diğer ülkeleri işgal etmeyeceğine dair Hitler'in verdiği güvenceyi 1938'de kabul eden İngiliz başbakanı Neville Chamberlain ve danışmanları, en güzel örnekler arasındadır. Chamberlain'in "artık barış zamanındayız" açıklamasının gülünçlüğü çok geçmeden ispatlandı. Fakat hemen ardından, Hitler ve beyin takımının da aynı grup düşüncesinin kurbanı oldukları, 1941'de Rusya'nın

işgaline karar verdikleri zaman su yüzüne çıktı; 1812'de Rusya'yı işgal eden ve Fransız ordusunun büyük bölümünü Rusya'nın uzun mu uzun dondurucu kışına kurban eden Napolyon Bonaparte ve generallerinin yaptıkları hataya düşmüşlerdi (ne acı bir gerçektir ki, benzeri bir hatayı İsveç kralı XII. Charles 1707'de Rusya'ya saldırarak yaptı ve onun da ordusu sert koşullara yenik düşerek darmadağın oldu; bkz. Massie, 1980).

21. yüzyılda, Birleşik Devletler öncülüğündeki koalisyon kuvvetlerinin 2003 yılında Irak'ı işgal etmeleri, Başkan George W. Bush yönetiminin (2000-2008), İngiliz Başbakanı Tony Blair hükümetiyle (1997-2007) işbirliği içerisinde becerdiği muazzam bir fiyasko olarak dikkate alınmalıdır. Tüm kanıtlar Irak'ta kesinlikle kitle imha silahları bulunmadığını gösterdiği halde, Amerikan ve İngiliz devlet başkanları ve tabiki onların danışmanları, askeri operasyonlar tamamlandıktan sonra Irak toplumunun geleceğine dair planlar hazırlamadan doğrudan saldırıya karar verdiler. Sonuç olarak Yakın ve Orta Doğu muazzam bir istikrarsızlığa sürüklendi; yüz binlerce insan yaşamını kaybetti ve bölgede, özellikle İran'da Amerikan düşmanlığının etkilerini beklenmeyen ölçüde tırmandırdı. Savaş, Birleşik Devletler'in böyle felaketten farksız bir macerayı ekonomik açıdan kaldıramayacağı bir dönemde, trilyonlarca dolar masrafa neden oldu. Bunlar yetmezmiş gibi, Irak'ın işgali ve işgal sonrası durumun yönetiminde hata üzerine hata yapılması sonucu, Müslümanlar arasında radikalleşme ve terörizm gözle görülür bir artışa geçti (Moghaddam, 2006).

Her ne kadar grup düşüncesi kavramı etkili olmayı sürdürüyor olsa da (Esser, 1998), eleştirmenler, grup düşüncesini destekleyen kanıtların kaynaklandığı vaka çalışmaları daha farklı yorumlanabilirdi derken, grupta karar alma mekanizmalarının da yine negatif sonuçlar verebileceğini iddia etmişlerdir (Tetlock, Peterson, McGuire, Chang & Feld, 1992). Biri çıkıp olayları, Janis'in (1971, 1972, 1982) yaptığı gibi geçmişe doğru değerlendirdiği ve vakaları hep kuramı destekleyen örneklerden seçtiği zaman, grup düşüncesine ilişkin örneklerin sonu yokmuş gibi görünüyor. Bununla birlikte, grup düşüncesi fikrine ilişkin sıkı kontrollü deneysel

testlerin ilk teşebbüsleri oldukça karışık sonuçlanmıştır (Örn. Leana, 1985). Buna rağmen, uzman görüşünün yer almadığı bir grupta, grup düşüncesinin doğma olasılığının daha yüksek olduğuna dair genel bir uzlaşma vardır. Bu grupta genellikle tercih edilen bir sonuca götüren yönlendirici bir lider bulunur ancak kritik değerlendirme için gereken prosedürler yoktur.

Özellikle umut vaadeden iki araştırma dalında kimliğin ve özdeşleşmenin rolü (Packer & Chasteen, 2010) ve grup düşüncesini önleme stratejileri (Mok & Morris, 2010) araştırılmıştır. Genel kanı, gruptaki kenetlenmenin grup düşüncesi şansını artırdığı şeklindedir; fakat grup, yıkıcı kararlar verme tehlikesine düştüğü zaman, grubun en sadık ve en adanmış üyelerinin seslerini yükseltecekleri de açıkça görülmektedir. Dolayısıyla, grupla güçlü bir şekilde özdeşleşmek, grup kararlarını eleştirmeye ve grup düşüncesini engellemeye hazır olmak anlamına da gelebilir. Keza, üyeler arasında kültürel çeşitlilik olduğu zaman da insanların seslerini yükseltmeleri ve grup düşüncesini engellemeleri fazlasıyla olasıdır. Doğruyu söylemek gerekirse, çalışma gruplarını yaratırken grup düşüncesinin panzehiri olarak, yöneticilerin kasten çeşitlilik yaratmaları umut veren bir düşüncedir (Fernandez, 2007).

Çoğunluklar ve Azınlıklar Tarafından Konulan Kurallara Riayet

Sherif'in (1935, 1936) otokinetik etkiyi kullandığı çalışmaları, mesela modadakiler gibi keyfi kuralların ne kadar güçlü olduklarını kanıtlamış olsa da, daha elle tutulur kriterlerin söz konusu olduğu durumlara ne demeli? Konu, o yılın "doğru" etek uzunluğu ya da kravat rengi olduğu zaman insanlar grup kurallarından etkilenmektedirler, ancak doğru ve yanlış arasında kesin bir ayrıma izin veren kriterlerin olduğu durumlarda ne yapmalı? Eğer gruptan birisi sorunun doğru cevabını açıkça söylediği halde, gruptakilerin çoğunluğu yanlış cevabı kabullenmekte ısrar ediyorsa, yine de gruptan etkilenecek miyiz? Bu araştırma sorusu, çizgi tahminlerine odaklanmış yaratıcı çalışmalarında, Solomon Asch'in (1951, 1955, 1956) aklını oldukça meşgul etmiştir.

Asch'ın çalışmasının bir katılımcısı olarak, bireyler görme duyularının normal işlediğinden emin olmak için ilkin göz muayenesinden geçmişlerdi. Ardından, katılımcılar bir laboratuvara girdiler ve kendilerini yedi kişilik küçük bir grubun içinde buldular. Katılımcılardan, araştırmacının kendilerine gösterdiği farklı uzunluklardaki üç çizgiden hangisinin standart çizgiyle aynı uzunlukta olduğunu tahmin etmeleri isteniyordu. Gerçekten, doğru cevap kolayca bulunmuştu ve katılımcılar cevaplarından emindiler.

Katılımcıların yaklaşık üçte biri çoğunluğun kuralına riayet etmiş ve denemelerin çoğunda yanlış cevap vermişlerdi, ayrıca bazı denemelerde çoğunluğun kuralını körü körüne kabullenenlerin oranı %70'e kadar çıkmıştı. Asch çalışması, hem Batılı hem de Batılı olmayan toplumlarda tekrarlanmıştı ve riayet etme düzeyinde her ne kadar bazı dalgalanmalar olsa da tüm toplumlarda hatırı sayılır büyüklükteki katılımcı grupları çoğunluğa riayet ederek yanlış cevaplar vermişlerdi (Nicholson, Cole & Rocklin, 1985; Noriyuki, 1985). Deneyden sonra katılımcılarla görüşüldüğünde, katılımcılar yanlış cevap verdiklerinin çoğunlukla farkında olduklarını, fakat grupla aynı yönde hareket etmeyi daha kolay bulduklarını açıklamışlardır. Bununla birlikte, son yıllarda fonksiyonel manyetik rezonans görüntüleme kullanılarak yapılan bir araştırma, Asch tipi deneysel kurguda ortaya çıkan riayetin algılamadaki değişmelerle ilişkili olabileceğini akla getiriyor; kısaca açıklamak gerekirse, katılımcılar riayet ettikleri zaman aslında daha farklı görmektedirler ve algılarındaki değişimin farkında olmayabilirler (Berns ve ark., 2005).

Peki riayetin kaynağı nedir? Şüphesiz, başlıca kaynak sosyalleşmedir; insanlar toplum kurallarına riayet edecek şekilde yetiştirilmektedir. Doğumdan itibaren çocuklar aileleri tarafından kurallara uymak üzere yetiştirilmekte ve daha sonra, sürece dahil olan okullarda ve diğer kurumlarda, doğru düşünceler ve doğru eylemlere ilişkin eğitimleri, daha resmi bir kimliğe bürünerek devam etmektedir. Söz konusu eğitimler, kadın ve erkek, zengin ve fakir, güçlü ve zayıf gibi farklı gruplardaki kişiler için doğru davranış şekilleri hakkındaki düşüncelerle aynı çizgidedir; kalıplar değiştikçe farklı gruplara göre riayet de değişir. Örneğin, kadın katılımcıların

erkek katılımcılara göre daha fazla riayet ettiklerinin bulunduğu riayet konulu ilk çalışmalar, çoğunlukla erkekler tarafından bildirilmiştir (Eagly & Carli, 1981). Cinsiyet kalıpları değiştikçe, riayetin hem erkeklere hem de kadınlara mahsus olabileceği bulunmuştur (Eagly & Wood, 1991). İşin doğrusu, kadınlar daha güçlendikleri zaman daha az riayet ederler (Alizadehfard, 2010).

Grup kurallarının doğuşuna (Sherif, 1935'in ardından) ve çoğunluğun getirdiği kurallara riayete (Asch, 1956'nın ardından) ilişkin araştırmalar, diktatörlüklerde yaşayan insanların elle tutulur hiçbir dayanağı olmayan keyfekeder kurallara riayet etmeye nasıl zorlandıklarını deneysel kanıtlara dayanarak gösterirler. Şüphesiz, diktatör rejimler kendi kurallarını bilimsel temellere oturtmaya da çalışırlar. Böylece "ırk uzmanları", Yahudilere, Çingenelele, akıl hastalanna ve diğer azınlıklara yönelik Nazi politikaları için meşru nedenler yaratmaya girişirler (Gellately, 2001). İran'da kadınları türban takmaya zorlamayı meşrulaştırmak amacıyla, kadınların saçlarından yansıyan ışığın, erkekleri nasıl etkilediğine dair sözüm ona bilimsel açıklamaları dinlemiştim (bu arada kadınlar, erkeklerin saçlarından yansıyan ışığa karşı sözüm ona bağıışıklık kazanmışlardı).

Fakat, demokrasi taraftarlarının bakış açısıyla bir de iyi tarafından bakarsak, söz konusu araştırmaların en önemli bulgusu, çok fazla sayıda insanın Sherif ve Asch tarafından tarif edilen durumlara aslında riayet etmedikleridir. Birçok insan, çoğunluğun baskısı altındayken yanlış cevabı verememişlerdir. Bu doğrudur; çünkü gerçek yaşam koşullarında riayetsizliğin bedeli genellikle çok ağırdır: Rusya'da, Kuzey Kore'de, İran'da, Çin'de, Suudi Arabistan'da ve diğer modern diktatörlüklerde uyumsuzlar düzenli olarak şiddete maruz kalmakta, hapse atılmakta, hatta öldürölmektedirler. Araştırmacılar, korkunç bedeller ödeten bu tip olayları -mesela İran'da "uygunsuz" şekilde yakalandığı için taşlanarak recm edilen bir kadını- laboratuvarı canlandıramazlar.

Uyumsuzluk

Uyumsuzluğun laboratuvar çalışmalarında bile bir bedeli vardır. Asch'in (1956) çalışmasına benzeyen riayet konulu bir çalışmaya

katılan katılımcıların beyin aktivitelerini izlemek için fonksiyonel manyetik rezonansla görüntüleme kullanmış olan Berns ve ark.'nın (2005) çalışmasında, sadece riayet etmeyen katılımcıların duygularla ilişkili beyin bölgelerinde yüksek düzeyde aktivite (amigdal ve kaudat aktivitesinde artış) olduğu keşfedildi. Bu bulgunun bir yorumu, çelişkili duyguların uyumsuzlukla ya da bundan kaynaklanan bir bedelle ilişkili olduğu şeklindedir. Kurallara riayet eden ve yanlış cevap verenlerde ise, yüksek düzeyde karar verme ve duygularla ilişkili alanlardan ziyade, görme ve uzaysal farkındalıkla ilişkili beyin alanlarında yüksek aktivite kaydedildi.

Uyumsuzluğun duygusal bedelleri, diktatörlüklerde sosyopolitik reformlar için sürekli kampanyalar düzenleyenlerin muazzam güçlüklerle karşılaştıklarına işaret ediyor (örn. Rusya'da Mikhail Khodorkovsky, İran'da Shirin Ebadi ve Akbar Ganji, Libya'da Abdelnasser al-Rabbasi, Mısır'da Ayman Nour, Kazakistan'da Yusuf Jumaev, Çin'de Liu Xiaobo ve Gao Zhisheng, Burma'da Aung San Suu Kyi, Zimbabve'de Arnold Tsunga, Kongo'da Golden Misabiko, Küba'da Yoani Sánchez ve Vietnam'da Le Cong Dinh). Fransız araştırmacı Serge Moscovici, azınlık ve çoğunluk etkisi arasında, tartışmaya açık kalitatif bir fark bulunduğuna işaret eder: Çoğunlukta olanların insanları uyum göstermeye zorlamak için güçleri vardır (ve sonrasında insanlar tavırlarını uyumlu davranışla aynı çizgide olacak şekilde değiştirdikçe dönüşüm gerçekleşebilir), fakat azınlıkların uyuma karşı çıkmaya güçleri olmadığı gibi, dönüşümün doğruluğuna güvenmek zorundadırlar (Moscovici, Mucci-Faina & Maas, 1994).

Sadakat

Allah'a sadakat için Peygamber'e sadık olmalıyız;
 Peygamber'e sadakat için de İmam Ali'ye;
 İmam Ali'ye sadakat için ruhani liderlere,
 Bilhassa İmam Humeyni'ye sadakat göstermeliyiz.
 Ve İmam Humeyni'ye sadakat için onun haleflerine de sadık olmak zorundayız.
 Yüce Ayetullah Hamaney, İslam Devrimi'nin lideridir.
 (Ayetullah Azari-Qomi, Abrahamian, 1993, s. 132'den alıntıdır)

İran, Suudi Arabistan ya da diğer dine dayalı diktatörlüklere ilişkin vakalarda ortaya konduğu gibi, din, mutlak sadakat için güçlü bir meşruiyet sağlayabilir. İran'ın ve benzeri diğer ülkelerin içinde bulunduğu duruma Batı'nın gözüyle bakan birisi şunu sorabilir: Acaba İran halkının dinsel otorite figürlerine sadakat göstermekle ilgili bir sorunu mu var? Neden dine körü körüne sadakat geleneğinin zincirlerini kıramıyorlar? Fakat birtakım nedenlerden dolayı bu sahada kesin yargılara varmaya çalışan birisinin yaş tahtaya basmaması gerek. Birincisi, dinsel meşruiyete dayalı bir temel olmadan da mutlak sadakat sağlanabileceği, Kuzey Kore gibi diktatörlüklerde açıkça görülüyor. İkincisi, çağımızın en büyük diktatörlüklerinde mutlak sadakat dinsel temelden ziyade, sırasıyla Hitler'in ve Stalin'in liderliğindeki Nazi ve komünist ideolojiler temelinde gerçekleştirilmiştir. Üçüncü olarak, çeşitli araştırmalardan elde edilen somut kanıtlar, kültürüne, dini-ne, cinsiyetine ve diğer grup özelliklerine bakmaksızın insanların belirli koşullar altındayken, otorite figürlerine sonu yıkım bile olsa körü körüne sadakat gösterdiklerini iddia ediyor. Dolayısıyla asıl mesele, burada bahsedildiği şekliyle, sadakate yol açan koşulların incelenmesidir.

Elbette etkin grup işleyişi açısından belirli düzeyde ve şekilde sadakate ihtiyaç var. Mesela bir trafik kazası meydana geldiğinde ve polis, araç trafiğini alternatif bir yola yönlendirdiğinde, eğer sürücüler polise karşı gelmeye karar verirlerse ortaya çıkan durum tek kelimeyle kargaşa olacaktır. Bu yüzden, toplumun sorunsuz işleyişini temin etmek için gereken sadakati, başkalarına zarar veren yıkıcı sadakatten ayırmak gerekir. Dolayısıyla bu bölümdeki tartışmada üzerinde durduğum asıl konu, muazzam yanlışlarla sonuçlanan sadakattir (Kelman & Hamilton, 1989) ki İkinci Dünya Savaşı sırasında yaşanmış olan Yahudi soykırımının yanı sıra, yine aynı dönemde körü körüne sadakatten kaynaklanan diğer vahim olaylar bu durumun klasik örnekleridir.

MILGRAM DENEYLERİ

Doğrusu Stanley Milgram'ı (1933-1984), sadakati konu alan gelmiş geçmiş tüm psikolojik araştırmaların en önemlisini tasarlamaya ve yürütmeye iten şey, İkinci Dünya Savaşı sırasındaki sadakat bilmeceydi (kitabın 1. Bölüm'ünde tartışıldı). Milgram (1974) sadakatin ana özelliklerinin riayetten farklı olduklarını tespit etti. Birincisi, sadakat eşit olmayan statülerdeki bireylerin (örn. askerler ve komutanları) davranışını düzenlerken, riayet, eşit statülerdeki bireylerin (örn. bir bölükteki erler) davranışını düzenler. İkincisi, sadakat emirlere harfiyen uymayı içerirken, riayet aynı davranış taklit etme yoluyla tekrarlamaktır. Emir veren komutanın aynı emirlere uyma mecburiyeti yoktur; askerlerine “kanları, canları pahasına saldırmayı” emreden bir komutanın aynı saldırıya katılarak kendini feda etmesi gerekmez. Fakat sadakatin aksine riayetle, davranışta aynılık vardır. Üçüncüsü, otoriteye sadakat açıkça gösterilir: Lider “saldırı” emri verir ve askerler kendilerinden ne yapmaları istendiğini açıkça bilirler. Riayet ise çoğunlukla imaları içerir: Kurnazca hazırlanmış imalardan etkilenen insanlar kendi davranışlarını değiştirerek farkına varmadan sürüye uyum sağlarlar. Son olarak sadakat istemsizdir: Asker komutanın emirlerine uymak zorundadır. Riayet ise istemlidir, öyle ki riayet eden insanlar en azından bir dereceye kadar kendi istedikleri gibi davrandıklarına inanırlar. Örneğin, yeni bir moda akımının takipçileri, kendilerine dayatıldığı için değil de kendileri istedikleri için böyle davrandıklarını hissederler.

Sadakatin bu belirgin özelliklerini akılda tutarak, Milgram, Yale Üniversitesi'nde gerçekleştirdiği, otoriteye sadakat konulu ünlü çalışmalarını tasarladı. 20 ila 50 yaşları arasındaki gönüllülerin, görünürde öğrenmenin psikolojisi üzerine olan çalışmalara katılmaları için ilan verdi. Çok geniş bir insan yelpazesinden gelen katılımcılar, kişisel özellikleri bakımından normal kabul edilen sınırlar içerisinde olduklarını doğrulayan testlerin ardından seçilmişlerdi. Öğrenmeyle ilgili birçok durumda olduğu gibi, bunda da bir öğretmen ve bir öğrenci vardı. Katılımcılar çiftler halinde çalıştılar ve kimin öğrenci kimin öğretmen olacağına kura çeki-

lerek karar verildi. Uygulamada, durum Milgram'ın iş birlikçisine göre düzenlenmişti, 47 yaşındaki muhasebeci rolüne bürünen bir aktör daima öğrenci olacaktı. Yeni başvuran katılımcılar ise çektikleri kura sonucu hep öğretmen oldular.

Öğretmenin görevi öğrenciye bir dizi iş ilişkilerini öğretmekti. Öğrenci bir hata yaptığı zaman öğretmenin görevi, yan yana dizilmiş 30 düğmeden oluşan bir şok üretici kullanarak ceza vermektir. Düğmeler 15 volttan 450 volta kadar 15'er voltluk artışlarla düzenli olarak işaretlenmişti. Ek olarak, düğmeler dörderli gruplar halinde *hafif şoktan*, *orta şoka* ve *tehlikeye ve ayrıca ağır şoktan XXX'e* kadar etiketlenmişti. Öğrenci hafif şokun neye benzediğini anlasın diye öğretmen 45 voltluk bir şok vermektedir. Sonra öğrenci sandalyeye oturuyor ve öğrenme görevi başlıyordu. Bu öğrenme durumundaki otorite figürü ise beyaz laboratuvar önlüğü giyen bir araştırmacıydı; kendisi, öğrencinin her hatasında öğretmene, ceza düzeyini 15 volt artırması talimatını vermektedir.

Bu deneyi gerçekleştirmeden önce Milgram, yaklaşık 40 tane psikiyatristten oluşan bir gruba yöntemleri tarif etti ve böyle bir durumda başkalarının zarar görmesine Amerikan halkının yüzde kaçının ses etmeden boyun eğeceğini tahmin etmelerini istedi. Bu uzmanlar sadece %1'lik bir grubun en yüksek seviyeye kadar şok uygulamayı sürdüreceğini ve çoğu insanın 150 volttan önce işleme son vereceğini öngörmüşlerdi. Jüri, ayrıca normal katılımcıların başkalarına zarar vermekten kaçınacaklarını da öngörmüştü (şüphesiz gerçek deneyde, öğrenci, deneyi yürüten araştırmacının iş ortağıydı ve öğrenciye gerçekten elektrik şoku verilmiyordu; sanki elektrik şoku verilmiş gibi davranıyordu, hepsi bu). Dolayısıyla, hem uzmanlar hem de jüri, Milgram'ın deneysel durumunun, masumlara şiddet uygulanmasını isteyen otoriteye sadakatle sonuçlanmayacağını öngörmüşlerdi (tabi yanılmışlardı).

Şok Eden Sonuçlar

Milgram'ın sadakat deneylerinin sonuçları büyük bir şoktu: Normal, sağlıklı katılımcıların çoğunluğu (%65) en yüksek düzeye ulaşıncaya kadar şok uygulamaya devam ettiler. Öğrenci, kalbin-

de sorun olduğunu ve serbest kalmak istediğini çılglık çılgılığa haykırdığında bile, çoğu öğretmen, otorite figürü olan araştırmacının talimatlarına uymuş ve şok düzeylerini artırmaya devam etmişlerdi. Bu sonuçlar kelimenin tam manasıyla beklenmiyordu. Dahası, Milgram sadakat çalışması kadın katılımcılarla tekrarlandığı zaman, sonuçlar aynı şekilde tekrar etti. Fakat bu durum sadece Amerikalılara özgü bir motif olabilir mi? Hayır: Deney Avustralya (Kilham & Mann, 1974), Doğu Afrika (Munroe, Munroe & Whiting, 1981), İtalya (Ancona & Pareyson, 1968), Ürdün (Shanab & Yahya, 1977), Almanya (Mantell, 1971) ve Hollanda (Meeus & Raaijmakers, 1986) gibi ülkelerde tekrar edildiğinde ortaya çıkan sonuçlar %40'dan %90'a kadar değişen düzeylerde; sadakat ortaya koydu ki bazı kültürlerden gelen katılımcılar Amerikalılardan daha fazla sadakat göstermişlerdi. Milgram deneyinin yakın zamanda gerçekleştirilen kısmi tekrarı, Amerikalılar arasında sadakat düzeyinin yalnızca biraz düştüğünü gösterdi (Burger, 2009; yeni etik kurallar Milgram'ın yöntemlerinin tam olarak tekrar edilmesine izin vermediğinden ancak kısmi bir tekrar yapılabildiği).

Milgram'ın çalışmaları, şok uygulanırken öğretmenin öğrenciye fiziksel olarak yakın olması, otorite figürünün öğretmenden (yeni başvuran katılımcıdan) farklı bir odada bulunması ve telefonla konuşması gibi sadakatin azalmasına neden olabilen yollara ilişkin bir fikir de vermişti. Aynı şekilde, şok uygulamasına karşı çıkan ikinci bir öğretmenin (gerçekte araştırmacının iş birlikçisidir) ortamda bulunması halinde bile sadakat azalmaktadır. Bu kitabın ana konusu çerçevesinde en önemli nokta, ortamda uyumsuzluk içinde olan iki otorite figürü bulunduğu zaman, sadakatin önemli ölçüde azaldığıdır. Otoritede ya da hükmeden grup içerisinde dayanışmanın kilit rolünün altını çizen bu son nokta, yaşamsal öneme sahiptir.

Kurumlar ve Üst-Ast İlişkileri

Riayet ve sadakat çoğunlukla kurumsal ortamlarda meydana gelir ve toplumun her kesiminde kurumsal kontrol oluşturmak ve yay-

gınlaştırmak için diktatörlüklerde kullanılan taktikler arasında yer alır. Sovyetler Birliği'nde Komünist Parti ve Almanya'da Nazi Partisi gibi siyasi partiler aracılığıyla yapılan şekli, söz konusu kontrol sürecinin en açık örneğidir, ancak camilerden örülü bir şebekenin, riayeti ve sadakati güçlendirmek için kullanıldığı İran'da olduğu gibi, dinsel kurumlar da bu amaçla kullanılmışlardır. Davranış değişikliğine yol açan kurumların gücüne ilişkin en güçlü kanıtlardan birisi, Zimbardo'nun (1972, 2008) tutukluluk simülasyonu çalışmasıdır.

İnsanlar, katılımcıları zarar verici davranışlara iten gücü hafife aldıklarından, Zimbardo'nun (1972, 2008) çalışmasında elde edilen sonuçlar birçok açıdan Milgram'ın (1974) sadakat çalışmasında elde edilenler kadar şaşırtıcı ve, ne ümdük ne bulduk dedirten nitelikteydi (Zimbardo'nun çalışması üzerine farklı bir yorum için bkz. Reicher & Haslam, 2006). Zimbardo'nun çalışma ortamı, Standford Üniversitesi'nde yer alan sahte bir hapishaneydi. Deneye katılımcı bulmak için verilen gazete ilanında 15\$ günlük ücret alacakları ve deneyin 2 hafta süreceği duyurulmuştu. Zimbardo, kişilik özellikleri açısından "normal" olduklarına hükmedilen 24 kişiyi seçti ve kimin mahkum kimin gardiyan olacağı rastgele belirlendi. Mahkum rolünü oynayacak olanlar, Palo Alto Polis Karakolu'na götürülerek burada sahte bir hücreye hapsedildiler. Hem mahkumlar hem de gardiyanlar üniformalıydılar, ayrıca gardiyanlara cop ve düdük de verilmişti. Gardiyanlara düzeni korumaları yönünde talimat verildikten sonra deney başladı.

Gardiyanların mahkumlara aşırı derecede kötü davranmaları üzerine, çalışmaya 6. gün son verilmiş olması şaşırtıcı bir sonuçtu. Mahkumlar kendilerine uygulanan aşağılayıcı muameleye boyun eğmek zorunda kalırken, gardiyanlar bazı mahkumların çözülmesine neden olacak kadar sadistçe davranışlar geliştirmişlerdir. Zimbardo'nun (2008) Standford mahkumiyet çalışmasında elde ettiği sonuçlar, daha sonra, Irak'ta Ebu Garip Hapishanesi'nde Iraklı mahkumlara Amerikalı gardiyanlar tarafından uygulanan kötü muameleyi yorumlarken kendisine çok yardımcı olmuştu:

Standford Hapishane Deneyi'nden çıkardığımız en basit ders, durumların önemli olduğudur. Bireylerin, grupların ve ulusal liderlerin davranışları ve zihinsel işleyişleri üzerinde sosyal durumların çok derin etkileri olabilir. Sosyal durumların üzerimizdeki etkisi o denli güçlü olabilir ki, bizleri aklımıza dahi gelmeyen, asla yapmam dediğimiz şekilde davranışlara itebilir. (s. 211-212)

Psikolojide riayet ve sadakat üzerine yürütülmüş olan araştırmalar, grup kurallarının temellerinin nasıl atıldığını, keyfekeder grup kurallarının grup üyeleri arasında riayeti nasıl etkilediğini ve belirli koşullar altında normal bireylerin bile başkalarına nasıl ağır zararlar verebildiklerini kanıtlar. Fakat, Sherif, Asch, Milgram, Zimbardo ve diğerlerinin riayet ve sadakat üzerine yenilikler katarak gerçekleştirdikleri göz alıcı çalışmaların, diktatörlüklerde riayetin ve sadakatin uygulamada nasıl sağlandığına ilişkin ayrıntılı değerlendirmelerle desteklenmesi gerekiyor.

DİKTATÖRLÜKLERDE RİAYET VE SADAKAT

Toplumda, azami riayet ve sadakat sağlayan koşulları yaratmak için diktatörler kaba güç kullanırlar. Tyler'ın (2012) grup değeri modeliyle üzerine basa basa açıkladığı gibi, diktatörlüklerde halk sesini çıkaramadığından, rejime bağlılık ancak güç kullanılarak sağlanır. Riayet etmeye ve boyun eğmeye karşı gelenlere yanıt olarak, diktatörlüklerde muhalefeti ezmek amacıyla kaba güç kullanılması adettendir. Özellikle, diktatörlerin "asileri" toplumdan yalıtma ve toplumun genelinin riayet etmesi ve boyun eğmesi için tecrit etmeyi ve susturmayı kullanırken başvurdukları yöntemlerden bazıları aşağıda sıralanmıştır. İran tipi diktatörlükte söz konusu tecrit, rejimin koyduğu kurallara azami riayeti sağlamak ve muhaliflerin olanaklarını, deyim yerindeyse dibe vurdurmak için tasarlanmış stratejilerle güçlendirilmiştir. Bu stratejiye ilişkin dört temel adım aşağıdaki başlıklarda enine boyuna açıklanmaktadır.

Kamusal Alanda Azami Kontrol

Basij, *Gasht*, Cumhuriyet Muhafızları ve diğer resmi ya da gayri resmi güvenlik güçleri yoluyla ki, bunlar az ya da çok merkezin kontrolü altındadır, kamusal alan İslam karşıtı eylemlere karşı “korunmaktadır”. Bu güvenlik ağı güya toplumu ahlaksızlığa karşı korumak için örülmüştür; ancak İran tipi diktatörlük ortamında ahlak şemsiyesi altında çok geniş bir yelpazeye yayılan davranışlar ortaya çıkar. Güvenlik güçlerinin üzerinde en fazla durdukları konular, toplumda kendini ahlaksızca ifşa etme ve cinsiyetler arası ilişilerdir: Ahlak polisininin birinci hedefi olan kadınlar, mesela mak-yaj yapmışlarsa ya da türbanlarının altından saçları görünüyorsa tutuklanabilirler. Bununla birlikte, uygunsuz giyinmiş olan veya bir kadının çok yakınında duran, ona dokunan, hatta bir kadına uygunsuz bakışlar atan bir erkek de birden hedef haline gelebilir.

Bir erkek, saç ve sakalı kural dışı bir tarzda olduğu zaman da hedef haline gelebilir. 2010'da Ahmedinejad hükümeti erkekler için uygun olan ve uygun olmayan saç modellerini kamuya duyurdu. Uygun olan ve uygun olmayan ifadelerinin kişiden kişiye değiştiğini düşünürsek, ahlaka uygun ve ahlaka aykırı arasındaki sınır daima belirsizliğini koruyan sisli bir alan olarak kalmayı sürdürecektir. Bu belirsizlik nedeniyle sıradan insanlar arasındaki güvenlik endişesi de belirsizliğini korumayı sürdürecektir. Ancak bu belirsizlik tam da diktatörün istediği şeydir. Erkek ahbablarımdan birisi dış görünüşünü İslami tarza göre düzenleyerek bu belirsizliği kırmayı denemişti. Cumhuriyet Muhafızları evini bastuklarında, sakalını traş etmesini istemişler: Dediklerine göre radikal bir İslamcı gibi görünmesini istemiyorlarmış.

Muhelif Seslerin Hızla Belirlenmesi, Tecrit Edilmesi ve Yok Edilmesi

Geleneksel ve modern diktatörlükler arasındaki başlıca fark, işkenceyi kullanma şekillerinde görülmektedir. Rejali'nin (1994, 2007) de işaret ettiği gibi, geleneksel diktatörlükte işkence, halkın gözü önünde ve bir ayın havasında gerçekleştirilirken adeta törenleşir. İzlemeye gelen kalabalıklar sanki bir mucizeye, olağa-

nüstü bir şeye tanık olmuş gibi hayretler içerisinde; bedenler acı çekerken, hatta paramparça edilirken tezahürat yapar, alkış tutarlar. Modern diktatörlüklerde ise işkence gizlice ve halkın gözünden uzakta gerçekleşir. 21. yüzyılda İran'da işkence belki eskiye kıyasla daha fazla uygulanan bir yöntem, fakat gözden uzakta, Evin'in (Tahran) ve başka zindanların kapalı kapıları arkasında meydana geldiğinden kimse olanı biteni görmüyor. Benzer şekilde, geleneksel diktatörlükler, aslında aldatmacadan öteye geçmeyen bir halk desteğinin arkasına saklanmaya ihtiyaç duymamışlardır; en basit anlatımla ellerindeki kırıyıcı gücü kullanmış ve güçten aldıkları meşruiyetle hükmetmişlerdir. Geleneksel diktatörlüklere karşı sergilenen muhalefet, gizlemeye ihtiyaç duymadan açıkça bastırılabilir. Oysa modern diktatörlüklerde muhalif güçler gizlice, karda iz bırakmadan sindirilirler.

1980'lerin başında, İran'daki diktatörlükte bir tanıdığının başına gelenler, muhalefeti ezmek için başvuru yöntemlerinin tipik bir örneğidir. Bir anda ortadan kayboldu ve tıpkı diğer kayıplarda olduğu gibi insanlar dostumun güvenlik güçlerince tutuklanmış olduğundan şüphelenmişlerdi. Ailesi ve arkadaşları dostumu ararken belli başlı hapisanelere, Cumhuriyet Muhafızı merkezlerine ve akıllarına gelen benzeri her yere gitmişlerdi. Bu sırada karısını telefonla arayan kimliği belirsiz kişiler, kocasının serbest bırakılması için kendisine yardım edebileceklerini söylemişlerdi. Kadıncağz elinde avcunda ne varsa vermeye hazırdı, fakat aynı zamanda parayı gerçekten kocasını özgürlüğüne kavuşturabilecek kişilere verdiğiinden de emin olmak istiyordu. Kadın Ghom kentinde yaşıyordu ki burası halk üzerinde etkisi olan hatiplerin yaşadığı bir kenti; ailenin diğer üyeleri Tahran'a döndüklerinde (ki onlardan birisine de telefon edilmişti) kocasının idam edildiğini ortaya çıkarmışlar; İslam uğruna ödetilmiş bir başka bedel. Adamın bedeninden artık geriye ne kaldıysa toplamak için gittiklerinde mermilerin parasını ödemeleri istenmiş ve cansız beden tören yapılmadan defnedilmiş. Aileye bu idam meselesini fazla kurcalamamaları, aksi halde bedelini fazlasıyla ödeyecekleri tehdidini de savurmuşlar. Velhasıl onlara göre dostum bir devrim düşmanıymış ve bu infaza karşı çıkan her kim olursa olsun onun suç ortağı sayılmış.

Şüphesiz İran'da, benzeri birçok davada olduğu gibi, mahkumun akıbetine dair gerekçeli karar gizliydi ve maktulün neyle suçlandığını ya da onu, kimin neyle veya hangi kanıtı dayanarak suçladığını ailesi asla öğrenemedi. Evin'de hapsedilen mahkumlardan bazıları, hem Şah'ın diktatörlüğünde (Baraheni, 1977), hem de devrim sonrası kurulan diktatörlük sırasında (örn. Ghahramani, 2009) burada neler olup bittiğini anlatacak kadar yaşadılar. Diktatörlük zindanlarından ve çalışma kamplarından kurtularak hayatta kalanların öyküleri, bazen yaşamak için şansa, hilekârlığa, zorlukları yenme gücüne ve kaderin cilvelerine nasıl ihtiyacımız olabileceğini anlatır. Mesela, İran'da Evin'e hapsedilen bir kadın, çareyi sorgu yargıcıyla evlenmekte bulmuş (Nemat, 2008); bir sürelğine evli olma stratejisi işe yaramış.

Toplumsal ve Aileye Yönelik Programlar ve Diktatörlüklerde Kadının Rolü

Diktatörlüklerde, toplumsal ve aileye yönelik programlarda yer almaları amacıyla, insanları gıklarını çıkarmadan riayet etmeye ve boyun eğmeye zorlamada, ister gerçekten uygulansın isterse sadece bir tehdit aracı olarak kullanılsın, katıksız şiddetin rolünü abartmamak mümkün değildir. Konuyu idareciler açısından ele aldığımızda, kadının rolünün şekillendirilmesi, bu ilginin kesinlikle merkezinde yer alır; birçok diktatörlükte sıradan insanın günlük yaşamına derinlemesine girmenin yolu, kadının rolünü şekillendirmekten geçer. Mussolini İtalyası gibi nispeten etkisiz diktatörlüklerde bile, özellikle alt sınıfı hedef alan, boş zamanları değerlendirme yollarını kontrol etmeye yönelik ciddi programlar tasarlanmıştır (de Grazia, 1981). Faşist İtalya'da, üzerinde mutabakata varılmış bir kültür yaratmak için, spordan dansa, tiyatrodan yerel sosyal kulüplere varıncaya kadar hemen her çeşit etkinliğe el atılmıştır.

Kadınların rollerine, giderek daha fazla dikkat edilmesiyle birlikte, kadına düşen görevleri idealler çerçevesinde şekillendirme çabaları çoğu diktatörlüğün ortak paydasıdır. Neredeyse tüm diktatörlüklerde eş ve anne olarak kadının geleneksel rol-

lerine öncelik verilir ki, doğurgan kadın ideali baş tacıdır. Dolayısıyla, bir deri bir kemik kalmış, nevrotik, dalgın, işkolik ve kısır kadın imgesini açığa vuran feminist kadın karikatürlerine diktatörlüklerde sık sık rastlanır (de Grazia, 1992). Bu imge, Hitler Almanyası'ndaki ideal Nazi kadınının, Mussolini İtalyası'ndaki faşist kadının, Stalin Rusyası'ndaki komünist kadının, İran'daki İslami kadının ve diğer diktatörlüklerdeki ideal kadınların etine dolgun, sıcak kanlı ve doğurgan karikatürüyle taban tabana zıttır. Adeta bir kuluçka makinesi gibi çok doğum yapan kadınlara olan ihtiyaç, diktatörlüklerde tekrar tekrar karşımıza çıkar. Mesela İran'da liderler, bu ihtiyacın propagandasını üzerine basa basa yapmışlardır.

En önemlisi, diktatörlüklerde kadınlık ideali, kendini başkaları için, özellikle ulus için feda etme vurgusu merkezinde şekillendirilmiştir. 1979'da İran'da Humeyni, iktidarı ele geçirdikten hemen sonra, çoğu fakir binlerce kadının, evlilik yüzüklerinden altın bileziklere varıncaya kadar ellerinde avuçlarında ne varsa, ortalıkta görünmeyen İmam'ın vekillerine vermek üzere sıraya girdiklerine şahit oldum. Tüm diktatörlüklerde kadınlar kendilerini bu şekilde feda etmeye cesaretlendirilmişlerdir.

Rastgele Terör

Elbette diktatörlüklerde hakim olan kurallara riayet etmeyi reddedenler çıkacaktır. Bu gibi durumlarda asileri yola getirmek için kaba güç kullanılmaktadır. Üstelik kaba gücün illa ki bu kural tanımazları hedef almasına da lüzum yoktur. Diktatörlüklerde, idarecilerin gerçek muhalifleri ele geçiremedikleri durumlarda, toplumun geneli, isyanı bastırma girişimlerinin hedefi haline gelir. Örnek vermek gerekirse, Mussolini'nin diktatörlüğü döneminde (ki bu sıralarda Mussolini tam anlamıyla Hitler'in kuklasıydı), Alman askerlerine saldıran partizanlara misilleme olarak, 24 Mart 1944'te tam 335 sivil İtalyan kurşuna dizilmiş ve cesetleri Ardeatine mağaralarında öylece bırakılmıştı (Bosworth, 2006). Öldürülenler arasında İtalyan toplumunun her sınıfından insanlar vardı:

...işçiler ve zanaatkârlar, diplomatlar ve şoförler, avukatlar ve antrenörler, özel kalem müdürleri ve esnaflar, doktorlar ve makinistler, profesörler ve öğrenciler, müzisyenler ve dükkân sahipleri, generaller, garsonlar, bankacılar, sanayiciler, ayakkabıcılar, eczacılar, denizciler, çiftçiler, kasaplar, toprak ağaları, postacılar, erkek çocuklar, Yahudiler ve bir katolik rahibi (Bosworth, 2006, s. 499).

Bu olay Mussolini İtalyası'nda, halkın yüreğine ölüm korkusu düşürmek ve tüm muhalefeti susturmak amacıyla gerçekleştirilmiş olan sayısız katliamdan sadece bir tanesiydi.

Diktatörlüklerde durumu kontrol etmek için kullanılan stratejinin kritik özelliklerinden biri, herkesin her an ve her yerde kurban olabileceği duygusunu yaratan rastgeleliktir. Stalin Rusyası'nda terör kampanyasının zirveye çıktığı sıralarda, "özellikle başlıca büyük şehirlerin aydın çevresinden ve Parti'den olmak üzere, 1937-38 yılları arasında o kadar çok insan ortadan kaybolmuştu ki, artık gelişigüzel bir hal alan tutuklamalar sırasında Kara Marialar adı verilen teşkilat, gece caddelerde rastladığı hemen herkesi tuttuğu gibi götürebiliyordu" (Figes, 2007, s. 241).

İran'da ise, demokrasi yanlısı hareketlerin, liberallerin ve kültürel aykırıların toplanma yeri haline gelen başlıca şehir merkezlerinde, sözüm ona ahlak polisi rastgele bir savaş veriyordu. En önemlisi, başlıca şehir merkezleri, genç kadınların kültürel meydan okumalarına sahne oluyordu. Caddelerde kol gezen ahlak polisleri, şüphelendikleri kişilerin üzerine atılarak kurbanlarının yüreğine korku salıyorlardı. Genç bir kadının durup dururken tutuklanması, bir kamyonete karga tulumba bindirilip kimsenin bilmediği bir yere götürülüp şiddete maruz kalması sadece an meselesiydi. Ailelerin ve arkadaşların kayıp yakınlarını çıldırmış gibi aramaktan başka, ellerinden bir şey gelmiyordu. Şiddetin rastgeleliği, toplumun genelinde aralıksız bir huzursuzluk ve şehirlerde halka açık alanlarda sürekli savunmada kalmak demektir.

NİHAİ YORUM

Psikologların enine boyuna araştırdıkları riayet ve sadakat, tüm toplumlarda gerçekleşir; fakat diktatörlüklerde buraya özgü bir nitelik kazanırlar. Riayet ve sadakat, özellikle diktatörlüklerde, iktidardaki elit arasında titizlikle güçlendirilmiştir. İktidar koltuğunda oturanlar arasındaki bu kaynaşma, gücü elinde tutan elitin toplumun geri kalanı üzerinde iradesini kullanmasına olanak tanır ve bunu yaparken başvurulan politikalar belirli düzeyde rastgelelik içerir. Diktatörlüklerde kol gezen korku, kimin ne zaman kurban olacağının belli olmamasıyla tırmandırılır. Rejim tarafından körüklenen dedikodular kulaktan kulağa fısıldanır; isyana yeltenenleri nasıl korkunç bir intikamın beklediğini fısıldar bu dedikodular. Bu durumun bir sonucu olarak, sisteme gelen son derece önemli geri bildirimler azaldıkça azalır ve giderek daha yozlaşmış ve verimsizleşmiş bir hal alır. Diktatörlüklerde riayeti ve sadakati sağlamak için kullanılan çeşitli zorlayıcı teknikleri 7. Bölüm'de daha derinlemesine araştırıyorum.

İŞKENCEDEN AKIL TUTULMASINA: DİKTATÖRLÜKLERDE BASKI ŞEKİLLERİ

Toplumun izlenmesi, sorulara yanıt almak için işkence yöntemlerini açıkça ve geliştirerek kullanan, acı çektirmeyi baskı yöntemi olarak benimseyen kurumların önünü açtığı gibi, toplumun izlenmesi demokrasilerde o kadar üst seviyelere çıkar ki, modern demokrasilerde insan haklarının gözetilmesi ana değerlerden biri olduğu halde, aynı demokrasilerde işkencenin gözlerden uzak, örtülü işkence olarak gerçekleşmesi de söz konusudur.

-*Rejali (2007, s. 559)*

Harold Pinter'ın (1998) *Yeni Dünya Düzeni*¹ (ilk kez 1991'de sahnelendi) isimli oyununda, sandelyede oturan gözleri bağlı bir adamın çevresinde dolaşan iki işkenceci birbirleriyle konuşmaktadır. İşkenceciler, kontrollü belirsizlik olarak adlandırdığımız bir ruh hali yaratmışlardır: Gözleri bağlı adam kelimenin tam anla-

¹ÇN: The New World Order.

mıyla güçsüzdür, bu adamların kendisine ve karısına ne yapacaklarını düşünmekten başka bir şey gelmez elinden; görünen odur ki bu adamların yapabilecekleri şeylerin bir sınırı da yoktur. İşkencecilerden biri kendisini öyle saf, öyle arınmış hissetmektedir ki, hıçkırıklara boğulurken aynı zamanda diğeriyle tokalaşır. Birbirlerinin gözlerine bakarlar, bu bakışlarla birbirlerini kutlamaktadırlar; her ne yapmış olurlarsa olsunlar, her şey katıksız, kirlenmemiş demokrasi için yapılmıştır.

Pinter, işkencenin işleyişine ilişkin vazgeçilmez bir unsurun altını çizer: Neler olabileceğine dair belirsizlik. 6. Bölüm'de tartışılan bu belirsizlik, demokrasilerde kapalı kapılar arkasında, işkence odalarında cereyan ederken, diktatörlüklerde toplumun tamamı nerede, nasıl, ne zaman gibi topyekün bir belirsizlikle kuşatılmışlardır; yetkili birilerinin sıradan insanı apar topar götürüp kaybetmesi işten bile değildir.

Bu bölümün başında kendisinden bir alıntı yaptığım Rejali (2007), iz bırakan ve iz bırakmayan -temiz- işkence arasında çok yararlı bir ayırım yapmıştır. Kapsamlı çalışmasında şunu öne sürer; eğer toplum izleniyorsa, iz bırakan işkenceden temiz işkenceye doğru bir kaymaya yönelim mümkündür. Gerek Uluslararası İnsan Hakları Örgütü, gerekse diğer insan hakları örgütlerinin yakın takibinden dolayı, 21. yüzyılın en büyük diktatörlükleri olan Çin ve Rusya, iz bırakmayan temiz işkenceye doğru kayarken, toplumsal uyuşmazlıklara karşı daha fazla hoşgörü gösteriyorlar. Fakat daha küçük çaplı birçok diktatörlükte, bir şiddet aracı olarak işkence daha açık, hatta halkın gözü önünde gerçekleştirilmeye devam ediyor. Bununla birlikte, söz konusu küçük diktatörlüklerde işkencenin, mesela Birleşik Devletler gibi, *stratejik olarak açık demokrasiler* diye tanımladığım devletler yararına kullanılabilirdiği de mutlaka aklın bir köşesinde tutulmalıdır. Mesela, Birleşik Devletler ve diğer bazı ülkeler tarafından Mısır'a gönderilen terör şüphelilerinin, Mısır'ın karanlık zindanlarındaki tutuklulukları sırasında işkenceden paylarına düşeni aldıklarına şüphe yok (Human Rights Watch, 2005, tarafından bildirildiği üzere). Bir kere daha hatırlatma ihtiyacı duyuyorum ki; herhangi bir toplumu sadece

diktatörlük ya da sadece demokrasi olarak sınıflandırmak mümkün olmadığı gibi, toplumların demokrasi-diktatörlük sarkacı üzerinde bir o yana bir bu yana gidip geldiklerini unutmamak gerekir. Bazı durumlarda, sarkacın demokrasi ucuna daha yakın olan bir toplum, bir de bakarsınız ki diktatörlüğe doğru kaymış.

Bu bölümde, diktatörlüklerde kontrol sağlamak için kullanılan çeşitli baskı yöntemlerini masaya yatırıyorum. Psikolojik süreçleri içeren baskı yöntemlerine burada özellikle odaklanıyorum. Çoğu zaman en güçlü baskı yöntemleri, sanılanın aksine fiziksel güç-şiddet- değil, aslında önemsiz gibi görünen tehditlerden oluşur. Elbette bu önemsiz gibi görünen tehditlerin arkasında, işkenceye, suikastlere, kaçırmalara, tecavüze ve sakat bırakmaya ilişkin nice olaylar vardır. İran, Kuzey Kore, Rusya, Çin, Suriye ve benzeri diktatörlüklerde halkın maruz kaldığı gözdağı, tehlikenin gerçekten var olduğunu örnekleriyle kanıtlayan gerçek olaylarla düzenli olarak güçlendirilir.

Diktatörlüklerde Yüce Diktatör'ün -ya da Ruhani Lider'in- yetkililerin elinde nasıl bir silaha dönüştüğünü inceleyerek işe başlayalım: Yüce Diktatör aleyhindeki her söz ya da hareket bir kabahatten öte adeta bir günahıdır ve bu yüce şahıs *küçük diktatörler* tarafından hem eleştirilere karşı bir kalkan, hem de riayetsizliği ve sadakatsizliği ezmek için bir çekiç olarak kullanılır. Fakat genelde diktatörler, sevildiklerini düşünerek hükmetmeyi tercih ederler ve protestoculara karşı açıkça şiddet eylemlerine girmekten çoğunlukla kaçınırlar. Bu aldatıcı maske, Suriye'de, İran'da ve 2009'dan beri Rusya'da meydana geldiği gibi, protestocular caddelere taşkırlarında ve şiddet alenileştiğinde düşüverir. Ardından, diktatörlüklerde halkın mutlu ve liderliğin sıkıca kenetlenmiş olduğunu gösteren sosyal gerçekliğin nasıl inşa edildiğini tartışıyorum: Ne demiştik, iktidarın zirvesinde çıbanbaşına göz yumulmaz. Diktatörlüklerde kullanılan önemli bir baskı taktiği olan akıl tutulmasını tartışmayı ise en sona bıraktım. Akıl tutulmasına, Yüce Diktatör'e ve rejime karşı bağlılığı yansıtan, halkın tekrar tekrar katılmaya zorlandığı gösteriler yol açar.

YÜCE DİKTATÖRÜN BASKIDAKİ ROLÜ

Stalin karşıtı bir fıkra anlatmak cezasız kalmazdı, ne de olsa Stalin ideolojinin sembolik temeliydi. O yıllarda Stalin'le dalga geçmek kaçınılmaz ölüm demekti. Brejnev'in iktidarı dönemindeyse, Brejnev karşıtı bir espri yapmak, birinin kulağına gitse bile artık çok fazla sorun yaratmıyordu. İnsanlar 1 Mayıs gösterilerinde kalabalıklar halinde yürüdükçe, rejime ve dış dünyaya karşı gövde gösterileriyle ne kadar güçlü olduklarını gösterdikçe, rejim tatmin oluyordu. (Plamper, 2009, s. 71)

Diktatörlükler güce dayanan baskıcı rejimlerdir, ancak itaatsizliğe ve dikbaşlılığa nereye kadar müsamaha gösterecekleri ise keyfekederdir ve çoğunlukla değişkenlik gösterir. Plamper'in (2009) hemen yukarıdaki alıntısında açıkça ifade edildiği gibi, diktatörlüğün hakim olduğu aynı toplum içinde bile, direnişin nereye kadar hoşgörülebileceği zamanla büyük bir değişime uğrayabilir. Yani, bir toplumun diktatörlük-demokrasi sarkacındaki yeri zamanla değişir. Stalin'in hükmettiği Sovyetler Birliği devrinde, lidere karşı sergilenen en küçük itaatsizlik bile en ağır şekilde, hatta bazen idamla cezalandırılırdı. Burada sözü edilen sıfır hoşgörü politikası İran'da ve Kuzey Kore'de hâlâ geçerlidir ki, Yüce Diktatör'e karşı saygısızlık yapanın vay haline, en ağır şekilde cezalandırılır. Yine de 1970'lerden bu yana Sovyetler Birliği'nde halk arasında liderler hakkındaki şakalar görmezden gelinmiştir.

Bununla birlikte, Yüce Diktatör'e karşı en önemsiz saygısızlığa karşı bazı diktatörlüklerde geçerli olan sıfır hoşgörü politikası, sadece Yüce Diktatör'ün iradesinin bir sonucu değildir. Bu süreçte başka etkenler de belirleyici bir rol oynar. Bunlardan ilk ve en önce söz edilmesi gereken ise, hükmeden elitin diğer üyelerinin, söz konusu sıfır hoşgörü politikasını kendi menfaatleri açısından gerekli gördükleridir; çünkü Yüce Diktatör'ün iradesine mutlak teslimiyet sonucu hükmeden elitin geri kalan üyelerine, kendi mefaatlerini güvenceye almaları ve kendi plan-

larını uygulamaya koyabilmeleri için bol bol hareket alanı kalmaktadır. Hükmeden elitin oluşturduğu gruptakiler kaderlerinin, Yüce Diktatör'ün kaderine sıkıca bağlı olduğunu bilirler, bu nedenle herhangi bir muhalefeti kırmak için gereken kararları alır ve desteği verirler.

Dolayısıyla, en alt kademedeki önemsiz memurlar bile, sırf kendi cepleri de dolsun diye, sıfır hoşgörü politikasını canla başla savunurlar. Örnek vermek gerekirse, İran'da devrimi izleyen dönemde en silik devrimcilerin dahi destek toplamak bahanesiyle halkı para, mücevher ve yükte hafif pahada ağır artık ne varsa vermeye zorladıklarına bizzat şahit oldum; 1980-1988 arasında devam eden Irak savaşında, sözüm ona destek için uygulanan baskı had safhadaydı. Bir keresinde kadının biri "gönül rızasıyla" mücevherlerini vermişti ve kocası yetkililere mücevherlerle ne yapacaklarını sorduğunda aldığı cevap şuydu: "Hepimiz İmam Humeyni'ye iman etmeliyiz.". Bu yanıt üzerine adam gıkını çıkaramadı, aksi halde İmam Humeyni'ye inancının tam olmadığıyla suçlanabilirdi: Bu suçlamanın çok vahim sonuçları olacağını söylememe bilmem gerek var mı? Karısı altın bileziklerini ve yüzüklerini verirken izlemek zorunda kalmıştı; toplanan ganimet büyük ihtimalle alt kademe memurların cebine gidiyor, onları zengin ediyordu. Yüce Diktatör'ün -Ruhani Lider'in- sağladığı koruma altında, en dipteki diktatör bozuntularından hükmeden elitin en güçlü üyelerine kadar rejimin diğer üyeleri, kendi menfaatlerine hizmet eden işlerle özgürce ilgilenebiliyorlardı.

Yüce Diktatör'e İlişkin Betimlemeler

Hükmeden elitlerin oluşturduğu grup, menfaatleri gereği çoğu zaman Yüce Diktatör'ü destekleyen ortak bir stratejinin çevresinde toplanma ve Yüce Diktatör'ü kutsal bir simgeye (kitabın 3. ve 4. Bölümlerinde tartışılmaktadır) dönüştürme eğilimindedirler. Stalin, Pinochet, Esad, Castro ve Humeyni farklı ideolojilere sahip olmalarına rağmen, onlar birer diktatör olarak, hem kutsiyeti olan hem de rejimin değerlerinin propaganda aracı işlevine sahip birer varlığa dönüştürülmüşlerdir.

Kutsal diktatör tüm eleştiri oklarının ve insani değerlendirme aleminin ötesindedir, o erişilmezdir. Diktatörü eleştirmeye cüret her kim olursa olsun, haliyle hemen alaşağı edilir. En basit ifadeyle, giderek bir aziz hatta bir peygamber imgesine dönüşen diktatöre taraftarlarının gösterdiği saygı, bir azize ya da peygambere gösterilen saygıdan aşağı kalmaz. İktidarının temeli olarak doğrudan dini ideolojiyi kullanan Humeyni gibi liderler söz konusu olduğunda, tapınma derecesinde saygı fazlasıyla beklenen bir durum olmasına karşın, Napolyon, Stalin, Hitler ve görünüşte seküler² diğer liderler söz konusu olduğunda bu tapınma/saygı karışımı geçerliliğini muhafaza eder. Yüce Diktatör'ün -ya da Ruhani Lider'in- portreleri, büstleri ya da onu imgeleyen herhangi bir nesne karşısında nutku tutulan, sadece azizlere ve peygamberlere bahşedilmiş olan kutsal, dokunulmaz, insanüstü özellikler karşısında adeta çarpılanlara tekrar tekrar rastlarsınız. Suratlarına baktığınızda, dini motiflerden çok korku filminden çıkmışa benzeyen tipler gördüğünüz Stalin ve Hitler bile portlerinde birer aziz gibi resmedilmişlerdir.

1917'de Rusya'da iktidarı ele geçiren Bolşevikler, Büyük Lider imajını yaratmaya ve yaymaya yönelik bir araç olarak görsel sanatların gelişmesine özellikle gayret ettiler (Bonnell, 1988). Rus Ortodoks Kilisesi'ne bağlı Rus halkının aşına olduğu dinsel resimlerden -ikonalar- ilham almaktan ziyade, devrimci Rus ressamları bu betimlemeye katkıda bulundular ve daha da geliştirdiler:

Doğüstü güçlerin kaynağı, peygamber, mesih ve kurtarıcı Stalin düşüncesi Rus toplumunun dinsel geleneklerinden ödünç alınmıştı...1930'larda Stalin zaman zaman, tıpkı hazreti İsa'nın ikonlarındaki görüntüler gibi, kırmızı bir fonun önünde ve bir kolu havada resmedilmişti. (Overy, 2004, s. 121)

²ÇN: Laik, din ve devlet işlerini birbirinden ayıran.

1930'larda Sovyet propaganda makinesi öyle hız kazanmıştı ki artık "Stalin yaşayan bir tanrı olarak resmediliyor, görsel propagandanın baş rolünü üstlenmiş, hem selefi Lenin'in hem de Bolşevik mitolojisindeki ana unsurlar olan proleteryanın yerini almıştı" (Bonnell, 1997, s. 9). Stalin'in zihinlere yerleştirilen kutsal statüsünü göz önüne aldığınızda, Plamper'in (2009) "Stalin karşıtı bir espri ya da fıkra eğer birinin kulağına giderse asla cezasız kalmazdı" yorumunun önemini daha iyi anlarsınız (s. 71); fakat bunun nedeni sadece Stalin'in ideolojinin sembolik temeli olması değil, ayrıca Stalin'e yakıştırılan insanüstü, kutsal mertebeydi de. Dinin kutsallarından biri haline gelmiş, adeta tanrılaştırılmıştı.

Benzer şekilde Nazi Almanyası'nda da Hitler'in propagandası, dinsel betimleme kullanılarak Alman halkının kurtarıcısı olarak yapılmıştı. "Teoride ve pratikte... Nazizm başlı başına dini bir akım olarak doğmuştu... Nazi hareketi kurtarıcı bir dini politika olarak seferber olmuştu." diyen Chidester (2000) bu durumu derinlemesine kavramışa benziyor ve sözlerine şöyle devam ediyor: "Yeni bir mecra olan sinema vasıtasıyla Nazi propagandası dini imgeleri çarpıcı bir şekilde kullandı (s. 497). Alman Hristiyan hareketi Hitler'e sırt çevirmek yerine, ari ırk, cinsiyet ve askeri milliyetçilik ideallerini gerçekleştirmek uğruna II. Dünya Savaşı'na balıklama daldılar." (s. 500).

Gençleri Yüce Diktatör'e Saygı ve Hayranlık Duymak Üzere Eğitmek

Gençleri Yüce Diktatör'e kutsal bir simge gibi davranmaya sevk eden kurnazca planlanmış, göze çarpmayan, ancak kesintisiz devam eden sosyal uyum süreci aslında çok karışık bir ilişkiler yumağını tanımlar. Gençlerin sosyal uyumuna büyük önem veren Naziler, bu süreçte mesela Kahverengi Gömlekliler gibi örgütleri kullanmanın yanı sıra, ailelere el atarak çocukların Nazi kurallarına göre doğru kabul edilen şekilde yetiştirilmelerini de teşvik ettiler. Bu durum, çocukluğunu Naziler döneminde yaşamış olan insanların otobiyografilerinde açıkça anlatılmaktadır.

1937 yaz mevsiminde, üçüncü doğum gününden kısa bir süre sonra, babam dimdik ayakta durmamı ve sağ kolumu havaya kaldırarak “Heil Hitler” selamı vermemi istemişti. Führer’in resmi önünde ayakta duruyorduk... Başta güldüm ve oyun oynadığımızı düşündüm, fakat babamın çok ciddi olduğunu anlamakta gecikmedim. Sıksa kolumu doğru şekilde öne doğru uzatmam için ısrar etti. Yabancıları, özellikle gamalı haçlı bayrak taşıyanları böyle selamlıyacaktım. (Hunt, 2005, s. 57-58)

Yüce Diktatör’ün (ki bu şahıs devrimden önce Şah’tı ve devrimden sonra Humeyni’ydi) kutsal bir simge haline geldiği sosyal uyum sürecinin aynısına İran’da hem devrimden önce hem de devrimden sonra bizzat şahit oldum. 1970’lerde, çocukların Şah’ın önünde eğilmeleri ve sonra bayraklarını sallamaları için tembihlendiklerine bizzat şahit oldum; laikliği benimsemiş olmasına rağmen o bile dini bir imgeye bürünerek kendisini İran’ın kurtarıcısı olarak takdim etmişti. Onun hükümdarlığı sırasında izin verilen sözüm ona tek partinin adı Diriliş Partisi’ydi. 1980’lerin başında benzeri bir sosyal uyum süreci yine gözlerimin önünde yaşandı; ancak çocuklar bu kez Humeyni’ye itaat etmeye ve boyun eğmeye tembihlenirken, onun huzurunda ilahiler söylemeyi ve sloganlar atmayı öğreniyorlardı.

Erişkinlerin iki kutsal simge, Şah ve Humeyni karşısındaki davranışları çok benzerdi. Her iki durumda da Yüce Diktatör’e derin bir saygı beslenmiş, ayrıca sıradan insanlar onun huzurundayken eğilmek, el etek öpmek ve Büyük Lider’in huzurundan ayrılırken ona asla arkalarını dönmemek ve eğilmeyi sürdürmek şeklinde aşırı tevazu göstermişlerdir. Bu davranışla aynı zamanda çocuklara da örnek teşkil etmişlerdi, öyle ki Yüce Diktatör’ün karşısında kıpırdanan çocuk görmek pek alışılmış bir durum değildi. Gaip imamın temsilcisi olarak Humeyni, insanların arasında dini çağrışımlarla ilerlemiştir. Humeyni’nin erişkin takipçileri onun huzurundayken hıçkıklara boğulmuş ve duygu patlamaları yaşamışlardır.

Devrimden önce ve devrimden sonra Yüce Diktatör’e karşı davranışın devam eden alışkanlıkları, söz konusu devamlılığın köklerinin aslında yüzeyin altında, daha derinlere indiğini gösterir. Mesela,

devrimden sonra evlerdeki dekorasyon ve mobilyalar iyiden iyiye basitleşti, öyle ki politik olarak ıslah edilmiş aileler batı tarzı mobilyalar yerine tekrar İran halıları üzerinde yerde oturmaya başlamışlardı. Dolayısıyla, bazı evlerin görünümü ve atmosferi dramatik olarak değişmişti. Bununla birlikte, davranışları düzenleyen kurallar ve kaideler değişmeden kaldı. Odaların girişten itibaren odanın ortasına kadar gelen bir üst katı (*ballaa*) ve bir de girişin yakınında olan eşiği (*paa-eeen*) vardı. Ev ister batı tarzı mobilyalarla döşenmiş olsun, isterse insanlar geleneksel minderler ve halılarda otursunlar, buna bakmaksızın, kıdemce en alt seviyede olanlar *paa-eeen*'de ve kıdemce en yüksek olanlar *ballaa*'da otururlardı.

BASKIYA YATIRIM YAPMAK

Diktatörlüklerde hükmeden elit grup, gerek toplumda gerekse özel alanlarda, ayrıca politik, ekonomik, kültürel ve diğer açılardan ele alındığında itaatsizliğin ve sadakatsizliğin kökünü kazımak için, hangi kaynaklara ne ölçüde yatırım yapacaklarını kararlaştırmaya mecburdurlar. Diktatörler tarafından benimsetilmeye çalışılan çeşitli politikalar muhtemelen en fazla ekonomi alanında uygulamaya konulurken, politik faaliyetler uygulamanın en az olduğu alandır. Yani bazı diktatörlüklerde kapitalist bir ekonomi modeli benimsenirken (örn. 2011'de Çin'de olduğu gibi), diğerleri komünist bir ekonomi modelini (örn. 2011'de Kuzey Kore'de olduğu gibi) benimserler; politik davranışların sıkı sıkıya kontrol edilmesi ise tüm diktatörlüklerin ortak paydasıdır. Eğer Dickens'cı³ biçimde konuşursak: Diktatörler için ekonomik sorunlarla başa çıkmanın çok farklı yolları olmasına rağmen, iş politik sorunları çözmeye geldiğinde tüm diktatörler, en azından kamusal alanda sergiledikleri davranışlarla, birbirlerinin tıpa tıp aynısıdır.

İş, politik davranışları özel yaşam alanlarında kontrol altına almaya gelince, diktatörler farklılaşırlar. Tüm diktatörler kamusal alandaki politik davranışlar üzerinde sıkı bir kontrol uyguladıkları halde, özel mülkiyette politik davranışları kontrol etmek için

³ÇN: Charles Dickens'in romanlarında Viktorya dönemi İngilteresi'ni anlatırken sıkça kullanılmış olan fakirlik ve sosyal adaletsizlik temelli betimlemeler.

kaynak ayıran diktatörlükler sayılıdır. Özel mülkiyeti kontrol altına alan diktatörlüklerin en ünlü örnekleri Stalinci Rusya ve Nazi Almanyası olmakla birlikte, Kuzey Kore'nin ve İran'ın 1980'lerde ve ardından 2010'da çizdikleri tablo, özel mülkiyet kontrolünün çağdaş örnekleridir.

1979 devrimi öncesinde ve sonrasında İran'daki durum, özel yaşamı kontrol altına alan ve almayan diktatörler arasındaki farkı gösteren çok açık örneklerdir. Devrim sonrası dönemde çoğu İranlılar, ki bunların arasında devrimi desteklemiş olanlar bile vardı, Pehlevi hanedanını yerle bir eden 1979 devrimi öncesinde hüküm süren Şah'ın diktatörlüğüne duydukları özlemi açıkça ifade ediyorlardı. Şah'ın diktatörlüğü hiç yoktan iyiydi, en azından güvenlik kuvvetleri evleri basmıyor, insanların alkollü içki içmelerine ya da batı müzikleri dinlemelerine veya dans etmelerine karışmıyorlardı. Kadınlar en azından temel özgürlüklere sahiptiler ve İranlılar kendi mahremlerinde kültürlerini diledikleri gibi ortaya koyabiliyordu (elbette geçmişe özlem duyanlar, Şah'ın diktatörlüğü sırasında yaşanan yolsuzlukların, mollaların diktatörlüklerini kurmalarına yaradığını gözardı ediyorlardı). Muhammed Hatemi'nin hükümeti sırasında (1997-2005), İranlılar için bağların gevşetildiği belli belirsiz bir özgürlük döneminden söz edilebilir; fakat başta Birleşik Devletler olmak üzere diğer bazı ülkeler İran'a karşı katı yaptırımlar uygulamaya başladıklarından bu yana (2010'dan itibaren), İran güvenlik kuvvetleri gerek kamusal gerekse özel yaşam alanlarındaki kontrollerini Şah'ın diktatörlüğü zamanında asla görülmemiş derecede sıkılaştırmaya tekrar başladılar; Şah'ın zamanında da politik yaşam kontrol altındaydı ama hiç olmazsa sosyal ve kültürel özgürlükler daha fazlaydı.

Ülke halkını (ve ülke dışında çalışanları) itaate ve sadakate zorlamak için diktatörlük rejimleri tarafından yapılan yatırımların düzeyi, rejime yönelik iç ve dış tehdit algısına büyük ölçüde bağlıdır. Mesela ekonomik yaptırımların artması ya da ülke içindeki ve dışındaki muhalif grupların doğrudan desteklenmeleri gibi dış tehditler arttığı zaman, diktatörlüklerin kamusal alana daha fazla müdahale etmeleri ve bu müdahalelerin özel yaşama kadar ge-

nişlemesi alışılmış bir uygulamadır. Dolayısıyla, 2000'lerin sonlarından bu yana İran'a karşı uygulanan katı ekonomik yaptırımlar, her gün daha da sertleşen güvenlik önlemleriyle sonuçlanmıştır ki; 2010'dan bu yana insanların ister kamusal isterse özel alanlarda toplanmaları, şüpheli olarak görülmelerine ve güvenlik güçlerinin olası bir müdahalesine yeterlidir. Diktatörlüklerde dış ve iç tehditlerin kendi güç tekellerine karşı ciddi bir tehdit olarak algılandığı koşullar altında, kaba güç olabilecek en sert şekilde kullanılmaktadır ki; 2011-2012 döneminde Libya'da ve Suriye'de binlerce sivilin, güvenlik kuvvetlerinin acımasız saldırılarında öldürülmüş olmaları, güç kullanımının en güncel örnekleridir.

Diktatörün Yanılgısı

Fakat esas itibarıyla diktatörlükler, kamusal alanda vahşice bastırma eylemlerine girişmeden, hatta özel yaşam alanlarını kontrol etmek için kaynak bile ayırmadan hükmetmeyi tercih edeceklerdir. Diktatörler, halkın kendilerini sevdikleri ve sonuna kadar liderlerinin arkasında oldukları illüzyonu ile yaşamayı tercih ederler: Libya'da Kaddafi, Burma'da Than Shwe, Sudan'da Ömer El-Beşir, Zimbabve'de Mugabe, Kuzey Kore'de Kim Jong Il ve Suriye'de Esad; burada adı zikredilen ve zikredilmeyen tüm diktatörler halkları tarafından tapılırcasına sevildiklerine inanırlar. İşte bu *diktatörün yanılgısıdır*. İnternet'in ve hızlı haberleşme olanaklarının dünyayı örümcek ağı gibi sardığı bir çağda, halk kalabalıklarına karşı kanlı bastırma eylemlerine girişmek, bu illüzyonun küresel ölçekte paramparça olmasına yol açabilir. 2009 senesinde İran'da olan bitenler de tek kelimeyle buydu: Bay Ahmedinejad'ın hileli seçimler sonucu ikinci kez cumhurbaşkanlığına seçilmesini muazzam kalabalıklar halinde protesto eden İranlılara saldıran güvenlik kuvvetlerinin, sivil halkı yaralaması ve öldürmesi tüm dünyayı ayağa kaldırmıştı.

Diktatörlüklerin karşı karşıya kaldığı soru şudur: Diktatörlükler kontrolü kaybetmeden muhalefete nereye kadar göz yummalıdır, ayrıca topluma karşı kanlı bastırma eylemlerinin şiddet derecesi ne olmalıdır? Bir yandan, adeta göze sokarcasına uygulanan, faz-

lasıyla kanlı bastırma hareketleri, halkın liderin arkasında olduğu ve onu taparcasına sevdikleri illüzyonunu yerle bir edebilir; diğer yandan, güvenlik kuvvetlerinin muhaliflere gereğinden fazla göz yumması, muhalefetin gereğinden fazla güçlenmesine ve ülke genelinde bir ayaklanmaya cesaret etmelerine yol açabilir. Yeterli sayıda insan, rejime karşı duyduğu inancı yitirdiği zaman, ayaklanmayı bastırmak mümkün değildir; rejim yaklaşan tehlikenin farkına varsa ve bastırmak için elindeki gücü harekete geçirse bile artık çok geç kalınmıştır. Dünya buna 2011 yılında Tunus'ta, Mısır'da ve Libya'da şahit oldu. Dolayısıyla, kontrolü kaybetmemek için gereken baskıyı doğru miktarda uygulamak ve halkın desteği illüzyonunu çoğaltarak yaymak, diktatörlüğün başarısının kalbinde yatan iki temel unsurdur.

Fakat, herkesin diktatörle aynı yanılgıya kapıldığına inanmak ölümcül bir hatadır. Diktatörlüklerde hükmeden elit grubun başlıca endişesi, toplumda gücü elinde tutan elitin bu yanılgıya inanmasının gerektiğidir. En önemlisi, elit grup içinde rejimin meşruiyeti hakkında bir fikir ayrılığı varsa, bu durum kesinlikle topluma açık edilmemelidir; kol kırılır yen içinde kalır. Topluma karşı sıkı sıkıya bütünleşmiş bir cephe görüntüsü sergileme gerekliliği, diktatörler ve hükmeden grup tarafından neden zalimce adımlar atıldığını, çizgiyi aşanların neden zaman kaybetmeden etkisiz hale getirildiklerini açıklamaktadır. Mesela, 1979 devriminden sonra Ayetullah Ruhullah Humeyni İran'a döndüğü zaman, sahnenin diğer can alıcı ayetullahı Kazem Shari'atmadari'ydi ki, sonradan devrim hükümetindeki fanatik eğilimlere ilişkin tüm eleştirileri adeta bir mıknaş gibi üzerine çekmişti. Tüm hükümet karşıtı güçler, ki bunların çoğu liberal ve demokrasi yanlısıydılar, Yüce Ayetullah Shari'atmadari'yi, baskı rejimine karşı olası bir kalkan olarak görmeye başlamışlardı.

Humeyni'nin bu duruma yanıtı Yüce Ayetullah Shari'atmadari'yi evine hapsedmek ve rütbesini sıradan insan mertebesine indirmek oldu. Öte yandan Humeyni, gücü ellerinde tutan Humeyni yandaşlarıyla aynı çizgide olduğu izlenimini veren bir diğer vaizi, Hüseyin Ali Montazeri'yi yüce ayetullah mertebesine yükseltti. Fakat, politik muhalifleri hapse atan ve onlara işkence yapan devrim hükümetini eleştirmeye başladığında, Montazeri'nin rütbesi de

1989'da sıradan insan mertebesine indirildi. 1989'da Humeyni'nin ölümünden bu yana İran rejimi, "devrim kendi çocuklarını yer" atasözünü haklı çıkaran bir tavır sergilemektedir. Devrimin temelini atan tüm devrimciler birer birer çiğnendiler ve sistemden dışarıya adeta tükürüldüler; aralarından bazıları ölümden kurtulmak için ülke dışına kaçmayı bile denemişlerdi.

Çocuklarını Yiyip Bitiren Devrim

Devrimin öz çocuklarını yiyip bitirmeye olan eğilimini nasıl açıklamalıyız? Stalin'in sonu asla gelmeyecekmiş gibi görünen, özellikle 1937-1938 arasında olduğu gibi dönem dönem tavan yapan tasfiyelerini nasıl izah etmeliyiz? Mesela Kızıl Ordu Yüksek Komuta Kademesi'nin dokuz üyesinin, 11 Haziran 1937'de tutuklanmalarını takiben işkence edilerek itirafa zorlandıkları, yani uzun sözün kısası en sonunda idam edildikleri olay, Stalin'in beklenmeyen ve akla mantığa sığmayan devrimci avlarından sadece birisidir (Bullock, 1993). Korku imparatorluğunun işleyişinde önemli bir unsur olan bu gibi taktiklerin, olası muhalif grupların kökünü kazımak, onları felç etmek ve Stalin'in mutlak hakimiyetine karşı en küçük direnci bile kırmak amacına hizmet ettiklerine şüphe yok. Elbette, söz konusu tasfiyelerin sadece Stalin'in emriyle yapılmadıkları gün gibi ortada; ne de olsa o yıllarda komünist mekanizmanın karmaşık doğasından kaynaklanan plansız tasfiyeler de yaşanmıştı (Getty, 1987). Aksine, Nazi Almanyası'nda yaşanmış olan tasfiyeler çok azdır; bunlar arasında en kayda değer olanlar 1934'te meydana gelen Uzun Bıçaklar Gecesi⁴ ya da Röhm-Putsch ve 1944'te Hitler'e karşı başarısız suikast girişiminden sonra gerçekleşen tasfiyedir (Kershaw, 1993).

Arka arkaya çok sayıda tasfiyenin yaşanmış olduğu Sovyetler Birliği ve İran gibi diktatörlüklerin kilit özelliği, devrimlerin, gücü ele geçirmek isteyen farklı grupların ortak çalışmasıyla

⁴ÇN: 30 Haziran 1934'ü 1 Temmuz 1934'e bağlayan gece bu katliamda, Naziler'in paramiliter kolu olan Fırtına Birlikleri'nin birçok üst düzey yetkilisi Adolf Hitler'in emriyle öldürülmüştür.

gerçekleşmiş olmasıdır. Bu durumun klasik örneği olan Fransız Devrimi (1789) en sonunda Napolyon Bonapart diktatörlüğünün yükselişine yol açmıştır. Eski rejimi silip süpüren dönüşümlerde, Fransız toplumunun hemen her sınıfından insanlar yer almışlardı ki içlerinden bazıları kendilerini eski rejimin bir parçası olarak yorumlayabilirlerdi:

Fransa kırsalındaki irili ufaklı kasabaların ve köylerin çoğunda yeni rejime şöyle yakından bakarsanız, aslında bunlardan çoğunun stratejik olarak eski rejimden kalma birer uzantı oldukları ortaya çıkar... Paris'te, seçilmiş üç yüz milletvekilinin en az yüzde 20'si eski parlamenterlerdi. (Schama, 1989, s. 516-517)

1917'de Rusya'da komünistlerin zaferi de keza ideolojik olarak çok farklı kafadaki insanlara ve gruplara bağlıydı. Lenin'in ölümünden sonra (1924), Stalin'in partiyi kirinden arındırarak saf-laştırması ve gerçek ideolojik çizgiden sapanları bertaraf etmesi onlarca yıl aldı. Benzer şekilde, Şah karşıtı çizgide yer alan laik ve dinci grupların destekleriyle İran'daki devrim de başarılı olmuştu. Devrimden sonra Humeyni, kendi yandaşı olmayan herkesin kökünü kazıdığı ve ancak yandaşlarına yaşama şansı verdiği bir yola girdi. Dolayısıyla diktatörlüklerde, sadece diktatörün çizdiği yolu izleyenlerin hayatta kaldığı söz konusu tasfiyelere, liderliği saf-laştırma çabasının kaçınılmaz bir sonucu olarak bakmak gerekir.

İRAN VE KUZEY KORE'DE GERÇEKLİĞİN İNŞAASI VE YÜCE DİKTATÖR

Büyük Birader'in yüzü aklından gitmiyordu... Cebinden bir bozuk para çıkardı ve baktı. Paradaki güçlü, soğukkanlı, koruyucu yüze takılmıştı gözü, fakat bu kara bıyıkların altında nasıl bir gülümseme saklıydı? Sözler sanki kara bir çanın kederli sesi gibi çarptı yüzüne:

SAVAŞ BARIŞTIR

ÖZGÜRLÜK KÖLELİKTİR

BİLGİSİZLİK KUVVETTİR

George Orwell'in 1984 romanında (1960, s. 87) altını çizdiği kapalı toplumların belki de en önemli özelliği, baskı altında tutulan bir toplumu, gerçeğin kendisinden koparmak için kelimelere olmadık anlamlar yükleyerek dilin çarpıtılmasıdır. İnsanlar yanlış olanı aslında doğruymuş gibi kabul etmeleri için kandırılırlar. Orwell'in romanında sahte gerçeklerin kurgulanması işi Gerçeklik Bakanlığı tarafından kesintisiz olarak sürdürülmektedir. 21. yüzyılın kapalı toplumlarında "gerçeklik bakanlıklarının" sürüsüne bereket, fakat daha da önemlisi bu gibi bakanlıkların sırtlarını dayadıkları, insanlıktan nasibini almamış, insafsız güvenlik kuvvetlerinin, hatta ordunun bulunmasıdır. Kore Demokratik Halk Cumhuriyeti (1948'de kuruldu) bunun aşırı bir örneğidir ki, Kuzey Kore olarak da bilinen bu ülke güya komünist bir devlet olduğunu iddia etse de işin doğrusu babadan oğula geçen bir monarşiyle yönetilmektedir. Kuzey Kore'yi tam 63 yıldır (1948-2011) yöneten diktatörlerin iktidarı, bugün üçüncü neslin başta olduğu aynı ailenin erkekleri arasında el değiştiriyor.

Hanedanın kurucusu olan, Yüce Lider ve Ebedi Başkan Kim Il-Sung (1912-1994), Sovyetler'in desteğiyle iktidara gelmiş olan bir subaydı. Sevgili Lider olarak bilinen oğlu Kim Jong Il'i (1942-2011) halefi olarak seçmişti; önce Sovyetler'in, ardından Çin'in desteğiyle saltanatını sürdürdü; sırtını yasladığı bir başka önemli güç olan Kuzey Kore ordusunun dev bir askeri güce dönüşmesi için zengin kaynaklar ayırdı (günümüzde toplam nüfusu 24 milyon olan ülkenin 1.2 milyonluk ordusu fazlasıyla göze batıyor). Kim Jong Il Aralık 2011'de öldü ve komünist gelenekler gereği (!) şimdi iktidarda oğlu Kim Jong Eun oturuyor. Kuzey Kore'nin kurucusunun torunu olan Büyük Atılımcı'nın babası öldüğünde 20'li yaşlarının sonlarında olduğu düşünülüyor. Komünizm öğretisini harfiyen uygulamalarına rağmen, dede de, baba da, torun da, feodal bir toplumun tek söz sahibi hakimleri olarak göz kamaştıran ölçüsüz bir lüks içinde yaşadılar ve yaşamayı da sürdürüyorlar. Her ne kadar Kuzey Kore eşi benzeri olmayan bir diktatörlük gibi görünse de aslında diğer diktatörlüklere, özellikle İran'a bir çok bakımdan benzemektedir (iki ülke arasında çeşitli antlaşmalar imzalanmış olması, ortak çıkarlarını ve özelliklerini yansıtır).

Kuzey Kore'nin ve İran'ın hakimleri, bazı önemli noktalar açısından çok benzer olan diktatörlükler kurdular ve aynı benzerlik, yönetim şekillerinde de gözlenmektedir. İlk olarak, her ikisi de kendi toplumlarını silahlandırarak halklarını orduya dönüştürdüler ve farklı tabakaları olan devasa güvenlik güçleri kurdular. İkinci olarak, söz konusu güvenlik güçlerine öyle ayrıcalıklar tanıdılar ki, bugün her iki ülkenin sahip oldukları kaynakların ve zenginliğin önemli bölümü Kuzey Kore'de ordunun ve İran'da Cumhuriyet Muhafızları'nın tekelindedir. Bu ülkelerde gençler orduya katılmaları için madden özendirilmekte ve çoğu durumda orduya alınan acemi askerlerin halihazırda orduyla ailevi bağları bulunmaktadır. Üçüncüsü, hem Kuzey Kore'de hem de İran'da, gerek toplumun kontrolünü sağlamak gerekse iktidarın mutlak hakimiyetini sürdürmek için devlet teknolojiye ve silaha muazzam yatırımlar yapmaktadır. Dördüncüsü, her iki ülkede iktidar, feodal monarşiye çok ama çok benzeyen bir yapı üzerine kuruludur ki Kuzey Kore'de Ebedi Başkan ve İran'da Ruhani Lider mutlak gücün merkezidirler ve feodal derebeyleri (ki tümü erkektir) ve toplumun geri kalanı onlara kayıtsız şartsız boyun eğmeye mecburdurlar. Beşincisi, gerek Kuzey Kore'de gerekse İran'da her ne pahasına olursa olsun rejimin devam etmesi, üzerinde durulan asıl konudur. Bu nedenle her iki ülkenin iktidarlarında oturanlar nükleer silahları dış düşmanlara, özellikle Birleşik Devletler'e karşı olmazsa olmaz silahlar olarak görmektedirler. Altıncı nokta ise, her iki ülkede de, efsanevi, kutsal bir kişiliğe büründürülmüş kurucu baba çevresinde tüm topluma nüfuz eden kişisel bir tarikat, bir kült yaratılmıştır. Kuzey Kore'de kelimenin tam anlamıyla her yerde, Ebedi Başkanın portrelerinin hemen yanında Sevgili Lider'in portreleri asılıdır; aynı şekilde İran'da da nereye giderse-niz gidin İmam Humeyni'nin ve Ayetullah Hamaney'in portrelerinin yan yana asılı olduğunu istisnasız görürsünüz. Tıpkı kendisine Yüce Lider rütbesini yakıştırmış olan ve Kuzey Kore'ye günümüzde hakim olan diktatörlüğün kurucusunun devamı olarak kendisini konumlandıran Büyük Atılımcı gibi, Hamaney de kendisini Yüce Lider olarak adlandırmakta ve aynı şekilde kendisini, İran'da halen hüküm süren diktatörlüğü kuran şahsiyetin ardılı olarak

görmektedir. Nihayet, hem Kuzey Kore’de hem de İran’daki diktatörlük rejimleri, diktatörlüklerinin devamlılığını güçlendirmek ve kolaylaştırmak için kültürel geleneklere bel bağlamışlardır.

Hem Kuzey Kore’de hem de İran’da yüceltilmiş bir şahsın çevresinde biçimlenen tarikat-cemaat yapılanması ve yine bu ülkelerde ulusal liderlere sanki birer kahramanmış gibi adeta tapılması, diktatörlüğün devamını destekleyen, kökleri derinlere uzanan kültür kaynaklı geleneklerin en açıklayıcı örnekleridir. 2011’de Kuzey Kore halkı, 69 yaşında ansızın ölen ‘Sevgili Lider’leri Kim Jong Il’in arkasından yas tutuyorlardı. Gözyaşlarına boğulmuş, ağlamaktan gözleri kan çanağına dönmüş, dizlerini döven, adeta ağlama krizi geçiren Kuzey Korelilerin görüntüleri basına yansımakta gecikmedi. Resmi yas bir yıl sürdü. Peki tüm bu patırtı kimin içindi? Ülkesini ekonomik bir felâkete sürüklemiş, halkını kıtlıktan kınılmaya mahkum etmiş bir lider içindi! Hazır yeri gelmişken, 1990’ların ortalarında yaklaşık bir milyon Kuzey Korelinin açlıktan öldüğünü hatırlatmak isterim. Ülkesinin her tarafına, hatta insanların evlerine bile hoparlörler yerleştirilmesini emretmiş olan, böylece propaganda aracını her an merkezden kontrol eden bir lider... Öyle bir lider ki, ülkesini dünyanın geri kalanından yalıtmış, ne internete ne de küresel medyaya erişime asla izin vermemiş... Onun liderliği döneminde binlerce Kuzey Koreli ülkesini terketmek zorunda kaldı; fakat Sevgili Lider birtakım Güney Korelilerle ve başkalarıyla anlaşarak ülkeyi terk etmiş olanların kaçırılmalarını ve Kuzey Kore’ye geri getirilmelerini de sağlamayı ihmal etmemişti. Örnek vermek gerekirse, film yönetmeni Shin Sang-Ok ve film yıldızı karısı Choi Eun-Hee, kaçırılmalarının ardından Kuzey Kore’de film çevirmeye zorlanmışlardı. Ve işte kaçınılmaz soruyu soruyorum: Böyle baskıcı, gaddar bir liderin ardından insanlar nasıl oldu da kalabalıklar halinde ağlama krizlerine girebildiler, yas tutabildiler?

Kim Jong Il’in ölümünün ardından sergilenen yas sahneleri, “İran İslam Cumhuriyeti’nin Kurucusu” olan Ayetullah Humeyni’nin 1989’da ölmesinden sonra yaşanan ağıt sahneleriyle benzerdir. Humeyni öldüğü zaman sokaklara taşan milyonlar hem hıçkırı hıç-

kıra ağladılar hem de zincirlerle, kamçılarla kendilerini dövdüler. Humeyni'nin cansız bedeninin konduğu tabutu elden ele taşıyan kalabalık adeta aklını yitirmişti, öyle ki mevtanın bedenini bir ara tabuttan yere düşürdüler. Kökleri derinlere uzanan batıl inançlar ve bundan kaynaklanan davranış şekilleri, her iki liderin kendi toplumları karşısındaki rollerinin altını çiziyor. Mesela, Kim Jong Il aslında 1941'de Sovyetler Birliği'nde doğmuş olmasına rağmen, ki babası yani Ebedi Başkan Kim Il Sung burada sürgündeydi, kendisinin Kore mitolojisinin kutsal yerlerinden Paektu Dağı'nda küçük bir kulübede 1942'de doğduğuna dair bir efsane kurgulanmıştı. Benzeri bir efsane Humeyni için de yaratıldı. Devrim sırasında Humeyni'nin yüzünün ay yüzeyinde görüldüğü efsanesi hızla yayılmıştı. İnananlar bu sözde "mucizeyi", İmam'ın nuru gece gökleri aydınlatıyor diye yorumlamakta gecikmediler.

Hem Kim Jon Il'in hem de Humeyni'nin rejimlerinde bıçak sırtı gibi bir ikilem olduğu inkâr edilemez: Bir tarafta erdemli sözler, babacanlık ve şefkat dolu bir lider, diğer yanda Sevgili Lider'e ve İslam Cumhuriyeti'nin kurucusuna muhalefet etmeye cüret edenlerin zindanlarda, işkencelerde ve suikastlerde yüz yüze geldikleri acı gerçek. Tıpkı Orwell'ci yaklaşımda olduğu gibi, asıl gerçeği farklı göstermek için kelimelerle oynanmıştı. Söylenmesi gereken sözler titizlikle seçilmişti. İktidara yükselmeden önce (1979'un sonlarına doğru) halkın karşısında çok fazla konuşma yapan ve kadınlar dahil olmak üzere her fırsatta İranlılara özgürlük ve bağımsızlık vaadeden Humeyni için doğru kelimeleri bulmak başlı başına bir sorundu; ilerleyen yıllarda sözlerini sansürlemesine şaşırmamalı. 2010'a geldiğimizde Tahran'daki rejimin, ki bazıları devrimin ilk günlerinden beri iktidar sahnesindeki yerlerini koruyabilmişlerdir, başta verilmiş olan sözlerden dolayı sıkıntı yaşadığını görürüz. Humeyni'nin son zamanlarında başbakanlık görevini yürüten (1981-1989) Mir-Hüseyin Musavi de bunlardan biridir. Dolayısıyla, kelimeler ve gerçekler arasındaki ikilem, daha açık konuşmak gerekirse teoride özgürlük ve bağımsızlıktan bahsederken uygulamada bağnazlık ve baskıcılık şeklinde ortaya çıkan ikilem hâlâ devam ediyor.

Hem Kuzey Kore’de hem de İran’da, kelimelerden örölmüş sis perdesinin gerisinde hapisle, işkenceyle ve suikastle örölmüş acı bir gerçeklik var.

BASKI VE AKIL TUTULMASI

Psikolojik bir deneye katılmanızı istediklerini hayal edin; deneyin yapılacağı psikoloji laboratuvarına geldiniz ve burada asıl görevinizin gazetelerden kupürler kesmek olduğunu öğrendiniz. Bu sıkıcı işle bir saat kadar uğraştıktan sonra size teşekkür edildi ve giderayak emeğinizin karşılığı diye elinize 1 lira sıkıştırıldı. Laboratuvardan ayrılmadan önce yapmanız gereken son iş ise, bu deneyin gelecekteki katılımcılarına bu “ilginç” deneye katılmak için değerli zamanlarını ayırmaya ikna etmeye yönelik kısa bir mesaj yazmak. Aynı deneye tamı tamına aynı işi yapmak üzere katılacak olan deneklere 1 lira yerine 100 lira verileceğinden haberiniz yok. Şimdi söyleyin bakalım, acaba hangi katılımcı gelecekte yapılacak deneylere zaman ayırmaları için yeni denekleri ikna etmeye yönelik bir mesajı hevesle yazar? 100 lira kazanmış olan deneklerin daha hevesli bir mesaj kaleme alacaklarına şüphe yok, çünkü davranışçı terminoloji ile tanımlamak gerekirse, olumlu pekiştirme açısından onlar bu işten daha kazançlı çıktılar. Fakat bu gibi çalışmaların gerçek sonuçlarının mantığa aykırı olabileceği kanıtlanmıştır: 1 lira almış olan denekler gelecekteki deneklere daha ikna edici mesajlar yazmışlardır.

İlk kez Leon Festinger tarafından sunulduğundan bu yana (1957) akıl tutulması teorisi, mesela insanların gazetelerden kupür keserken ya da benzeri başka sıkıcı işleri yaparken keyif aldıkları, akla mantığa sığmayan sonuçları öngörme yeteneğinden dolayı başka araştırmaların ve araştırmacıların ilham kaynağı oldu ve olmayı da sürdürüyor (Cooper, 2007). Bir grup araştırmacının açıkladığı gibi, “akıl tutulması, psikoloji tarihinde en fazla araştırılmış olan olgulardan birisidir” (Egan, Santos & Bloom, 2007, s. 978). Festinger’e göre, insanlar düşünceleri ve eylemleri arasında çelişki yaşadıkları zaman, üstesinden gelme isteği duydukları, mesela susama gibi fiziksel bir rahatsızlık duyarlar. Mesela,

denekler zamanlarını ve enerjilerini sadece 1 lira kazanacakları bir deneyde harcayacaklarını öğrendiklerinde, kendi kendilerini deneyin ilginç ve çaba harcamaya değer olduğuna inandırarak eylemlerini meşrulaştırmaya kendilerini mecbur hissederler. Her şeye rağmen, zamanım benim için çok değerli, eğer sırf 1 lira kazanmak için ondan vazgeçebiliyorsam bu deney mutlaka çok ilginç olmalı diye düşünürler. Deneyde harcadıkları zaman karşılığında 100 lira almış olanların haklılık nedeniyse gün gibi ortadadır; onlar bu işi para kazanmak için yapmışlardır ve bundan dolayı deneyin aslında çok sıkıcı olduğunu itiraf ederek kendileriyle çelişmeyeceklerdir (“Niye zamanımı bu deneyde harcadım ki? Aslında çok sıkıcıydı, ama iyi para verdiler!”).

Akıl tutulmasının, değişimi harekete geçirme potansiyeli nedeniyle, araştırmacılar Festinger’in içgörülerinin çok çeşitli alanlardaki uygulanabilirliğini araştırdılar; söz konusu alanlar arasında, yol verdin vermedin kavgası (Takaku, 2006), enerji (Kantola, Syme & Campbell, 1984) ve su tasarrufu (Dickerson, Thibodeau, Aronson & Miller, 1992), önyargıyı azaltma (Son Hing, Li & Zanna, 2002), güvenli seks (Dal Cin, MacDonald, Fong, Zanna & Elton-Marshall, 2006), ruh sağlığı (Axsom, 1989), karar verme (Akerlof & Dickens, 1982) ve bağımlılık davranışları (McBride, Emmons & Lipkus, 2003; Prochaska, DiClemente & Norcross, 1992) sayılabilir. Bu vakaların çoğunda, uygulamalı araştırmanın amacı, insanların akıl tutulması yaşadıkları durumları yaratmak ve bu gibi durumlar karşısında tutulmayı çözümlemek için alışkanlıklarından ve/veya inançlarından ziyade davranışlarını değiştirmelerini sağlamaktır. Örnek vermek gerekirse; John sigara içtiği için ikilem yaşamaktadır, çünkü bir yandan sigaranın kansere neden olduğunu bile bile bu kötü alışkanlığı bırakamamaktadır ve diğer yandan John’un bu davranışı her gün bir paket sigara içmesine neden olmaktadır; iyisi mi John hem kendi iyiliği hem de toplumun iyiliği için bu davranışından vazgeçmeli yani sigarayı bırakmalıdır; dolayısıyla onu sigara tiryakisi yapan alışkanlıklarından kurtulmalıdır.

İnsanların ne söylediklerinden ziyade ne yaptıklarını değiştirmeye çalışan güçlü stratejiye *hipokrasi⁵ paradigması* denir

(Stone & Fernandez, 2008). Bu strateji şu yolla kullanılmıştır: İlk olarak katılımcılar, genellikle toplum yanlısı olan belirli bir eylemle (mesela su tasarrufu gibi) ilgili halk önünde yükümlülüğü üzerlerine alırlar; ikinci olarak, katılımcılar söz konusu eylemin geçmişte önünü tıkamış olan eylemleri kamu önünde açıkça tartışırlar. Halk önünde yükümlülüğü üstlenme ve ardından söz konusu eylemin başarısız olması akıl tutulmasına yol açar ki, davranış değişikliği ile (örn. suyun daha tasarruflu kullanılması ile) çözümlenmesi gereken de budur (Dickerson ve ark., 1992).

Akıl tutulması araştırmalarının ana odağında bireysel davranışlar yer alsa da, Festinger (1957, s. 261) tutulmayı gruplar düzeyinde de ele almıştır ve teorinin etkileşimleri zamanla kolektif düzeye kadar genişletilmiştir (Matz & Wood, 2005). Kanıtların öne sürdüğü üzere insanlar akıl tutulmasını sadece kendileriyle çelişkiye düştüklerinde yaşamazlar; içinde yer aldıkları grupla çelişince de yaşayabilirler. Bu durum, grup içerisinde çelişkiler baş gösterdiğinde (Cooper & Hogg, 2007; Norton, Monin, Cooper & Hogg, 2003), kişi grubun diğer üyeleriyle farklı görüşlerde olduğunda (Matz & Wood, 2005) veya grubun diğer üyeleri kişisel inanışlarımıza ters düşen davranışlar içerisine girdiklerinde (Glasford, Pratto & Dovidio, 2008) ortaya çıkar. Dahası, grup içerisinde bir dereceye kadar daha baskın olan grup üyeleri, sosyal kimliği güçlendiren akıl tutulması azaltıcı stratejiler seçme yoluna da giderler (Glasford, Dovidio & Pratto, 2009). Dolayısıyla araştırmalar, akıl tutulmasının kişilerde olduğu kadar gruplarda da yaşanabildiğini, ayrıca grup kimliği içinde öne çıkan tanımlayıcı şahsiyetlerin grup kimliğini korumak uğruna, akıl tutulmasını önlemeye yönelik adımlar atabildiklerini de kuvvetle öne sürmektedir.

Kültürel Anlamda Akıl Tutulması ve Tutarlılık

Akıl tutulması teorisi, davranış tutarlılığının olağan durumunu ve öznel çekiciliğini vurgulayan Batı kaynaklı psikolojide hakim olan, uzun soluklu ve devam eden geleneğin bir uzantısıdır (Gawronski

⁵ÇN: Riyakârlık, iki yüzlülük.

& Strack, 2011). Psikolojide denge teorilerinin altın çağı, davranışçılık etkisinin azaldığı ve birinci kognitif devrimin marşa bastığı, 1950'lerde ve 1960'larda yaşanmıştır (Moghaddam, 2005, 1. Bölüm). Bu hareketin ilk ve en fazla ilham vermiş olan düşünürü Fritz Heider (1946, 1958), kişilerin davranışta denge ve tutarlılık sağlamaya teşvik edilmeleri gerektiğine vurgu yapar. Her ne kadar Heider (1946) ve onun ardılı Festinger (1957), öncelikle bireysel zihinlerdeki tutarlılığa eğilmişse de, Lewin (1951), Cartwright ve Harary (1956) ve Newcomb (1961) araştırmanın merkezini kişiler arasındaki ilişkilerde ve grup dinamiklerinde dengeye kaydırdılar. Ayrıca, grup içi ve zihin içi dengeye eğilen araştırma yollarını birleştirmek için çabalamış olanlar da var (Hummon & Doreian, 2003).

İnsanlar niye dengeli ve tutarlı olmayı tercih etmelidir? Önemli bir soru. Psikolojik açıdan bu tercihle ilgili çok çeşitli ve somut nedenler öne sürülebilir; fakat en önemli nedenler, işlevsellik ve evrimsel tarihle ilgili olanlardır. İnsanlar tutarlı ve dengeli olmayı tercih ederler, çünkü böylece hem kendi davranışları hem de başkalarının davranışları daha öngörülebilir hale gelir. İnsanlar beklediklerini aldıkları zaman, sosyal ilişkilerde hem daha az kaynağa gereksinim duyarlar hem de bu ilişkiler sırasında daha az ihtiyatlı olabilirler; hal böyle olunca insanlar enerjilerini olası tehditlerle başa çıkmak ve beklenmeyen fırsatlardan yararlanmak için kullanabilirler. İkinci olarak, denge ve tutarlılık için kökleri evrimin derinliklerine inen bu tercih, sosyal kuralların desteklenmesi ve kabul edilmiş standartlara uygun davranan kişilerin beğenilmeleriyle sonuçlanmaktadır. Standartların gücünü gösteren geniş kapsamlı psikolojik araştırmalar bu eğilimi yansıtmaktadır (Moghaddam, 2005, 15. Bölüm). Üçüncüsü, insanların bir bölümü dengeyi ve tutarlılığı tercih ettikçe, geri kalanlar kendi dünya görüşlerini destekleyen ve kendilerine daha yakın gördükleri kişilerle yakınlaşmaya meylederler (Osbeck, Moghaddam & Perreault, 1997).

İnsanların dengeye ve tutarlılığa yönelik tercihlerinin, evrimin derinlerinden gelen kökleri olduğu fikrini destekleyen Egan ve ark. (2007), hem okul öncesi çocuklarda hem de maymunlarda akıl tutulmasının etkilerini örneklerle ortaya koydular. Gülümse-

yen yüz çıkartmaları arasında seçim yapmaları istenmiş olan okul öncesi çocukların, bunlara eşit ilgi göstermiş oldukları başlangıç düzeyindeki araştırmalarla gösterilmiştir. Bir çocuk, çıkartmalardan birisini beğendiği zaman diğer çıkartmaların daha az beğenilecekleri varsayılmıştır. Bu varsayım şöyle desteklenmiştir: Tercih edilmemiş olan seçenek, şimdi önünüze bir C Seçeneği olarak sunulduğu zaman, denekler daha önce reddetmiş oldukları C Seçeneği'ni bu kez tercih etmişlerdir. Aynı çalışma maymunlarla da yapılmış, ancak gülümseyen yüzler yerine M&M şekerleri kullanılmıştır. Maymunlar da tercih etmedikleri seçenekler arasında C Seçeneği'ni tercih etmişlerdir.

Diktatörlüklerde Akıl Tutulmasının Rolü

Öyleyse deneye dayalı kanıtlara göre, belirli koşullar altında akıl tutulması, alışkanlıklarda ve davranışlarda örtüşmeye doğru giden değişimlere yol açabilir. Diktatörlük rejimleri bu ilişkilerden faydalanmaya yönelik olarak birtakım uygulamaları hayata geçirebilseler de, şüphesiz onların taktikleri deneye dayalı araştırmalardan çok öncezilerden doğmaktadır.

En önemlisi, diktatörlüklerde rejime olan sadakat ısrarla halka açık ortamlarda düzenli olarak ve tekrar tekrar gösterilir. Bu gibi gösterilerin halka açık doğası herkesin gözetlenebilmesini sağladığı gibi, herkesin birbirini, komşusunu, iş arkadaşını, sıra arkadaşını, dostlarını ve hatta aile üyelerini gözetleyebilmesine olanak tanır. Bu gibi gösteriler çoğunlukla iş ortamında, çalışan toplantıları ya da özel gün kutlamaları şeklinde gerçekleşir (örn. ulusal kurtuluş bayramı, şehitler günü, Yüce Diktatör'ün doğum günü gibi). İran ya da Suudi Arabistan gibi diktatörlüklerde, ibadet edenler bu gibi gösteriler için mükemmel fırsatlar yaratır. Müslümanlara günde beş vakit namaz farzdır ve iman sahipleri ibadetlerini cemaat içinde yaptıkları zaman daha çok *sevaba* girerler. Cemaatle birlikte kılınan her namaz hem halkın gözetlenmesi hem de propaganda için fırsat yaratır. İran'da ve Suudi Arabistan'da devletten kadrolu yüz binlerce imam ve hatip, cemaate rejimin ideolojisini yansıtan vaazlar verirken muhalifleri günahkâr olarak yaftalamayı da ihmal etmezler.

Sistemde ilerleme kaydetmek isteyen bireyler, rejimi desteklemeye yönelik halk gösterilerine katılmaya zorlanırlar. Çoğu zaman bu katılımlar, kişilerin dostlarına, hatta ailelerine bile açıklamaktan kaçınarak sadece kendilerine sakladıkları gerçek görüşleriyle taban tabana zıttır. Diktatörlüklerde öyle insanlar tanıdım ki bunlar, halkın içine karıştıklarında kendilerini rejim taraftarı olarak gösterdikleri halde, kendileriyle baş başa kaldıklarında rejimin aleyhine dönerler. Diktatörlüklerde büyüyen çocuklar özel alanı ve kamusal alanı birbirinden ayırmaları gerektiğini, mahremde söylenmiş bazı politik ifadelerin kamusal alanda ters tepebileceğini daha küçük yaşlardan itibaren öğrenirler.

Bununla birlikte, bu ikilem endişe yaratır. Diktatörlüklerde süregelen yaşamın ortak özelliklerinden birisi, kamusal alanda ve mahrem alanda takınmak zorunda oldukları ifadelerin arasındaki derin uçurumdan kaynaklanan sürekli gerilime, çoğu insanın katlanmak zorunda kalmasıdır. İçten içe rejime sövseler de halka açık yerlerde rejimi pohpohlamak, hiç olmazsa eleştirmemek zorundadırlar. Dolayısıyla, diktatörlüklerde akıl tutulması kendine özgü, farklı bir yoldan çalışarak kamusal alanı ve özel alanı, sınırları kesin olarak belirlenmiş bölümlere ayırır: Toplum, sözleriyle ve eylemleriyle tutarlı olarak rejimi desteklemeye zorlanır ve bu tutarlılık evlerinde kendileriyle baş başa kaldıklarında tepetaklak olur. Bununla birlikte, güvenilir arkadaşlar ve aile bireyleri arasındayken, kamusal alanda rejime verilen destekten eser kalmaz.

Bu sürecin sonucu olarak ortaya çıkan psikolojik rahatsızlık diktatörlüklerdeki yaşamın belirgin özelliğidir: İnsanlar, kamusal alanda ve özel yaşam alanında var olan ikilemlerle bağlantılı olarak ortaya çıkan endişeyle ve sürekli gerilimle başa çıkmak için stratejiler geliştirirler. İnsanın kendisiyle bir dereceye kadar çelişmesine yol açan bu gibi hokkabazlıklara tüm toplumlarda rastlanır; fakat diktatörlüklerde, insanın en temel sorumluluk ve ahlak algısını yavaş yavaş aşındıracak kadar vahimleşebilir. Bu durumla başa çıkmanın alışılmış yolu, kişisel sorumlulukları bürokratik anlamda yeniden belirlemek ve kişiye buna göre muamele yapmaktır; böylece kişi bir başkasının işini yaptığında bu durum sadece

patronunu bağlar - başkalarına hesap vermesi gerekmez. Bu şekilde iş tanımının sınırları iyice daralır - İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Nürnberg duruşmalarında yargılanan Goering, Goebbels, Himmler ve diğer Naziler gibi, diktatörlüğün yüksek yönetim kadrosuna getirilmiş toplu katliamcılar savunmalarında aynen bu durumu ortaya koymuşlardır: “Ben sadece emirleri uyguladım.”, hepsinin ifadesi işte buydu. Sadece emirleri uyguladıklarını söyleyerek görevlerinin kapsamını daraltan toplu katliamcılar bile, diktatörlüklerde kendilerine verilen rolleri gayet iyi niyetli ve doğal olarak değerlendirebilmişlerdir. Bu sayede, İran'da Şah'ın güvenlik güçlerinin birçok üyesi 1979 devriminden sonra görevlerinde kalmışlardır; tıpkı 1991'de S.S.C.B.'nin yıkılmasından sonra Rusya'da güvenlik güçleri çalışanları gibi, onlar da rejim karşıtlarına işkence yapmayı doğal karşılamışlardı.

NİHAİ YORUM

İtaat ve sadakat üzerine araştırmaların en önemli bulgusu, karşı gelen ve boyun eğmeyen bazı insanların toplumlarda daima var olacaklarıdır ki günlük yaşamda böyle kahramanların örneklerine her zaman rastlanır. Örneğin, Hüsnü Mübarek'in diktatörlüğü öncesindeki durumu ve Haziran 2010'da, Mısır hükümetinin güvenlik güçleri tarafından sopayla dövülerek öldürülen 28 yaşındaki Khaled Said'i düşünün. Khaled Said yanlış nedenlerden dolayı, muhtemelen polisin kanştığı yolsuzlukları gösteren bir videoyu internette yayınladığı için şimşekleri üzerine çekmişti. İki polis memuru bir binanın girişinde, halka açık bir alanda ve şahitlerin gözleri önünde onu vahşice dövmüşlerdi. Said'in karıştığı bu olayı sıra dışı yapan şeye gelince; marihuana aldıktan sonra boğazına kaçan bir şey nedeniyle boğularak öldüğüne ilişkin polis ifadesini ailesinin kabul etmemiş olmasıdır. Kurbanın kana bulanmış, ezilmiş bedenini gösteren bir fotoğraf internette dolaşmaya başladığında artık bu cinayetle ilgili söylenecek çok söz kalmamıştı; ulusal ve uluslararası dikkatleri Mısır'daki insan hakları ihlallerine çekmek isteyen ailesi protestolarına devam ettiler (Fahim, 2010). Tüm diktatörlüklerde olduğu gibi Mısır güvenlik güçleri de halk

içinde korku yaratmayı amaçlamıştı, böylece halk topyekün bir çaresizlik hissine kapılacak ve devletin resmi güçleri tarafından uygulanan devlet terörüne, karşılık veremez hale getirilecekti.

Toplumsal davranışı kontrol etmek için şiddeti ve diğer tak-tikleri uygulama dozuna hükümetler kendileri karar verirler ve bu doz çok değişkendir. İran'da halen geçerli olan ve Mısır'da Mübarek'in düşmesinden öncekiler gibi diktatörlüklerde, devletin resmi güçleri kamu gözetiminden ve iç soruşturma süreçlerinden çok fazla endişe etmezler. Bunun sonucu, iyice arsızlaşmış dik-tatörlüklerde devletin resmi güvenlik güçleri, kendi milletlerine alenen ve güpegündüz dehşet saçar ve bunu tekrar tekrar yapar-lar. 2009'da İran'da ve 2012'de Suriye'de yaşananlar, insan hakları gözlemcilerinin ve küresel medyanın, diktatörlüklerde uygulanan ölçüsüz şiddet karşısında yok denecek kadar az etkisi olduğunu bir kez daha gösterdi.

Sıçrama tahtası modeli, duruma ve lidere göre uygulanan bas-kının dikkate almasına yol açar, ayrıca Fiedler (1967) ve diğerleri (Avolio, 2005; House & Mitchell, 1974; Vroom, 2000) tarafından geliştirilmiş olan liderliğe ilişkin karma veya etkileşimsel ya da bütünleştirici ilk modeller ile aynı çizgidedir (fakat daha kapsam-lıdır). Bu konu 8. Bölüm'de tartışılmaktadır. Fakat baskı ne kadar şiddetli, yandaşlar ya da takipçiler ne kadar ateşli ve de diktatör ne kadar azimli olursa olsun, insanların karşı gelme ve boyun eğmeme ihtimali daima canlı kalacaktır.

LİDERLİK VE DİKTATÖRLÜK

Glendower: Boşluğun içindeki ruhları çağırabilirim.

Hotspur: Niye, hem bunu ben de yapabilirim, başkaları da;

Ama sen onları çağırdın diye gelecekler mi peki?

- *Shakespeare, 4. Henry*

Liderin başsansız olması için iyi takipçilerinin hiçbir şey yapmamaları yeterlidir.

- *Grint (2005, s. 133)*

Tüm liderliklerde merak konusu bir gizem vardır: Liderler takipçilerini nasıl etkilemelidir? Liderlikle ilgili olarak bu ve benzeri sorulara değinen psikoloji literatürü dikkate değer şekilde büyümeyi sürdürüyor (Goethals, Sorenson & Burns, 2004), söz konusu literatürde kurumlardaki liderliğe özel bir önem verdiği görülüyor (Hogg, 2010). 2007 ve 2010 yıllarında liderliğe özel sayılarda yer vermiş olan *American Psychologist* dergisinin yanı sıra ("Çeşitlilik ve Liderlik," 2010; "Liderlik," 2007), literatürde zaman zaman kötü liderliğe dikkat çekildiği de oldu (Kellerman, 2001);

Lipman-Blumen, 2006). Bununla birlikte, birer lider olarak diktatörlere çok az dikkat çekilmiş olduğu da gözden kaçmamaktadır. Diktatörce liderliği kuşatan esrar perdesi daha da kalındır: Diktatörler yandaşlarını sorgusuz sualsiz kendilerine boyun eğmeye, hatta bu uğurda zaman zaman başkalarına hatta kendilerine zarar verme noktasına gelmeye nasıl ikna ederler? 1960'ların sonlarında Çin'de Mao ve 1980'lerin başında İran'da Humeyni, milyonlarca genç takipçisini, kendi ülkelerinde fitilini ateşledikleri sözde Kültür Devrimleri'nde radikal tutumlar takınmaya, aydınlara ve akademisyenlere karşı sözlü ve fiziksel saldırılar yapmaya, tüm üniversiteleri kapatmaya ve eğitilmiş insanları toplum içinde yeniden eğitim görmeleri için üniversiteden zorla çıkartmaya acaba nasıl kandırmışlardı? Bu gençleri yüksek eğitim almış uzmanlara, doktorlara, avukatlara ve genel olarak eğitilmiş sınıfa saldırmaya teşvik eden dürtü ne olabilir? Kaçınılmaz yenilginin pençesindeyken bile, genç yaşlı demeden "gönüllülerin" Hitler'e tüm varlıklarıyla kendilerini adamalarına, hatta 1945'te Üçüncü Reich'in son günlerinde yerle bir olmuş Berlin'de, son savunma hattı olarak direnmelerine yol açan nasıl bir sadakattir?

Diktatörlerin takipçilerini, kendi yaptığı şeyi yapmaya zorladığını iddia etmek basit bir açıklamadır, nitekim önceki araştırmacılar da (örn. Lipman-Blumen, 2006) bu iddianın en basiti olduğunda hemfikirdir. Söz konusu zorlama çoğunlukla fiziksel olmadığı gibi hemen uygulanmaz da; onun yerine, birtakım güçlü ve karmaşık faktörlerin bileşimi ve de diktatörün kişiliği marifetiyle söz konusu zorlama yaratılır. Cazibe, kurnazlık ve saf kötülüğün bileşimi, Hitler gibi bazı diktatörlerin ruhunda ve bedeninde akıl sır ermez bir şekilde bulunmaktadır. Benliğine birçok niteliğin tıktıştırıldığı diktatörün en tipik betimlemesi Shakespeare'in *III. Richard* karakterinde ortaya çıkar. III. Richard, krallığı için tehdit yaratabilecek iki genç prensi öldürdükten sonra, aynı zamanda prenslerin anneleri olan Elizabeth'in peşine düşerek, onu kızıyla evlenmesine razı olmaya zorlar. O Richard ki böyle bir evliliğe razı olmanın, hatta önermenin tiksindirici olduğunu söyleyecek kadar da küstahtır, ama onu bu kadar çekici ve güçlü kılan da düşüncelerindeki gelgitleri ve arsızlığıdır. Elizabeth'e der ki:

Bak, ok yaydan çıktı bir kere, artık dönülmez geriye:
 Erkekler bazen münasebetsizce davranabilirler.
 Zevkli saatlerden sonra pişmanlık duyarlar.
 Eğer krallığı senin oğullarından aldıysam,
 Hatamı telafi etmek için onu kızına vereceğim.
 Rahminin meyvelerini katlettiysem eğer,
 Kanımı kızınıninkine karıştırarak
 Kaybettiklerini onda dirilteceğim

(*Shakespeare*, III. Richard, IV. Perde, iv. Sahne, 294-301. dizeler)

III. Richard, aba altından sopa göstererek, Elizabeth'i en iyi seçeneğin kızıyla evlenmesi olduğuna ikna etmeye uğraşır; böylece kızından doğacak oğlu tahtın varisi olacak ve Elizabeth de müstakbel kralın büyükannesi olarak anılacaktır. Bu konuşmanın ardından Elizabeth ikna olmuşa benzer ve kralın teklifini kızına bildirmek için huzurundan ayrılmak ister; Richard onu "pes etmiş bir aptal" ve "sığ düşünceli bir kadın" olarak küçümseyerek huzurundan kovar. Ancak şu sözü akılda tutulmalıdır: "Hayat bir kurgudan daha gariptir"; ne de olsa gerçek yaşamda Shakespeare'in III. Richard'ından daha çıkarıcı ve daha zalim olduğu kanıtlanmış o kadar çok diktatör var ki, mesela, 1930'ların sonlarında gerçekleştirdiği politik tasfiyeler sırasında kurbanlarını "itirafa" zorlamak için başta işkence olmak üzere her türlü zorlamayı ve şiddeti araç olarak kullanmış olan Stalin bu açıdan herkese şapka çıkartır:

Stalin ve kodamanları, NKVD'nin insanları itirafa zorlama konusunda sergilediği beceri karşısında çoğunlukla kahkahalara boğuluyorlardı. Stalin gerçekten işkence görmüş olan birine şu fıkrayı anlatmıştı: "Tutukladıkları delikanlılardan birisini *Eugene Onegin*'i yazmış olmakla suçlamışlar." Stalin şüphesiz dalga geçiyordu [ne de olsa romanı büyük Rus şairi Alexander Pushkin (1799-1837) kaleme almıştı]. "Çocuk itiraz etmeyi denemiş... Birkaç gün sonra NKVD sorgusucusu çocuğun ebeveynlerine müjdeyi vermiş: "Kutlarımız! *Eugene Onegin*'i meğer oğlunuz yazmış." (Montefiore, 2003, s. 246)

Fakat bu dönemde yaşanmış olan kanlı politik tasfiyelerin sebebi neydi? Stalin, komünist rejimi devirmek için büyük bir komplo planlandığını, bu nedenle tasfiyelerin gerekli olduğunu söyleyerek kendini haklı çıkarmaya çalışsa da, gerçekten ortada bir komplo olduğuna dair kanıt asla bulunamadı. Oysa bu kanlı katliamın gerçek nedeni, Stalin'in Sovyetler Birliği'nin kurulmasına destek vermiş herkesi ortadan kaldırarak, rejim üzerinde sadece kendi etkisinin hissedileceği ve gelecek kuşaklara yine sadece kendi mirasının kalacağı bir ortam yaratma hevesiydi. Tasfiye sonucu "sadece Lenin'in kurduğu asıl partinin politik beyinleri yok edilmedi, bir neslin parti içinde ve dışında kalan fertleri de ortadan kaldırılmış oldu" (Bullock, 1993, s. 508-509). Muhalif olmak-tansa sessiz kalmayı tercih edenlerin yanı sıra, bağımsız düşüncelere sahip olduğuna ilişkin en ufak bir kuşku görülen hemen herkes tasfiyeden payına düşeni almıştı. Buna rağmen, biri çıkıp Stalin Lenin'den daha zalimdi dememelidir, zira Lenin Kızıl Terör¹ sırasında kendi zalimliğini kurnazca gizlemeyi bilmiştir:

Her ne kadar Kızıl Terör'ün başından sonuna kadar lokomotifliğini Lenin yapmış ve kendi yoldaşlarını daha fazla aldatmış olsa da, ortalığı kasıp kavuran korku kampanyasına adını karıştırmamayı başardı. Devlet destekli şiddete ilişkin bir kanuna ya da kararnameye imza atması istendiğinde hep yan çizmişti. (Pipes, 1990, s. 795).

Aynı şeye devrimden sonra İran'da bizzat tanık oldum; devrim kendi öz evlatlarını birer birer tasfiye ederken onları ya mezara yolluyor ya da ülkeyi terk etmek zorunda bırakıyordu. Geride sadece Humeyni ile aynı düşünceye sahip olan ve onun çizdiği yolu kayıtsız şartsız izleyen müritleri kalıncaya kadar tasfiyeler devam etti. Aynı ben merkezci ve çıkarıcı davranış karışımı, Uganda'nın Yaşam Boyu Başkanı İdi Amin'in (1925-2003), Romanya'nın Ebedi Lideri Nikolay Çavuşesku'nun (1918-1989) ve çok sayıda modern diktatörün yaşamında görülebilir.

¹ÇN: Ekim Devrimi ile birlikte iktidara gelen Bolşeviklere karşı saldırı ve suikastlerin başlamasıyla beraber, Sovyet devletinin ilk güvenlik kurumu olan Çeka tarafından başlatılan toplu tutuklama, yargısız infaz gibi eylemlerin tümü.

DİKTATÖRCE LİDERLİK

Kirli liderler çoğunlukla arkalarına halk desteğini alarak (kazara) iktidara gelirler. Hitler ve Stalin'le başlayan kirli liderlerin listesi uzar gider; bu liste içinde kimler mi var? Mesela, Venezuela'dan Chavez, Burma'dan Than Shwe, Sudan'dan Ömer El-Beşir, Libya'dan Kaddafi, Zimbabve'den Mugabe, Türkmenistan'dan Niyazov, Ekvator Ginesi'nden Nguema, Irak'tan Saddam Hüseyin, Mısır'dan Mübarek, İran'dan Humeyni, ve daha bir çoğu. Bu bölümde, liderlik üzerine psikolojik araştırmaları kaynak olarak diktatörce liderliğin doğasını masaya yatırıyorum. Benim tezim, diktatörce liderliğin özel bir zekâ ve beceri içerdiğidir: Diktatörce güç potansiyelini sezme yeteneği, diktatörlüğe taşıyan sıçrama tahtasının oluşturulmasına yardımcı olan durumları ve takipçileri kendi çıkarları için kullanma becerisi ve şartlar olgunlaştığı zaman iktidara sıçrama kararlılığı.

Diktatörce liderliği anlamanın karmaşıklığı, Burns'ün (1978) iki liderlik tarzı arasında yaptığı çok yararlı ayrım dikkate alındığında netleşir. Liderler ve takipçileri arasındaki karşılıklı alışverişe odaklanan *etkileşimsel liderlik* tarzında, lider belirli hedeflere ulaşmak için ceza ve ödül yöntemini kullanır; mesela politik liderler “eğer bana oy verirsiniz, yaşadığınız yerde yeni konutlar inşa edeceğim” şeklinde sözler verir. Aksine, *dönüşümcü liderlik* tarzı, hem liderlerin hem de takipçilerin birbirlerinden etkilenmelerini, buna bağlı olarak bireysel düzeyde ve ortak paydada değişimler yaşanmasını içerir. Dönüşümcü liderlik ilham verici ve yapıcıdır; örneğin, şirketin genel müdürü çalışanları, kendi malları için pazarı daha da genişletmeye teşvik eder ve bundan şirketteki herkesin kazançlı çıkacağını vurgular. Bununla birlikte, Yüce Diktatörler halklarını kendi düşünce şekillerine ve ideallerine göre yeniden kalıplamak için işkence, suikast ve diğer baskı yöntemlerinin uygulanmasını emrettikleri zaman, dönüşümcü liderlik fazlasıyla yıkıcı da olabilir (bu konu 1. Bölüm'de tartışılmaktadır). Diktatörce liderlik çoğu zaman etkileşimsel ve dönüşümcü liderliğin bir karışımıdır; mesela Hitler, halkını kendi hedefleri doğrultusunda hareket etmeye yönlendirmek için ceza ve ödülü kullandığı gibi,

mikro ve makro düzeyde değişimleri de -değişim yıkıcı olsa bile- teşvik etmiştir.

Liderliği Etkileyen Çeşitli Faktörler

Eski kötü günlerde, liderlik esasen tarihe mal olmuş büyük adamların biyografileri aracılığıyla öğretilirdi... Liderlik araştırmalarının disiplinine ilişkin, özgün niteliklerden biri, liderliğin kapsayıcılığı olacaktır. Araştırma sonucu kaç tane matematik modeli oluşturmuş olmanıza bakmaksızın, harika liderler hakkında anlatılan ilham verici hikâyelerin yanı sıra, gaddarlığıyla hatırlananların kötü öyküleri için bile daima yer vardır. (Bennis, 2007, s. 2)

Liderlik araştırmalarında birtakım ikilemlerle yüz yüze gelinir. Yarattıkları etki açısından ister iyi (örn. Gandhi) isterse kötü (örn. Hitler) olsun, en etkileyici liderler sıra dışı ve nev-i şahsına münhasır örneklerdir. Fakat vaka çalışması yaklaşımının sınırlarını aşarak, liderler birer birey olarak derinlemesine değerlendirilmeye başlandığında, araştırmacılar değerlendirmede mümkün olduğunca çok sayıda örneğe yer verilmesi gerektiğini fark etmiştir; dolayısıyla, değerlendirmede birçok sıradan lidere yer vererek, elde ettikleri sonuçlardan genellemeler yapmaları gerekmiştir ki bu da sıra dışı liderlerin kendilerine has özelliklerinin farkına varmadan atlanabileceği anlamına gelir. Bu ikilem, *idiografik* (bireysel örneklerle ve onların özel niteliklerine odaklanmak) ve *nomotetik* (popülasyon örneklerine ilişkin çalışmalarla ve bu çalışmalarda elde edilen genel yönelimlerle ilgilenmek) yaklaşımlar arasında savaş veren, insan davranışlarını araştıran tüm öğrencilerin karşısına çıkar.

İdiografik - nomotetik tartışmasına ek olarak, liderliğin şekillenmesinde, kalıtımsal mirasın ve çevrenin katkıları anlamında süren önemli bir tartışma daha vardır. Liderlikte kalıtımsal faktörlerin rolüne ilişkin argüman, çevreye ve karakteristik enerji düzeyine verilen bir tepki olan *mizaç* üzerine araştırmaları kısmen temel alır. Mizaç, kişiliğin doğuştan gelen ve kilit öneme sahip bir unsuru olarak varsayılmıştır (M. K. Rothbart & Bates, 2006).

Liderlerin belirli kişilik özellikleri tarafından tanımlandığını varsayarsak (Zaccaro, 2007), doğal olarak bir sonraki adım, liderliğin şekillenmesinde kalıtımsal mirasın rol oynadığını varsaymak olur.

Genetik Özellikler ve Liderlik

Sizler, bu topluluktaki herkes, kardeşler. Tanrı sizi elleriyle şekillendirdiği zaman, içinizden hükümdar olmasını istediklerinin hamuruna altın karıştırdı... Ve onların yerini alacakların hamurunaysa gümüş ekledi, çiftçilerin ve diğer işçilerin hamurunaysa sadece demir ve bronz. (Plato, 1987 çevirisi, 415b)

Günümüzde çoğu davranış genetikçisi, çevrenin ve genetik özelliklerin, bireysel gelişimi şekillendirirken dinamik bir yolla etkileştiğini iyice anlamıştır. (Avolio, Rotundo & Walumbwa, 2009, s. 330)

Liderliğin doğası hakkında yapılan çağdaş tartışmaların kökleri günümüzden en az 2.500 yıl önceye, Plato'nun *Cumhuriyet*'ine kadar uzanmaktadır (Plato, 1987 çevirisi). Bu dönemde liderler doğuştan gelen özellikleri ve ahlaken disiplinli bir lider olmalarını sağlamak üzere tasarlanmış özel eğitimleri nedeniyle ön plana çıkıyorlardı. Liderlerin lider olarak doğduklarını iddia edenlerle, çevre koşullarının liderleri yarattığını iddia edenler arasındaki tartışma son yıllarda iyice şiddetlendi. Thomas Carlyle'in (1795-1881) *Kabramanlar, Kabramana Tapınma ve Tarihte Kabramanlık Üzerine*² ve Francis Galton'un (1822-1911) *Babadan Oğula Geçen Deha: Yasalar ve Sonuçları Üzerine Bir İnceleme*³ gibi çalışmalarından anlaşıldığı gibi, erken dönemdeki psikoloji araştırmaları, tarihe mal olmuş büyük adam bakışından fazlasıyla etkilenmiştir. Her iki çalışma, Charles Darwin'in (1809-1882) anıtsal eseri *Doğal Seleksiyon, Türlerin Kökeni, Yaşam Savaşında Güçlü Türlerin Korunması*'nın⁴ yayınlanmasından (1859/1993)

²ÇN: *On Heroes, Hero Worship, and the Heroic in History*.

³ÇN: *Hereditary Genius: An Inquiry Into Its Laws and Consequences*.

⁴ÇN: *The Origin of Species by Natural Selection or the Preservation of Favoured Races in the Struggle for Life*.

çok daha önce, İngiliz toplumuna hızla nüfuz eden evrimci fikirlerden etkilenmişlerdi; her iki kitapta da 19. yüzyılda İngiliz (keza Batı) elitinin muazzam küresel gücüne ışık tutmak ve bu gücü meşrulaştırmak denenmişti. Bu bakış açısı liderliğe ilişkin kişisel özelliklere dayalı bir açıklama getirdi: Liderler kendilerine özgü psikolojik özelliklerle doğarlar, dolayısıyla bunların ne olduklarını keşfetmek psikoloji biliminin görevidir.

19. yüzyıl bilimcileri arasında ortaya çıkan, tarihe mal olmuş büyük adam görüşünün altını çizen ideoloji, iki temel varsayımla vasıflandırılmıştır: Birincisi, Beyaz Avrupalıların ortak üstünlüğüdür ve ikincisi ise, bazı kişiler Avrupa toplumlarını idare etmek üzere üstün vasıflarla doğmuşlardır. Her iki varsayım evrim teorisinin özel elitçi bir yorumunu, hala tartışılan sosyal ve politik etkileşimlerini içerir (Orr, 2009). Dünyanın diğer bölgelerinin, başta Britanya İmparatorluğu olmak üzere diğer Batı Avrupa devletleri tarafından kolonileştirilerek sömürülmesine meşru bir zemin yaratmak için kullanılan Beyaz Avrupalıların ortak üstünlüğü fikri, yine bu sömürgeci zihniyette fazlasıyla kendisini gösterir (“Britanya İmparatorluğu’nda güneş asla batmaz” deyimini hatırlatmak isterim). Kiernan’ın (1972/1996) belirttiği gibi, Beyaz Avrupalılar kendilerini “insanlığın efendileri” olarak görürler. Fakat Avrupa milletleri arasında bile herkes aynı kefeye konulmaz; “insanlığın efendileri” arasında bile aslar ve üstler, liderler ve takipçileri vardır.

Diktatörlüklerde ve Demokrasilerde Öjenikler

Galton’un (1869) çalışmalarının yanı sıra, *sosyal Darwincilerin* çalışmalarına göz atan birisi, toplumda belirli bir hiyerarşiye dayalı sosyopolitik bir düzenlemeyi meşrulaştırmak için bilimsel araştırmaları kullanmaya teşebbüs ettiklerini hemen anlar. Bu “bilimsel çabanın”, mesela insan kalitesini artırmak için insanların seçici çiftleştirilmesi, yani *öjeniklerin* devreye sokulması gibi belirli yönleri gerçekten korkunçtur. Bir açıdan öjeniklerin mantığı yeterince anlaşılır gibi görünüyor: İnsanlar bazı özellikleri güçlendirmek için hayvanları zaten seçimli çiftleştiriyor (örn. daha hızlı atlar, daha fazla süt veren inekler, daha iyi koku alan köpekler), madem öyle, daha

zeki, daha iyi gören ve daha birçok şeyi daha iyi yapan insanlar neden üretilmesin? Şüphesiz bu “mantık”, bazı insanların mutlaka üremeleri gerektiği ve bazılarının ise kesinlikle ürememeleri gerektiği gibi bir düşünceye yol açabilir; dolayısıyla buradan yola çıkan birileri, Nazilerin sonu hüsrarla biten “çözümlerine” ulaşır.

İnsanların çoğu “burada asla böyle bir şey olmaz” düşüncesi-ne sıkı sıkıya sarıldıkları için, demokratik toplumlarda öjenikleri tartışırken çoğu zaman gereğinden fazla bir rahatlık ve hatta kendini beğenmişlik havası hakimdir. Her şeyden önce, tıpkı diktatörlük gibi öjenikler de korkunç bir politika olarak tanımlanmış ve demokrasilerde yasaklanmıştır. Ne yazık ki, 20. yüzyılda bile Birleşik Devletler’de öjeniklerin destekçileri vardı; bazı insanlar her ne olursa olsun ürememelidirler fikrinden yola çıkılarak, Amerika’nın çeşitli bölgelerinde seçici üreme programları hayata geçirilmişti (Selden, 1999). Amerika’da ırkçı politikalara bütünleştirilmiş olan öjenik programları zamanında çok yaygındı ve bu uygulamanın temelinde, bazı ırkların gerek entelektüel açıdan gerekse ahlaki açıdan aşağı oldukları fikri yatıyordu. Amerikan tarihinin bu utanç verici sayfası, burada böyle bir şey asla olamaz düşüncesiyle tehlikeyi hafife almanın ölümcül bir hata olacağını ve diktatörlük gibi birtakım tehlikelerle sonuçlanabileceğini aklı getiriyor. Daha eleştirel ve sorgulayan bir yaklaşıma ihtiyacımız var; Selden (1999) tarafından belgeleriyle ortaya konduğu gibi, eğer Amerika’nın belirli bölgelerinde öjenikler kabul edilebilirdiyse, o vakit insanların kötü sonuçlara karşı, mesela bir uçtan diğer uca tüm Amerika’ya hükmeden bir diktatöre karşı kendilerini güvenceye almaları gerekir.

İkizleri Araştırma Yöntemi ve Liderlik

Galton’un (1869) araştırmasında, öjeniklerin dışında ve çok daha fazla yapıcı olan bazı yönler vardır. Birincisi, amacına uygun olarak tasarlanmış test yöntemleri kullanarak, standart koşullar altında insan zekâsını ölçmeye yönelik öncü nitelikte bir araştırma yaptı Galton. Standart koşullar altında psikolojik testler yapma fikri çok önemliydi ve liderlerin kişilik özellikleri dahil olmak üzere,

kişilik özelliklerinin ölçme ve değerlendirmesine yönelik sonraki girişimlere ilham vermişti. İkincisi, Galton, çevresel ve kalıtımla geçen faktörlerin insan davranışına katkılarını tanımlamak için ikizleri sistematik olarak kullanmış olan ilk araştırmacıydı; Galton, insan zekâsına özel bir ilgi duymuştu; kurduğu temel *ikizler yöntemi* sonradan, psikolojinin birçok farklı alanında kullanılan bir yöntem oldu. Her ne kadar Galton monozigot (tek yumurta; genetik olarak tıpatıp aynı) ve dizigot (çift yumurta; genetik olarak farklı) ikizler arasındaki genetik farklılıkları anlamamış olsa da (ki söz konusu anlayış, 20. yüzyılın başlarında iyice tanınmaya başlayan Gregor Mendel'in [1822-1884] araştırmalarını takiben iyice yerleşti), fraternel (kardeş gibi görünen) ve tıpatıp aynı ikizleri birbirlerinden ayırmıştı. Eğer ikizler hayatlarının başında birbirlerinden ayrılırlarsa ve farklı ortamlarda büyütülürlerse, yıllar sonra standart koşullarda yürütülen objektif testlerde birer erişkin olarak performansları karşılaştırıldığında, kalıtımla geçen ve çevreden kaynaklanan faktörlerin performansa katkılarını tanımlayabileceği fikrini mantıklı bir temele oturtmuştu.

Son yıllarda bir dizi araştırmada, liderliğin olası genetik temellerini incelemek için Galton'un ikizler yöntemi kullanıldı. 183 tek yumurta ve 64 çift yumurta ikizinin mercek altına alındığı bir çalışmada, genetik faktörlerin etkileşimsel ve dönüşümcü liderlik tarzlarıyla bağlantılı oldukları bulundu (Johnson ve ark., 1998). Aynı deneklerin kullanıldığı bir izlem çalışmasındaysa, liderlikle bağlantılı belirli kişilik özelliklerinin de genetik faktörlerle ilişkili oldukları ortaya çıktı (Johnson, Vernon, Harris & Jang, 2004). Liderliğin genetik temelleri üzerine bugüne kadar yürütülmüş olan muhtemelen en ayrıntılı çalışmada, Arvey, Rotundo, Johnson, Zhang ve McGue (2006), 119'u tek yumurta ve 94'ü çift yumurta olmak üzere 213 ikiz incelendi (çalışmaya toplam 426 denek katılmıştı). Liderlik rolünün ele geçirilmesi, çalışma kurgularında bireyin farklı liderlik rollerine soyunduğu tanımlamasını temel alan *biyotarihçe* yaklaşımı kullanılarak ölçüldü. Mesela deneklerden, geçmişte kendilerine verilmiş olan liderlik rollerine ya da pozisyonlarına ilişkin sorulara yanıt vermeleri istendi. Araştırmacıların bildirdiğine göre, liderlik rolünün ele geçirilmesindeki değişkenliğin %30'u genetik faktörlerle açıkla-

nabilmekteydi. Liderlikte genetik faktörlerin etkisinin bu düzeyde gerçekleştiği kabul edilse bile, Arvey ve ark. (2006) şu duruma dikkat çekmeden edemiyorlar:

farklılığın çevresel faktörlerle açıklanan asıl büyük bölümü [%70]... liderleri... yaratmada dış kaynaklı faktörler nazarında bireyler arasında şekillendirilebilirlik olduğunu akla getiriyor... Kalıtsal miraslarında liderlik hamuru olan bireyler, bir ölçüde liderlik davranışlarını ortaya koymaya yatkın olabilirler. Bununla birlikte, hamurunda liderlik mayası olmayanlar, liderlere beşiklik eden çevresel faktörlere maruz kaldıklarında lider rollerine bürünebilirler. (Arvey ve ark. 2006, s. 16)

Kişilik Özellikleri ve Liderlik

Liderlik araştırmalarında, tarihe mal olmuş büyük adam teorisinden de ilham alan, temelleri en oturmuş gelenek, liderlerin kendilerine özgü ve tutarlı kişilik özelliklerine sahip olduklarını varsayan *kişisel özellikler yaklaşımıdır* (Zaccaro, 2007). Liderin kişisel özelliklerine ilişkin kararlılık varsayımı önemlidir; çünkü bu varsayım, bir liderin her koşulda ve her zaman lider olduğunu, dolayısıyla söz konusu kişilik özelliklerinin farklı durumlarda bile değişmediğini ima eder. Mizaç üzerine araştırmalarla aynı çizgide olan bir başka yaklaşım da (M. K. Rothbart & Bates, 2006), liderliği tanımlayan önemli kişilik özelliklerinin doğuştan var olduğunu varsaymıştır.

Zaman içinde birtakım farklı kişilik özelliklerinin de liderliği tanımladıkları öne sürüldü (Judge, Bono, Ilies & Gerhart, 2002; Zaccaro, 2007). Büyük Beş olarak adlandırılan kişilik özellikleriyse (2. Bölüm'de tartışıldı), genelgeçer bir kural olarak önerilmiştir (Marsella, Dubanoski, Hamada & Morse, 2000). Liderliğe özgü kişilik özellikleri arayışında araştırmaların bunlara odaklanmasına şaşırmamak gerekir. Bununla birlikte, söz konusu kişilik özelliklerinin, liderliği ortamdan bağımsız olarak tanımlaması ve erkekler ile kadınlar arasında fark olmadığını söylemesi gibi iddialar kaygan zeminde ilerlemekten farksızdır (Ayman & Korabik, 2010).

Liderliği tanımladığı öne sürülen en umut verici kavramlardan birisi belki de *öz-izlemedir* ki, halk önünde arzu edilen imaja ulaşmak için bireylerin kamu önündeki imajlarını ne kadar kontrol ettikleri ve değiştirdikleri olarak tanımlanır. Eğer bu kavram olumlu açıdan yorumlanırsa, öz-izleme liderlerin yerel koşullara daha iyi uyum sağlamalarını ve yerel seçmenlerle daha etkili iletişim kurmalarını sağlayan bir yoldur. Kendi davranışlarını yerel ihtiyaçlarla olabildiğince aynı çizgiye getiren yüksek düzeyde öz-izlemecilerin lider olarak öne çıkmaları daha olasıdır (Day, Schlicher, Unckless & Hiller, 2002). Öz-izlemecilik bazı bakımlardan, çıkarıcılığı, hilekârlığı ve güvensizliği merkeze yerleştiren Makya-vel tarzı davranışlarla ilişkilendirilebildiğinden, diktatörce liderliği tartışırken bu konuya geri döneceğim (Christie & Geis, 1970 tarafından incelenmiştir).

Açıkça görülüyor ki, liderliğe kişilik özellikleri temelinde yaklaşan geleneksel yaklaşım yetersizdir, çünkü bu yaklaşım içinde bulunan ortamı ve grup üyeliği gibi faktörleri dikkate almada yetersiz kalmaktadır. Mesela, liderlik davranışında kadın-erkek arasındaki farkın kültürler arasında tutarlı olduğunu açıklamak için, Cheung ve Halpern (2010) “cinsiyet kültürüne” gönderme yaparlar (s. 190). Araştırmacılar, tüm kültürlerde kadınların rollerine ilişkin belirli kısıtlamalar olduğunu, özellikle çocuklar, aile ve evle ilgili sorumlulukların özellikle kadınların omuzlarına yüklendiğini savunmuşlardır. Bu ve benzeri kısıtlamalar, kadınların liderlik rollerini başarıyla oynamalarını daha da zorlaştırır.

Kadınlar (ve erkekler) cinsiyet rollerine daha uygun olan durumlarda, lider olarak daha başarılı olma eğilimindedir (Eagly & Carli, 2007). Örnek vermek gerekirse, toplumun onlara biçtiği geleneksel bakan ve büyüten ana rolleriyle tutarlı olarak kadınlar, eğitim kurumlarında lider olarak daha başarılıdırlar. Ayman ve Korabik (2010), liderlik davranışı ve cinsiyet üzerine araştırmayı şu şekilde özetlemişlerdir: “Liderlik cinsiyetten bağımsız bir olgu değildir. Kadın liderler, erkeksi liderlik davranışlarını bire bir taklit ettikleri zaman, erkek egemen ortamlarda ya da erkekler tarafından değerlendirildiklerinde, özellikle olumsuz geri dönüşler alabilmektedirler.” (s. 165).

LİDERLİĞİ HEM İÇERİK HEM DE İLİŞKİ YÖNÜNDEN ANLAMAK

Durumun ve ortamın rolüne ilişkin inandırıcı kanıtlara rağmen, önsezi ve bazı teoriler, lider davranışındaki değişmezliğin ve dengenin görülmesine yol açabilir. Benzer şekilde, önsezi ve teoriler, farklı durumlar arasında lider performansındaki değişmezliğin ve dengenin görülmesine ve organizasyonel sonuçlar üzerinde liderin kontrolünün abartılmasına da yol açabilir... Algı yanıltmaları, liderlikte, durumun veya ortamın önemli rolünün tanımlanmasında yapılan yanlışlardan doğmuştur. (Vroom & Jago, 2007, s. 23)

Son yıllarda, liderliğin tam ve kesin bir açıklamasının yapılabilmesi için, liderin liderliğe yatkınlık özelliklerine ek olarak, durumun yanı sıra daha geniş kapsamda ortamın özelliklerinin de dikkate alınması gerektiği iyice açıklık kazanmıştır. Yeni bir politik inisiyatife destek sağlamak için yurt gezisine çıkarak konuşmalar yapan ve kampanya yürüten ulusal bir lideri gözünüzün önüne getirin. Söz konusu konuşmaların gerek yerleri gerekse dinleyicileri kültürel olarak büyük bir çeşitlilik sergileyecektir; mesela, üniversite kentlerinin yüksek eğitimli kitlelerinin yerini, kırsal bölgelerde ekonomik sıkıntılar çeken halklar alacaktır, şehir merkezlerinde ise kültürel ve etnik açıdan daha renkli bir kalabalık söz konusu olacaktır. Etkili bir kampanya yürütmek için politikacımızın bir yerden başka bir yere gittiğinde kampanyasının tarzını da değiştirmesi gerekecektir. Liderliğin ortama bağımlı doğası, liderlerin her kalıba girebilme yeteneklerini araştıran, kişilik özelliklerine odaklanmış bir araştırmayla da vurgulanmıştır (Ployhart & Bliese, 2006). Çok etkili liderlerin değişen koşullara daha iyi uyum sağlayabildikleri, yani her naba göre şerbet verebildikleri ortaya çıkmıştır. Değişen durumlar karşısında değişmeyen kişilik özelliklerinden ziyade, nispeten esnek kişilik özellikleri daha iyi sonuç verir. Dolayısıyla, burada sabitimiz değişimin ta kendisidir ve durumdan kaynaklanan ihtiyaçlar değiştikçe davranışlar da değişebilmektedir (bu durum, bir liderin değişen durumlara ilişkin ihtiyaçları karşılamak ama-

cıyla kendi davranışlarını düzenleme yeteneği olarak tanımlayabileceğimiz öz-izleme konusuna bizi geri getirir).

Bazı araştırmacılar (örn. Cohen & March, 1974) liderlikte durumun rolünü, tam veya toplam olarak kavramlaştırdılar. Bütün kerametın durumun kendisinde olduğu iddiasını destekleyen araştırmacılar, zamanın akışı içinde kurumları araştırdılar ve liderliğin, kurumun yönünde ve işleyişinde çok küçük değişiklikler yaptığını buldular. Mesela, yüksek eğitim kurumları, başkanları değişse bile çok az değişirler (Cohen & March, 1974). Kurumların ihtiyaçları, tarihçesi, gelenekleri ve lider seçimine ilişkin eleme süreçlerini de içeren çok çeşitli faktörler, üniversite rektörlerinin davranışlarının kolayca öngörülebilmesine neden olmaktadır, çünkü rektörlerin davranışları önceki rektörlerin davranış kalıplarından etkilenmektedir.

21. yüzyılda liderlik üzerine araştırmalarda, kişilik özelliklerine veya duruma dayalı katı yaklaşımlardan ziyade etkileşimsel ya da tesadüfi yaklaşımlar hakimdir (örn. Vroom & Jago, 2007). Etkileşimci yaklaşımın altını çizen varsayım, hem liderin hem de durumun özelliklerinin önemli ve birbirlerinden bağımsız olduğunu söyler. Mesela, liderin etkinliği organizasyon etkinliğine bağlıdır, ayrıca durumun özellikleri hem liderin nasıl davrandığını hem de liderin davranışının sonuçlarını etkiler (Vroom & Jago, 2007). Başka bir deyişle, liderlik nabza göre şerbet vermektir.

Bunun da ötesinde liderlik, bir ilişkiler yumağıdır; yani liderliği anlamak için, liderler ve takipçileri arasındaki ilişkileri düzenleyen normatif sistemleri (kaideleri, kuralları ve değerleri içerir) incelemeye de gerek duyulur. Bu normatif sistem, liderin ya da takipçilerinin yatkınlık özelliklerinin incelenmesiyle anlaşılamaz; onun yerine daha kapsamlı kültürel bağlamda liderler ve takipçileri arasında neler olup bittiğinin incelenmesi gerekir. Mesela, Humeyni'nin İranı'nda lider-yandaş ilişkilerini düzenleyen normatif sistem, bir öykünme kaynağı olarak Müslümanların bir ruhani lider seçmelerini ve ona boyun eğmelerini vurgulayan Şii İslam bağlamında anlaşılmalıdır (Moghaddam, 2006).

Liderlik üzerine ilişkisel bakış açısı bazı önemli yönleriyle, liderliğin sosyal kimlik teorisiyle aynı çizgidedir (Hogg, 2001). Sosyal kimlik teorisinden çıkarılan çok önemli bir öneri ise, daha ziyade *prototipik* bir görünüm yaratan liderlerin (örn. grup için ideal görünümde olan) destek kazanmada özellikle başarılı olacaklarıdır: “En prototipik konumu en uzun süre işgal eden birey, en güçlü ve en kemikleşmiş görünümü sergileyerek diğerleri üzerinde daha fazla etkiye sahip olacaktır.” (Hogg, 2001, s. 189). Fakat diktatörlüklerde bu etkinin en güçlü olarak, kitlelerden ziyade elitler üzerinde hissedildiğini iddia ediyorum.

Liderliğin araştırılmasında daha geleneksel yaklaşımlar üzerine tartışmayı bitirmeden önce, geleneksel yöntemlere gönderme yapmış olan bir başka önemli soru üzerinde durmak istiyorum: Diktatörce liderlik daha mı verimlidir?

VERİMLİLİK, TATMİN VE DİKTATÖRCE LİDERLİK

Diktatörlerin kendilerini meşru kılmak için en fazla başvurdukları bahane, yolsuzluklara batmış politikacılardan ve sürekli kavgalı halindeki gruplardan illallah etmiş olan halkı kurtarmak için, güçlü bir liderin (genellikle bir komutanın) ulusun menfaati adına iktidara el koymasındır. (Canovan, 2004, s. 249)

2008’de başlayan ekonomik gerilemeden bu yana birçok Amerikan vatandaşı, Birleşik Devletler ekonomisinde ani bir çöküş yaşanacağı korkusunu içinde hissetmeye devam ediyor. Bir anda %8’den %9’a fırlayan işsizlikle birlikte tüketicinin güveni de fazlasıyla sarsıldı. Akademik yuvam olan Georgetown Üniversitesi zaman kaybetmeden Washington, DC’deki politikacılarla temasa geçti; özel çıkar gruplarının baskıları ve rüşvetle yaratılan politik yolsuzlukların yanı sıra, Amerikan hükümetinin içinde yaşanan tıkanmaya dair, kampüsün içinde ve dışında dedikodular kulaktan kulağa yayılıyordu. Beyaz Saray ve Senato halihazırda Demokrat Parti’nin elinde, ancak Temsilciler Meclisi’nde bugün için Cumhu-

riyetçi Parti'nin sözü geçiyor. Hükümetin farklı organlarının farklı siyasi görüşteki partilerin kontrolünde olması, mesela Birleşik Devletler'in muazzam bütçe açığında federal hükümetin neden bir türlü uzlaşmaya varamadığını gayet güzel açıklıyor. Amerikan hükümet sisteminin önünde yatan muazzam güçlüklerle, mesela 2030'dan önce Birleşik Devletler'i alaşağı ederek dünyanın en büyük ekonomisi olması beklenen Komünist Çin'le yaşanan kıran kırana rekabetle başa çıkamayacağını, bu konuda ciddi endişeler olduğunu birkaç Amerikalıdan bizzat dinledim.

Tüm ulusa bir belirsizliğin ve husursuzluğun hakim olduğu bu atmosferde, bazı kesimler Başkan Obama'yı güçlü bir liderlik sergileyemediği ve olayların gerisinde kaldığı iddiasıyla acımadan eleştirdiler. Gerek basın yayın organlarında gerekse fısıltı gazetesinde, Amerikalıların onları bu bataktan çıkartacak güçlü bir lider özlemiyle yanıp tutuştuklarını hissediyorum. Şu an için ülkede yaklaşan bir diktatörlük tehlikesi görmüyorum; fakat güçlü kökleri olan bir demokrasi geleneğine, politikaya ve karar süreçlerine hiç olmazsa bir seviyeye kadar halkın aktif katılımına olanak tanıyan Birleşik Devletler'de bile, toplumun bazı kesimlerinde çözümün güçlü bir liderde olacağını düşünenler var. İşin doğrusu, çok kısa bir süre önce Washington, DC'de halka açık bir konferansta, iş çevrelerinden bazı kodamanlar 2012'de Birleşik Devletler'in politik açıdan kesinlikle çıkmaza gireceğinin altını bilhassa çizerek, Çin usulü bir liderliğe geçilmesi üzerinde mutlaka düşünülmesi gerektiğini vurguladılar!

Bu başlığın altında kendisinden alıntı yaptığım Canovan'ın işaret ettiği gibi, ayrıca ondan önce Arendt (2004) tarafından ortaya konulduğu üzere, daha açık ve demokratik bir toplumdan diktatörlüğe geçiş, ülkede demokratik sistemin iflas ettiği durumlarda yeniden istikrar, düzen ve etkinlik sağlamaya çalışılırken yaşanır. Bu istek çoğu zaman toplumdaki farklı gruplar tarafından dile getirilir. Potansiyel ve gerçek diktatörlerin toplumu doğru yöne, istikrara ve aydınlığa çıkarabilecek yegâne liderler olarak kendilerini konumlandırımları hiç şaşırtıcı değil. Mesela, Stalin'in 1929'da ifade ettiği Sovyetler Birliği'nin kapitalist dünyadan (onun gösterdiği yönde) nasıl koptuğuna ilişkin hikâye fazlasıyla manidardır:

Sanayileşme yolunda tam gaz ilerliyoruz; sosyalizm yolunda ilerlerken yaşlı “Rusya”yı arkamızda bırakıyoruz. Traktörlerin, otomobillerin ülkesi olma yolunda ilerliyoruz, çelikten bir ülkeye dönüşüyoruz. Ve bir gün bir otomobilin, bir traktörün üzerine S.S.C.B.’de üretilmiştir yazdığımız zaman, o kodaman kapitalistler, o sözüm ona “medeniyetleri” ile böbürlenenler, bizi o zaman görsünler. İşte asıl ondan sonra görecekler kimin ileri ülke olduğunu ve kimin çağ dışı kaldığını. (Stalin’in kendi sözleri, Bullock, 1993, s. 259)

Benzeri iddialarda bulunan Hitler, birçok Alman tarafından ekonomik bir kurtarıcı olarak görülmüştür:

Her şey bir yana Hitler işsizliğe son verdi. Daha birkaç yıl önce-sine kadar umudu olmayan, işsiz, ekmeksiz kalmanın ne demek olduğunu iliklerine kadar hissedenden milyonlarca işçi sınıfı ailesi için en önemli şey buydu. (Bullock, 1993, s. 449)

Bu “ekonomik mucizenin” ana motoru ise, Naziler tarafından fitili ateşlenen ve dev adımlarla büyüyen “silahlanma yarışydı” (Bullock, 1993, s. 449). Bununla birlikte, öncelikle, uzun vadede diktatörlerin çok verimli olamadıklarını ve ikinci olarak, bazı diktatörlüklerde söz konusu verimliliğin ve bu gibi materyalist kriterlerin açıkça reddedildiklerini iddia ediyorum.

Verimlilik Sorusu

Ve sıra geldi malum verimlilik sorusuna: Acaba diktatörlük demokrasiden daha verimli olabilir mi? Acaba insanlar diktatörce yönetilmekten daha mı fazla tatmin oluyorlar? Kurt Lewin ve çalışma arkadaşlarının öncü çalışmalarıyla başlayarak birtakım araştırmacılar bu soruya değinmişlerdir (Lewin & Lippitt, 1938; Lewin, Lippitt & White, 1939; Lippitt, 1940). Lewin, söz konusu araştırma programını batı demokrasileri için çok zorlu bir dönemde başlatmıştı; 1930’larda ülke ekonomik durgunlukla çalkalanıyordu; ayrıca Hitler’in nazi ideolojisi, Mussolini’nin faşist ideolojisi, Marksizm’in Stalin tarafından icat edilen kanlı şekli dahil olmak üzere katı diktatörlük ideolojileri ülke dışında hızla yükselmek-

teydi. Yolun başı olan bu araştırma programından bu yana, gerek demokratik gerekse diktatörce liderliğin birbirlerine göre verimliliklerinin yanı sıra, farklı liderlik tarzlarıyla idare edilen grupların üyelerinin verimliliği çok sayıda araştırmada ele alındı (örn. Foels, Driskell, Mullen & Salas, 2000; Gastil, 1994; K. Miller & Monge, 1986; Wagner, 1994). Farklı derlemeleri de içeren bu literatür boluğunu inceleyen birisi acaba genel bir yoruma varabilir mi?

Burada varılabilecek ilk sonuç, grup üyeleri arasında hem performans hem de tatmin açısından, diktatörce ve demokratik liderliğin etkisi hakkında araştırmacılar arasında bir fikir ayrılığı bulunduğudur. Mesela, Locke ve Schweiger (1979) ve K. Miller ve Monge (1986) tarafından yapılan gözden geçirmeler, daha katılımcı liderlik tarzının grup üyeleri arasında daha fazla verimlilikle ve tatminle sonuçlandığı görüşünü destekler nitelikteydi. Cotton ve meslektaşları da aynı yorumlara ulaşmışlardı (Cotton, Vollrath, Froggatt, Lengnick-Hall & Jennings, 1988; Cotton, Vollrath, Lengnick-Hall & Froggatt, 1990). Öte yandan, bu literatür deryasında yeniden bir değerlendirme yapan Wagner (1994), liderlik tarzı ile hem tatmin hem de verimlilik arasındaki ilişkinin, ne güçlü ne de kapsamlı olmadığı sonucuna vardı. Gastil'in (1994) yanı sıra literatürü inceleyen diğer araştırmacılar (örn. Foels ve ark., 2000), benzeri ancak daha incelikli bir sonuca ulaştılar: Liderlik ile tatmin ve verimlilik arasındaki ilişki diğer faktörlere bağlı olarak değişebilir.

Diğer faktörler sorusuna gelince, grup üyelerinin özelliklerinin en önemli faktörlerden biri olduğuna şüphe yok. Liderlik tarzı her şeyden arınmış bir boşlukta şekillenmez, aksine liderlerin ve takipçilerinin var oldukları kültürel maya içerisinde ve de takipçilerin davranışlarıyla derinlemesine bir ilişki içerisindedir (Moghaddam, 2002). Liderlik tarzı ile grup üyeleri arasında tatmin ve verimlilik arasındaki ilişkiyi konu alan deneysel çalışmalarda yer alan denekler, demokratik bir toplumda (bilhassa Birleşik Devletler'de) yaşayarak sosyalleşmiş olan öğrencilerdi. Bu ilişki, demokrasi kültürü, geçmişi yok denecek kadar az olan toplumlardan gelen deneklerle incelendiği zaman (örn. Meade, 1967, 1970, 1985), daha farklı bir yapıyla karşılaştıldı:

kültürün kendisi insan etkileşimini otoriter bir şekilde baskı altına aldığı zaman ve çocuklar böyle ilişkilerle örülü bir ortamda büyüdüklerinde, demokratik liderliğe kıyasla otoriter liderliğe karşı daha olumlu bir tepki ortaya çıkmaktadır. (Meade, 1985, s. 295)

Meade'nin bilhassa üzerinde durduğu nokta çok önemlidir ve diktatöre karşı devrimden sonra lider-takipçi ilişkilerini ve liderlik tarzını değiştirmenin neden bu kadar zor olduğunun anlaşılmasına da uygun düşmektedir. Psikolojik yurттаşı (Moghaddam, 2008c), diktatörlüğün koşullarında yaşamaya ve iş görmeye uyum sağlamış bir insandan demokraside yaşayabilir ve iş görebilir birine değiştirmek, basitçe bilgi vermekten çok daha fazla çaba gerektirir. Değişim sürecinin incelikle hazırlanmış olması ve göze çarpmaması gerektiği gibi, hem düşünmeye hem de eyleme yönelik becerileri kapsaması da gerekir. Bu noktayı açıklığa kavuşturmak için İran'da devrimden sonra yaşadığım deneyimlerden bazı örnekler vermek istiyorum.

Kitabımın girişinde yazdığım gibi, Humeyni vakasını tekrar masaya yatırarak Mandela ile aralarındaki tezatı bir kez daha düşünmek yararlı olacaktır. Eğer isteseydi Humeyni'nin de tıpkı Mandela gibi demokratik bir lider olma yolunda kendisini değiştirebileceğini hayal edebilirsiniz. Demokratik bir lider olmak için yeni değerler, beceriler ve tavırlar kazanmasının yanı sıra davranışının belirli özelliklerini tekrar gözden geçirmek ve değiştirmek zorunda kalacaktı. Bu değişim, zat-ı şahanenin çaba ve zaman harcamasını gerektirecekti. Bununla birlikte, sadece kendisinin değişmesi yeterli olmayacaktı, ayrıca İran halkının demokrasiye tam katılım istekliliğinde ve yeteneğinde olan psikolojik yurttaşlara dönüşmeleri de gerekliydi. Mesela başkalarının fikirlerini özgürce açıklama haklarını savunan, farklılıkları hoşgören, farklılıklara karşı açık görüşlü olan sosyal davranış tarzını yeni beceriler olarak hayatlarına katmalıydılar. Söz konusu değişimleri destekleyen ortak toplumsal bir kültürün gelişebilmesi zaman alır ve bu nedenle değişim yaratmak zordur. Açıklığı destekleyen ortak toplumsal kültür çerçevesinde, hem liderlerin hem de takipçilerinin aynı yönde değişimleri gere-

kecektir. Diktatörlüğü destekleyen ortak kültürden demokrasiyi daha fazla destekleyen toplumsal kültüre geçiş süreci zorlu olacağı gibi, diktatörlüğü destekleyenlerin penceresinden bakıldığında verimsiz bir süreç olması da olasıdır.

Demokrasiye geçişin olanca zorluklarına rağmen, zamanında çok verimli olmuş bir diktatörlüğü mutlaka daha eleştirel bir bakışla incelemeliyim; Nazi Almanyası böyle bir inceleme için mükemmel bir örnektir.

Verimlilik: Nazi Almanyası Örneği

Diktatörlerin verimlilik kazandırdıkları iddiasını artık daha ciddiyetle ele alalım. Hitler Almanyası'nın verimliliği ve daha geniş anlamda Almanya'nın ekonomik gücü çoğunlukla örnek olarak verilir:

Yirminci yüzyıl Almanyası'nı inceleyen tarihçilerin en az bir tane ortak paydada anlaştıklarını söylersek abartmış olmayız: Hitler Almanya'da iktidar koltuğuna kurulduğu zaman, ülke açıkça derin bir ekonomik krizin pençesine düşmüştü. Fakat yirminci yüzyıl Avrupası'nı inceleyen tarihçilerin ortak fikrine göre Almanya fırsat bekleyen bir süper güçtü...Almanya'nın kendine özgü ekonomik bir modernliğe sahip olduğu varsayımı büyük ölçüde sorgulanmadan geçirildi. (Tooze, 2006, s. xxii)

Hitler iktidarında "Alman ekonomik mucizesi" hakkındaki varsayımları eleştirel bir yaklaşımla inceleyen Tooze (2006), Hitler iktidarında ekonomi hakkında birtakım efsanelerin üretilmesinden ve yayılmasından Nazi propaganda makinesinin sorumlu olduğunu ortaya çıkardı. "Hitler'in mimarı" ve aynı zamanda 1942'den 1945'e kadar silahlanma bakanı olan Albert Speer (1905-1981) hakkında Tooze'nin kaleme aldığı tartışma özellikle aydınlatıcı bir açıklama niteliğindedir (bkz. Tooze, 2006). Savaşın sonra Speer, Nazi lider kadrosunun canlı ele geçirilmiş olan diğer üyeleriyle birlikte Nürnberg mahkemesinde yargılandı. Hapis cezası aldı ve 1966'da serbest bırakıldıktan sonra günlüklerinden ve notlarından

derlediği çeşitli kitaplar yayımladı; hakkında yapılan eleştiriler, uluslararası üne sahip çok satan bir yazar olmasını engelleyemedi.

Speer'in otobiyografisinden alıntılar, Nazi Almanyası'nda silahlanma mucizesi efsanesini yaratan bir propaganda ve böbürlenme sihirbazı olduğunu gösteriyor. Tooze'nin, nefes kesen bir araştırmanın eseri olan kitabının 18. bölümünde belirttiği gibi, Speer'in idaresindeki Alman silah üretiminin gerçeği ve yapılan propaganda arasında muazzam bir uçurum vardı (2006). Speer'in çok satan kitaplarının sayfalarını birer birer çevirirken kendini göklere çıkardığı eylemlere ve jestlere defalarca rastlarsınız, işte onlardan bir kaç: "O gece Hitler'in ortadan kaldırılması gerektiğine karar verdim." (Speer, 1970, s. 429); "Savaşı kaybettiğimizi artık Hitler'in yüzüne vurma zamanı geldi." (s. 452).

Fakat kendi imajını güçlendirmek üzere tasarladığı özbetimgemelere rağmen, Speer, diktatörlerin eninde sonunda neden verimsiz olmaya mahkûm olduklarını açıklığa kavuşturan önemli bilgiler vermiştir. Diktatörlüklerde tüm kararlar tepeden inme alınır ve en iyi çözüme ulaşmak için kaçınılmaz süreçler olan açık tartışma ve görüş alışverişine ya fırsat verilmez ya da adet yerini bulsun diye çok az fırsat verilir. Nazi Almanyası'nda tüm önemli kararları Hitler verirdi ve hiç kimse Hitler'in kararlarını eleştirmeye ya da sorgulamaya cüret edemezdi. Yani, dolaylı yoldan ve kurnazca planlanmış manevralar yapabilenler onun üzerinde bir dereceye kadar etki sahibi olabilirlerdi (örn. diğerleri kumpasın farkına varmadan birilerine istediğini yaptırmaya olanak tanıyan stratejiler içeren *Makyavelci zekâ sahipleri*; Gavrilets & Vose, 2006). Speer (1970) bazı yetkililerin nasıl sistemin dışında bırakıldıklarına ilişkin bir açıklama da getiriyor:

Hitlerin eleştiriye açık olup olmadığını sık sık kendime sorardım. Eğer onu idare etmeyi bilen biriyseniz aklını kolayca çelebilirdiniz. Çoğu zaman bende sanki bir çömezmiş, bir acemiymiş izlenimi bırakmıştır; satrançtaki ustaca hamleleri göremediği gibi, fikirlerine karşı kurulan kurnazca tezgâhları da görmezdi. Yöntemdeki hileleri açıkça göremediği olurdu. Goering, Goebbels, Bormann ve bir dereceye kadar Himmler, onu kandırma konusunda ustalaşmışlardı. (s. 126)

Yüce Diktatör'ün mutlak ve her şeye kadir rolü bile verimlilik açısından muazzam tehlikeleri beraberinde getirebilir.

Her Şeye Kadir Mutlak Lider ve Verimlilik

Yüce Diktatörler'in en önemli özelliği, liderliklerinin her şeye kadir oluşu, toplumu, ülkeyi her yönüyle kanatları altına almalarıdır; görünüşe göre hayatın akışında Yüce Diktatör'ün karar vermesi ya da verememesi gereken neredeyse hiç bir alan yoktur. Bu durumda liderlerin yoluna çıkan tek engel, mesela Hitler'de olduğu gibi zamandır: Yüce Diktatör'ün bile bir günü 24 saattir (şükürler olsun ki biz kulları için de!).

Eski Sovyetler Birliği arşivlerinin açılmasıyla araştırmacılar ve bilimciler, 1953'te ölümünden önce Stalin'in alınan kararlardan gerçekte hangilerinin arkasında olduğunun ortaya çıkarılması için bulunmaz bir fırsat sağladı; açıkça görülüyor ki vaktinin neredeyse tamamını kontrolü olabildiğince elinde tutmak için harcıyormuş. Pollock (2006), felsefe, biyoloji, fizik, dil bilimleri, fizyoloji ve psikoloji ile politik ekonomi alanlarında düşünce şeklini “düzeltmek” için Komünist Parti tarafından uygulamaya konmuş olan kampanyaların köklerinin Stalin'e kadar uzandıklarını göstermek amacıyla yeni yeni erişebildiğimiz arşivleri kullandı. İşin doğrusu, Stalin (ki kendisini “bilimin koro şefi” olarak görmekteydi; Montefiore, 2003, s. 577) bilim ve araştırma hakkındaki fikirleri ilk elden sorguluyor ve Batı'nın aşağılık bir kopyası olarak değerlendirdiği her neyse ona saldırmak için fikir yaratmak amacıyla kullanıyordu. Stalin'in bilimsel araştırma yapmaktan bihaber eğitimsiz bir kişi olduğu düşünülürse, onun bu müdahaleci yaklaşımı, farklı alanlarda ter döken Sovyet araştırmacıların gayretlerini baltalamakla eş değerd.

Stalin'in müdahalelerinden doğan en büyük felâket, çiftçilik uygulamaları ve tarımsal üretim üzerinde doğrudan etkileri olan, genetik alanında yürütülen bilimsel araştırmalarda kendisini gösterdi. İkinci Dünya Savaşı'nın yıkımla geçen yıllarını takiben Sovyetler Birliği'nde 1946'da yaşanan akıl almaz kıtlık nedeniyle, tarımsal üretimi artırmak için yeni tarım uygulamalarının aci-

len hayata geçirilmesine acilen ihtiyaç duyulmaktaydı. Fakat Stalin inatla Batı'ya sırt çevirdi, ona göre Sovyetler Birliği kimseye muhtaç olmadan kendi ayakları üzerinde kalkmasını sağlayacak atılımlar için gereken her türlü insan ve malzeme kaynağına zaten sahipti. Ülkenin beyin gücüne dayanarak devrimsel çözümler keşfetmek zorunda olduklarını iddia ettiği ülkenin sözüm ona kendi araştırmacılarına işleri devretmeye çoktan hazırdı. Bunlar arasında şüphesiz en fazla yıkıma yol açmış olanlardan birisi, *Mikurinizm* olarak adlandırılan sözde bilimsel doktrini yaymış olan Trofim Lysenko'ydu (1898-1976); bu doktrin, proleter bilimcinin çocukluğundan beri adeta kahramanı olan kendi kendisini yetiştirmiş besici Ivan Michurin'e (1855-1935) ithafen bu isimle anılmıştı (Soyfer, 1994). Burjuvaci, gerici ve aşırı sağcı olarak yaf-talanan Mendelci genetik anlayış terkedilmiş ve ülkenin kendi beyin gücüne dayalı yeni bilimsel gelişmelerin önünü açmak için binlerce bilim insanının işine son verilmişti. Tohum bankasının geliştirilmesinde dünyanın öncü bilim insanlarından olan pırlanta gibi bitki biyoloğu Nikolai Vavilov (1887-1943) düzmece iftiralarla suçlanarak tutuklanmış, işkence görmüş, askeri mahkemede yargılanmış, suçlu bulunmuş ve hapiste açlıktan ölmeye terkedilmişti (Pringle, 2008). Onun gerçek suçu Lysenko ya da Michurin gibi proleter bilimci profiline uymamasıydı. Bu gelişmelerin Sovyetler Birliği'nde tarımsal üretimi artırmada başarısız olmasına şaşırmamak gerek.

İran'da Her Şeye Kadir Yüce Diktatör

Her şeye kadir diktatör kişiliğin oynadığı rolün önemini, gözü-nüzde büyütmede zorlanmazsınız: Bir kez daha tekrarlıyorum, diktatör açıkça hiç fikir sahibi olmadığı alanlar hakkında bile her şeyin en doğrusunu kendisinin bildiğini varsayar. İran devriminden sonra Ayetullah Humeyni'nin mutlak gücü tek başına idare ettiği zamanlarda bu duruma bizzat şahit oldum (gücün tek idarecisi olma durumu biraz daha düşük düzeyde olmakla birlikte Ayetullah Hamaney döneminde de sürdü). Bu durumda, İran'da Şii İslam'ın kendine özgü kültürel gelenekleri, Yüce Diktatör'ün

hemen her konuda, sıradan halkın günlük yaşamıyla ilgili en basit işler hakkında bile bir şeyler söyleme eğilimini güçlendirmekteydi (Moghaddam, 2006). 5. Bölüm'de değindiğim gibi, bir ayetullah önemli bir *mara-i-taklid*'e (öykünme kaynağı) dönüştüğü zaman, takipçileri için ayrıntılı bir rehber yani risale yazması kendisinden beklenirdi. Söz konusu rehber, banyo yapmaktan evliliğe, iş ilişkilerini yürütmekten sosyal ilişkilere varıncaya kadar hayatın akla gelen hemen her yönünü kapsardı; hiçbir şey atlanmazdı bu rehberde. Bu anlamda, günlük yaşama ilişkin kurallar hakkında fazla ayrıntıya girmemeleriyle tanınan Mao'nun Kırmızı Kitabı ve Kaddafi'nin Yeşil Kitabı ile karşılaştırıldığında, risalelerin yaşamı çepeçevre kuşatan birer rehber oldukları görülür. İlaveten takipçiler, mara-i-taklid'in kendileri için belirlediği risalede geçmeyen bir konuyla ilgili bir karar vermeleri gerektiği zaman, genellikle liderle doğrudan bağlantıya geçer ve ondan tavsiye vermesini isterlerdi; dolayısıyla yaşamlarındaki her adımı onun rehberliğinde atmış olurlardı. Risale yazmasına ek olarak Humeyni, İslami hükümetin nasıl olması gerektiğini de ayrı bir kitapta açıklamıştı (Humeyni, 1979), ki burada hem hükümeti ilgilendiren makro düzeyde hem de günlük yaşama dair mikro düzeyde görüşlerini açıkça ortaya koymayı denemişti.

Yazdıklarının yanı sıra Humeyni yaptığı uzun konuşmalarda çok farklı alanlarda nasıl davranılması gerektiğine dair tavsiyeler de veriyordu. Mesela, üniversiteler ve araştırma ile ilgili olarak, Batı'da eğitim görmüş olan uzmanların "kokuşmuş beyinlerine" ihtiyaçları olmadığını tekrar tekrar belirtiyordu. Stalin'den Castro'ya varıncaya kadar tanınmış Batı karşıtı diktatörlerde bolca yankı bulmuş olan bir temaydı bu. Batıda eğitim almış olan çürümüş beyinlere karşı Humeyni'nin bitmek bilmeyen söylevlerinin etkisiyle, belli başlı üniversiteler dahil olmak üzere devlet kuruluşlarından yüz binlerce uzmanın atıldığı 1980'lerde İran'daydım. Batı'daki eğitim kurumlarından yüksek derecelerle mezun olmuş olan İranlı uzmanların çoğu İran'ı terketmeye ve ülkelerinden uzakta yeni bir yaşama başlamaya mecbur bırakılmışlardı; benim de kaderim buydu. Humeyni tarafından Batı'da eğitim almış çürümüş beyinlere karşı açılan savaşın yol açtığı

asıl hasar, ilerleyen on yıllar boyunca İran'da gerek profesyonel iş yaşamının gerekse eğitimin standardı düştükçe ve ülkenin kalkınmışlığında adeta can damarı olan petrol sektöründe dahi dramatik düşüşler yaşandıkça ortaya çıktı.

Her Şeyi Bilen, Her Şeye Kadir Diktatörler Tarafından Yapılan Muazzam Hatalar

“Her şeyi bilen, her şeye kadir” diktatörler her ne şekilde olursa olsun eleştirel tartışmalara izin vermediklerinden, propaganda ile efsaneleri gerçeklerden ayırma olasılığı çok düşüktür. Hitler ve Stalin örneklerinde, tam manasıyla dürüstçe yapılmış yeniden değerlendirmeler ancak diktatörler öldükten sonra mümkün olmuştur. Hitler'in durumunda, gerek Almanya'nın askeri açıdan uğradığı bozgun gerekse savaş sonrası Sovyet ve Amerikan propagandalarının baskısı, Alman halkının ölmüş diktatöre sırt çevirmelerini kolaylaştırmıştı. Stalin'in durumunda ise, 1956 senesinde Stalin öldükten üç yıl sonra iktidar gücünü kontrolüne alan Nikita Kruşçev (1849-1971), sözüm ona gizli bir konuşmada Stalinizmin kötü yönlerini yerden yere vurarak, Sovyetler Birliği'nin yönünü biraz daha hoşgörülü politik bir sisteme doğru çevirdi. Keza Çin'de, 1976'da Mao'nun ölümünden sadece bir ay sonra, Mao'nun politikalarından keskin bir dönüş yapıldı. Bu dönüş, özellikle Kültür Devrimi sırasında karşı devrimci hareketlerle suçlanmış olan Mao'nun son karısının da aralarında bulunduğu sözde Dörtlü Çete'nin göstermelik duruşmasıyla sembolleştirildi. Savunması sırasında Mao'nun son karısı Mao'nun emirlerini yerine getirdiğini iddia etti. İddiasında haklı olabilirdi ancak bu bile işkenceden kurtulması için yeterli değildi.

Dolayısıyla, Hitler, Stalin ve Mao örneklerinde, diktatörün ölümü, eleştirel tekrar değerlendirme sürecine ve ölmüş diktatörün politikalarından geri dönülmesine yol açmıştır. Bu durum diktatörlüğün sona ermesiyle sonuçlanmasa da, en azından biraz daha iyimser politikaların uygulamaya konmaları ve tıpkı Çin ve Doğu Almanya örneklerinde olduğu gibi ekonomik alanda dramatik değişimlerle sonuçlanmaktadır.

Ancak İran ve Kuzey Kore örneklerinde, diktatörün ölümü yeniden değerlendirme ve sorgulama süreciyle sonuçlanmamıştır; onun yerine rejim, ölmüş diktatörün yolunu izlemeye kendisini adamıştır. Aynı yanlışların yapılacağı, verimsiz ve zayıf ekonominin süregideceği anlamına gelen bu tercih, Kuzey Kore ve İran halkları açısından fazlasıyla talihsiz bir durumdur. Bu durgunluk, Kuzey Kore’de ve İran’da Yüce Diktatör’ün her şeyi bilen, her şeye kadir olan davranışının doğal bir sonucudur. Günlük yaşamdaki çok farklı deneyimler bu görüşü destekler niteliktedir; İran’da sözde Kültür Devrimi sırasında yaşadığım kişisel deneyimler örnek oluşturabilir. Bu örneği tekrar tekrar temcit pilavı gibi öne sürmemin sebebi sadece önemli bir olay olması değil, bilhassa Humeyni’nin kokuşmuş Batılı beyinler olarak tarif ettiği diğer yüz binlerce insan tarafından yaşanmış bir o kadar olaydan biri olmasıdır; hikmetinden asla sual edilmeyen Yüce Lider’in elinin nerelere uzanabildiğini ve bunun sonucu ortaya çıkan verimsizliği yansıtması bakımından da önemlidir.

İran’da Kültür Devrimi sonucu üniversitelerin kapatılmasından önce, Tahran Üniversitesi’nde bir öğretim üyesiydim; ders verdiğim bir sınıf olmadığı için yürüttüğüm araştırma ve yayın projeleriyle meşgul oluyordum. İran toplumunun pratik gereksinimleri üzerinde odaklanan, Farsça bir sosyal psikoloji kitabı yazmayı önermiştim. Üçüncü Dünya için psikoloji her zaman ilgimi çekmişti ve devrim sonrası dönemde İranlılar tarafından karşılaşılan sorunlara gönderme yapan sosyal psikoloji araştırmasını uygulamaya koymak için can atıyordum (benzeri çalışmayı daha önce Kuzey Amerika’da yapmışım; bkz. Moghaddam, 1987, 1990, 1996, 1997; Moghaddam & Lee, 2006; Moghaddam & Taylor, 1985, 1986). Bununla birlikte, devrim sonrasında İran’da yüksek eğitimin kontrolünün devrimcilerin eline geçtiğini ve İmam’ın çizgisini izleyenlerin bana şüpheyle baktıklarını sonradan farkettim. Dış görünüşümü kökten dinci bir İslamcı’ya benzetmek için uğraşmadım bile, Batı’da eğitim görmüş-tüm ve ne sosyal psikoloji ne de başka bir konu üzerinde kitap yazmam konusunda bana güvenmeyecekleri ortadaydı. Yüce Diktatör ne bana ne de bana benzeyen diğer yüz binlercesine hiçbir sorumluluk verilmemesi gerektiğini beyan etmişti.

Uzun yıllar sonra, Batı'da kendime yeniden bir yaşam kurduğumda İran'a tekrar gittim; uzmanlık alanımda ne gibi ilerlemeler kaydedildiğini merak ediyordum. Devrimciler, İran'da devrimden sonra yaşanan sorunlara değinen bir sosyal psikoloji kitabı yazma planımı geri çevirmişlerdi, peki bunun yerine ne üretmişlerdi? Önde gelen İran üniversitelerinde ne öğretiliyordu? İran'da sınıflarda okutulan kitapların, artık çağ dışı kalmış olan geleneksel Amerikan (!) sosyal psikoloji kitaplarının çevirileri olduğunu gördüğümde dehşete düşmüştüm. Sosyal psikoloji kitabımı Farsça'ya tercüme edilmiş olarak New Yorklu bir yayıncı tarafından yayınlamakla ilgilenip ilgilenmeyeceğimin sorulmasıysa saçmalığın danişkasıydı (Moghaddam, 1998). İran'da düzenlenen uluslararası bir kitap fuarında kitabımı sergilenirken görmek benim için fazlasıyla üzücü bir durumdu, çünkü konuyu sırf İran çerçevesinde ele alan daha etkili bir kitabı Farsça yazabilirdim. Seyahatlerim ve İranlı sürgünlerle yaptığım toplantılar sayesinde, Batı'da eğitim görmüş olan yüz binlerce uzmanın da, İranlılar adına her şeye karar veren Yüce Diktatör'ün "her şeyi bilen, her şeye kadir" bilgeliği yüzünden tıpkı benim gibi İran toplumuna hizmet edememekten yakındıklarına şahit oldum.

Yüce Diktatör mutlak sadakat sağlamak için her şeyi kurban eder. Dolayısıyla, verimlilik Yüce Diktatör'ün gözünde ikinci plandadır, ayrıca uzmanlık, eğitim ve profesyonel becerilerin hepsi harcanabilir: Cahil ve yeteneksiz olsa bile sadık birey daima makbul olandır.

DİKTATÖRCE LİDERLİK, SOSYAL YAŞAM VE CİNSİYET İLİŞKİLERİ

Her şeyi bilen, her şeye kadir Yüce Diktatör'ün etkisine en fazla maruz kalan alanlar şüphesiz sosyal yaşam ve güzel sanatlardır. Hitler'den Humeyni'ye diktatörlerin amacı yurttaşları dönüştürmek olduğundan, sosyal ilişkilerde ve güzel sanatlarda yaşanan değişimlerin bu amaca erişme açısından kaçınılmaz olduğu görülmektedir. Sonuç olarak Yüce Diktatörler, sosyal yaşamı ve

güzel sanatlardaki tüm alanları kontrol etmek için ayrılan kaynaklara fazlasıyla odaklanırlar; insanların nasıl giyinmelerine, nasıl konuşmalarına ilişkin ayrıntıların yanı sıra cinsiyetler arası ilişkiler bu kapsamdadır.

Kadının üremede, ailede ve sonraki neslin sosyalleşmesinde oynadığı can alıcı rolden dolayı, tam diktatörlüklerde kadın özel ilgi odağıdır. Tam diktatörlüklerde kadının ancak düşük görevlerde çalışmasına izin verilmektedir; politik ve ekonomik alanlarda üst düzey konumlara gelmeleri tartışmaya yer bırakmayan kanunlarla adeta yasaklanmıştır. Keza, doğurganlık ve büyük aile idealleriyle ters düştüğü için, tam diktatörlükler kadının özgürleşmesine de karşıdırlar. Mesela, Mussolini İtalyası'nda modern kadına karşı çıkan ve geleneksel kadını destekleyen sistematik bir kampanya yürütülmüştü:

Faşist gazeteler anne ve dişil olarak betimledikleri etli butlu, geniş kalçalı, koca memeli ve her şeyden öte doğurgan geleneksel kadınla (*donna madre*) uzaktan yakından ilgisi olmayan ince, gergin ve muhtemelen kısır olan modern kadını (*donna crisi*) çoğu zaman şiddetle kınamışlardır... 1934 yılından başlayarak Mussolini her yıl yapılan biat törenine ülkenin doksan iki bölgesinden birer çifti de davet etmiş ve *Duce*'nin⁵ huzuruna geldikleri için kendilerine içinde beş bin lireden bir kese dolusu para vermiştir. 1937'den itibaren büyük ailelerin refahını artırmak için faşist parti tarafından özel bir daire kurulmuştur. (Bosworth, 2006, s. 267-268)

Yüce Diktatör ve Kadın

Yüce Diktatörleri konu alan psikolojik bir inceleme, diktatör ve kadın arasındaki ilişkiye değinmezse yarım kalmış sayılır. Ancak buradaki ilişkiden kastettiğim, mesela Hitler ve metresi Eva Braun arasındaki ilişki örneğinde olduğu gibi, sadece kişiler arasındaki özel ilişkiyle sınırlı değil. Albert Speer'in (1970) naklettiği gibi, Eva Braun aşağı seviyeden bir insana uygulanan muameleye layık görülmüş ve yüksek rütbeli subaylar geldiğinde odayı terketmesi

⁵ÇN: Benito Mussolini'nin lakabı, "lider" anlamına gelir.

istenmiştir. Hitler'in kadın-erkek ilişkilerine bakışı şu cümlesiyle özetlenebilir: "Çok zeki bir adam mutlaka ilkel ve ahmak bir kadınla birlikte olmalıdır. Düşünsenize bir kere, kendisini her şeyin üzerinde gören bir kadınla benim halim nice olurdu! Boş zamanlarımda huzur isterim." (s. 92). Hitler'in "etrafında hazırcevap ve zeki bir kadını kesinlikle istemediğini" yine Speer naklediyor ve ekliyor: Bu konular hakkında düşüncelerini söylerken etrafta kadın olmamasına özellikle dikkat eder ve öyle konuşurdu (s. 92).

Fakat tam diktatör ve kadın arasındaki kişisel ilişkinin ötesinde, kadının daha fazla önem verilen toplumsal şekillendirilişi, esin kaynağı Yüce Diktatör'ün rehberliğinde gerçekleşir. İran, Suudi Arabistan ve diğer İslami toplum örneklerinde dini geleneklere göre çalışan Yüce Diktatör kadına ikinci sınıf vatandaş muamelesi yapar. Hayatın, başta dinin kendisi olmak üzere önemli olan hemen her alanında kadın oyuna her zaman bir sıfır yenik başlar. Burada asıl sorun, dinin sesinin yüksek perdeden çıktığı bu ülkelerde, kadının ruhban topluluğuna dahil olmasının mümkün olmamasıdır ki bu durum kadının aleyhine olan en önemli faktörlerden birisidir. Adalet sistemini konuşursak, kadınların jüri üyesi olmalarına asla izin verilmez ve şahit olarak değerleri erkeğinkinden daima daha düşüktür. Kadın seyahat etmek istediğinde, kocasının, babasının ya da bir erkek velinin iznini alması gerekir. Kadın, toplumun gerek özel gerekse kamusal alanlarındaki önemli konumlardan dışlanmıştır.

Kamusal alanda kadınların faaliyetlerine getirilen yasal kısıtlamalar, İran'da 1978-1979 devriminden önce, üniversite giriş sınavlarında eşit bir rekabete girmelerine izin verilmiş olan kadınlar açısından garip bir durum yaratmıştı. Üniversite kontenjanlarının çoğunlukla rejim taraftarlarına peşkeş çekildiği ve üniversitelerdeki kadın varlığının kısıtlanması için rejimin gizleme gereği duymadan harcadığı gayretlere rağmen, İran'da üniversite öğrencilerinin çoğunluğunu yine de kadınlar oluşturmaktaydı. Ne yazık ki bu çok yetenekli kadınlar üniversiteden mezun olduktan sonra çok fazla iş fırsatı bulamamaktaydılar. Eninde sonunda bütün iş fırsatlarına konanlar, kadınlardan daha yeteneksiz olan erkeklerdi.

Fakat, İran'da, Suudi Arabistan'da ve diğer Müslüman diktatörlüklerde kadınlara uygulanan muamelenin en gözle görülür işaretleri, sözüm ona ahlak polisinin kadınları hedef alan faaliyetleriydi.

Ahlak polisi tarafından kadınların *türban* takmaya zorlanmaları, kadının toplumun hemen her kesiminde uğradığı haksız muamelenin adeta bayraklaşmış simgesiydi. Bir nevi kutsal taşıyıcı olan türban, sosyal statü ilişkilerini ve önem verilen değerleri topluma alenen göstermenin ve dayatmanın yoluydu. Türban savunucuları, söz konusu bez parçasının kadınların koruyucusu olduğunu ve onları cinsel bir mal olarak görülmekten alıkoyduğunu iddia ediyorlardı. Bununla birlikte, özgür ya da özgürleşmek isteyen kadınların penceresinden bakıldığında ise türban, kadının kamusal alanda haksızlaştırılmasının sembolüydü. Toplum içinde türbanı dayatan ahlak polisinin davranışlarına bakıldığında, söz konusu kontrol fonksiyonu daha net anlaşılmaktadır. Gayet kültürlü ve eğitimli kadınların sırf türban takmadıkları gerekçesiyle güpegündüz caddenin ortasında, okumayı ve yazmayı zar zor beceren örümcek kafalı bağınaz erkeklerin saldırılarına uğradıklarına bizzat şahit oldum. Aşağılanma karşısında eli kolu bağlı kalan ve dayatmaları kabule zorlanan kadınların, içine düştükleri durum karşısındaki utançları ve öfkeleri muazzamdı. Eğer onlar da aynı öfkeyle karşılık vermiş olsalardı, gerek kendileri gerekse onlara eşlik eden erkekler bu kez daha acımasız bir saldırının hedefi haline geleceklerdi. Cahil erkek takımının, kültürel anlamda kendilerinden daha üst seviyede olan kadınlara saldırıları, farklı Yüce Diktatörlerin rejimlerinde tekrarlanmış bir olaydır.

Diktatörlük rejimlerinde iktidarların özellikle üzerinde durdukları, ailenin ve kadının rolü kadar önem verdikleri bir diğer konu, toplumun yeniden biçimlendirilmesinde bir araç olarak eğitimin kullanılmasıdır. 1930'lardan 1980'lere kadar birbirini takip eden iki diktatörlüğü, Nazileri ve komünizmi yaşamış olan Doğu Almanya'nın talihsizliği bu durumun güzel bir örneğidir. Nasyonal Sosyalistler ve Komünistler için öğretmenler, Üçüncü Krallık döneminde Nazi ideolojisini ve savaş sonrası dönemde

faşizm karşıtı öğretiyi benimsemiş bir Alman toplumu yaratmada yaşamsal öneme sahip birer araçtılar (Lansing, 2010, s. 221). Dolayısıyla, Doğu Almanya'da toplumun biçimlendirilmesinde eğitimin bir araç olarak kullanılması hem Nazi hem de komünist diktatörler tarafından kesintisiz olarak sürdürülmüştür.

Yüce Diktatör ve Güzel Sanatlar

“Diktatörlüğe Doğru Dans: Malawi’de Politik Şarkılar ve Popüler Kültür” adlı eserinde Chirwa (2001), Yaşam Boyu Başkan Hastings Banda’nın (1898-1997) Malawi’nin kontrolünü tamamen ele geçirmek için popüler şarkıların ve dansların gücünden nasıl faydalandığını tarif eder.

1970’lerde o [Hastings Banda] artık *Ngwazi* olmuştu; o artık bir fatih ve kahramandı, Malawi’nin aslanıydı, hükümetti ve kanunun ta kendisiydi...Kadınlar Birliği üyelerinin şarkılarında geçen “hükümetti” o:

Ngwazi’yi gördüğümüz zaman mutluyuz biz

Mutluyuz, gerçekten mutluyuz

Ngwazi artık hükümet oldu!

Ngwazi hükümet, hükümetin ta kendisi,

Biz gerçekten mutluyuz. (s. 9)

Kadını kontrol altına alan Yüce Diktatör artık güzel sanatların kontrolüne odaklanabilir. Güzel sanatların doğaları gereği, ifade özgürlüğü ve araştırmayla içi çe geçmiş olmaları, toplumun kontrolünü tamamen eline geçirmek isteyen Yüce Diktatör’ün amaçları karşısında güzel sanatları bir tehdit haline getirir. Mutlak kontrolünü daha da güçlendirmek isteyen Yüce Diktatör, güzel sanatlarla ilgili tüm çalışmalara katı bir denetim uygular ve sanatçı, kendi içgüdülerine ve içsel patlamalarına karşı çıkan bu durum karşısında adeta boğulur.

Rusya ve İran, devrimden sonraki dönemde kısa bir süre için sanatsal bir büyüme yaşayan ancak ardından katı bir sansürle

tüm faaliyetlerin engellendiği diktatörlüklere örnek oluştururlar. Aynı uygulama Fransız Devrimi'nden sonra da yaşanmıştır. Napolyon'un mutlak kontrolü eline geçirmesinden önceki birkaç yıl sanatsal denemelerle geçmiştir. Rus devrimi devam ederken, Sovyet gerçekçiliğinin yerleşmesinden ve deneysellikğin engellenmesinden önce kısa bir süre için avangard sanat yeşermiştir (Sitsky, 1994). Aralarında Shostakovich, Prokofiev ve Khachaturian gibi devlerin bulunduğu bestekârlar ve müzisyenlerin dizginleri kısa süre içinde Stalin'le çetesinin eline geçti. Güzel sanatlar Yüce Diktatör Stalin'in efsanevi kişiliğine hizmet eden bir araçtan başka bir şey değildi artık (Dobrenko & Naiman, 2003).

Stalin güzel sanatların kontrolü konusunda Andrei Zhdanov'a (1896-1948) çok geniş yetkiler verdi ve bu iki adam Sovyet sanatçılarını deneysellikten men ettiler. İki adam da "on dokuzuncu yüzyıl kültürünün muhteşemliğine adeta takıntılıydılar, ayrıca modern sanatın ve ahlak kurallarının yozlaşmışlığını reddediyorlardı." "Rus kültürü üzerindeki yabancı etkisine ve... Modernleşme üzerine vahşi bir saldırı başlatmışlardı" (Montefiore, 2003, s. 541). Alkol bağımlısı Zhdanov, özellikle yabancı etkisinin ve modern ahlaki öğelerin kötü unsurlarıyla birleşmiş olduklarına karar verdikleri caz gibi sanat dalları başta olmak üzere, sanatın tüm biçimlerine saldırılması ve yerle bir edilmesi emrini verdi. Stalin, farklı sanat akımları içinde ve bunlar marifetiyle Rus otantikliğini yeniden keşfetme arayışına girmişti; iyi ve saf sanata ulaşma arzusu onda adeta bir takıntı halini almıştı. Aynı takıntı Hitler'in sanata karşı takındığı tavırda da görülür; ancak o, sanatı kendi efsanevi kişiliği ve ideolojisi adına kontrol altına alma konusunda daha marifetliydi. Mesela Hitler, Nazi partisinin açık hava toplantılarında sanatı ve mimariyi büyük bir hünerle kullandı. Nürnberg'deki parti toplantısında ışık o kadar dramatik bir etkiyle kullanılmıştı ki görenler bu manzarayı "buzdan bir katedral" diye tasvir etmişlerdi (bkz. Speer, 1970, s.166-167'deki resim).

NİHAİ YORUM

Hayatın her alanındaki davranışları kontrol etme sevdasındaki diktatörler her konuya el atan, her şeye kadir bir tavır sergilemeye meyillidirler. Bu yönelim bir tarafta, halkın diktatöre karşı çıkmayı aklına dahi getirmemesi için uygulanan (ışkenceden akıl tutulmasına varıncaya kadar) baskı mekanizmalarından doğarken, diğer yandan toplumdaki her düşünceyi ve eylemi kontrol etmeye teşebbüs eden diktatörün isyankârlığı önlemek için uyguladığı sıfır hoşgörü politikasının sonucudur. Bu süreç sonucunda kültürel, sosyal, ekonomik ve şüphesiz politik alanlar dahil toplum yaşamının en önemsiz yönleri bile Yüce Diktatör'ün hükmüne girer. Gelecek nesillerin şekillendirilmesinde ailenin ve kadının rolünden dolayı, aile ve kadının rolü daha da önem kazanır. Yüce Diktatör'ün nihai hedefi, diktatörlüğü ebedileştiren belirli düşünce ve eylem tarzlarının güçlendirilmesi ve devam ettirilmesidir ki, bu konuyu gelecek bölümde inceliyorum.

DİKTATÖRLÜĞÜ DESTEKLEYEN AKIL VE EYLEM

Parti, gördüğünüz ve işittiğiniz kanıtları reddediyor. Bu, onların son ve kesin buyruklarıdır. Karşısına almaya cüret ettiği muazam gücü düşününce kalbi yerinden çıkacakmış gibi oldu.

- *George Orwell, 1984*

17 Aralık 2011'de sabahın erken saatlerinde, 26 yaşında bir işportacı olan Mohammed Bouazizi, Tunus kırsalında annesi ve kardeşleriyle yaşadığı küçük Sidi Bouzid kasabasının pazarında meyve satmaya hazırlanıyordu (M. Fisher, 2011). Tıpkı Tunus'un geri kalanı gibi, Sidi Bouzid kasabası da adaletsizlikler ve yolsuzluklarla çalkalanıyordu. 1956'da Fransa'dan bağımsızlığını kazandığından beri Tunus ilk 30 sene boyunca (1957-1987) Habib Bourguiba (1903-2000) tarafından ve ondan sonra Zine al-Abidine Ben Ali tarafından yönetilmişti. Tıpkı diğer tiranların çoğu gibi, *demokratik diktatörlük* olarak isimlendirdiğim bir yolla "seçilmiş" olan iki lider, saltanatlarının başında arkalarına halkın desteğini

almış olmalarına rağmen, zamanla onların rejimleri de yolsuzluğun yanı sıra yandaşları ve akrabaları kayırmaktan dolayı yıpranmıştı. Ben Ali iktidardayken Tunus'u ziyaret ettim ve toplumun ölçüsüz yolsuzluklardan dolayı perişan olduğuna bizzat tanık oldum: Köylüsü de şehirlisi de, sürücü belgesi almaktan çocuklarını daha iyi okullara kaydettirmeye varıncaya kadar her konuda rüşvet ödemek zorundaydılar.

Aralık sabahı erken saatlerde Mohammed Bouazizi, meyve yüklediği el arabasını pazara doğru sürerken, kadın ve erkek polis memurları tarafından çembere alındı; ortada öyle olağanüstü bir durum yoktu, çünkü polis pazardaki satıcıları sürekli taciz eder ve onlardan haraç alırdı. O gün polisler Bouazizi'yi hem dövdüler hem aşağıladılar hem de göz göre göre meyvelerini çaldılar. Kadının ve erkeğin rollerinin kesin sınırlarla ayrıldığı bir toplumda, kadın polis memuru tarafından tartaklanmak daha da küçültücü bir durum yaratmıştı. Genç adam kasabanın yetkililerine şikâyetle bulunduğu zaman kovuldu ve evine gitmesi söylendi. Ancak sonraki hamlesi kesinlikle şeytanın bile aklına gelmezdi, ne yazık ki sonucu da öyleydi. Uğradığı aşağılanmayı protesto etmeyi kafasına koyan Bouazizi, kasabanın belediye binasının önüne geldi, başından aşağıya tiner dökerek kendisini ateşe verdi. Genç adam 3 hafta sonra öldü; fakat kendisini ateşe vererek aslında devrimin fitilini ateşlemiş ve Arap Baharı'nın başlamasına yol açmıştı.

Diktatör Başkan Ben Ali ve Tunuslu yetkililer hastanede yatdığı sırada Mohammed Bouazizi'yi ziyaret ederek olaydan dolayı duydukları üzüntüyü göstermek istemiş ve aileye yardım sözü vermişlerdi; fakat yaratmak istedikleri sahte sempatiyi kimse yutmadı, artık çok geçti ve Ben Ali rejimi için perdenin kapanma zamanı gelmişti. Gösteriler ve ayaklanmalar Tunus'u kasıp kavururken Ben Ali, ailesi ve en yakın çalışma arkadaşları ülkeyi terketmek zorunda kaldılar (artık kendisi, merhum İdi Amin'in de aralarında bulunduğu birtakım diktatörlere ve ailelerine mülteci olarak kucak açan bir başka diktatörlükte, Suudi Arabistan'da yaşıyor). Fakat bu sadece başlangıçtı: Sonraki birkaç ay boyunca, Cezayir, Mısır, Ürdün, Yemen, Bahreyn, Libya, Fas, Kuveyt, Irak'ta

ve hatta İran'da büyük çaplı protesto gösterileri birbiri ardından başladı. Yakın ve Orta Doğu ülkelerinde kaynamaya başlayan kazan Tunus, Mısır ve Libya'da tam manasıyla rejim değişikliklerine yol açtı. Yemen başkanı bile geri adım atmak zorunda kalmıştı (Mart 2012'de). Bölgedeki diğer bazı ülkelerde de değişim isteyen halkın baskısı artıyordu. Sırtını doğrudan orduya dayamış olan İran rejimi, ordunun sivil halka acımadan saldırmaması sayesinde ayakta kalmayı başarırken, Çin ve Rusya'nın Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nde verdikleri destek sayesinde Suriye'de Beşar Esad'ın diktatörlüğü de bu fırtınayı atlatmışa benziyor.

Mohammed Bouazizi tarafından yapılan eylemin fitili ateşlediği sosyal patlama ve devrim, hükmeden elit tarafından kurulmuş olan normatif sistemin, basit bir olayla tetiklenen devasa sosyal değişim fırtınasıyla nasıl yerle bir edilebildiğini kuşkuya yer bırakmadan ortaya koyuyor. Tunus'ta halkı sokaklara döken ve sosyal değişim ihtimalinin peşine düşmelerine yol açan sebebin, normatif sistemdeki bu kırılma olduğunu iddia ediyorum. Toplumsal düzeyde yaşanan bu algı değişmesi, toplumun kural ve kaideleri -normları- yorumlayışındaki değişimi kapsar. Bununla birlikte, bireylerin diktatörlüğü destekleme veya algılarını değiştirme isteklilikleri farklıdır. Sıkı yönetimcilik -otoriterlik- (Adorno, Frenkel-Brunswik, Levinson & Sanford, 1950; Altemeyer, 1988), sosyal baskınlığa yönelme (Pratto, Sidanius, Stallworth & Malle, 1994), kesinlik ihtiyacı (Kruglanski, 2004) ve Makyavelizm (Christie & Geis, 1970) üzerine psikolojik araştırmalar, diktatörlüğü destekleme yönelimlerine dair içgörü sağlayabilir. Bununla birlikte, 2. Bölüm'de psikolojinin nedensel ve normatif yorumlarına ilişkin tartışmam çizgisinde, bu gibi bireysel fark ölçütlerini analizimde kullanarak, araştırma sonuçlarına nasıl katkı yapabileceğimi daha dikkatle düşünmeliyim.

Otoriterlik, sosyal baskınlığa yönelme, kesinlik ihtiyacı ve Makyavelizm gibi psikolojik ölçütler, deneklerin birtakım açıklamalarla ilgili olarak uzlaşma ya da uzlaşmamama düzeylerini ifade etmelerini gerektirir. Mesela, bu alanda psikometrik olarak çok yönlü ölçeklerin başında gelen Sağ Kanat Otoriterliği ölçeğinde

(Altemeyer, 1981), deneklerin uzlaşma düzeylerini, *hiç uzlaşmaz* (1) düzeyinden *tam anlamıyla uzlaşır* (6) düzeyine kadar puanlamaları istenir. Deneklere verilen bazı örnek cümleler şunlardır: “Suç, cinsel ahlaksızlık ve son dönemde yaşanan toplumsal düzensizliklere ilişkin gerçeklerin tümü, eğer kanunu ve düzeni korumanın yanı sıra, ahlaki değerlerimizi de korumak istiyorsak, sapkın grupları ve sorun yaratanları daha sert ezmemiz gerektiğini göstermektedir.” ya da “Otoriteye saygı ve sadakat çocukluktan itibaren öğretilmesi gereken en önemli erdemlerdir.” Denekler tarafından yapılan puanlamalar, alta yatan kişilik özelliklerinin göstergeleri olarak kabul edilmektedir.

Bu araştırmanın sonuçlarını yorumlayan birisi birtakım olası kısıtlamaları mutlaka dikkate almalıdır. Birincisi, bu ölçeklerin geliştirilmesine yardımcı olmuş çalışmalarda deneklerin büyük ölçüde öğrencilerden oluşması çalışmanın başlıca kusurlarından birisidir (söz konusu öğrencilerin çoğunluğu, Batılı üniversitelerde okumakta olan psikoloji öğrencileridir). Bu kusura, ilk zamanlarda yürütülmüş olan araştırmalarda tekrar tekrar rastlanmaktadır; örneğin, otoriter kişilik üzerine yapılan Adorno ve ark.’nın (1950) öncü çalışmasında deneklerin çoğunluğu öğrenciydi. İşin doğrusu, önde gelen psikoloji dergilerine ilişkin bir taramada araştırmacılar, denek olarak öğrencilerin kullandıkları psikoloji çalışmalarının yüzdesinin kültürler arası dergilerde bile artış gösterdiğini buldular (Moghaddam & Lee, 2006). Çoğunlukla Batılı ülkelerde öğrencilere bu kadar aşırı bel bağlanması, çalışmalarda açıkça bir sorun kaynağıdır, çünkü Batılı üniversite öğrencileri yedi milyarlık dünya nüfusunun tam anlamıyla temsilcisi olamazlar.

Elbette, ilgi odağı zihinsel mekanizmaların ya da psikolojik süreçlerin evrensel oldukları iddia edilebilir ve bundan dolayı insan olduğu sürece deneklerin kim oldukları önemli değildir. Fakat bu da, deneysel olarak kanıtlanması gereken bir varsayımdır. Dahası, her ne kadar bazı evrensel değerler olsa da, sosyal biliş ve sosyal eylemler büyük ölçüde kültürel yapılanmalardır ifadesiyle bu iddia daha da ileriye taşınabilir (Cole, 1996;

Harré & Moghaddam, 2012; Sampson, 1981; Stigler, Shweder & Herdt, 1990; Valsiner, 2000).

İkincisi, otoriterlik ölçeği ve diğer benzeri ölçekler üzerine puanlamaların kaynağının birey olduğunun varsayılmamasına dikkat etmek de gerekir. Embriyonik saplantı konusuna ilişkin tartışmadan da biliyoruz ki (kitabın 2. Bölüm'ünde değinildi), bireylere kendi kararlarını veren bağımsız ve mesela içinde yaşadıkları ortamdan bağımsız olarak doğan, belirli düzeyde otoriterlik anlayışına sahiplermiş gibi davranmamız yanlıştır. Bireysel düzeydeki psikolojik ölçümlerle bulunmuş olan düşünme tipi geniş kültürel süreçlerin ürünüdür ve kaynağında toplumsal özellikler bulunmaktadır. Birey, Altemeyer'in (1981) Sağ Kanat Otoriterliği ölçeğindeki herhangi bir soruya (madde) yanıt verirken, söz konusu ölçeği kullanarak 5 puanlık veya farklı sayıda bir değerlendirme yaptığı zaman, söz konusu değerlendirme yalıtılmış bir zihinde doğmaz. Aksine, bu gibi puana dayalı değerlendirmeler, sosyalleşme süreçlerinden ve böyle bir soruya verilmesi gereken doğru yanıtın ne olduğuna ilişkin eğitimden kaynaklanırlar. Elbette, bireylerin nasıl yanıt verdikleri değişebilir, fakat aynı topluluk tarafından sergilenen genel yönelim, deneklerin seçilmiş olduğu topluluğun özelliklerinin göstergesi olacaktır. Ortamın önceliği, otoriterlik üzerine öncü araştırmalarda kaydedilmiştir (örn. Adorno ve ark., 1950). Bu konuya bu bölümde tekrar değineceğim.

BİREYSEL FARKLILIK ÖLÇÜLERİ

Otoriter Kişilik, Sosyal Baskınlığa Yönelim ve Kapanma İhtiyacı ölçekleri gibi bireysel farklılık ölçüleri, bir diktatörün iktidara gelmesine ve iktidarda kalmasına fırsat veren psikolojik faktörlere ilişkin bir içgörü sağlayabilir. Bununla birlikte, söz konusu ölçüler üzerinde belirli bireysel skarlardan ziyade, söz gelimi otoriterlik gibi düşünme tarzlarının, belirli bir topluluğa nasıl nüfuz ettiği sorusu üzerine odaklanalım. Bu gibi düşünme tarzlarının toplumsal skoru, iktidardaki rejim tarafından beslenen eğitim sistemleriyle ve sosyalleşme süreçleriyle ilişkili olacaktır.

Otoriter Kişilik

Faşizme yatkınlığın en belirgin haliyle bir orta sınıf olgusu olduğu varsayımı iyi bilinir; yani bu yatkınlık “kültürde” vardır ve dolayısıyla bu kültüre riayet edenler en yanlış davranacak olanlardır. (Adorno ve ark., 1950, s. 229)

Faşizm yanlısı bireylerin düşünme tarzları üzerine incelemeler 1930'lardan başlayarak ivme kazandı (örn. Edwards, 1941; Stagner, 1936); bu ivmelenme büyük ölçüde, Almanya ve İtalya'daki diktatörlüklerde doruk noktasına ulaşan Avrupa'daki aşırı sağcı kanat hareketlerinin yükselmesinin sonucuydu. Otoriterlik üzerine yönelen bu araştırma akımının meyveleri İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra toplanmaya başlanmıştır. Bunda Adorno ve ark.'nın (1950) otoriter kişilik üzerine çığır açan çalışmalarının yayımlanmasının önemli payı vardır. Bu araştırmacılar incelemelerine İkinci Dünya Savaşı'na ilişkin korkuları tekrar mercek altına alarak ve sosyal bilimcilerin mutlaka gönderme yapmaları gereken soruları gündeme getirerek başladılar: Kendisini dünya üzerindeki “en gelişmiş” millet olarak gören bir toplum soykırımı nasıl hoşgörebildi, savaşın dehşetine nasıl kucak açabildi? Her ne kadar Adorno ve çalışma arkadaşları psikodinamik bir yaklaşım getirmiş olsalar da, soru sorarken izledikleri yol, kültürel ortamın belirli özelliklerine bireysel yanıt veriş şekillerini açıkça görmelerini sağladı, “bireyin kültürümüzdeki belirli uyaranlar karşısında yanıt olarak yıkıcı saldırganlığa varan tavırlar ve eylemler sergilemesine sebep olan şey nedir?” (s. v).

Otoriter tavırları açıklamak amacıyla kültürel ortama önem veren bu geleneğin, aynı temaların işlendiği bazı önemli çağdaş çalışmalarda da devam ettiğini görmekteyiz. Mesela, Staub'un (2011) insanların kötülüğün üstesinden nasıl en iyi şekilde gelebileceklerine ilişkin içgörü sağlayan analizinde, sosyalleşme uygulamalarına güçlü bir vurgu vardır:

Otoriteye sarsılmaz bir saygının hakim olduğu toplumlarda çocuklar genellikle, koydukları kurallara dair çok az açıklama yapan, hatta hiçbir açıklama yapmayan, kendilerine asla karşı çıkılmamasını bekleyen ve dikbaşlılığı ya da kurallara uymamayı sert şekilde cezalandıran ebeveynler tarafından büyütülmektedir. Evde hakim olan hava okulda da devam eder. (s. 225)

Otoriter kişiliğin beslenmesinde kültürün rolüne fazlasıyla ilgi duyuyorum; çünkü kültür otoriter aşamaya gelmesinde de can alıcı bir rol oynar.

Adorno ve ark. (1950) otoriter kişiliğin çok net tanımlanabilen ve kendi aralarında ilişkili olan birtakım özelliklere sahip olduğu sonucuna varmıştı. Öyle ki otoriteye, azınlıklara, dine ve karşı cinse ve de başka şeylere yönelik tavırlar aslında eksiksiz bir paket olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte, bu sosyalleşme sürecinin kökleri aile içinde hakim olan kültüre kadar uzanır:

en basit ifadeyle büyük küçük ilişkisine dayanan, otoriter, istismarcı ebeveyn-çocuk ilişkisi, zamanla tek cinsel eş ve tek Tanrı dayatmasına yönelik güç odaklı ve yine istismarcı bir tavra dönüşmeye yatkındır; güçlünün dışında hiç kimseye hareket alanı bırakmayan, en alttakilerin her ne olursa olsun küçümsedikleri toplumsal manzara ve politika felsefesi ise bu yaklaşımın doruk noktasıdır. (Adorno ve ark., 1950, s. 971)

Çocukların, diktatörlüğü yaratan ve destekleyen psikolojik yurttaşlar olacak şekilde sosyalleşmelerinde başrolü ailelerin oynadıklarına şüphe yok. Geleneksel ailenin temelinde, yine geleneksel rolünden dolayı, kadınların oynadıkları rol özellikle önem kazanmaktadır. Kadınlara “şıp diye uyan doğru” roller belirlemek için kılı kırk yardıklarına bakınca, diktatörlerin yandaşları ve karşıtları, görünüşe göre bu durumdan içgüdüsel olarak haberdardırlar (8. Bölüm’de tartıştığım gibi). Mesela, İran’da, Suudi Arabistan’da ve diğer İslami diktatörlüklerde hükümetler, kadınları olabildiğince geri plana atan ve geleneksel cinsiyet rollerinin dışına çıkmalarını engelleyen şeriat yasalarını dayatırlar.

Sağ Kanat Otoriterliği

Otoriterlik üzerine araştırmalar, Kanadalı araştırmacı Bob Altemeyer'in (1981, 1988) Sağ Kanat Otoriterliği ölçümü ile yaptığı çalışması sayesinde ilerleme sağladı. Altemeyer'in ölçümü, (çoğunlukla öğrencilerin denek olarak kullanıldıkları diğer araştırmalara kıyasla) güvenilirliğe ve doğruluğa fazlasıyla dikkat edilerek geliştirilmişti. Otoriterliği politik soldan ziyade politik sağa yakıştıran bu araştırma alanının temelleri uzun süre önce açıkça Altemeyer tarafından atılmıştı (bkz. Christie & Jahoda, 1954, tartışma kısmı). Sağ kanattan kaynaklanan tehlikelere yönelik bu ilgi, Hitler, Mussolini ve diğer uluslararası faşist hareketlerden kaynaklanan tehlikeler nedeniyle, İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemle gayet güzel uyumaktadır. Bununla birlikte, sadece Stalin ve Mao'yu inceleyen birisi, politik solun da otoriterlik söz konusu olduğunda eşit derecede tehlikeli bir kaynak olabileceği sonucuna kolayca varabilir (bu görüşe karşı çıkan savlar için bkz. Stone & Smith, 1993). Stalin'in ve Mao'nun yanı sıra, mesela Kamboçya'da Pol Pot gibi daha küçük ölçekli diktatörlerin sol kanat otoriterlikleri, kendi toplumlarının genelinde on milyonlarca can kaybıyla sonuçlanmış derin yaralar açmıştır.

Adorno ve ark.'nın (1950) geleneğini izleyen araştırmalara göre, yüksek düzeyde otoriterliğin alamet-i farikası *tutumsal tarzlar* olarak adlandırdığım şeylerdir. (Adorno ve ark., 1950'de, *alt sendromları* isimlendirmişler ve bunlardan dokuz tanesini tanımlamışlardır. Bununla birlikte, otoriterliği kişilikten ziyade tutumlar açısından yorumluyorum; bkz. Roiser & Willig, 2002). Bu tartışmada, güncel araştırmalarda önemini koruyan tutumsal tarzlar üzerinde özellikle duruyorum. Bu tutumlardan birinci sırada yer alanlar, otoriteye teslimiyet ve doğal düzenin bir parçası olan grup temelli farklılıkların kabul edilmesidir. Azınlıklara karşı cezalandırıcı bir tavır takınmaksa ikinci sırada gelir; yüksek düzeyde otoriterler belirli bir gruptan ziyade tüm azınlıklara karşı önyargılı bir tutum takınırlar. Bundan dolayı, yüksek düzeyde otoriterler tam anlamıyla "iki yüzlü" bir tavır ortaya koyarlar: Güce ve otoriteye karşı gereğinden fazla teslimiyetçilik ve sadakat, kendilerinden

daha düşük seviyede gördüklerine karşı otorite ve gereğinden fazla önyargı.

Adorno ve ark.'nın (1950) orijinal çalışmasında ve devam eden güncel araştırmalarda tanımlanmış olan bir diğer önemli tutumsal tarz ise, anlam bulanıklığına ilişkin hoşgörüsüzlüktür. Bu son dönemde *kapanma ihtiyacı* ya da kesinlik ihtiyacı olarak tanımlanmıştır (Kruhlanski & Orehek, 2012). Orijinal araştırmada, “duygusal ve bilişsel anlam bulanıklığına ilişkin hoşgörüsüzlüğün” (Adorno ve ark., 1950, s. 464) genelde bilime ve bilgiye karşı olan belirli tutumlarla ilişkili olduğu bulunmuştur:

“Soru sormamak” önemlidir, ayrıca otoriterlik ölçeğinde sıklıkla yüksek skorlara sahip olanların kesin ve dogmatik yanıtlara duyduğu gereksinim, kolayca kabul edilen ve birbirinin kopyası olan *sözde bilimsel* yanıtlar verilmesine yol açar. Bunlar ya kalıtsalıcı kaçamak açıklamalardır ya da açıkça *bilim karşıtı* bir tutum ortaya koyan yanıtlardır. (Adorno ve ark., 1950, s. 464)

Gerek İran'daki kökten dinci Müslümanlar arasında gerekse Birleşik Devletler'deki kökten dinci Hristiyanlar arasında bilime karşı hoşgörüsüzlüğün çok güçlü bir tema olduğunu buldum. Tarihsel deneyim, tıpkı İran'daki ve Amerika'daki kökten dinciler gibi tüm kökten dincilerin psikolojik olarak, Allah'a ve bilime ilişkin görüşleri benzer olan (gerçek ya da potansiyel) diktatörleri destekleme yönünden benzer olduklarını gösteriyor.

Sosyal Baskınlık Teorisi

Evrimsel bakış açısı... İnsanların gruba dayalı ve üst üste ilişkileriyle düzenlenmiş sosyal sistemlerde yaşamaya meyilli olacaklarını iddia eder. (Sidanius & Pratto, 1999, s. 54)

Sosyal baskınlık teorisi, kadim Yunanistan'da Plato'dan (1987 çevirisi) 20. yüzyıl Avrupası'nda Pareto'ya (1935) kadar uzanan, gruba dayalı eşitsizliklerin insan doğasından veya modern söy-

lemle mizahtan doğduğu görüşünü yansıtan uzun bir teoriler zincirinden doğmuştur. Sosyobiyoloji terminolojisiyle daha da genişletilmiş olan teorinin (Sidanius & Pratto, 1999) savunucuları, feminizme ve ırkçılığa ilişkin sorunlara karşı özellikle duyarlı olanlardan gelebilecek saldırılara açık hale gediler. Sosyal baskınlık teorisi kaynaklı çıkarımdan görülebildiği kadarıyla, insanlar gruba dayalı eşitsizliklerle yaşamaya mahkumdurlar ve hatta bazı araştırmacılar söz konusu eşitsizliklerin “genetik olarak himaye edildikleri” tanımıyla bu teoriye saldırmışlardır (Jost, Banaji & Nosek, 2004, s. 912).

Sosyal baskınlık teorisi, cinsiyete ve yaşa dayalı ast üst ilişkilerinin evrensel olduklarını iddia eder. Söz gelimi dine ve ırka dayalı daha şekillendirilebilir nitelikte olan ast üst ilişkileriye kültürden kültüre değişebilirler ve kültürel birikimlerin ürünleri olmaları daha olasıdır. İkinci olarak, gruba dayalı ast üst ilişkisi kurmaya olan yatkınlık ise cinsiyet ayrımı, ırk ayrımı, sınıf ayrımı ve daha bir sürü ayrımın sıralanabileceği farklı saldırganlık biçimleriyle sonuçlanır. 1990’ların başında bu teorinin geliştirilmesinden bu yana, teoriyi desteklemek için ölçüm yöntemi, yani Sosyal Baskınlığa Yönelim ölçeği de geliştirildi ki söz konusu ölçek bireysel farklılıkları, “insanları sosyal gruplar arasında hiyerarşik olarak yapılandırılmış ve eşitlikçi olmayan ilişkilere yerleştiren bir değerle göstermeyi” dener (Sidanius & Pratto, 1999, s. 61). Bu ölçeğin kullanıldığı araştırmalar, mesela çoğunluğa tabi grup üyelerinin azınlığa tabi üyelere kıyasla gruba dayalı eşitsizlikleri savunduklarını, ayrıca polis gücü gibi belirli kurumların gruba dayalı eşitsizlikleri özellikle savunan insanlara daha cazip geldiğini örnekleriyle ortaya koyarak, sosyal baskınlık teorisiyle aynı çizgide olan kanıtlar üretmiştir (bu teoriye ve çıkarımlarına ilişkin daha kapsamlı bir tartışma için bkz. Pratto & Stewart, 2012ve Sidanius & Pratto, 1999; eleştiri için bkz. J. C. Turner & Reynolds, 2003).

Araştırmaya konu olan önemli bir soru ise, ortamdan bağımsız olarak azınlıklara karşı ön yargılı yaklaşımda hangi sosyal baskınlığa yaklaşım önlemlerinin ne ölçüde etkili olduklarıyla ilgilenmiş-

tir. Öz sınıflama teorisi gibi kimliğe dayalı teoriler (J. C. Turner & Reynolds, 2012), belirli bir ortamda daha da dikkat çeken bireysel kimliğe özel bir önem verir: Mesela Joe, belirli bir ortamda kişisel kimliğine ya da içinde bulunduğu grubun kimliğine öncelik verir mi? Bu açıdan bakarsak, etnik kimliğe vurgu yapıldığında ırkçı tutumlar daha belirginleşirken, etnik kimlikten bağımsız olarak kişisel kimliğe vurgu yapıldığında ırkçı tutum çok daha az gözlenir. Bu sorunun üzerinde duran çalışmalarda, her ne kadar ırkçılığın düzeyi ortamdan etkilenmiş olsa da, sosyal baskınlığa yönelim, ortamda öne çıkan kimlikten bağımsız olarak ırkçı tutumları bir dereceye kadar öngörebilir (Perry & Sibley, 2011; Sibley & Liu, 2010). Araştırmalar sosyal baskınlığa yönelim üzerinde ortamın önemli bir etkisi olduğunu gösteriyor (Jetten & Iyer, 2010), fakat ortamın daha temelde yatan etkisi -daha geniş kültürel etki- hâlâ gözardı edilmektedir.

Sosyal baskınlığa yönelimle ilgili olarak nasıl bireyler arasında farklılıklar varsa, kültürler arasında da farklılıklar vardır ki bu konuya yine bu bölümde tekrar değineceğim.

Kapanma İhtiyacı

Duygusal ve bilişsel anlam bulanıklığına karşı hoşgörüsüzlüğe tüm dikkatini veren Adorno ve ark. (1950) ve ardından Webster ve Kruglanski (1994), *kapanma ihtiyacı* olarak adlandırdıkları bir ölçüm geliştirdiler. Söz konusu ölçüm, bir soruya anlam bulanıklığı yaratan herhangi bir yanıt verilmesini ya da sorunun düpedüz yanıtlanmadan geçiştirilmesi yerine somut ve açık bir cevap verilmesine olan tercihi ortaya koyar. Bilişsel kapanma ihtiyacı yüksek olan bireyler, söz gelimi “Her şeyin açık ve yapılandırılmış olduğu bir yaşam biçimi hoşuma gider.”; “Belirsiz durumları sevmem.” ve “Farklı farklı yanıtları olan sorular hoşuma gitmez.” gibi açıklamaların arkasında dururlar. Bilişsel Kapanma İhtiyacı ölçeği şu sıralarda test ediliyor ve bir dizi etkileyici çalışmada kullanılıyor; bu ihtiyacın yüksek düzeyde olduğu kişilerde açık ve net bir düşünme şeklinin tanımlandığını belirtmeliyim (Kruglanski, 2004; Kruglanski, Pierro, Mannetti & De Granda, 2006).

Diktatörlükler açısından bilişsel kapanmaya duyulan ihtiyaca ilişkin çıkarımlara özellikle odaklanıyorum, ayrıca söz konusu ihtiyacın yüksek düzeyde olduğu kişilerin otokratik liderliği destekleme olasılıklarının daha fazla olduğuna ilişkin kanıtlar var. Örnek vermek gerekirse, değerlerin ihtiyaç temelleri üzerine bir çalışmada, bilişsel kapanma ihtiyacının yüksek olduğu kişilerde kurallara riayetin, geleneklerin ve güvenliğin yüksek öncelikli oldukları, ancak iş kendileri için karar vermeye geldiğinde önceliğin azaldığı bulunmuştur (Calogero, Bardi & Sutton, 2009). İtalya'daki kuruluşlarda yürütölmüş olan bir çalışmadaysa, bilişsel kapanma ihtiyacının yüksek olduğu amirlerin güce dayalı sert taktikler uyguladıklarının (örn. amirin terfide güçlük çıkartabileceğinin ve çalışanın bu durumu kabullenmekten başka çaresi bulunmadığının çalışana sık sık hatırlatılması gibi) bulunmuş olması, otokratik liderlerde yüksek düzeyde kapanma ihtiyacının daha fazla bulunabileceğini ima ediyor (Pierro, Kruglanski & Raven, 2012). Dolayısıyla, yüksek düzeyde kapanma ihtiyacı otokratik liderliğin ve otokratik liderlerin desteklenmesiyle ilişkilidir.

BİLİŞSEL ALTERNATİFLER: FARKLI BİR DÜNYANIN MÜMKÜN OLDUĞUNU ANLAMAK

Bu bölüme, Tunuslu meyve satıcısı Mohammed Bouazizi'nin öyküsünü anlatarak başlamıştım; öyküyü kısaca hatırlatmam gerekirse, işporta tezgâhında meyve satarken polis şiddetine maruz kalmış ve Tunuslu yetkililerin olay karşısındaki ilgisizliklerini protesto etmek için kendini yakmıştı. Acılar içinde kıvranan milyonlarca Tunuslu'dan yalnızca biriydi o, buzağının görünen kısmıydı. Acaba bedelini hayatıyla ödediği bu başkaldırıya polis tarafından, özellikle bir kadın polis tarafından uğradığı haksız ve küçültücü muamele mi yol açmıştı? Bouazizi'nin verdiği bu kararın altında yatan nedenlere dair hiçbir fikrimiz yok. Eğer araştırmacılar, bireylerin toplum kurallarına riayet ve boyun eğme davranışını sadece kişilik özellikleri açısından incelerlerse, söz gelimi otoriterlik gibi yatkınlık özelliklerini ele alan araştırma literatürleri okuyucuyu yanlış yönlere sevkedecektir. Araştırmacılar

büyük ölçüde paylaşılan ve topluma mal olmuş kültür üzerinde yoğunlaşmalıdır. Tunus kültüründe normal kabul edilen davranış şekli, başta diktatör Ben Ali olmak üzere ülke genelindeki binlerce *küçük diktatörün* her dediğine harfiyen uymak olduğundan, Mohammed Bouazizi'nin başkaldırısının toplumsal bir kabul görmesi Tunusluların rağbet edecekleri bir davranış gibi görünmüyor. Bouazizi'nin normal davranış şeklini yıkıp geçen bu hareketi, Tunuslu'ların geri kalanında köklü bir düşünce değişikliğine gidebilmelerinin fitilini ateşlemişti sadece; Tajfel ve Turner'ın (1979) *bilişsel farklılık* olarak adlandırdıkları bu düşünce alternatifi, Tunus gibi kararların tepeden inme geldiği sosyopolitik düzenlerde bile olayların aslında çok daha farklı olabileceğinin farkına varılmasına yardımcı olur.

Sosyal kimlik teorisi, insanların durumlarını değiştirmek için öncelik verecekleri iki ana stratejinin geçerli olduğu koşullara kayda değer bir önem verir. Birinci strateji *sosyal mobilite -hareketlilik*dir- ki burada sisteme nüfuz edilebileceğini gören bireyler, gruplardan bağımsız olarak sosyal hiyerarşi içerisinde kendilerini daha yukarıya taşıyabilecek eylemlere öncelik verirler. Bu fikir, sıkı çalışan ve yetenekli olan herkesin Amerika'da bir başarı hikâyesi yazabileceği, yükseltmelerin yeteneğe göre yapıldığı meritokratik sisteme yer verilen Amerikan Rüyası söylemiyle bire bir örtüşür: Söz konusu sistemde bireylerin sosyal hiyerarşi içindeki konumlanmaları, bireylerin hangi grup (örn. etnik köken, cinsiyet, sosyal sınıf anlamında) içerisinde doğduklarına göre değil bireysel özelliklerine göre belirlenir.

İkinci strateji ise sosyal değişimdir ki, burada bireyler kendi durumlarını iyileştirmek için grubun iç düzenini değiştirmek amacıyla diğerleriyle işbirliği yapmaya girişirler. Grup odaklı bu eylem şu nedenle doğmaktadır:

üyeleri olduğu sosyal grubun duvarları arasında kapalı kaldığına, yaşam koşullarını ya da konumunu değiştirmek veya iyileştirmek için kendi grubunu bırakıp bir başkasına geçemeyeceğine olan inanç; ayrıca, kendini kurtarmak için tek yolun, grubu terk edip gitmek yerine grupla bir olup bu koşulları değiştirmekten geçtiğine (ya da eğer söz konusu koşullar kendisini tatmin ediyorsa bunların değişimine direnmesi gerektiğine) olan inanç. (Tajfel, 1974, s. 5-6)

Sosyal değişim stratejisinin gruplar arası rekabetin artırılmasını içermesi gereklidir; ayrıca, gruplardan birinin diğer grubun (ya da grupların) çıkarları karşısında değişimi gerçekleştirmeye ya da önlemeye yeltenmesi nedeniyle gruplar arası sürtüşmelerin olması da olasıdır.

İlerleyen dönemlerde ortaya atılan teoriler ve yürütülen araştırmalarda, en azından Batı toplumlarındaki öğrencilerde, bireyler arasında sosyal değişime kıyasla sosyal hareketlilik lehinde bir tercih olduğu bulundu (Moghaddam, 2008b; Taylor & McKirnan, 1984). Yani, bireyler ilkin sadece kendi çıkarlarını gözeterek yükselmeyi dener ve ancak bu denemede başarısız olmaları halinde ortak hareket etmeyi tercih ederler. Çalışmalardan birinde denekler dezavantajlı bir grubun üyeleri olarak işe başlamışlar ve ellerinde daha fazla kaynak ve güç olan daha avantajlı bir gruba geçmeleri için çalışma fırsatı verilmiştir (Taylor, Moghaddam, Gamble & Zellerer, 1987; Wright, Taylor & Moghaddam, 1990). Deneklere haksız muamele yapıldığı zamanlarda bile, dezavantajlı grubun diğer üyeleriyle ortak eyleme geçmek yerine kendi durumlarını iyileştirmeyi denemeye devam etmişlerdir. Kendi çabaları ve hareketlilikleriyle ilerlemek artık mümkün olmadığında, grupla ortak hareket etmeye yönelmişlerdir. Bireysel ilerleme şanslarının %2 gibi düşük bir oranda olması bile, ortak hareket etme istekliliklerini çarpıcı şekilde azaltmıştır; “kendi başıma halledebilirim” sözü bu kişilerin dillerine pelesenk olmuştur.

Sosyal Aylaklaşma ve İnsan Doğası

Bireysel eylemin tercih edilmesi önce ben tavrını yansıtır ki, araştırma literatüründe *sosyal aylaklaşma* olarak adlandırılan bu durumdaki insanlar, sadece kendi adlarına yapmakta oldukları bir işi, içinde yer aldıkları bir grup için yapmaları gerektiği zaman daha az gayret sarf etme yönelimindedirler (Karau & Williams, 1993). Ortak bir projeyi tamamlamak için grupla birlikte çalışmış olan çoğu insan, bazı grup üyelerinin kenara çekildiklerine ve üzerlerine düşeni yapmadıklarına muhtemelen tanık olmuşlardır. Bu mantık çerçevesinde düşünüldüğünde, Sovyetler Birliği'nin ve

Komünist Blok'un çökmesine neden olan asıl sebebi görmemek mümkün değil: Görünüşe göre ortak çalışma bireyleri sıkı çalışmaya teşvik eden bir mekanizma değil; bunun nedeni ise ortak çaba harcanan sistemlerde kişilerin bireysel çaba için ödüllendirilmiyor olmalarıdır. Madem az ya da çok çalışmanın önemi yok, eğer diğerleriyle aynı maaşı alacaksa İvan niye daha sıkı çalışsın ki?

Fakat sosyal aylaklaşma, söz gelimi kişinin kendi kendine yeterli olma, bireysel çaba ve bireysel sorumluluk gibi prototocu etik değerlere ne ölçüde bağlı olduğu gibi psikolojik özelliklerden de doğabilir (Smrt & Karau, 2011). Daha geleneksel toplumlarda yaşayanlarda sosyal aylaklaşmanın daha az görülmesine şaşmamak gerek; mesela 1980'lerin başında yürütülmüş olan bir çalışmada (Gabrenya, Wang & Latané, 1985) Çinli ve Amerikalı denekler karşılaştırılmış, Amerikalıların sosyal aylaklaşmaya daha yatkın oldukları bulunmuştur. (Çok kısa bir süre önce Çin'e seyahatim sırasında, kentli Çinlilerin artık en az Amerikalılar kadar kapitalist ve sosyal aylaklaşmaya daha yatkın olduklarını hissettim. Doğruyu söylemek gerekirse, "Vahşi Batı kapitalizmi" buraya kadar gelmişe benziyordu!) Dolayısıyla, bireyleri harekete geçiren dürtüler, sosyal aylaklaşmaya doğru bir derece kaymış olabilir.

Sosyal aylaklaşma üzerine literatür insan doğası hakkında temel soruları da gündeme getiriyor. Serbest piyasa sisteminin destekçileri, insanın doğal olarak ortak teşviklerden ziyade bireysel teşviklerden daha fazla motive olma eğiliminde olduğunu düşünmektedir. Komünizm ile kıyaslandığında kapitalizm insan doğası ile daha iyi uyduğu için, kapitalizm doğal olarak daha başarılı bir sistemdir. Bireyleri ödüllendirmeye ve kendi kişisel birikimlerini yaratabilecekleri zeminler yaratmaya ihtiyaç duyan Bill Gates gibilerin bu tutumları, toplumsal düzeyde refah ve iş olanağı yaratılmasına olanak tanıdığından, bu gibi çabalar tüm toplumun yararına olacaktır. Diğer yandan, komünizmin destekçileri insanların bireysel ödüllerden ziyade ortak ödüllerle teşvik edilmeleri gerektiğini, çünkü ortak ödüllendirmenin daha faydalı olduğunu iddia ederler.

Sosyal kimlik teorisine ilişkin çalışmalarında Tajfel ve Turner (1979), ortak hareket etme ve gruplar arası durumu değiştirme girişimlerini içeren sosyal değişim olasılığının farkına ancak şu iki koşulla karşılaşıldığı zaman varacaklarını iddia etmişlerdir: Birincisi, insanlar gruplar arasındaki durumun, gruplar arası ilişkileri değiştirmeye yetecek düzeyde istikrarsız olduğunu mutlaka görmelidirler. Örneğin, Tunus halkı diktatör Ben Ali'nin devrilmesini olabildiğince gerçekçi bir şekilde görmek durumundaydılar. İkincisi, insanlar gruplar arasındaki mevcut durumun meşruiyetini yitirdiğini görmek zorundaydılar. Bu durumu şöyle örnekleyebiliriz; Tunus halkı, diktatör Ben Ali ve yakın çevresinin iktidarının adaletsiz ve vicdansız olduğunu da mutlaka görmek durumundaydı. Sözü geçen iki koşul, 2011'de patlak veren Tunus olaylarında açıkça gerçekleşmişti.

Benim bakış açım göre diktatörlüklerin ezici bir çoğunluğunda, meşruiyetini yitirme koşulu, istikrarsızlık koşulundan çok önce gerçekleşmektedir. Yani, diktatörlüklerde yaşayan halklar sosyopolitik sistemin adaletsizliğini ve vicdansızlığını, diktatörlüğün gerçekten devrilmesi gerektiği olasılığını kavramadan çok önce görmeye başlarlar. İşin doğrusu, birçok örnekte halkın çoğunluğu diktatörlüğün meşruiyetini yitirdiğini görmesine rağmen, karşı gelmeleri halinde hapse atılabilecekleri, işkence görebilecekleri, hatta öldürülebilecekleri endişesiyle yaşamlarını diktatör baskısı altında devam ettirmek zorunda kalırlar. 2012 yılı itibarıyla Kuzey Kore'de, Suriye'de, İran'da ve daha birçok diktatörlükte yaşanan durum tam olarak budur.

“Havada” Tehdit Var

Eğer çevredeki ipuçları, işlerin hiç de iyi bir yöne gitmediğine işaret ediyorsa, kimlik tehdidi algısının doğması kuvvetle muhtemeldir. Ancak eğer ipuçları dağınıksa ve/veya iyiye gidişe işaret ediyorsa, bu takdirde kimlik tehdidi ya ortaya çıkmamalı ya da bir kenara bırakılmalıdır. (Steele, 2010, s. 140)

Düşünce şeklinin diktatörlüğü ayakta tutan bir etken olduğu düşünüldüğünde, otoriterlikle ve diğer bazı kişilik özellikleriyle çok ilişkili olduğu görülür. Fakat otoriterliğin, bağımsız bireylerin kişiliğinin bir parçası olmaktan çok daha fazlası olduğunu bile- rek davranmak önemlidir. Aslında otoriterliği, kültürün bir parça- sı olarak ve toplumun baskın söylemleriyle bütünleşmiş biçimde kavramlaştırmak gerekir. Şüphesiz otoriterlik tekil şahısların tu- tumlarına da yansımaktadır, otoriterliğin değişmesini zorlaştıran asıl unsurlar otoriterliğin toplumsal olarak paylaşılan ve destekle- nen doğasıdır. Bu noktayı daha iyi açıklamak için, klişelerin nasıl işlediğini anlatan örnekleri incelemekte fayda var.

Birleşik Devletler’de Barack Obama’nın başkanlık koltuğunda oturduğu, Afrikalı Amerikalıların, kadınların ve diğer azınlıkların kanun kitabına göre eşit haklara sahip oldukları bir çağda, azın- lıkların ezilmesi ya da onlara ön yargıyla yaklaşılması artık geç- mişte kalmış bir düşünce olduğundan, araştırılmasına da gerek olmadığı iddia edilebilir. Bununla birlikte, klişe tehdit üzerine bir araştırma bu varsayımın aksini iddia eder. Buna göre ortamdaki ipuçları hakim klişelere göre onlara kötü davranılması gerektiğini anımsattığı zaman insanlar kötü davranışlar sergilerler. 1990’la- rın başından beri klişe tehdit üzerine sürekli ilerleme kaydeden çok sayıda araştırma, mesela, kadınların matematik kafalarının iyi çalışmadığı klişesi akıllarda yer ettiğinden, bu bilinçaltı klişenin hatırlanması sonucu, matematik sınavına giren kadınların dolaylı yollardan da olsa bir ön yargıyla karşılaştıklarını gösteriyor. Temel klişe tehdidi etkisi, çok geniş bir yelpazeye yayılan durumların yanı sıra farklı azınlık ve çoğunluk gruplarında kanıtlarıyla ortaya konmuştur (Izlicht & Schmader, 2012; Schmader, 2010).

Kişisel olmayan, tekil zihinlerde bannmayan klişe tehdidinin gücü havada dolanır durur. Steele’in (2010; bu başlığın girişindeki alıntı) belirttiği gibi, çevremizde bulunan özenle hazırlanmış gizli mesajların -reklam panolarında ve posterlerde, şarkılarda ve reklam spotlarında, gazetelerde, dilden düşmeyen deyimlerde, televizyon reklamlarındaki- bireysel performans üzerinde güçlü bir etkisi ola- bilir. Mesela, televizyon reklamları üzerine bir çalışmada, birinci ka-

dın grubu, “boş kafalı parti kızı” tanımlamasına tıpatıp uyan reklamları izlemişlerdi; ikinci gruba izletilen reklamlarda ise cinsiyet içeriği yoktu (P. G. Davis, Spencer, Quinn & Gerhardstein, 2002). Daha sonra her iki grup başka bir yere giderek, farklı sözel ve sayısal sorular çözdükleri, görünürde başka bir çalışmaya denek olarak katıldılar. Cinsiyet içerikli reklamları izlemiş kadınlar grubu matematik sorularına daha az ilgi gösterdikleri gibi, matematik sorularını daha az çözdüler ve nihayet matematikle ilgili kariyer seçeneklerine ve çalışmalara daha az ilgi duydular. İyi de “bu kadınların meselesi değil ki” (J. L. Smith & White, 2002, s. 179): Bir başka çalışmada, erkeklerle karşılaştırıldıkları kendilerine söylendiği zaman kadınlar matematik sorularında daha düşük bir başarı gösterdiler, ayrıca Asyalı erkeklerle karşılaştırılacakları kendilerine söylenen beyaz erkekler de matematikte yine daha az başarılıydılar.

Bazı kadınların ve erkeklerin başkalarına kıyasla klişelerden daha fazla etkilendiklerine şüphe yok, fakat havada dolanan klişe tehdidi grubun tamamını bir dereceye kadar etkiler. Benzer şekilde, kültürün bir parçası olan otoriterlik bazı erkekleri ve kadınları, diğerlerinden daha fazla etkiler; ancak burada asıl nokta, otoriterliğin bireyin kontrolü dışında toplumsal baskın söylemlerin ayrılmaz bir parçası olduğu Hitler Almanya’sı ve Stalin Rusya’sı gibi ortamlarda çok güçlendiğidir. Benzer şekilde, sosyal baskınlığa yönelim, kapanma ihtiyacı ve Makyavelizm, ortak hareket süreçlerinin yanı sıra bireysel süreçleri de yansıtan, her şeyi kapsayan ölçümlerdir.

NIHAİ YORUM

Alexander Alexandrovich, meslektaşlarının ve iş arkadaşlarının gün boyu neler yaptıklarını, neler konuştuklarını kurnazca, maharetle haber vererek, “iç güvenlik teşkilatlarına” yardımcı olmayı teklif ediyordu. Özel bir şey yok; sadece düzenli olarak vermem gereken raporu veriyorum. Ne yapmam gerektiğini bildiğimi... İzlenmeme gerek olmadığını söyleyerek protesto ettim. Baskıyı artırdı: Partiye destek olmak istediğine eminim ve hükümet halkın ve sosyalizmin düşmanlarıyla mücadele ediyor. Politikamızı belirlememize yardımcı olan bu bilgilere ihtiyacımız var. (Leder, 2001, s. 153-154)

Stalin Rusyası'ndaki yaşamından bölümler aktarırken Leder (2001), Stalin'in kontrolündeki diktatörlüğü onaylayan yayılcı değer sistemini tarif eder. Stalin Rusyası'ndaki bazı bireylerin diğerlerine kıyasla kurallara daha fazla riayet ettiklerine ve daha fazla boyun eğdiklerine şüphe yok, öyle ki söz konusu kişiler sağ kanat otoriterliği (Altemeyer, 1988), sosyal baskınlığa yönelim (Pratto ve ark., 1994), bilişsel kapanma ihtiyacı (Webster & Kruglanski, 1994) ölçeklerinde daha yüksek puanlar alacaklardır; fakat sözü edilen bireysel farklılıkların, diktatörlüğü onaylayan toplumsal sistemin daha geniş bağlamında anlaşılmaları gerekir. Yüz binlerce politik tutuklunun, Stalin'in diktatörlüğü sırasında kurulan Gulag'lar kadar kötü olan çalışma kamplarında hayatta kalmaya çalıştıkları Kuzey Kore örneğinde (Harden, 2012) ya da topluma boyun eğdirmek için sistematik cinayetlerin, işkencenin, hem kadınlara hem de erkeklere tecavüzün kullanıldığı İran toplumunda bireysel farklılıkların rolü güçsüzleşir. Otoriterliğin, sosyal baskınlığın ve bilişsel kapanma ihtiyacının düşük olduğu bireyler bile, güvenliğe, kurallara riayete ve boyun eğmeye yüksek öncelik veren bir toplumda kendilerini yeniden şekillendirilirken bulurlar. Demokraside otoriterliği düşük olan bireyler, ortak kültürün otoriterliği kuvvetle desteklediği bir diktatörlükte olmaları durumunda, muhtemelen daha yüksek bir otoriterlik sergileyeceklerdir.

Diktatörlüğün altında yatan psikolojik süreçlerin ortak ve paylaşılan karakterini bilmek, 10. Bölüm'de diktatörlüğün ve demokrasinin geleceğini değerlendirirken yararlı bir hareket noktasıdır.

DIKTATÖRLÜĞÜN VE DEMOKRASİNİN GELECEĞİ

Şahin işitemez şahinciye;
Nesneler parçalanır; mihrak dayanamaz.

-William Butler Yeats (1921/1962), "İkinci Geliş"

Üçüncü bin yılın şafağında dünyanın her tarafında çok önemli değişimler yaşıyordu; Çin ufukta yükselirken Rusya eski gücüne kavuşuyor, adeta uyuyan dev uyanıyordu, Arap Baharı ve Avrupa Birliği'nin çatırdamasına ilaveten Amerika'da ahlaki otorite yitirilmiş ve ülkenin "dünyanın jandarması" kimliği büyük ölçüde güç kaybetmişti. Besbelli yeni bir dünya düzeni doğuyordu ancak, teknoloji ve ekonomi alanında yaşanan dönüşümlerin belirsizliği, yaklaşan yeni dünya düzeninin neye benzeyeceğini tahmini olanak tanımıyordu. Eski "mihraklar dayanamayıp çökerken" yeni mihraklar kontrolü ele geçiriyordu.

Üçüncü bin yılın şafağında küreselleşmedeki çatlaklar hızla büyürken, gelecek endişesi ve yarınlara dair belirsizlik bu duru-

mun üzerine tuz biber ekıyor, insanlık küresel ölçekte güvenlik endişesi yaşıyordu (Moghaddam, 2010). Gerek Avrupa'da gerekse dünyanın diğer bölgelerinde yaşanan ekonomik ve politik belirsizlikler radikal politik grupları güçlendirirken, Avrupa demokrasisinin üzerine tüm ağırlıklarıyla çöktüler. Dünyanın önemli ülkelerinin yanı sıra Avrupa'nın neredeyse tamamını avcunun içine alan diktatörlüklerin ve diktatörlük akımlarının doruk noktasına çıktığı 1930'larda yaşananlar nedeniyle, geleceğe hazırlanırken özellikle dikkatli olmalıyız. Neo-Naziler şu an için Avrupa'da çok küçük bir azınlık olabilirler; fakat ekonomik ve politik istikrarsızlığın hüküm sürdüğü bir iklim hem onların hem de aşırı İslamcılarının ve İslami diktatörlükleri destekleyenlerin gelişip serpilmesine zemin yaratabilir.

Bu son bölümde, gerek önceki bölümlerdeki analizlerimden çıkan, gerekse diktatörlüğün sıçrama tahtası modeline dayalı başlıca sorunları çözümlemeye çalışıyorum. Hareket noktam ise, toplumların dinamik ve akıcı oldukları, politik sistemlerin zamanla sürekli olarak değiştikleri önermesidir. Belirli koşullar altında diktatörlükler daha açık ve demokratik toplumlara dönüşebilecekleri gibi, demokrasiler de daha kapalı ve diktatörce toplumlara dönüşebilirler. Hiç bir toplum zamanın akışı içinde donup kalmaz, politik sistemler ve toplumların açıklık düzeyleri sürekli değişir durur.

Fakat diktatörlüklerde ve demokrasilerdeki değişim, asla kaybolmayan ve bazen çok güçlenen tarihin çekim gücüyle belirli bir yöne meyledebilir. Tüm toplumlar diktatörlük olarak doğar ve başta orduyla din kurumları olmak üzere, uygun koşulların oluşması durumunda onları yeniden diktatörlüğün kucağına oturtabilecek başlıca yapı taşlarını bünyelerinde barındırır. Demokrasi yandaşları açık toplumu korumak için bitmek bilmeyen bir mücadele verirler. Eğer toplumu sürekli demokrasi yönünde itelemezseniz eninde sonunda diktatörlük batağına yuvarlandığına şahit olursunuz. Diktatörlük, tarih boyunca insan toplumlarında baskın politik sistem olarak varlığını sürdürmektedir.

Bu gerçeği ve kapıdaki tehdidi dikkate alarak, yine bu son bölümde diktatörlüğe son verecek mücadelenin ana konularını masaya yatırıyorum. Sıçrama tahtası modelinin bakış açısından, birbirleriyle ilişkili görünen iki konuyu değerlendirerek incelemeye başlıyorum: Diktatörlükler nasıl devrilir ve diktatörlük çöktükten sonra ne olması beklenir? İktidardaki elite ve diktatörlüğe son vermek isteyen kitlelere mutlaka sağlanması gereken destek hakkında sıçrama tahtası modeli doğrudan çıkarımlara sahiptir.

Ardından, demokrasilerle ve yüz yüze geldikleri güçlüklerle ilgili üç sorunu ele alıyorum. Birincisi, küreselleşmeyle ilişkili tehditler ve dünyanın birçok bölgesinde insanların yaşamak zorunda kaldıkları yeni küresel güvensizliğin getirdiği tehlikeler üzerinde duruyorum. İkincisi, Kuzey Amerika'da, Batı Avrupa'da, Hindistan'da ve Brezilya'daki demokratik sistemler dahil, demokrasilerin karşı karşıya kaldıkları yeni tehlikeleri ele alıyorum. Ekonomik, çevresel ve politik sorunlar çağdaş demokrasileri tehdit ediyor, böylece gerilemeye başlıyor hatta çökebiliyorlar. Üçüncü olarak, diktatörlüklerde ve demokrasilerde korkuya, güvene, adanmışlığa ve kayıtsızlığa ilişkin etkileşimleri inceliyorum. Sonuç olarak, açık toplum için ideal bir model olan demokrasi fikirlerini diktatörlük fikirleriyle çatıştırıyorum.

DİKTATÖRLÜĞE SON VERMEK

Diktatörlüğe son vermek için hali hazırda elimizde olan birtakım rehberler arasında, çok sayıda dile tercüme edilmiş olan Sharp'ın (2010) eseri en tanınmış olanıdır. Diktatörlükten demokrasiye geçişte toplumsal yapının rolüne değinen nüfusbilimcilerin de bu konu hakkında bazı savları vardır (örn. Cincotta, 2008-2009) ve *gençlik şişkinliği* ile öne çıkan ya da toplumda genç nüfus yüzdesinin yüksek olduğu toplumlarda, istikrarlı bir demokrasi olasılığının düşük olduğu da bir gerçektir. Bu savlar kadar etkileyici ancak biraz daha dar olan odak noktam şu soruyu beraberinde getiriyor: Diktatörlüğü bitirme eylemi açısından sıçrama tahtası modeli neyi ifade eder?

Diktatörlüğe Son Vermek İçin Sıçrama Tahtası Modelinin Çıkarımları

Diktatörlüğe ilişkin sıçrama tahtası modeli, diktatörlüklerde iktidardaki elitin ve elit olmayan kitlelerin birbirinden çok farklı iki mekanizma ile yerlerini koruduklarını ileri sürer. Bu mekanizmaların anlaşılması, diktatörlüğe son vermek için daha etkili girişim yapılmasına fırsat verir.

Diktatörün (ya da çağdaş Çin’de olduğu gibi diktatör işlevini yerine getiren grubun) kendisinin de yer aldığı iktidardaki elit, tek sesli ve herkesin paylaştığı bir ideoloji vasıtasıyla kenetlenmeyi sağlar. Bu ideolojinin doğası, diktatörlükler arasında diktate değer bir değişkenlik gösterir ve bir diktatör diğerinin yerini aldığı anda ideoloji de zamanla değişebilir. Dolayısıyla, mesela Çin’de ve Kuzey Kore’de iktidardaki elitler arasındaki kenetlenme Marksizm-Leninizm’in özgün yorumlarıyla sağlanırken, İran’da ve Suudi Arabistan’da iktidarı ellerinde tutan elit bu kez İslam’ın özgün yorumlarıyla kenetlenmeyi sağlamaktadır. Bununla birlikte, bu diktatörlükler içinde bile Marksizm-Leninizm’in ve İslam’ın yorumlanış şekilleri zamanla değişir. Diktatörlüklerde kabul gören ideoloji sürekli değişim geçirir ve iktidardaki elitin üyeleri en son değişikliklere uymada sorun yaşayanları “hizaya getirmek” için aceleci davranırlar ve uyum sağlayamayanlarsa devrilir giderler, bu nedenle iktidardaki elit üyeleri arasındaki çekişme hiç bitmez ve iktidar koltuğuna birileri otururken birileri koltuğu bırakıp gitmek zorunda kalır.

Katı ideolojik kenetlenme, diktatörlükle yaşamak zorunda kalan kitlelere doğrudan ve dolaylı olarak uygulanan baskı ve şiddet yöntemlerinin iktidardaki elitin gözünde meşrulaşmasını sağlar. Elbette, iktidardaki eliti kaynaştıran ideolojinin ana özellikleri toplumda da yaygınlaştırılır ve elit dışındaki kalabalık kitlelerin bu ideolojiye büyük ölçüde saygı ve bağlılık göstermeleri beklenir. Dolayısıyla, İran’da ve Suudi Arabistan’da kamusal alanlarda İslami kurallara riayet edilmesi için zor kullanan ahlak polisi gibi baskı araçlarının, Kuzey Kore’de ve diğer komünist diktatörlüklerde halkı Marksist-Leninist ideolojiye sadık olmaya

zorlayan güvenlik güçlerinden farkları yoktur. Bununla birlikte, diktatörlüklerde halkı kurallara uymaya ve boyun eğmeye zorlayan ana güç, silahlar ve işkence odalarıyken, ideoloji sadece dolaylı yoldan iş görür. İran'da ya da Suudi Arabistan'da halkın başkaldırmasını önleyen etken İslam inancı olmadığı gibi, Kuzey Kore'de, Çin'de ve diğer komünist diktatörlüklerde halkın isyan etmesini önleyen etken Marksist-Leninist ideolojiye inanç değildir; halkı kurallara uymaya ve boyun eğmeye yüzlerine çevrilmiş namlular mecbur bırakır. İdeolojik kenetlenmeyle katılaştırmış elitin elinden silah eksik olmaz.

Ancak iktidardaki elit, halka ideoloji ezberi yaptırmaz diye düşünmek hata olur. Tam tersine, iktidara çöreklenmiş olan elit ideolojiyi halka harfiyen ezberletmeye yüksek öncelik verir, fakat ezberin altında yatan gerçek amaç üzerinde derinlemesine ve eleştirel bir bakış açısıyla düşünmek önemlidir. İktidardaki elit ideolojiyi ezberleteceği zaman, ideolojiyi ilk önce kendilerine ve elitin diğer üyelerine harfi harfine ezberletirler; böylece kendi birlik ve beraberliklerini güçlendirmiş olurlar.

Diktatör nutuk çekmeye başladığında herkes pür dikkat onu dinler; çünkü iktidardaki elitin geri kalanı, kabul gören ideolojinin en güncel uyarlamasını bilmek ve kendilerine bu doğrultuda nasıl çeki düzen vermeleri gerektiğini öğrenmek zorundadırlar. Hakim ideolojideki en son nüans farklarından sıradan vatandaşın çoğu zaman haberi bile olmaz, fakat iktidardaki elitin üyeleri, toplumun mevcut ideolojiye itaati söz konusu olduğu zaman kendilerine yüksek standartlar koyarlar. Halka açık yerlerde liderin attığı her adımı izler, onun yanından bir dakika bile ayrılmazlar; tıpkı düşmesi halinde öleceğini adı gibi bilen bir ip cambazı gibi liderin ip üzerinde attığı her adımı sektirmeden takip ederler.

Bu gerçekler, diktatörlüklere en etkili şekilde nasıl son verilebileceğine dair önemli bilgiler içerir. Diktatörlüklerde iktidara çöreklenmiş olan elitin en önemli potansiyel zayıflığı, adeta yumuşak karnı, güç kullanarak sağlanmış olan uydurma ideolojik kenetlenmelerdir ve işte saldırılar tam bu noktaya yapılmalıdır. İktidardaki elit içerisinde Yüce Diktatör'den farklı düşünen ve

başka değerleri olan birileri daima vardır. İktidardaki elit içerisinde gerçekten farklı düşünen ya da düşünme ihtimali olanları elitten sıyrıp ayırmak özellikle hedeflenmeli, ayrıca bu gruplara kendilerini ifade etme ve seslerini duyurma olanağı sağlanmalıdır. Pareto'nun (1935) deyişiyle, yeni bir devrim başlatabilecek karşı elitlerin yaratılması fikren desteklenmelidir.

Diktatörlüklerde rejim değişikliği, genellikle hükmeden güçlü elitin düş kırıklığına uğramış üyelerinin yön değiştirmeleriyle başlamaktadır. Bu tepeden inme inisiyatif bir halk hareketine ilham verebilir; hazır yeri gelmişken hatırlayalım, S.S.C.B.'nin son lideri Mikhail Gorbachev'in 1991'de başlattığı *perestrojka* (yeniden yapılanma) ve *glasnost* (açıklık) furyası en sonunda eski Sovyetler Birliği'nin yıkılmasına yol açmıştı. Sovyet halkı değişime daima açıktı; fakat harekete geçmeleri için yukarıdan gelen bu kıvılcıma ihtiyaçları vardı. İran'daysa rejimi değiştirmek için en yakın dönemde ele geçirilmiş olan fırsat, hükmeden güçlü elitin üyeleri ki aralarında eski başbakan Hüseyin Musavi ve eski cumhurbaşkanı Ekber Haşemi Rafsancani de vardı, tarafından yönetimin tepesinde başlatılmış olan ve rejimi protesto eden yüz binlerce insanın caddeleri doldurmalarına yol açan değişim hareketiydi. Dolayısıyla, diktatörlüğe savaş açarken, iktidardaki eliti zayıflatmak, ideolojik açıdan aralarına nifak sokmak ve karşı elitleri desteklemek hedeflenmelidir.

İktidardaki elitin aksine, diktatörlüklerde elit dışındaki kitlelerin kenetleyici bir ideolojileri yoktur; halk kitleleri baskın bir ideoloji tarafından ezilmezler, onları ezip bunaltan evlerine bir somun ekmek götürmek ve faturalarını ödemek için verdikleri geçim kavgasıdır. Kitleler, gerek yaşam koşullarından gerekse rejimin kötü idaresinden muhtemelen fazlasıyla bıkmışlardır. Doğası gereği yolsuzluğa ve verimsizliğe batmış olan kapalı bir sistemde, bir diktatörlükte yaşamaktadırlar. Elit dışında kalan kitleler bu talihsiz gerçeğin bilincindedirler; onların uyandırılmaya değil, örgütlenmeye ihtiyaçları vardır. Elit dışında kalan kitlelerin zamanı yoktur-faturalarını ödemek için sabahtan akşama kadar çalışmanın yükü binmiştir omuzlarına- ayrıca hoşnutsuzluklarını yönlendirebilecek

liderlikten ve etkili örgütlenmeden de yoksundurlar. Bazı istisnai durumlarda (örn. Arap Baharı sırasında Libya ve Suriye'de olduğu gibi), eğer ortada devrilmesi gereken bir diktatör varsa, kitlelerin örgütlenmesi dışarıdan silah desteğiyle el ele yürümelidir.

Diktatörlüğe muhalif olanların yaptığı en önemli hata, diktatör devrildiği zaman hedeflerine ulaşmış olacaklarını düşünmeleridir. Oysa durum bunun tam tersidir ki bir diktatörlüğün devrilmesi çoğunlukla yeni bir tanesine başlama fırsatı yaratır: 1979'da İran Şahı'nın devrilmesinden sonra ve 1991'de Rusya'da komünizm çöktükten sonra şahit olduğumuz yeni diktatörlüklerin dirilişini unutmamak gerekir. Hem İran hem de Rusya, sırasıyla 1979'da ve 1991'deki tadımlık özgürlüklerin ardından tekrar diktatörlerin kucağına düştüler. Demokrasi destekçileri, diktatörlüğün çöküşünü izleyen erken dönemde, muazzam sorunlarla daha da çok boğuşmak zorunda kalırlar.

Güçlükler Diktatör Devrildikten Sonra da Devam Eder

Diktatörlük sonrası dönemde demokrasiyi destekleyenlerin yüzleştikleri en önemli kısıtlamayı *değişimin mikro-makro kuralı* oluşturmaktadır (Moghaddam, 2008b): Psikolojik süreçlerin ve sosyal yetilerin mikro düzeyinde değişimin maksimum hızı, ekonomik ve politik sistemlerin makro düzeyindeki hızından genellikle çok daha yavaştır. Diktatörü devrimle bir gecede devirebilir, ayrıca politik ve ekonomik sistemi değiştirebilirsiniz - demokrasi hızla kurulabilir, en azından kâğıt üzerinde - fakat gerçek manada davranış değişimleri çok daha yavaş olur. Bir zamanlar diktatörlükte yaşamış olan insanların düşüncelerini değiştirmeleri ve demokrasinin talepleriyle aynı çizgiye gelmeleri uzun zaman alabilir. Günlük sosyal yetiler ve düşünme tarzları demokrasiyi destekleyecek şekilde değişmeye mecburdur. Küçük ölçekli ve büyük ölçekli seviyeler arasındaki, mikro psikolojik süreçlerin yanı sıra makro ekonomik ve politik sistemler arasındaki bu boşluk, diktatörü deviren bir devrimden sonra diktatörlüğe tekrar geri döndüren devrim paradoksunu açıklamaktadır. Bu noktaya daha açıklık

kazandırmak için, İran'da devrimden hemen sonraki dönemde yaşadığım bazı tecrübeleri örnek olarak paylaşmak istiyorum.

1979'da ve 1980'lerin başında kökten dinci İslamcılar İran'da henüz iktidarı tekellerine almamışlardı. Kadınlar kamusal alanda hâlâ oldukça faaldiler, basın özgürlüğünden hâlâ söz edilebiliyordu, kökten dinci İslamcıların karşısına dikilen ve demokrasi mücadelesi veren az sayıda da olsa politik gruplar faaliyetlerine devam ediyorlardı; ayrıca, bazı seçimlerde kökten dinciler karşısında seçmenlerin oy verebilecekleri rakipler hâlâ çıkabiliyordu. Baskı ve diktatörlük bulutları toplanıyordu, fakat bulutların arasından sızan gün ışığı insan hakları ve demokrasi taraftarlarına umut veriyordu. Bu atmosferde insanların Şah'ın devrilmesini izleyen ilk seçimler sırasında nasıl davrandıklarını sistemli olarak gözlemledim.

Araştırmam sırasında Tahran'daki seçmen sandıklarına gittim ve burada yapılan seçimleri üç aşamalı olarak izledim. 1. aşamada, sandığın bulunduğu yerin girişiyle aramda 30 ila 50 metre mesafe kalacak şekilde bir yere yerleştim ve buradan, insanların girişe yaklaştıkça ne gibi davranışlar sergilemeye başladıklarını gözledim. Çoğu zaman arabada bekledim, ancak bazı durumlarda arabayı uygun bir yerde park edemediğim için kaldırımda ya da yolun kenarında beklemek zorunda kaldığım da oldu. 2. aşamada, insanlar sandık merkezinin girişine adım attıkları anda neler olduğunu izledim. İnsanların şüphesini çekmeden ortalıkta birkaç dakikadan fazla dolaşmadığım için bu aşama genellikle çok kısa sürmekteydi (Tahran'da hâlâ anlık şiddet eylemleri yaşanabildiğinden, girişte nöbet tutanlar çoğunlukla teyakkuz halinde bekliyorlardı). 3. aşamada, sandık merkezine girdim ve insanların oy pusulalarını doldururlarken birbirlerini nasıl etkilemeye çalıştıklarını gözledim.

Üç aşamada neler gözlemlediğimi açıklamadan önce, sandık merkezleri hakkında bazı açıklamalar yapmam gerekiyor. En uygun koşullarda, demokratik seçimlerde kullanılan sandık merkezleri politik olarak tarafsız binalarda bulunmalı ve binanın dışında seçim propagandasına hiçbir şekilde izin verilmemelidir. İran'da ise, sandık merkezlerinin çoğu camilerde yer alıyordu ki bu ku-

rumlar doğaları gereği İslami partileri destekliyorlardı. Üstüne üstlük, sandık merkezi olarak kullanıldıkları sırada, camilerle ilişkili yayınların ve kişilerin ağır baskısı ortama hakimdi (zaten o günden sonra İran'daki kökten dinci İslamcılar tarafsız ve demokratik seçimlerle ilgilenmediklerini açıkça ifade ettiler; onların hedefi, kendi yorumladıkları şekliyle İslami kuralları hayatın her alanında hakim kılmaktı).

1. Aşama

İran'da o sıralarda insanların kılık kıyafetlerine ve davranışlarına bakarak politik görüşlerinin ne olabileceğini büyük bir kesinlikle söylemek mümkündü, ki bu tahmini günümüzde de büyük ölçüde yapabilirsiniz. Mesela, uzun sakallı ve geleneksel koyu renk giysili bir adamla, kara çarşaf (*çadori*) giymiş bir kadının politik görüşünün gelenekçi ya da kökten dinci siyasal İslam'dan başka bir şey olması mümkün değildir. Diğer yandan, sinek kaydı sakal tıraşı olmuş ve Batı tarzı giyimli bir adamla, türban (*hicap*) takmış olsun ya da olmasın, makyajlı ve kokular sürmüş bir kadın muhtemelen daha liberal, köktenci karşıtı bir siyasi görüşe sahiptirler (gözlemlerime başladığım aylarda kadınların türban takmaları henüz zorunlu değildi ve kentin bazı merkezlerinde türban ya da başörtüsü takmadan özgürce dolaşabiliyorlardı; bu araştırmanın yürütüldüğü sıralarda, *liberal* kimliğimden sıyrılmak için bir hafta boyunca sakal tıraşı olmadım ve koyu renk giysiler giydim). Dolayısıyla, sandık merkezine yaklaşan insanların kişilik profillerini çıkarabildiğim gibi, dış görünüşlerine dayalı olarak seçimde nasıl oy vermiş olabileceklerini de tahmin edebilmiştim. Sandık merkezinin girişinde nöbet tutan üniformasız kişilerin seçmenlere karşı, dış görünüşlerine bağlı olarak farklı davrandıklarını da gözlemledim. Liberal seçmenleri taciz ettikleri, kadınlara başörtüsü takmadıkları için sandık merkezine giremeyeceklerinin söylendiği birçok olaya şahit oldum. Bazı kereler seçmenler, sandık merkezine girebilmek için girişi tutan nöbetçilerle boğuşmayı bile göze almışlardı. Bu durum bazı seçmenlerin yeni bir taktiğe başvurmalarına neden oldu: Önce kendileri gibi düşünenlerle telefonla

görüşüp iş birliği yapıyor ve ardından girişi tutan nöbetçileri püskürtecek büyük gruplar halinde sandık merkezlerine akın akın doluyorlardı.

2. Aşama

Sandık merkezinin girişine yakın bir yerde birkaç dakikadan fazla bekleme fırsatı bulduğum zamanlarda, girişteki insanların neler konuştuklarını, birbirlerini nasıl etkilemeye çalıştıklarını da gözlemleyebilmişim. Kapıdaki nöbetçiler açık açık kendilerini İslam karşıtı seçmenleri dışarıda tutmakla görevlendirilmiş bir süzgeç olarak görüyorlardı. Bazen liberal adayların temsilcileri de kendilerine girişte yer tutmayı başarıyorlardı, ancak bu durumda hemen kavga çıkıyor ve girişteki yerlerinden apar topar püskürtülüyorlardı. Liberallerle karşılaştırıldığında kökten dinciler amaçlarına ulaşmak için şiddetin her türlüünü kullanmaya daha azimliydiler -kanlı mı olacak, kansız mı olacak- gerçek bu kadar çıplak ve basitti (ilginçtir, *liberal* kimliğin İran'da devrimden sonraki olumsuz çağrışımları, 2012'de Birleşik Devletler'deki olumsuz çağrışımlarla tıpatıp aynıdır).

3. Aşama

Kalabalığa karışarak dikkat çekmemek için sandık merkezlerine en yoğun oldukları zamanlarda girmeyi deniyordum. Elbette demokratik seçimlerde seçmenlerin hiçbir baskı ve etki altında kalmadan kendi iradeleriyle oy vermelerine fırsat yaratılması gerekir. Ara sıra bu koşula uyulduğu da oldu, fakat çoğu kez kendilerini "resmi görevli" olarak tanıtanlar seçmenlere düpedüz kime oy vermeleri gerektiği konusunda telkinde bulunarak sözüm ona "yardım ettiler". Fakat seçimlerde bağımsız -tarafsız- olması gerekenler sadece resmi görevliler değildir; seçmenlerin açıkça birbirleriyle konuştukları, görüş alışverişinde bulundukları bazı durumlarda, oy pusulalarını birbirlerine gösterdikleri, omuz üzerinden bakışlarla kopya çektikleri ve aslında izin verilmemesi gereken davranışlar içerisine girdikleri de oldu. Bir keresinde bir sandık merkezinde şahit olduğum bir tartışmada, seçmenler, adaylar

hakkındaki görüşlerini dile getirdikleri hararetli bir tartışmaya tutuşmuşlardı. Tartışma insanların kavgacılığından ya da birbirlerini darp etme isteğinden çıkmamıştı, sadece bir sandık merkezinde nasıl davranmaları gerektiğini bilmiyorlardı.

Dolayısıyla, İran'da devrimin hemen ertesinde bile, kökten dincilerin diktatörlüklerini henüz kurmadıkları ve bazı seçimlerde demokrasi yanlısı adaylara oy vermenin mümkün olduğu zamanlarda yaşanan başlıca güçlük, en azından bazı seçmenlerin düşünmek ve demokrasinin gereksinimleriyle aynı çizgide bir tavır sergilemek için ihtiyaç duydukları mikro-düzeyde sosyal yetileri geliştirmek için zaman bulamamış olmalarıydı ki aslında çoğu seçmen için durum böyleydi. Elbette İran'ın şimdiki durumu can yakacak kadar farklı, ne de olsa seçimlerde katı kökten dincilerin karşısına rakip çıkmasına asla izin verilmiyor (İran'daki en son seçimlerle ilgili olarak Secor'un, 2012, hararetli yorumuna bakabilirsiniz). Ezici politik baskıya rağmen, seçimlerin maskesi hâlâ düşmedi ve seçim sürecinin kaderini belirledikleri yalanına kanmış olan insanlar hâlâ oy vermek için can atıyorlar. Yüce Diktatör'ün gazabından kaçmanın mümkün olmadığı, ayrıca birçok yerel diktatörün, derebeyinin yüceler yücesini temsil ettikleri kırsal kesimde ve kasabalarda bu isteklilik had safhaya çıkıyor.

Diktatörlüklerde yetişmiş olan insanların sosyal yetileri, tutumları, değerleri ve tüm davranış dağarcıkları, diktatörce sosyopolitik bir düzende hayatta kalacak şekilde şekillenmiştir; tüm bu özelliklerin demokratik şartlara uygun hale getirilmek üzere değiştirilmeleri gerekir. Bu gerekliliğin bir sonucu olarak diktatörlükten demokrasiye geçiş dönemi, gerisin geriye diktatörlüğe yuvarlanmanın gerçek bir tehlike olarak pusuda beklediği ölümcül tehlikelerle doludur. Bu yuvarlanma ihtimalini ortadan kaldırmak üzere, toplumda demokrasi çarklarının işlemeye başlaması için ihtiyaç duyulan mikro düzeyde yetilerin geliştirilmesi amacıyla insanlara yeterli zaman ve destek verilmesi gerekir; hatta bazen bu süreçte uluslararası katkıların devreye girmesi de olasıdır.

DEMOKRASİLERİN KARŞILAŞTIKLARI GÜÇLÜKLER

Demokrasilerde tekrar diktatörlüğe kayma olasılığı her zaman vardır, bu tehlike, söz gelimi 21. yüzyılın ikinci on yıllık döneminde yaşananlar gibi ekonomik ve politik istikrarsızlık dönemlerinde özellikle görülebilir. Diktatörlüğe yol açan sıçrama tahtasının oluşumunda dış tehditlerin rolünden kitabımın başında 3. Bölüm'de bahsetmiştim. Bu kısımdaysa, küreselleşmeye dair bir tartışmadan yola çıkarak tehdit abartması temasını daha geniş ele almak istiyorum.

Küreselleşme İle İlişkili Tehditler

İnsanlar... Özgürlükten kaçmayı denerler... Zamanımızda toplumun başlıca kaçış yolları, faşist ülkelerde yaşandığı gibi bir lidere teslim olmak ve demokrasimizde hakim olduğu gibi zorunlu olarak riayet etmektir. (Fromm, 1941, s. 134)

Fromm'un (1941) yanı sıra, Adorno, Frenkel-Brunswik, Levinson, Sanford (1950) ve diğerlerinin araştırmaları, Batı Avrupa'da ve Kuzey Amerika'da yaşanmış olan ve günümüzde büyük ölçüde unutulmuş faşist hareketlerin bir zamanlar topluma ne kadar cazip geldiğini hatırlatırlar. 1930'larda faşizmin halka cazip geldiğini, aynı yıllarda Winston Churchill'in (1874-1965) ana vatanında İngiliz asilleri arasında açıkça Nazi yanlısı olanlar bulunduğunu duyduklarında öğrenciler hayrete düşüyorlar. İngiliz aristokrasininin bir üyesi ve Britanya Faşist Birliği'nin kurucusu olan Sir Oswald Mosely (1896-1980), 1930'larda Londra'da geniş katılımlı faşist yürüyüşleri düzenlemişti (kitabın 3. Bölümünde değinildi). Mosely, Hitler'in kahverengi gömleklilerinin eş değeri faşist ve bağınaz partizanlar olan Kara Gömlekliler'i örgütledi. Tahttan çekilen ve Windsor Dükü unvanını alan Britanya Kralı VIII. Edward (1884-1972) halkın önünde açıkça faşizmi desteklemişti. Karısıyla birlikte Nazi Almanyası'nı ziyaret etmiş, Hitler'le buluşmuştu. Eylemlerinden dolayı İngiliz hükümeti tarafından Bahamalar'a gönderilmeden önce II. Dünya Savaşı'nın başlarında aktif bir Nazi

yanlısıydı (Naziler'in akla hayale gelmeyecek destekçileri hakkında daha fazla bilgi için bkz. *Hitler'i Kim Destekledi? Hitler'i İktidara Taşıyan Gizli Sermaye 1919-1933*, Pool & Pool, 1979).¹

Fromm'a (1941) göre faşizmin çekiciliği, modern dünyada aşırı heyecana yol açan belirsizliği ve öngörülemezliği ile açıklanmaktadır. Ortaçağ sistemi daha çok kesinlik ve istikrarla tanımlanmıştır. İnsanlar sosyal hiyerarşi içindeki yerlerini bilirler, çoğunlukla doğdukları yerde yaşar, çalışır ve ölürlerdi; en basit ifadeyle yaşamları boyunca çevrelerinde hep tanıdıkları ve ahabları bulunurdu. En büyük zenginlik kaynağı arazilerdi ve başlıca iş kolu ise çiftçilikti. Ortaçağ sistemi vergilere dayalıydı; köylüler derebeylerine ve derebeyleri krala vergi öderlerdi. 1215 yılında İngiltere kralı baronların dayatmasıyla Magna Carta'yı² imzalamak zorunda kaldığı zaman, monarşiye de tebaaya karşı vazifeleri olduğu hatırlanmış oldu. Ortaçağ toplumunda insanlar işlerine bağlıydılar ve yaşamları tekdüze idi.

Sanayileşme ve feodallikten kapitalizme geçiş 18. yüzyıldan itibaren hız kazanırken, yeni yaşam koşulları ve sosyal ilişkiler yarattı. Tarımın makineleşmesi sonucu milyonlarca köylü yükselen yeni sanayilerden birinde kendilerine göre bir iş bulmak umuduyla köyden kente göçmek zorunda kaldı. Sermayenin odağı topraktan ve kırsal işlerden, sanayiye ve kentli işlere kaymıştı. Toprak ağası aristokrasi güç kaybetti ve yeni kapitalist sınıf egemen oldu. Toprak ağası aristokrasi yer değiştirmedeği halde, yeni kapitalist sınıf sermayeyi ülke içine ve dışına taşıyabiliyor, ucuz iş gücü ve kârlı yatırım fırsatlarının avantajlarını kendi lehlerine kullanabiliyorlardı. Sermayenin hareketlenmesi doğrultusunda, çalışan ve orta sınıf insanlar kendi iş güçlerini ve emeklerini en kazançlı pazarlarda satmak amacıyla diyar diyar gezmeye mecbur oldular. İş gücü gurbete gitmek zorunda kalınca, geleneksel ilişkiler ve kalabalık aileler yavaş yavaş yok oldu.

¹ÇN: *Who Financed Hitler: The Secret Funding of Hitler's Rise to Power 1919-1933*.

²ÇN: Magna Carta (Latince: Büyük Ferman) ile kralın ilk kez yetkileri kısıtlanmış, halka bazı hak ve özgürlükler tanınmıştır. Günümüzdeki anayasal düzene ulaşana kadar, yaşanan tarihi sürecin en önemli basamaklarından birisidir.

19. yüzyıl başlarındaki İngiltere'nin bir tasviri olan *Middlemarch*³ romanında (Eliot, 1872/2011) değişen ilişkiler tüm çıplaklığıyla anlatılır. George Eliot (1819-1880) hayatın değişimle, yeni orta sınıf çalışanların -bankacı Bay Bulstrode'un, sağlıkçı Dr. Lydgate'in ve belediye başkanı Bay Vincy'nin- yükselişleri ve Sir James Chettam, Bayan Cadwallader ve Bay Brooke tarafından temsil edilen geleneksel yerleşik üst tabakanın giderek azalan etkileriyle nitelendiği hayali bir kasabayı tasvir eder. Devir politik çalkantı ve değişim devridir; yarınları temsil eden, kendi kendini yetiştirmiş bir adam olan Will Ladislav teamüllere ve geleneksel vazifeye dayalı ilişkilere isyan etmektedir.

Sanayileşme temelli kapitalizmin doğuşuyla önceliklerde vazifelerden haklara, topluluktan bireyselliğe kademeli bir geçiş oldu; bana sorarsanız en önemli değişim, istikrar ve öngörülebilirliğin artık bir kural olmaktan çıkması ve onların yerini yeni kurallar olarak değişim ve belirsizliğin almasıydı. Bireysel hakların genişletilmesine yönelik toplumsal gerginlikler bu değişimin bir parçasıdır. Bireysel haklara geçişin yansımalarını toplu sözleşmelere ve bireylerin haklarına ilişkin fikirlerdeki değişimde görebiliriz (Moghaddam, 2008c). İngiliz İnsan Hakları Beyannamesi'nin⁴ (1688) yanı sıra, Fransız ve Amerikan devrimleriyle ilişkili beyannameler, söz gelimi Jean-Jacques Rousseau tarafından yazılan *Sosyal Sözleşme*⁵ ve James Madison ve diğer Amerikan devrimcileri tarafından kaleme alınan *Federalci Belgeler*⁶ gibi birtakım beyannameler bu yansımanın en iyi örnekleridir.

Bireysel haklara geçiş, topluluk anlayışından, modern Amerikan kültürünün kendine yeten, kendisini düşünen bireyciliğinde doruk noktasına çıkan bireyci anlayışa kayılmasıyla da ilişkilidir (Sampson, 1977). Amerikan toplumunun açıkça meritokratik, yani yeteneğine göre adam atanan bir sistem olduğu, yani insanların kendi kişisel yararlılıklarına ve çabalarına bağlı olarak

³ÇN: Middlemarch: Taşra Yaşamı Üstüne Bir Çalışma.

⁴ÇN: English Bill of Rights.

⁵ÇN: The Social Contract.

⁶ÇN: The Federalist Papers.

statü hiyerarşisinde yükselebildikleri gibi alçalabilecekleri, kendi kendine yeten bireyselciliğin altında yatan düşüncedir; kendi kendisini yetiştirmiş insana ilişkin incelemesinde Cawelti (1965) aynen bunu anlatır:

Eğer bir Amerikalıya bir Fransız'dan daha başarılı olma şansının bulunmadığını söylerseniz, muhtemelen size inanmayacaktır; Amerikalılar eşi benzeri bulunmayan açık toplumlarının ortalama bir insana sunduğu fırsatlarla delicesine gurur guyarlar. (s. 2)

Deneye dayalı kanıtların, Birleşik Devletler'deki sosyal hareketliliğin "sınıflara bölünmüş" İngiltere'dekiyle aşağı yukarı aynı olduğunu göstermesi o kadar da önemli değildir (Devine, 1997); kaldı ki 1970'lerden bu yana sosyal hareketlilikte artıştan çok azalma olduğu görülmektedir (Acs & Zimmerman, 2008; Beller & Hout, 2006, Amerika'da nesiller arası ekonomik hareketliliğin 1984'den beri değişmediğini bildirmektedir). Barack Obama'nın Birleşik Devletler başkanı seçilmesi çoğu Amerikalının zihinlerinde Amerika'da herkesin başarabileceğine olan inancı perçinledi; Amerika'da iş bilen kılıç kuşananın. Etnik azınlıkları barındıran açık bir toplumda herkesin zirveye tırmanabileceği fikri, elbette ayrıcalıklı olanların ya da ayrıcalıklı olduklarını düşünenlerin hoşuna gitmeyecektir (örn. işçi sınıfından bir Beyazın ayrıcalıklı Beyaz sınıfa yükselmesi).

Amerikalılarda rastlanan sosyal hareketlilik hakkındaki varsayımlar ve abartılmış bireyselcilik, geçtiğimiz birkaç asır boyunca kapitalist toplumları baştan başa silip süpüren yönelimin aşırıya kaçan göstergeleridir. 18. asrın sonuna tarihlenen Amerikan ve Fransız devrimleri, 1848 senesinde Avrupa'nın dört bir yanındaki toplumsal ayaklanmalarda doruk noktasına ulaşan bir dizi değişimi başlattı ki bu yılın en önemli olaylarından biri de *Komünist Manifesto*'nun yayımlanmasıydı (Marx & Engels, 1967). Muazzam politik değişimler bunlardan daha da muazzam olan ekonomik dönüşümlerle gölgelenmiş, bu sayede doğan devasa iş imparatorlukları ulusların içerisinde yayılarak bireylerin yaşamlarını be-

lirler hale gelmişti. 18. asrın radikal değişimleri yerine “adım adım küçük değişimlerin zamana yayıldığı” Büyük Britanya’da bile teknolojik gelişmeler ve ekonomik zorlamalar, sosyal ve politik değişimlerin önüne geçerek, değişimi sınırlamaya ve sosyal hiyerarşiyi korumaya yönelik çabaları engellemiştir. Büyük Britanya söz konusu olduğunda, hareketlilik ve belirsizlik, gerek imparatorluğun yayıldığı coğrafyanın genişliği, gerekse “güneşin batmadığı imparatorluk” imgesini korumak için daha fazla İngiliz’i imparatorluk topraklarının farklı yerlerine gönderme gerekliliğinden dolayı daha da büyük boyutlara ulaşmıştı. Fromm (1941), coğrafi ve sosyal hareketlilik vaatlerinin ve daha geniş özgürlüklerin, tuhaftır ama bireyi daha fazla uyanık olmaya iten bir duruma yol açtığını iddia etmiştir; kapitalizmin getirdiği bu yeni özgürlükler nedeniyle... Birey giderek daha fazla yalnızlaşmış, yalıtılmıştır... Onu ezmek için bekleyen güçlerin elinde adeta bir araç haline gelmiştir... Sersemlemiş ve güvensizleşmiştir (s. 120). Wilson’un (1973) iddiaları da benzer bir baskıya işaret eder: Belirsizlikle gelen korku, “diğerlerine” karşı hoşgörüsüz olan muhafazakârlık şeklinde bir otoriterlikle sonuçlanır. Makyavelizmin had safhada olduğu bireyler, tehditlerle dolu dünyaya karşı ortak bir güvensizliğe sahiptirler ve onlar bize saldırmadan biz onlara saldırmalıyız inancını paylaşırlar (Christie & Geis, 1970).

Tehdit ve endişenin özgürlükten kaçışla sonuçlandığı önermesi, bazı deneysel incelemelerden çıkmıştır. Bu incelemelerde özgürlükten kaçış, muhafazakârlığa dönüşün yanı sıra, otoriter kuruluşlara ve politikalara destek verme şeklinde basitleştirilerek işlevselleştirilmiştir. Bazı çalışmalarda, tehditlerin etkisi hakkında toplanmış olan veriler vasıtasıyla geçmişteki yönelimler incelenmiştir. Mesela, 1930’lardaki Büyük Buhran sırasında, daha otoriter mezheplerin kiliseleri, daha kalabalık cemaatleri kendisine çekmiştir (Sales, 1972). 1960’larda ve 1978-1982’de yaşanan yüksek gerilimli yıllar sırasında, mesela cinsiyet suçlarına verilen hapis cezası sürelerinde uzama ve polis bütçesinde artış gibi, otoriterliğin göstergelerinde bir artış yaşanmıştır (Doty, Peterson & Winter, 1991; Sales, 1973; belirsizlik ve özgürlük arasındaki ilişki üzerine tartışma için bkz. Hogg & Blaylock, 2012).

Bazı çalışmalarda tehdit ve otoriterlik arasındaki ilişki bireysel düzeyde de incelenmiştir. Başarısızlık muhtemelen endişe verici bir durum olarak algılandığından, deney ortamında verilen bir görevde yaşanan başarısızlığın otoriterliği artırdığı bulunmuştur (Sales & Friend, 2007). Eldeki kanıtlar, ekonomik tehdit abartması ve otoriterlik arasındaki karmaşık ilişkinin altını çiziyor (Feldman & Stenner, 1997); arada doğrudan bir bağlantı bulunmamasına rağmen karşılıklı karmaşık bir etkileşim olduğu ortada. Her ne kadar Fromm'un (1941) analizi bazı bakımlardan basite kaçır gibi görünse de, o, sözü geçen bu karmaşıklığı, "genel olarak modern sanayi sistemindeki belirli faktörlerin ve özellikle tekelci sürecin, bireyin kendini güçsüz ve yalnız, endişeli ve güvensiz hissetmesini" göstermek üzere kullandı (s. 240).

Tehdit abartması ve otoriterlik arasındaki ilişkiyi inceleyen, yakın döneme ait birbirleriyle en uyumlu araştırmalar, terör yönetimi teorisinden çıkmış olanlardır (Pyszczynski, Solomon & Greenberg, 2004). Bu teori, insanın ahlaki farkındalığının tedirginliği tetikleme olasılığı bulunduğunu varsayar. Z Toplumu'nun bir üyesi olan Joe eğer sürekli olarak öleceğini kafasına takarsa, en sonunda travma geçirmesi ve iş görmez hale gelmesi mümkündür. Bu güçlüğün üstesinden gelmek için, Joe ve topluluğun diğer üyeleri kendini korumacı bir söylem kullanırlar. Hepsi birgün öleceklerine ve öldükten sonra beyaz bir kaplumbağanın sırtına binip cennete gideceklerine ve orada dinginlik ve mutluluk içerisinde yaşayacaklarına inanırlar. Bununla birlikte, Joe P Toplumu'ndan üyelerle karşılaştığında, onun inançlarıyla dalga geçerler ve büyük beyaz kaplumbağanın bir efsane olduğunu iddia ederek, sadece P Toplumu'nun üyelerinin, beyaz kaplumbağayla değil ama dev yeşil balık tarafından cennete taşınacaklarını söylerler. Her bir grubun iddiaları, toplulukların bireysel üyelerine düşüncelerinin yanlış olabileceğini kabaca hatırlatmaktadır: Karşı iddialardan dolayı ölüm yeniden korkunç bir görünüme bürünür. Bir araya getirilmiş olan kanıtlar, otoriterliğin göstergesi olan davranışlarla ilişkili ölüm algısı fikrini en azından dolaylı da olsa desteklemektedir (Burke, Martens & Fauchner, 2010).

Ani Temas ve Katastrofik (Yıkıcı) Evrim

21. yüzyılda hız kazanan küreselleşme, Fromm ve diğerleri tarafından öne sürülen temaya yeni bir boyut ekledi: İnsan kitlelerinin büyük ölçekli hareketlilikleri sonucu doğan ani temas (kitabın 3. Bölüm'ünde değinildi) ve kültürlerle dillerin hızlı gerilemeleri ve olası yok oluşları olarak ifade edebileceğimiz *katastrofik evrim* tehdidinin yükselişi (Moghaddam, 2008a, 2010). Tarihsel kanıtlar buraya doğru güçlü bir yönelime işaret ediyor: Geçtiğimiz 500 sene içerisinde yaklaşık olarak 15,000 konuşma lisanından yaklaşık 9,000'i yok oldu ve bugün konuşmakta olduğumuz yaşayan dillerin büyük çoğunluğu 21. yüzyılın sonuna doğru unutulacaklar (Crystal, 2000). Konuşma dili çeşitliliğindeki gerilemeye paralel olarak kültürel çeşitlilikte bir gerileme de söz konusudur.

Batılı olmayan dünyanın gözüyle baktığımızda, küreselleşme; Batılılaşma ve daha derinlemesine baktığımızda Amerikanlaştırma ve Hollywood kültürünü yeryüzüne egemen kılma anlamına gelmektedir. Bu olasılık, değer verdikleri kutsalların ve yaşam biçimlerinin saldırı altında olduğunu düşünen kökten dinci ve Batılı olmayan dünyayı fazlasıyla tedirgin ediyor. Sonuç olarak, doğrudan kendilerine saldırdığını düşündükleri artık her neyse ona karşı kendilerini savunmak için, kökten dinciler ve gelenekçiler kelimenin tam anlamıyla “silahlanıyorlar”.

Küreselleşmeyi ve kalabalık nüfus kitlelerinin hareketliliğini tehdit olarak algılayanlar sadece aşırı İslamcılar da değil. Batı Avrupa'ya adeta çıkarma yapan milyonlarca Asyalı ve Afrikalı, bazı Batılı ülkelerde sağ kanat köktencililiğinin kuvvet kazanarak canlanmasına yardımcı oldu. 2011 yılının Temmuz ayında, devam eden “İslam işgaline” karşı ulusun dikkatini çekmek isteyen, adeta milleti uyandırmak isteyen 32 yaşında aşırı sağcı bir Norveçli, Norveç başbakanlık binasının yakınlarında bomba yüklü bir arabayı patlattı ve ardından bir gençlik kampını basarak burada bulunanları kurşuna dizdi. İşini bitirdiğinde arkasında 70'den fazla ceset ve yüzlerce yaralı bırakmıştı. Müslümanlardan ve diğer yabancılardan kaynaklanan “işgal tehdidine” karşı Avrupa'da hızlı bir yükselişe geçen aşırı politik grupların tepkileri, her ne kadar

çok fazla şiddet içermese de gözardı edilmeyecek bir tehlike yaratmaktadır. Bu gibi aşırı akımlar, toplumlarda demokrasiyi daima zayıflatır ve diktatörlük yandaşlarını güçlendirirler.

Diktatörlüğe Kayma Tehlikesindeki Demokrasiler

Kurucular baskıcı idare altında yaşarlar ve bu tehlikeyi bizden daha iyi anlarlar. James Madison o meşhur ikazında, idarecilerimizin iyi niyetlerine veya teşviklerine bağımlı olmayan bir sisteme ihtiyacımız olduğunu hatırlatır... 9/11'den bu yana, kurucularımızın içine korku salan baskıcı hükümetin doğuşuna tanık olduk: Her şeyi silip süpüren ve büyük ölçüde kontrolsüz olan bir gücü bilgece kullanmasını umut ettiğimiz bir hükümet. (Turley, 2012, s. B4)

Kitabın başından sonuna kadar, insan toplumlarının uzun vadede diktatörlüğe direnme olasılıklarını odak noktasında tutmaya gayret ettim: Halen birer diktatörlük olan Çin, Rusya ve İran'da açık bir toplum yaratmak nasıl bir meydan okumaysa, az ya da çok demokrasinin nimetlerinden faydalanan Birleşik Devletler ve Avrupa Birliği üyeleri gibi toplumların karşısındaki ana sorun, demokrasiyi muhafaza etmek ve yaygınlaştırmaktır. Her iki durumda da diktatörlüğe direnmek kelimenin tam anlamıyla sınırsız güçlülere gebe bir meydan okumadır.

Diktatörlükten demokrasiye geçişin çok yavaş ilerlediği ve tehlikelerle dolu olduğu kanıtlanmıştır; bu durum büyük ölçüde, yurttaşlarda ve liderlerde, ayrıca yurttaş-lider ilişkilerinde ihtiyaç duyulan psikolojik değişimlerin çok yavaş gerçekleşmesinden ve bazen demokrasiyi destekler bir şekilde gelişmemesinden kaynaklanır. 1776'da Fransa'da (Napolyon'un imparator/kral olmasıyla sonuçlanan), 1917'de Rusya'da (Stalin'in diktatörlük tahtına oturmasına olanak veren) ve 1978-1979'da İran'da (Humeyni'yi diktatör yapan) gördüğümüz devrimlerde kanıtlandığı gibi, bazen en katı, en şiddetli devrimler bile bu değişimi sağlamada başarısız olabilir. Fakat demokrasiyi korumak için verilen mücadele de aynı şekilde muazzamdır ve

1930'larda Almanya'nın demokrasiden kopup diktatörlüğün ağına düşmesine yol açan akım bunun en önemli örneğidir. Geçtiğimiz 20 yıl boyunca ve özellikle 9/11 olaylarından bu yana Birleşik Devletler'i hedef alan dış ve iç tehdidin diğer etkenlerle birlikte yarattığı zorlama, sivil özgürlüklere birtakım kısıtlamalar getirilmesi ve federal hükümet gücünün her yere olanca katılığıyla yayılmasıyla sonuçlandı. Unger'in (2012), olayları "sürekli aciliyet" penceresinden görmeye meyilli olan, Amerikan toplumunda hükümetin etkisini ve idari yetkilerini genişletmek için farklı ulusal tehditleri kullanan Birleşik Devletler başkanlarının birbiri ardından iktidara geldiklerine dair iddiası akla yatkın kanıtlara dayanıyor.

Hukuk bilimci Jonathan Turley (2012), Birleşik Devletler federal hükümeti tarafından talep edilen söz konusu yetki genişletmelerinin en önemli 10 tanesini inceledi. Sözü geçen genişletilmiş yetkiler Birleşik Devletler başkanına aşağıdaki durumlarda sınırsız yetkiler vermektedir: (a) Birleşik Devletler vatandaşlarına suikast düzenlenmesi, (b) terör şüphelilerinin süresiz olarak gözaltına alınmaları, (c) herhangi bir kişinin federal mahkemede mi yoksa askeri mahkemede mi yargılanması gerektiğine karar verme, (d) yetkisiz izleme/dinleme, (e) yurttaşların sürekli izlenmeleri için küresel konum belirleme sistemlerinin kullanılması, (f) gizli kanıt/tanık kullanımı, (g) gizli mahkeme/yargılama, (h) Birleşik Devletler hükümeti yetkililerini savaş suçu incelemesinden muaf tutma, (i) yurttaşları yetkisiz izleme/dinlemeyle sorumlu yargı kuruluşlarına dokunulmazlık sağlama ve (j) yurttaşların ve yurttaş olmayanların diğer ülkelere *yasa dışı transferi*. Teröre karşı savaşta federal hükümetin böyle ölçüsüzce genişletilmiş yetkilere ihtiyacı vardı ve asla sonu gelmeyecek olan bu sözüm ona savaş yeterli bir meşruiyet sebebiydi elbette! Turley'nin (bu kısmın girişindeki alıntıda) işaret ettiği gibi, sonuçta yurttaşların hükümetin bu çok geniş kapsamlı gücü bilgece kullanmasını ummaktan başka çaresinin kalmadığı bir durum ortaya çıkmıştı. Liderlerin iyi niyetine pamuk ipliğiyle bağlı bir demokrasi, ciddi şekilde zayıflamış ve kusurlu bir demokrasidir.

Demokrasi Gruba Dayalı Muazzam ve Artan Eşitsizliklerle Birlikte Var Olabilir mi?

Amerika'da; 1973 ve 2007 arasında üretkenlik %83 arttı, fakat erkeklerin medyan gerçek ücretlerindeki artış sadece %5 düzeyindeydi. (Buttonwood, 2011, s. 85)

Çalışanların üretkenliğindeki artışa rağmen, Amerikan işçilerinin gelirlerinde 1970'lerden bu yana belirgin bir durgunluk var. Aksine, %1'lik kaymak tabakanın ulusal gelirlerden aldığı pay geçtiğimiz 30 yılda en az iki kat arttı. Gerek Birleşik Devletler'de gerekse diğer birçok ülkede gelir eşitsizliğinin artmakta olduğunu gösteren somut kanıtlar var (Noah, 2012). Geçtiğimiz birkaç on yıl boyunca ülkeler arasındaki bazı farklılıklara rağmen, gelir eşitsizliğindeki artış birçok ülkenin ortak paydası haline gelen bir yönelimdir. Mesela İsveç'te ülkenin en zengin %10'luk nüfusunun geliri en yoksul %10'luk nüfusun 5 katıdır; söz konusu gelir farkı Birleşik Devletler'de 14 kata çıkmaktadır.

Söz konusu kaynak eşitsizliği nedeniyle demokrasiler bir ikileme karşı karşıyadır: Acaba kaynak eşitsizliği ve demokrasi kalitesi arasında bir ilişki mi var? Bu soruya verilecek yanıtlar kişinin politik ideolojisiyle ilintilidir. Politik olarak sağ görüşlü olan, küçük devlet yapısına ve serbest piyasaya inananlar, edinilmiş demokrasinin kalitesi açısından kaynak eşitsizliğinin çok ciddi bir sorun yaratmadığını ileri sürme yönelimindedir. Siyasi seçimler serbestçe ve adilce yapıldığı sürece, tüm yurttaşların oy vermeye ve siyasi rekabete dahil olmaya hakları vardır, konuşma özgürlüğü teminat altındadır; bu nedenle kaynak eşitsizliğinden bahsetmek mantıksızdır. Muazzam servetlerine rağmen siyasi seçimlerden hezimete uğrayarak çıkan sağ görüşlü milyarderlerin durumu yukarıdaki iddiayı desteklemektedir; örnek vermek gerekirse, 1992'de Birleşik Devletler başkanlığı için bağımsız aday olan milyarder Ross Perot, 2006'da Reform Partisi'nin (ki kuruluşuna destek vermiştir) adayı olarak yine seçimlere katılmış ve kaybetmiştir. Politika yarışında başarısızlığa uğrayan bu gibi milyarderlerin durumu, sağ görüşlü-

lerin Amerika’da Karun kadar zengin olsanız bile hükümeti satın alamazsınız mesajını desteklemektedir.

Eleştirmenler giderek artan kaynak eşitsizliğinin demokrasi-
nin kalitesinde derin yaralar açabileceğini, hatta demokrasinin
sonunu bile getirebileceğini iddia ediyorlar. Birincisi, çok çe-
şitli etkenlerden dolayı yurttaşların seçimlerde oy verme oranı
başta Birleşik Devletler olmak üzere birçok demokraside dü-
şüktür (bkz. Leighley, 2010). Başkanlık seçimlerinde bile, Bir-
leşik Devletler’de seçmenlerin seçimlere katılma oranı, geçerli
seçmenlerin nadiren %60’ına ulaşır ve yerel seçimlerde bu oran
geçerli seçmenlerin %20 ila %30’u arasında gider gelir. Ameri-
kan seçmenin sözde yok oluşundan, mesela seçmenlere ge-
tirilen çeşitli kısıtlamaların yanı sıra (örn. milyonlarca yurttaş
hapse düştüklerinde seçme hakkından mahrum kalmaktadır),
seçmenler arasında ‘oy versem ne olacak, yine eski tas eski ha-
mam’ duygusunun giderek yayılıyor olması gibi çeşitli etkenler
sorumlu tutulmaktadır. Genel olarak etnik azınlıklar, gençler ve
yoksullar arasında seçimlere katılım düşüktür.

Eleştirmenler, kaynak eşitsizliğinin demokrasilerde derin yara-
lar açabilen ikinci bir etkisine daha işaret ediyorlar: Seçim kam-
panyaları sırasında harcanan paralar, Birleşik Devletler Yüksek
Mahkemesi’nin yorumuna göre konuşma özgürlüğünün bir par-
çasıdır (Sullivan, 2010). Özellikle sol eğilimli olanlar başta olmak
üzere, eleştirmenlere göre, konuşma özgürlüğünün bu şekilde
yorumlanması, seçim kampanyalarında ortak harcamaların önün-
deki engelleri kaldırmıştır. Böylece yurttaşların görüşleri yerine lo-
bicilerin ve ortak çıkar gruplarının görüşlerinin sesi, seçilmiş mev-
kilerde yankılanır hale gelmektedir (Baş Yargıç John Roberts’in
başkanlığındaki Yüksek Mahkeme’nin güçsüzlerden ziyade güç-
lülerin tarafında olduğu şeklinde genel bir kanı vardır: “Baş Yargıç
Robert’in idaresindeki yüksek mahkeme sıradan yurttaşın hakla-
rına karşı giderek daha özensiz davranırken, zaten güçlü olanları
daha da güçlendirecek bir tavır takınmıştır.”; Shipler, 2011, s. 305).
Amerikan politikalarında paranın yolsuzluğa yol açan etkisinin
nasıl sınırlanabileceği sorusu Amerikan tarihi boyunca çok sayı-

da düşünür ve eylemci tarafından masaya yatırılmış (McCormick, 2006) ve birtakım çözümler önerilmiştir.

Söz gelimi Avustralya gibi bazı demokrasilerde halihazırda uygulananmakta olan bir çözüme göre oy vermek hem bir yurttaşlık *görevidir*, hem de yurttaşlıktan gelen bir *haktır*. Bu görevi yerine getirmeyen bir yurttaş cezai işlem uygulanacaktır (tıpkı vergilerini ödemeyen bir yurttaşın cezalandırılması gibi). Bu stratejiyi ileri süren araştırmacılara (örn. Hill, 2006) sonuna kadar katılıyorum, fakat Amerikalılarla yaptığım tartışmalarda onları böyle bir çözüme iknâ etmenin deveye hendek atlatmaktan zor olduğunu gördüm. Oy vermenin bir yurttaşlık hakkı ve/veya görevi olduğunu en liberal düşünceli genç Amerikalı öğrencilerle tartıştığım zaman bile, bu öneriye karşı çıkan ve mevcut sistemin değiştirilmemesini isteyenlerin oranı neredeyse %40'a çıkıyordu. “Bu ülke için yeterince çaba harcamayanların oy vermeye zorlanmamaları gerektiği” ve “Oy vermenin bir görev haline gelmesinin, yeterli bilgi düzeyine sahip olmayanlara söz hakkı vereceği” gibi fikirlerle itirazlarını dile getirmişlerdi. Bununla beraber, Amerikalılar oy vermeye ikna edilseler bile, bazı araştırmalar, seçimlerde oy verme mecburiyetinin toplumda kaynak eşitsizliğini azaltacağı ve zorunlu oy vermenin etkisiyle ortaya daha karmaşık bir tablo çıkacağı fikrine gölge düşürmektedir (Quintelier, Hooghe & Marien, 2011).

Varlıklı yurttaşların siyasi hayata egemen olmalarının nasıl önüne geçileceği sorusuna yanıt olarak, McCormick (2011) aşağı yukarı son 2,500 sene boyunca farklı zamanlarda kullanılmış olan stratejileri eleştirel bir bakışla gözden geçirmiş ve bazı ilginç olasılıklar öne sürmüştür. Bunların ilki, belirli devlet dairelerinde veya kurumlarda, varlıklı yurttaşlara yer verilmemesidir. Örnek vermek gerekirse, %1’lik kaymak tabakanın hiçbir üyesi, Birleşik Devletler Senatosu ya da Birleşik Devletler Temsilciler Meclisi gibi belirli devlet kurumlarına üye olamamalıdır. Önermiş olduğu ikinci strateji ise, bazı makam ve mevkileri doldurmak için, seçim ve piyango karışımı bir yöntem üzerinde düşünülebilir. Piyango yönteminin uygulanması halinde, kaynak eşitsizliğinin asıl muhatabı olan %99’luk grubun üyelerinin siyasette bir yere gelme şansları

açıkça daha yüksek olacaktır. McCormick'in üzerinde durduğu üçüncü öneri ise, bazı siyasi davalarda tüm yurttaşların nihai karar verici olarak dikkate alınmalarıdır. Bu fikrin kökleri kadim Yunan uygarlığına kadar gider, şöyle ki:

vakalann çoğu önce temyiz mahkemelerinin (*dikasteria*) huzuruna çıkardı; bu mahkemelerin üye sayılan 200'den başlar ve bazen 1000'in üzerinde olduğu olurdu. Jüri kalabalık bir topluluk içerisinden seçilir ve en küçük mahkemelerde bile bu jüri çok sayıda kişiyle bir karma oluştururdu; jürilerin davalara rastgele atanmalarıyla rüşvetin ve yolsuzluğun önüne geçilirdi. (Amerikan Klasik Çağ Araştırmaları Okulu, Atina, 1994, s. 2)

Yurttaşların duruşmalara bu şekilde geniş ölçekli katılımlarına yönelik bu gibi bir strateji, 21. yüzyılın elektronik iletişim sistemleriyle daha kolay uygulanabilir.

Eğer aklımızda bir ideal hedefi varsa, çağımızın teknolojik olanakları açıklık ve demokrasi doğrultusunda daha fazla yol almamıza yardımcı olabilir.

Diktatörlükte ve Demokraside Korku, Güven, Kayıtsızlık ve Bağlılık

Diktatörlüğü ve demokrasiyi sürekli salınım halinde olan bir sarkacın gidip geldiği iki uç nokta olarak tarif ettim; toplumlar bu sarkacın salınım yolunun farklı yerlerinde bulunurlar. Her toplumun sarkacın rotası üzerindeki kesin yeri zamanla değişir, dolayısıyla bugünün diktatörlükleri ya da demokrasileri, yarının demokrasileri ya da diktatörlükleri olmaya adaydırlar. Toplumların diktatörlük-demokrasi sarkacı üzerindeki hareketinin yanı sıra, toplumların politika değişimleri karşısında nasıl istikrarlı kaldıkları ve nasıl zarar görebildikleri yurttaşların korku, güven, kayıtsızlık ve bağlılık deneyimleriyle ilişkilidir.

Gelenekçi bakış açısına sahip olanlar, korkunun ve güvenin sırasıyla diktatörlüğü ve demokrasiyi hayatta tutan başlıca gereksinimler olduğunu düşünür. Şöyle ki, diktatörlüğün hayatta kalması

ve istikrarı için nasıl ki yurttaşlar arasında had safhada korku salınmış olması gerektiği varsayılıyorsa, aynı şekilde demokrasinin hayatta kalması ve istikrarı için had safhada güvene ihtiyaç vardır. Bununla birlikte, korku ve güven karmasıyla birlikte, kayıtsızlık ve bağlılık da diktatörlüğün ve demokrasinin hayatta kalması ve istikrarında yaşamsal rol oynarlar. Politik süreçlerde yüksek düzeyde kayıtsızlığın hakim olması, demokrasinin sürekliliği açısından ciddi bir tehlike yaratır; aynı şekilde politik süreçlerde yüksek düzeyde bağlılığın hakim olması ise diktatörlüğün sürekliliğini tehlikeye sokar. Korku, güven, kayıtsızlık ve bağlılık arasındaki etkileşimler, diktatörlüklerin ve demokrasilerin istikrarı ve hayatta kalmaları açısından farklı olasılıklar sunar. İki vektörlü bir uzayın herhangi bir noktasında değişik seçenekler bulunabilir (bkz. Şekil 10.1). Birinci vektörün zıt uçlarında Korku ve Güven, ikinci vektörde ise Kayıtsızlık ve Bağlılık vardır. Bu grafikte ortaya dört tane olasılık çıkar: Savunmasız demokrasi, istikrarlı demokrasi, istikrarlı diktatörlük ve savunmasız diktatörlük.

Kayıtsızlık ve korkunun ikisi de yüksek olduğu zaman, ki bu koşullarda yurttaşlar politik süreçlere kayıtsız kalır ve rejime muhalif olmaktan korkarlar, *diktatörlük daha istikrarlıdır*. Bununla birlikte, yurttaşlar politik süreçlerle fazlasıyla ilgili oldukları zaman rejim korkusunu bile yenebilirler ve diktatörlük istikrarsızlaşır.

Yurttaşların güven düzeyi yüksek ve politik süreçlerle daha fazla ilgili oldukları zaman *demokrasi daha istikrarlıdır*. Haklı gerekçelerden dolayı ideal demokrasi olarak tanımlanan bu durumda, yurttaşların politik süreçlere katılımı yüksek olduğu gibi devlet kurumlarına ve temsilcilerine olan güven de aynı şekilde yüksektir. Devleti temsil edenler bu durumda yurttaşların güvenini kazanmışlardır. Diğer yandan demokrasi en fazla zararı, devlet kurumlarına ve temsilcilerine duyulan güven azaldığı ve yurttaşlar arasındaki kayıtsızlık yüksek düzeylere çıktığı zaman görür. Bu durumda, yurttaşların politik süreçlere karşı ilgisi yok olur, bağları kopar ve menfaat çetesi olarak görmeye başladıkları devlet yetkililerine ve kurumlarına güvenleri kalmaz. Bazı eleştirmenler Birleşik Devletler'deki durumun bu yöne gitmekte olduğunu, devlete

güven duymayan ve politik süreçlerden kopmaya başlamış bir Amerikan yurttaşlığına yol açtığını ileri sürecektir; Amerikan demokrasisi, diktatörlük-demokrasi sarkacının diktatörlük ucuna daha fazla kayma tehlikesiyle karşı karşıyadır (ki bu konu bu kitabın amacı dışındadır).

Nihayet, tüm toplumların ulaşmak için çaba harcamaları gereken demokratik bir ideal üzerinde duruyorum: Fikirlerin demokrasisi.

Şekil 10.1 Diktatörlüklerde ve demokrasilerde istikrarın ve savunmasızlığın grafik gösterimi.

NİHAİ YORUM

Bir gün komşusu Nasreddin Hoca'ya gelir ve ondan hukuki bir konuda yorum yapmasını ister.

Komşu der ki: “Varsayın boğanız ineğimi boynuzladı. Tazminat ödemeniz gerekir mi?”

Nasreddin Hoca “Tabi ki hayır!” der... “Hayvanımın kabahatinden neden ben sorumlu olayım ki?”

Komşusu “Bi dakika, bi dakika...” der, “Galiba soruyu yanlış sordum.”; sonra başa döner ve sorusunu tekrarlar: “Eğer benim boğam ineğinizi boynuzlamış olsaydı o zaman ne olurdu?”

“Aaa” der Nasreddin Hoca, “Şimdi iş değişti. Kanun kitabını açıp bu olayın emsallerinde nasıl karar verilmiş, nelere dikkat edilmiş bakmak gerek.” (Shah, 1993, s. 64)

Yaşamda bilge bir budala rolünü oynayan, bir bakıma Shakespeare’in oyunlarındaki şakacı maskaraları andıran, Nasreddin Hoca gibi Sufilerin hikâyelerini dinleyerek büyüdüm. Yukarıdaki Sufi hikâyesi, insanların doğruya ve yanlışa kendi çıkarlarına göre karar verdikleri şeklinde yorumlanabilir. Bu yorumun, partizanlığın zarar verecek kadar yüksek bir düzeye ulaştığı Birleşik Devletler’deki güncel politik manzarayı gözleyenler için tanıdık bir manzara olduğuna şüphe yok. Fikirler sadece kendi erdemlerine göre değil, kaynakları temel alınarak da değerlendirilmektedir (Mann & Ornstein, 2012). Yeni bir atasözü “Fikrin erdemini değil sahibini sor.” der.

Diktatör herhangi bir konu hakkında her ne söylemiş olursa olsun kutsal bir gerçek olarak muamele görmesi bu durumun en uç noktasıdır. İran’da, Kuzey Kore’de ya da düzinelerce irili ufaklı diktatörlükten herhangi birinde Yüce Lider’in sözlerini sorgulamak ölüme ya da hapse atılmaya davetiye çıkarmaktır. Bu, bir adamın herkes için kararlar verdiği *fikirlerin diktatörlüğüdür*. Oysa, her bireye fikirlerini özgürce açıklama fırsatı verildiği *fikirlerin demokrasisi* farklı bir ülkü olarak karşımızda duruyor. Neyse ki fikirlerin demokrasisine ilişkin örnekler, söz gelimi akademik araştırmalarda eylem halinde.

Günümüzde akademik araştırmalarda uygulanan hakem denetimi, klasik Yunan dönemi akademisyenleri ve Plato Akademisi tarafından başlatılmış olan 2,500 yıllık araştırma kültürünün taçlandırılmış zaferidir. Hakem denetimi, eylem halindeki demokrasi olarak tanımlanmaktadır (Rennie, 1999). Hakem denetiminin temel prensibi, gözden geçirme sonucu verilecek kararın, hakem(ler)in ve yazar(lar)ın ve onların ilişkilerinin niteliklerinden ziyade çalışmanın içeriğine göre belirleniyor olmasıdır. Bu durum, Yüce Diktatör'ün ağzından çıkan her kelimelerin, sırf o söyledi diye mutlak doğru olarak kabul edildiği fikirlerin diktatörlüğü ile tezat oluşturur.

Fikirlerin diktatörlüğünden uzaklaşan ve demokrasiye doğru yol alan tarihsel süreç, insanı çileden çıkaracak kadar yavaş, düzensiz ve acı dolu olagelmıştır. Dünyanın birçok bölgesinde fikirlerin diktatörlüğü hâlâ geçer akçedir. Büyük toplumların hiçbiri henüz fikirlerin demokrasisi ülküsünü gerçekleştirememiştir. Daha açık, demokratik bir dünyanın planları, diktatörlüğün daha iyi anlaşılması temelinde geliştirilmelidir; toplumlar açısından gerçekçi bir iyimserlik ve gerçekleştirilebilir politik hedefler ancak bu şekilde mümkün olabilir. Diktatörlüğün psikolojik olarak incelenmesi bu gayretin can alıcı bir parçasıdır.

KAYNAKLAR

- Abercrombie, N., Hill, S., & Turner, B. S. (1990). *Dominant ideologies*. London, England: Unwin Hyman.
- Abercrombie, N., & Turner, B. S. (1978). The dominant ideology thesis. *The British Journal of Sociology*, 29, 149–170.
- Abrahamian, E. (1993). *Khomeinism: Essays on the Islamic republic*. Berkeley: University of California Press.
- Abrams, D., & Hogg, M. A. (2010). Social identity and self-categorization. In J. F. Dovidio, M. Hewstone, P. Glick, & V. M. Esses (Eds.), *The SAGE handbook of prejudice, stereotyping and discrimination* (pp. 179–193). London, England: Sage. doi:10.4135/9781446200919.n11
- Acemoglu, D., & Robinson, A. (2001). A theory of political transitions. *The American Economic Review*, 91, 938–963. doi:10.1257/aer.91.4.938
- Acemoglu, D., & Robinson, J. A. (2006). *Economic origins of dictatorship and democracy*. New York, NY: Cambridge University Press.
- AcS, G., & Zimmennan, S. (2008). *US. economic mobility from 1984 to 2004*. Washington, DC: Pew Charitable Trusts, Economic Mobility Project.
- Adorno, T. W., Frenkel-Brunswik, E., Levinson, D. J., & Sanford, B. W. (1950). *The authoritarian personality*. New York, NY: Harper & Row.
- Akerlof, G. A., & Dickens, W. T. (1982). The economic consequences of cognitive dissonance. *The American Economic Review*, 72, 307–319.
- Alizadehfard, S. (2010). Effect of gender and social status on conformity. *Psychological Research*, 13, 30–50.
- Allport, G. W., & Postman, L. (1947). *The psychology of rumor*. Oxford, England: Holt.
- Altemeyer, B. (1981). *Right-wing authoritarianism*. Winnipeg, Canada: University of Manitoba Press.
- Altemeyer, B. (1988). *Enemies of freedom: Understanding right-wing authoritarianism*. San Francisco, CA: Jossey-Bass.
- Altemeyer, B. (2004). Highly dominating, high authoritarian personalities. *The Journal of Social Psychology*, 144, 421–448. doi:10.3200/SOCP.144.4.421-448
- American School of Classical Studies at Athens. (1994). *Life, death and litigation in the Athenian agora*. Athens, Greece: Author.
- Ancona, L., & Pareyson, R. (1968). Contributo allo studie della aggressione: La dinamica della obbedienza distruttiva. [Contribution to the study of aggression: The dynamics of destructive obedience]. *Archivadi psicologia, neurologia e psichiatria*, 29, 340–372.
- Andrews, E. (Ed.). (2011). *Legacies of totalitarian language in the discourse culture of the post-totalitarian era*. New York, NY: Lexington Books.
- Arditti, R. (1999). *Searching for life: The grand-mothers of the Plaza de Maya and the disappeared children of Argentina*. Berkeley: University of California Press.
- Arendt, H. (2004). *The origins of totalitarianism* (Rev. ed.). New York, NY: Schocken. (Original work published 1951)
- Arian, A., Shamir, M., & Ventura, R. (1992). Public opinion and political change: Israel and the intifada. *Comparative Politics*, 24, 317–334. doi:10.2307/422135
- Arjomand, S. A. (1988). *The turban for the crown: The Islamic revolution in Iran*. New York, NY: Oxford University Press.
- Armstrong, K. (2000). *The battle for God: A history of fundamentalism*. New York, NY: Ballantine Books.
- Aronson, E. (2007). *The social animal* (10th ed.). New York, NY: Worth.

- Arvey, R. D., Rotundo, M., Johnson, W., Zhang, Z., & McGue, M. (2006). The determinants of leadership role occupancy: Genetic and personality factors. *The Leadership Quarterly*, 17, 1–20. doi:10.1016/j.leaqua.2005.10.009
- Asch, S. E. (1951). Effects of group pressure upon the modification and distortion of judgments. In H. Guetzkow (Ed.), *Groups, leadership, and men* (pp. 177–190). Pittsburgh, PA: Carnegie Press.
- Asch, S. E. (1955). Opinions and social pressure. *Scientific American*, 193, 31–35. doi:10.1038/scientificamerican1155-31
- Asch, S. E. (1956). Studies of independence and conformity: A minority of one against a unanimous majority. *Psychological Monographs*, 70 (9, Whole No. 416).
- Avolio, B. J. (2005). *Leadership development in balance*. Mahwah, NJ: Erlbaum.
- Avolio, B. J., Rotundo, M., & Walumbwa, F. O. (2009). Early life experiences as determinants of leadership role occupancy: The importance of parental influence and rule breaking behavior. *The Leadership Quarterly*, 20, 329–342. doi:10.1016/j.leaqua.2009.03.015
- Axson, D. (1989). Cognitive dissonance and behavior change in psychotherapy. *Journal of Experimental Social Psychology*, 25, 234–252. doi:10.1016/0022-1031(89)90021-8
- Ayman, R., & Korabik, K. (2010). Leadership: Why gender and culture matter. *American Psychologist*, 65, 157–170. doi:10.1037/a0018806
- Baraheni, R. (1977). *The crowned cannibals: Writings on repression in Iran*. New York, NY: Vintage Books.
- Barbu, Z. (1956). *Democracy and dictatorship: Their psychology and patterns of life*. New York, NY: Grove Press.
- Baron, R. S., Crawley, K., & Paulina, D. (2003). Aberrations of power: Leadership in totalist groups. In D. van Knippenberg & M. A. Hogg (Eds.), *Leadership and power: Identity processes in groups and organizations* (pp. 169–183). London, England: Sage. doi:10.4135/9781446216170.n13
- Bechtel, R., & Churchman, A. (2002). *Handbook of environmental psychology*. New York, NY: Wiley.
- Beller, E., & Hout, M. (2006). Intergenerational social mobility: The United States in comparative perspective. *The Future of Children*, 16, 19–36. doi:10.1353/foc.2006.0012
- Bennett, M. R., & Hacker, P. M. S. (2003). *Philosophical foundations of neuroscience*. Oxford, England: Blackwell.
- Bennis, W. (2007). The challenge of leadership in the modern world. *American Psychologist*, 62, 2–5. doi:10.1037/0003-066X.62.1.2
- Benton, G., & Chun, L. (2010). *Was Mao really a monster?* London, England: Routledge.
- Bemazzoli, R. M. (2010). Embodying the garrison state? Everyday geographies of militarization in American society. *Political Geography*, 29, 157–166. doi:10.1016/j.polgeo.2010.02.014
- Bems, G. S., Chappelow, J., Zin, C. F., Pagnoni, G., Martin-Skurski, M. E., & Richard, J. (2005). Neurobiological correlates of social conformity and independence during mental rotation. *Biological Psychiatry*, 58, 245–253. doi:10.1016/j.biopsych.2005.04.012
- Berry, J. W., Poortinga, Y. H., Segall, M. H., & Dasen, P. R. (2002). *Cross-cultural psychology: Research and applications*. New York, NY: Cambridge University Press.
- Billig, M. (1982). *Ideology and social psychology: Extremism, moderation, and contradiction*. London, England: Sage.
- Billig, M. (1991). *Ideology and opinions: Studies in rhetorical psychology*. London, England: Sage.
- Blank, S. (2006). The 18th brumaire of Vladimir Putin. In U. Ra'anan (Ed.), *Flawed succession: Russia's power transfer crisis* (pp. 133–166). New York, NY: Lexington Books.
- Blum, G. P. (1998). *The rise of fascism in Europe*. Westport, CT: Greenwood Press.

- Bonnell, V. E. (1988). The representation of politics and the politics of representation. *The Russian Review*, 47, 315–422. doi:10.2307/130593
- Bonnell, V. E. (1997). *Iconography of power: Soviet political posters under Lenin and Stalin*. Berkeley: University of California Press.
- Boswell, J. (1980). *Life of Johnson*. Oxford, England: Oxford University Press. (Original work published 1791)
- Bosworth, R. J. B. (2006). *Mussolini's Italy: Life under the fascist dictator 1915–1945*. New York, NY: Penguin Books.
- Bratton, M., & Van de Walle, N. (1994). Neopatrimonial regimes and political transitions in Africa. *World Politics*, 46, 453–489. doi:10.2307/2950715
- Breakwell, G. (1986). *Coping with threatened identities*. London, England: Methuen.
- Brooker, P. (2000). *Non-democratic regimes: Theory, government and politics*. New York, NY: St. Martin's Press.
- Brown, G. D. A., Gardner, J., Oswald, A., & Qian, J. (2008). Does wage rank affect employees' wellbeing? *Industrial Relations: A Journal of Economy and Society*, 47, 355–389.
- Bruner, J. S. (1990). *Acts of meaning*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Buck, J. J. (2010, October). The talented Miss Mulligan. *Vogue*, 266–279.
- Buck, J. J. (2011, March). A rose in the desert. *Vogue*, 529–533, 571.
- Bullock, A. (1993). *Hitler and Stalin: Parallel lives*. New York, NY: Vintage Books.
- Burger, J. M. (2009). Replicating Milgram: Would people still obey today? *American Psychologist*, 64, 1–11. doi:10.1037/a0010932
- Burke, B. L., Martens, A., & Faucher, E. H. (2010). Two decades of terror management theory: A meta-analysis of mortality salience research. *Personality and Social Psychology Review*, 14, 155–195. doi:10.1177/1088868309352321
- Burns, J. M. (1978). *Leadership*. New York, NY: HarperCollins.
- Burton, M. (2010). The Black Sash story: Protest and service recorded in the archives. *English Academic Review*, 27, 129–133.
- Buttonwood. (2011, March 24). *Marx, Mervyn or Mario? What is behind the decline in living standards?* [Web log post]. Retrieved from <http://www.economist.com/node/18443402>
- Byman, D., & Pollack, K. (2001). Let us now praise great men: Bringing the statesman back in. *International Security*, 25, 107–146. doi:10.1162/01622880151091916
- Calogero, R. M., Bardi, A., & Sutton, R. M. (2009). A need basis for values: Associations between the need for cognitive closure and value priorities. *Personality and Individual Differences*, 46, 154–159. doi:10.1016/j.paid.2008.09.019
- Canovan, M. (2004). The leader and the masses: Hannah Arendt on totalitarianism and dictatorship. In P. Baehr & M. Richter (Eds.), *Dictatorship in history and theory* (pp. 241–260). New York, NY: Cambridge University Press. doi:10.1017/CCOL0521825636.XML.012
- Carlyle, T. (1993). *On heroes, hero worship, and the heroic in history*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press. (Original work published 1841)
- Cartwright, D., & Harary, F. (1956). A generalization of Heider's theory. *Psychological Review*, 63, 277–293. doi:10.1037/h0046049
- Cawelti, J. G. (1965). *Apostles of the self-made man: Changing concepts of success in America*. Chicago, IL: The University of Chicago Press.
- Chang, J., & Halliday, J. (2005). *Mao: The unknown story*. New York, NY: Knopf.
- Cheung, F. M., & Halpern, D. F. (2010). Women at the top: Powerful leaders define success as work and family in a culture. *American Psychologist*, 65, 182–193.
- Chidester, D. (2000). *Christianity: A global history*. New York, NY: HarperCollins.
- Chirwa, W. C. (2001). Dancing toward dictatorship: Political songs and popular culture in Malawi. *Nordic Journal of African Studies*, 10, 1–27.

- Chomsky, N. (1965). *Aspects of the theory of syntax*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Christie, R., & Geis, F. L. (1970). *Studies in Machiavellianism*. New York, NY: Academic Press.
- Christie, R., & Jahoda, M. (1954). *Studies in the scope and method of "the authoritarian personality."* Glencoe, IL: Free Press.
- Cincotta, R. P. (2008–2009). Half a chance: Youth bulges and transitions to liberal democracy. *ECSP Report*, 13, 10–18.
- Cohen, M. D., & March, J. G. (1974). Leadership and ambiguity: *The American college president*. New York, NY: McGraw Hill.
- Cole, M. (1996). *Cultural psychology: A once and future science*. Cambridge, MA: Belknap Press.
- Cooper, J., & Hogg, M. A. (2007). Feeling the anguish of others: A theory of vicarious dissonance. In M. P. Zanna (Ed.), *Advances in experimental social psychology* (Vol. 39, pp. 359–403). San Diego, CA: Academic Press.
- Cooper, J. M. (2007). *Cognitive dissonance: 50 years of classic theory*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Corach, D., Sala, A., Penacino, G., Iannucci, N., Bernardi, P., Doretti, M. . . . Hagelberg, E. (1997). Additional approaches to DNA typing of skeletal remains: The search for "missing" persons killed during the last dictatorship in Argentina. *Electrophoresis*, 18, 1608–1612. doi:10.1002/elps.1150180921
- Corcoran, K., Crusius, J., & Mussweiler, T. (2011). Social comparison: Motives, standards, and mechanisms. In D. Chadee (Ed.), *Theories in social psychology* (pp. 119–139). Oxford, England: Wiley-Blackwell.
- Corner, P. (2009). Fascist Italy in the 1930s: *Popular opinion in the provinces*. In P. Corner (Ed.), *Popular opinion in totalitarian regimes: Fascism, Nazism, and communism* (pp. 122–146). New York, NY: Oxford University Press.
- Coser, L. (1956). *The functions of social conflict*. New York, NY: Free Press.
- Cotton, J. L., Vollrath, D. A., Froggatt, K. L., Lengnick-Hall, M. L., & Jennings, K. R. (1988). Employee participation: Diverse forms and different outcomes. *The Academy of Management Review*, 13, 8–22.
- Cotton, J. L., Vollrath, D. A., Lengnick-Hall, M. L., & Froggatt, K. L. (1990).
- Fact: The form of participation does matter—A rebuttal to Leana, Locke, and Schweiger. *The Academy of Management Review*, 15, 147–153.
- Crystal, D. (2000). *Language death*. Cambridge, England: Cambridge University Press. doi:10.1017/CBO9781139106856
- Dahl, R. A. (1971). *Polyarchy: Participation and opposition*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Dal Cin, S., MacDonald, T. K., Fong, G. T., Zanna, M. P., & Elton-Marshall, T. E. (2006). Remembering the message: Using a reminder cue to increase condom use following a safer sex intervention. *Health Psychology*, 25, 438–443. doi:10.1037/0278-6133.25.3.438
- Darwin, C. (1993). *The origin of species by natural selection or the preservation of favored races in the struggle for life*. New York, NY: Modern Library. (Original work published 1859)
- Davies, J. C. (1974). The J-curve and power struggle theories of collective violence. *American Sociological Review*, 39, 607–619. doi:10.2307/2094425
- Davies, P. G., Spencer, S., Quinn, D. M., & Gerhardstein, R. (2002). Consuming images: How television commercials that elicit stereotype threat can restrain women academically and professionally. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 28, 1615–1628. doi:10.1177/014616702237644
- Day, D. V., Schleicher, D. J., Unckless, A. L., & Hiller, N. J. (2002). Self-monitoring personality at work: A meta-analytic investigation of construct validity. *Journal of Applied Psychology*, 87, 390–401. doi:10.1037/0021-9010.87.2.390

- de Bellaigue, C. (2012). *Patriot of Persia: Muhammad Mossadegh and a very British coup*. London, England: Bodley Head.
- de Grazia, V. (1981). *The culture of consent: Mass organization of leisure in fascist Italy*. New York, NY: Cambridge University Press. doi:10.1017/CBO9780511528972
- de Grazia, V. (1992). *How fascism ruled women: Italy, 1922-1945*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Devine, F. (1997). *Social class in America and Britain*. Edinburgh, Scotland: University of Edinburgh Press.
- Diamond, L. (2002). Thinking about hybrid regimes. *Journal of Democracy*, 13, 21-35. doi:10.1353/jod.2002.0025
- Dickerson, C. A., Thibodeau, R., Aronson, E., & Miller, D. (1992). Using cognitive dissonance to encourage water conservation. *Journal of Applied Social Psychology*, 22, 841-854. doi:10.1111/j.1559-1816.1992.tb00928.x
- Diversity and leadership. (2010). [Special issue]. *American Psychologist*, 65(3).
- Dobrenko, E., & Naiman, E. (Eds.). (2003). *The landscape of Stalinism: The art and ideology of Soviet space*. St. Louis, MO: University of Washington Press.
- Doise, W. (1986). Levels of explanations in social psychology. Cambridge, England: Cambridge University Press.
- Doise, W. (2012). *The homecoming of society in social psychology*. In J. P. Valentim (Ed.), Societal approaches in social psychology (pp. 9-34). Bern, Switzerland: Peter Lang AG.
- Dollard, J., Bood, L., Miller, N., Mowrer, O., & Sears, R. (1939). *Frustration and aggression*. New Haven, CT: Yale University Press. doi:10.1037/10022-000
- Doty, R. M., Peterson, B. E., & Winter, D. G. (1991). Threat and authoritarianism in the United States, 1978-1987. *Journal of Personality and Social Psychology*, 61, 629-640. doi:10.1037/0022-3514.61.4.629
- Duckitt, J., Wagner, C., du Plessis, I., & Birum, I. (2002). The psychological basis of ideology and prejudice: Testing a dual process model. *Journal of Personality and Social Psychology*, 83, 75-93. doi:10.1037/0022-3514.83.1.75
- Duhigg, C. (2012). *The power of habit*. New York, NY: Random House.
- Eagly, A. H., & Carli, L. L. (1981). Sex of researchers and sextyped communications as determinants of sex differences in influenceability: A meta-analysis of social influence studies. *Psychological Bulletin*, 90, 1-20. doi:10.1037/0033-2909.90.1.1
- Eagly, A. H., & Carli, L. L. (2007). *Through the labyrinth: The truth about how women become leaders*. Boston, MA: Harvard Business School Press.
- Eagly, A. H., & Wood, W. (1991). Explaining sex differences in social behavior: A meta-analytic perspective. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 17, 306-315. doi:10.1177/0146167291173011
- Earle, B. H., & Madek, G. A. (2007). The mirage of whistleblower protection under Sarbanes-Oxley: A proposal for change. *American Business Law Journal*, 44, 1-54. doi:10.1111/j.1744-1714.2007.00030.x
- Edwards, A. L. (1941). Unlabeled fascist attitudes. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 36, 575-582. doi:10.1037/h0062075
- Egan, L. C., Santos, L. R., & Bloom, P. (2007). The origins of cognitive dissonance: Evidence from children and monkeys. *Psychological Science*, 18, 978-983. doi:10.1111/j.1467-9280.2007.02012.x
- Eliot, G. (1872/2011). *Middlemarch* (Reprint ed.). New York, NY: Penguin Group (USA).
- Ellickson, R. C. (1991). *Order without law: How neighbors settle disputes*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Erdbrink, T. (2012, February 10). Iran increasingly controlling online content, access. *The Washington Post*, p. A10.

- Esser, J. K. (1998). Alive and well after 25 years: A review of groupthink research. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 73, 116–141. doi:10.1006/obhd.1998.2758
- Ezrow, N., & Frantz, E. (2011). *Dictators and dictatorships: Understanding authoritarian regimes and their leaders*. New York, NY: Continuum.
- Fahim, K. (2010, July 18). Death in police encounter stirs calls for change in Egypt. *The New York Times*. Retrieved from <http://www.nytimes.com/2010/07/19/world/middleea>
- Feldman, S., & Stenner, K. (1997). Perceived threat and authoritarianism. *Political Psychology*, 18, 741–770. doi:10.1111/0162-895X.00077
- Fernandez, C. P. (2007). Creating thought diversity: The antidote to groupthink. *Journal of Public Health Management and Practice*, 13, 670–671.
- Festinger, L. (1957). *A theory of cognitive dissonance*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- Fiedler, F. (1967). *A theory of leadership effectiveness*. New York, NY: McGraw-Hill.
- Figes, O. (2007). *The whisperers: Private life in Stalin's Russia*. New York, NY: Picador.
- Figes, O., & Kolonitskii, B. (1999). *Interpreting the Russian revolution: The language and symbols of 1917*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Finkel, N., & Moghaddam, F. M. (Eds.). (2005). *The psychology of rights and duties: Empirical contributions and normative commentaries*. Washington, DC: American Psychological Association. doi:10.1037/10872-000
- Fisher, M. (2011, March 27). The spark that ignited a revolution. *The Washington Post*, pp. A1, A10–11.
- Fisher, R. A. (1915). The evolution of sexual preference. *The Eugenics Review*, 7, 184–192.
- Fisher, R. A. (1930). *The genetical theory of natural selection*. Oxford, England: Clarendon Press.
- Foels, R., Driskell, J. E., Mullen, B., & Salas, E. (2000). The effects of democratic leadership on group member satisfaction: An integration. *Small Group Research*, 31, 676–701. doi:10.1177/104649640003100603
- Foucault, M. (1995). *Discipline and punish: The birth of the prison* (A. Sheridan, Trans.). New York, NY: Vintage Books.
- Frank, T. (2005). *What's the matter with Kansas? How conservatives won the heart of America*. New York, NY: Holt.
- Freeman, M. (2003). *The consequences of democracies using emergency powers*. Westport, CT: Praeger.
- Freud, S. (1955). Group psychology and the analysis of the ego. In J. Strachey (Ed. & Trans.), *The standard edition of the complete psychological works* (Vol. 18, pp. 67–143). London, England: Hogarth Press. (Original work published 1922)
- Freud, S. (1961). Civilization and its discontents. In J. Strachey (Ed. & Trans.), *The standard edition of the complete psychological works* (Vol. 21, 64–145). London, England: Hogarth Press. (Original work published 1930)
- Friedrich, C., & Brzezinski, Z. (1956). *Totalitarian dictatorship and autocracy*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Fromm, E. (1941). *Escape from freedom*. New York, NY: Holt, Rinehart, & Winston.
- Fukuyama, F. (1992). *The end of history and the last man*. New York, NY: Free Press.
- Fullbrook, M. (1995). *Anatomy of a dictatorship: Inside the GDR 1949–1989*. New York, NY: Oxford University Press.
- Gabrenya, W. K., Jr., Wang, Y. E., & Latané, B. (1985). Social loafing on an optimizing task: Cross-cultural differences among Chinese and Americans. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 16, 223–242. doi:10.1177/0022002185016002006
- Galton, F. (1869). *Hereditary genius: An inquiry into its laws and consequences*. London, England: Macmillan. doi:10.1037/13474-000

- Gandhi, J., & Przeworski, A. (2006). Cooperation, cooption, and rebellion under dictatorship. *Economics and Politics*, 18, 1–26. doi:10.1111/j.1468-0343.2006.00160.x
- Garrett, R. K. (2009). Echo chambers online? Politically motivated selective exposure among Internet news users. *Journal of Computer-Mediated Communication*, 14, 265–285. doi:10.1111/j.1083-6101.2009.01440.x
- Gastil, J. (1994). A meta-analytic review of the productivity and satisfaction of democratic and autocratic leadership. *Small Group Research*, 25, 384–410. doi:10.1177/1046496494253003
- Gavrilets, S., & Vose, E. (2006). The dynamics of Machiavellian intelligence. *PNAS: Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 103, 16823–16828. doi:10.1073/pnas.0601428103
- Gawronski, B., & Strack, F. (Eds.). (2011). *Cognitive consistency: A fundamental principle in social cognition*. New York, NY: Guilford Press.
- Gazzaniga, M. S. (2011). *Who's in charge? Free will and the science of the brain*. New York, NY: HarperCollins.
- Geddes, B. (1999). What do we know about democratization after twenty years? *Annual Review of Political Science*, 2, 115–144. doi:10.1146/annurev.polisci.2.1.115
- Gellar, S. (2005). *Democracy in Senegal: Tocquevillian analytics in Africa*. New York, NY: Palgrave Macmillan. doi:10.1057/9781403982162
- Gellately, R. (2001). *Backing Hitler: Consent and coercion in Nazi Germany*. New York, NY: Oxford University Press.
- Gentry, C. (2001). *J. Edgar Hoover: The man and the secrets*. New York, NY: Norton.
- Gessen, M. (2012). *The man without a face: The unlikely rise of Vladimir Putin*. New York, NY: Riverhead Books.
- Getty, A. A. (1987). *Origin of the great purges*. Cambridge, England: Cambridge University Press.
- Ghahramani, Z. (2009). *My life as a traitor*. New York, NY: Farrar, Straus & Giroux.
- Gibler, D. M. (2010). Outside-in: The effects of external threat to state centralization. *The Journal of Conflict Resolution*, 54, 519–542. doi:10.1177/0022002710370135
- Gilbert, G. M. (1950). *The psychology of dictatorship*. New York, NY: Ronald Press.
- Gilbert, G. M. (1995). *Nuremberg diary*. New York, NY: Da Capo Press. (Original work published 1947)
- Gillmor, D. (2006). *We the media: Grassroots journalism by the people, for the people*. Sebastopol, CA: O'Reilly Media.
- Glasford, D. E., Dovidio, J. F., & Pratto, F. (2009). I continue to feel so good about us: In-group identification and the use of social identity-enhancing strategies to reduce intragroup dissonance. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 35, 415–427. doi:10.1177/0146167208329216
- Glasford, D. E., Pratto, F., & Dovidio, J. F. (2008). Intragroup dissonance: Responses to in-group violation of personal values. *Journal of Experimental Social Psychology*, 44, 1057–1064. doi:10.1016/j.jesp.2007.10.004
- Godwin, P. (2010). *The fear: The last days of Robert Mugabe*. New York, NY: Picador.
- Goethals, G. R., Sorenson, G. J., & Burns, J. M. (Eds.). (2004). *Encyclopedia of leadership*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Goffman, E. (1967/2005). *Interaction ritual*. New Brunswick, NJ: Transaction Publishers. First published 1967.
- Golding, W. (1997). *Lord of the flies*. New York, NY: Riverhead. (Original work published 1954)
- Gopnik, A., Meltzoff, A. N., & Kuhl, P. K. (2000). *The scientist in the crib: What early learning tells us about the mind*. New York, NY: Morrow.

- Grafton, R. Q., & Rowlands, D. (1996). Development impending institutions: The political economy of Haiti. *Canadian Journal of Development Studies*, 17, 261–277. doi:10.1080/02255189.1996.9669654
- Greenstein, F. I. (1975). *Personality and politics: Problems of evidence, inference, and conceptualization*. New York, NY: Norton. (Original work published 1965)
- Greenstein, F. I. (2002). The qualitative study of presidential personality. In L. O. Valenty & O. Fekelman (Eds.), *Political leadership for the new century: Personality and behavior among American leaders* (pp. 3–8). Westport, CT: Praeger.
- Greenstein, F. I. (2009). *The presidential difference: Leadership style from FDR to Barack Obama*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Grint, K. (2005). *Leadership: Limits and possibilities*. New York, NY: Palgrave Macmillan.
- Guimond, S., & Dubé-Simard, L. (1983). Relative deprivation theory and the Quebec nationalist movement: The cognition–emotion distinction and the person–group deprivation issue. *Journal of Personality and Social Psychology*, 44, 526–535. doi:10.1037/0022-3514.44.3.526
- Guinote, A., Weick, M., & Cai, A. (2012). Does power magnify the expression of disposition? *Psychological Science*, 23, 475–482. doi:10.1177/0956797611428472
- Hadenius, A., & Teorell, J. (2007). Pathways from authoritarianism. *Journal of Democracy*, 18, 143–157. doi:10.1353/jod.2007.0009
- Haggerty, K. D., & Samatas, M. (2010). *Surveillance and democracy*. Abingdon, England: Routledge-Cavendish.
- Harden, B. (2012). *Escape from Camp 14*. New York, NY: Viking.
- Harlan, C. (2011, December 26). In N. Korea, signs of smooth transfer of power. *The Washington Post*, p. A17.
- Harré, R., & Moghaddam, F. M. (Eds.). (2012). *Psychology for the third millennium: Integrating cultural and neuroscience perspectives*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Hauser, M. D. (2006). *Moral minds*. New York, NY: HarperCollins.
- Heidegger, M. (1996). Being and time (J. Stambaugh, Trans.). Albany: State University of New York Press.
- Heider, F. (1946). Attitudes and cognitive organization. *Journal of Psychology: Interdisciplinary and Applied*, 21, 107–112. doi:10.1080/00223980.1946.9917275
- Heider, F. (1958). *The psychology of interpersonal relations*. New York, NY: Wiley. doi:10.1037/10628-000
- Hetherington, E., & Suhay, E. (2011). Authoritarianism, threat, and Americans' support for the war on terror. *American Journal of Political Science*, 55, 546–560. doi:10.1111/j.1540-5907.2011.00514.x
- Hill, L. (2006). Low voter turnout in the United States: Is compulsory voting a viable solution? *Journal of Theoretical Politics*, 18, 207–232. doi:10.1177/0951629806061868
- Hindman, M. (2008). *The myth of digital democracy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Hogg, M. A. (2001). The social identity theory of leadership. *Personality and Social Psychology Review*, 5, 184–200. doi:10.1207/S15327957PSPR0503_1
- Hogg, M. A. (2007). Uncertainty-identity theory. In M. P. Zanna (Ed.), *Advances in experimental social psychology* (Vol. 39, pp. 69–126). San Diego, CA: Academic Press.
- Hogg, M. A. (2009). Managing self-uncertainty through group identification. *Psychological Inquiry*, 20, 221–224. doi:10.1080/10478400903333452
- Hogg, M. A. (2010). Influence and leadership. In S. T. Fiske, D. T. Gilbert, & G. Lindzey (Eds.), *Handbook of social psychology* (5th ed., Vol. 2, pp. 1166–1207). New York, NY: Wiley.
- Hogg, M. A. (2012). Self-uncertainty, social identity, and the solace of extremism. In M. A. Hogg & D. L. Blaylock (Eds.), *Extremism and the psychology of uncertainty* (pp. 19–35). Oxford, England: Wiley-Blackwell.

- Hogg, M. A., & Blaylock, D. L. (Eds.). (2012). *Extremism and the psychology of uncertainty*. Oxford, England: Wiley-Blackwell.
- Horwitz, S., Asokan, S., & Tate, J. (2011, December 2). High-tech help for repressive regimes? *The Washington Post*, pp. A1, A6.
- House, R. J., & Mitchell, T. R. (1974). Path-goal theory of leadership. *Journal of Contemporary Business*, 3, 81–97.
- Human Rights Watch. (2005). *Black hole: The fate of Islamists rendered to Egypt*. Retrieved from <http://www.hrw.org/reports/2005/egypt0505>
- Hummon, N. P., & Doreian, P. (2003). Some dynamics of social balance processes: Bringing Heider back into balance theory. *Social Networks*, 25, 17–49. doi:10.1016/S0378-8733(02)00019-9
- Hunt, I. A. (2005). *On Hitler's mountain: Overcoming the legacy of a Nazi childhood*. New York, NY: Harper Perennial.
- Huntington, S. (1991). *The third wave: Democratization in the late 20th century*. Norman: University of Oklahoma Press.
- Inzlicht, M., & Schmader, T. (Eds.). (2012). *Stereotype threat: Theory, process, and application*. New York, NY: Oxford University Press.
- Jacobs, R. C., & Campbell, D. T. (1961). The perpetuation of an arbitrary tradition through several generations of a laboratory microculture. *The Journal of Abnormal and Social Psychology*, 62, 649–658. doi:10.1037/h0044182
- Janis, I. I. (1971, November). Groupthink. *Psychology Today*, 5, 43–46, 74–76.
- Janis, I. I. (1972). *Victims of groupthink: A psychological study of foreign policy decisions and fiascoes*. Boston, MA: Houghton Mifflin.
- Janis, I. I. (1982). *Groupthink* (2nd. ed.). Boston, MA: Houghton Mifflin.
- Jetten, J., & Iyer, A. (2010). Different meanings of the social dominance orientation concept: Predicting political attitudes over time. *British Journal of Social Psychology*, 49, 385–404. doi:10.1348/014466609X435723
- Johansson, P. M., Eriksson, L. S., Sadigh, S., Rehnberg, C., & Tillgren, P. E. (2009). Participation, resource mobilization and financial incentives in community-based health promotion: An economic evaluation perspective from Sweden. *Health Promotion International*, 24, 177–184. doi:10.1093/heapro/dap008
- Johnson, A. M., Vernon, P. A., Harris, J. A., & Jang, K. L. (2004). A behavioral investigation of the relationship between leadership and personality. *Twin Research*, 7, 27–32.
- Johnson, A. M., Vernon, P. A., McCarthy, J. M., Molson, M., Harris, J. A., & Jang, K. J. (1998). Nature vs. nurture: Are leaders born or made? A behavior genetic investigation of leadership style. *Twin Research*, 1, 216–223.
- Jost, J. T., Banaji, M. R., & Nosek, B. A. (2004). A decade of system justification theory: Accumulated evidence for conscious and unconscious bolstering of the status quo. *Political Psychology*, 25, 881–919. doi:10.1111/j.1467-9221.2004.00402.x
- Jost, J. T., Napier, J. L., Thorisdottir, H., Gosling, S. D., Palfai, T. P., & Ostafin, B. (2007). Are needs to manage uncertainty and threat associated with political conservatism or ideological extremity? *Personality and Social Psychology Bulletin*, 33, 989–1007. doi:10.1177/0146167207301028
- Jost, J. T., & van der Toom, J. (2012). System justification theory. In P. A. M. Van Lange, A. W. Kruglanski, & E. T. Higgins (Eds.), *Handbook of theories of social psychology* (Vol. 2, pp. 313–343). London, England: Sage.
- Judge, T. A., Bono, J. E., Ilies, R., & Gerhart, M. W. (2002). Personality and leadership: A qualitative and quantitative review. *Journal of Applied Psychology*, 87, 765–780. doi:10.1037/0021-9010.87.4.765
- Kahneman, D. (2011). *Thinking, fast and slow*. New York, NY: Farrar, Straus & Giroux.

- Kaiser, S. (2002). Escraches: Demonstrations, communication, and political memory in post-dictatorial Argentina. *Media Culture & Society*, 24, 499–516. doi:10.1177/016344370202400403
- Kamalipour, Y. R. (2010). *Media, power, and politics in the digital age: The 2009 presidential election uprising in Iran*. Lanham, MD: Rowman & Littlefield.
- Kantola, S. J., Syme, G. J., & Campbell, N. A. (1984). Cognitive dissonance and energy conservation. *Journal of Applied Psychology*, 69, 416–421. doi:10.1037/0021-9010.69.3.416
- Karau, S. J., & Williams, K. D. (1993). Social loafing: A meta-analytic review and theoretical integration. *Journal of Personality and Social Psychology*, 65, 681–706. doi:10.1037/0022-3514.65.4.681
- Kellerman, B. (2004). *Bad leadership: What is it, how it happens, why it matters*. Boston, MA: Harvard Business School Press.
- Kelman, H., & Hamilton, V. L. (1989). *Crimes of obedience: Toward a social psychology of authority and responsibility*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Kershaw, I. (1993). "Working towards the Führer": Reflections on the nature of the Hitler dictatorship. *Contemporary European History*, 2, 103–118. doi:10.1017/S0960777300000382
- Khomeini, R. (1979). Islamic government. *Joint Publications Research Service*. New York, NY: Manor Books.
- Kieman, V. G. (1996). *The lords of humankind: European attitudes toward the outside world in the Imperial Age*. Harmondsworth, England: Penguin Books. (Original work published 1972)
- Kilham, W., & Mann, L. (1974). Level of destructive obedience as a function of transmitter and executants roles in the Milgram obedience paradigm. *Journal of Personality and Social Psychology*, 29, 696–702. doi:10.1037/h0036636
- Kritz, B. A. (in press). Rule of law and conflict mainstreaming. In C. Zelizer (Ed.), *Integrated peacebuilding: Innovative approaches to transforming conflict*. Boulder, CO: Westview Press.
- Kruglanski, A. W. (2004). *The psychology of closed mindedness*. New York, NY: Psychology Press.
- Kruglanski, A. W., & Orehek, E. (2012). The need for certainty as a psychological nexus for individuals and society. In M. A. Hogg & D. L. Blaylock (Eds.), *Extremism and the psychology of uncertainty* (pp. 1–18). Oxford, England: Wiley-Blackwell.
- Kruglanski, A. W., Pierro, A., Mannetti, L., & De Granda, E. (2006). Groups as epistemic providers: Need for closure and the unfolding of group centrism. *Psychological Review*, 113, 84–100. doi:10.1037/0033-295X.113.1.84
- Kula, M. (2009). Poland: The silence of those deprived of voice. In P. Comer (Ed.), *Popular opinion in totalitarian regimes* (pp. 149–167). New York, NY: Oxford University Press.
- Lamiell, J. T. (2003). *Beyond individual and group differences: Human individuality, scientific psychology, and William Stern*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Langer, W. C. (1972). *The mind of Adolf Hitler: The secret wartime report*. New York, NY: Basic Books.
- Lansing, C. B. (2010). *From Nazism to communism: German schoolteachers under two dictatorships*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Lasswell, H., Horowitz, I. L., & Stanley, J. (1997). *Essays on the garrison state*. New Brunswick, NJ: Transaction.
- Leadership. (2007). [Special issue]. *American Psychologist*, 62(1).
- Leana, C. R. (1985). A partial test of Janis' groupthink model: Effects of group cohesiveness and leader behavior on defective decision making. *Journal of Management*, 11, 5–18. doi:10.1177/014920638501100102

- Leder, M. M. (2001). *My life in Stalinist Russia: An American woman looks back*. Bloomington: Indiana University Press.
- Leese, D. (2011). *Mao cult: Rhetoric and ritual in China's cultural revolution*. New York, NY: Cambridge University Press. doi:10.1017/CBO9780511984754
- Lehoucq, F. (2003). Electoral fraud: Causes, types, and consequences. *Annual Review of Political Science*, 6, 233–256. doi:10.1146/annurev.polisci.6.121901.085655
- Leighley, J. E. (Ed.). (2010). *The Oxford handbook of American elections and political behavior*. New York, NY: Oxford University Press. doi:10.1093/oxfordhb/9780199235476.001.0001
- Lemos, G. (2012). *The end of the Chinese dream: Why Chinese people fear the future*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Lenin, V. I. (1989). *What is to be done?* (J. Fineberg & G. Hanna, Trans.). London, England & New York, NY: Penguin Books. (Original work published 1902)
- Leung, J. K., & Kau, M. Y. M. (1992). *The writings of Mao Zedong, 1949–1976: Vol. 2. January 1956–December 1957*. New York, NY: M. E. Sharpe.
- LeVert, S. (1995). *Huey Long: The kingfish of Louisiana*. New York, NY: Facts on File.
- Levintova, E. (2011). Official ideological discourse in pre-transition and postcommunist Russia: What has really changed since the communist period? In E. Andrews (Ed.), *Legacies of totalitarian language in the discourse culture of the post-totalitarian era* (pp. 155–182). New York, NY: Lexington Books.
- Levy, J. (1989). The diversionary theory of war: A critique. In M. Midlarsky (Ed.), *Handbook of war studies* (pp. 259–288). Boston, MA: Unwin Hyman.
- Lewin, K. (1951). *Field theory in social science*. New York, NY: Harper.
- Lewin, K., & Lippitt, R. (1938). An experimental approach to the study of autocracy and democracy: A preliminary note. *Sociometry*, 1, 292–300. doi:10.2307/2785585
- Lewin, K., Lippitt, R., & White, R. K. (1939). Patterns of aggressive behavior in experimentally created "social climates." *The Journal of Social Psychology*, 10, 269–299. doi:10.1080/00224545.1939.9713366
- Lincoln, A. (1984). *Right principles: Conservative philosophy of politics*. New York, NY: Blackwell.
- Lintott, A. W. (1999). *The constitution of the Roman Republic*. Oxford, England: Clarendon.
- Lipman-Blumen, J. (2006). *The allure of toxic leaders: Why we follow destructive bosses and corrupt politicians—and how we can survive them*. New York, NY: Oxford University Press.
- Lippitt, R. (1940). An experimental study of the effect of democratic and authoritarian group atmospheres. *University of Iowa Studies in Child Welfare*, 16, 43–195.
- Locke, E. A., & Schweiger, D. M. (1979). Participation in decision-making: One more look. *Research in Organizational Behavior*, 1, 265–339.
- Lofland, J. (1996). *Social movement organizations: Guide to research on insurgent realities*. Edison, NJ: Aldine Transaction.
- Malici, A. (2005). Discord and collaboration between allies: Managing external threats and internal cohesion in Franco-British relations during the 9/11 era. *Journal of Conflict Resolution*, 49, 90–119. doi:10.1177/0022002704269356
- Mampe, B., Friederici, A. D., & Wermke, K. (2009). Newborns' cry melody is shaped by their native language. *Current Biology*, 19, 1994–1997. doi:10.1016/j.cub.2009.09.064
- Mann, T. E., & Ornstein, N. J. (2012). *It's even worse than it looks: How the American constitutional system collided with the new politics of extremism*. New York, NY: Basic Books.
- Mantell, D. M. (1971). The potential for violence in Germany. *Journal of Social Issues*, 27, 101–112. doi:10.1111/j.1540-4560.1971.tb00680.x

- Mannot, M. G. (2004). *The status syndrome: How social standing affects our health and longevity*. New York, NY: Times Books With Holt.
- Marsella, A. J., Dubanoski, J., Hamada, W. C., & Morse, H. (2000). The measurement of personality across cultures: Historical, conceptual, and methodological issues and considerations. *American Behavioral Scientist*, 44, 41–62. doi:10.1177/ 00027640021956080
- Marx, K. (1979). *The eighteenth brumaire of Louis Bonaparte*. In *Collected works of Karl Marx and Frederick Engels* (Vol. 11, pp. 99–197). London, England: Lawrence & Wishart. (Original work published 1852)
- Marx, K., & Engels, F. (1967). *The Communist manifesto*. New York, NY: Pantheon. (Original work published 1848)
- Massie, R. K. (1980). *Peter the Great: His life and world*. New York, NY: Knopf.
- Matz, D. C., & Wood, W. (2005). Cognitive dissonance in groups: The consequences of disagreement. *Journal of Personality and Social Psychology*, 88, 22–37. doi:10.1037/0022-3514.88.1.22
- McBride, C. M., Enunons, K. M., & Lipkus, I. M. (2003). Understanding the potential of teachable moments: The case of smoking cessation. *Health Education Research*, 18, 156–170. doi:10.1093/her/18.2.156
- McCarthy, T. D., & Zald, M. N. (1977). Resource mobilization and social movements: A partial theory. *American Journal of Sociology*, 82, 1212–1241. doi:10.1086/226464
- McCormick, J. P. (1997). The dilemmas of dictatorship: Carl Schmitt and constitutional emergency powers. *Canadian Journal of Law and Jurisprudence*, 10, 163–187.
- McCormick, J. P. (2006). Contain the wealthy and patrol the magistrates: Restoring elite accountability to popular government. *The American Political Science Review*, 100, 147–163. doi:10.1017/S0003055406062071
- McCormick, J. P. (2011). *Machiavellian democracy*. Cambridge, England: Cambridge University Press. doi:10.1017/CBO9780511975325
- McGregor, I., Haji, R., Nash, K. A., & Teper, R. (2008). Religious zeal and the uncertain self. *Basic and Applied Social Psychology*, 30, 183–188. doi:10.1080/01973530802209251
- McGregor, I., Prentice, M., & Nash, K. A. (2009). Personal uncertainty management by reactive approach motivation. *Psychological Inquiry*, 20, 225–229. doi:10.1080/10478400903333460
- Meade, R. (1967). An experimental study of leadership in India. *The Journal of Social Psychology*, 72, 35–43. doi:10.1080/00224545.1967.9922297
- Meade, R. (1970). Leadership studies of Chinese and Chinese Americans. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 1, 325–332 doi:10.1177/135910457000100404
- Meade, R. (1985). Experimental studies of authoritarian and democratic leadership in four cultures: American, Indian, Chinese, and Chinese-American. *The High School Journal*, 68, 293–295.
- Meeus, H. J. W., & Raaijmakers, A. W. (1986). Obedience in modern society: The Utrecht studies. *Journal of Social Issues*, 5, 155–176.
- Merolla, J. L., Ramos, J. M., & Zechmeister, E. J. (2012). Authoritarianism, need for closure, and conditions of threat. In M. A. Hogg & D. L. Blaylock (Eds.), *Extremism and the psychology of uncertainty* (pp. 212–227). Oxford, England: Wiley-Blackwell.
- Middlebrook, K. J. (1995). The paradox of revolution: *Labor, state, and authoritarianism in Mexico*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.
- Mignone, E. F. (1988). *Witness to the truth: The complicity of church and dictatorship in Argentina, 1976–1983*. Maryknoll, NY: Orbis Books.
- Milgram, S. (1974). *Obedience to authority: An experimental view*. New York, NY: Harper & Row.
- Miller, K., & Monge, P. R. (1986). Participation, satisfaction, and productivity: A meta-analytic review. *Academy of Management Journal*, 29, 727–753. doi:10.2307/255942

- Miller, N., Pederson, W. C., Earlywine, M., & Pollock, V. E. (2003). A theoretical model of triggered displaced aggression. *Personality and Social Psychology Review*, 7, 57–97. doi:10.1207/S15327957PSPR0701_5
- Moghaddam, F. M. (1987). Psychology in the three worlds: As reflected by the crisis in social psychology and the move toward indigenous third world psychology. *American Psychologist*, 42, 912–920. doi:10.1037/0003-066X.42.10.912
- Moghaddam, F. M. (1990). Modulative and generative orientations in psychology: Implications for psychology in the three worlds. *Journal of Social Issues*, 46, 21–41. doi:10.1111/j.1540-4560.1990.tb01932.x
- Moghaddam, F. M. (1996). Training for developing world psychologists: Can the training be better than the psychology? In S. C. Carr & J. F. Schumaker (Eds.), *Psychology and the developing world* (pp. 49–59). New York, NY: Praeger.
- Moghaddam, F. M. (1997). *The specialized society: The plight of the individual in an age of individualism*. Westport, CT: Praeger.
- Moghaddam, F. M. (1998). *Social psychology: Exploring universals across cultures*. New York, NY: Freeman.
- Moghaddam, F. M. (2002). *The individual and society: A cultural integration*. New York, NY: Worth.
- Moghaddam, F. M. (2004). The cycle of rights and duties in intergroup relations in interobjectivity and perceived justice re-assessed. *New Review of Social Psychology*, 3, 125–130.
- Moghaddam, F. M. (2005). *Great ideas in psychology*. Oxford, England: Oneworld.
- Moghaddam, F. M. (2006). Catastrophic evolution, culture, and diversity management policy. *Culture & Psychology*, 12, 415–434. doi:10.1177/1354067X06067145
- Moghaddam, F. M. (2008a). *How globalization spurs terrorism*. Westport, CT: Praeger.
- Moghaddam, F. M. (2008b). *Multiculturalism and intergroup relations: Implications for democracy in global context*. Washington, DC: American Psychological Association. doi:10.1037/11682-000
- Moghaddam, F. M. (2008c). The psychological citizen and the two concepts of the social contract: A preliminary analysis. *Political Psychology*, 29, 881–901. doi:10.1111/j.1467-9221.2008.00671.x
- Moghaddam, F. M. (2010). Intersubjectivity, interobjectivity, and the embryonic fallacy in developmental science. *Culture & Psychology*, 16, 465–475. doi:10.1177/1354067X10380160
- Moghaddam, F. M., & Breckenridge, J. (2011). The post-tragedy “opportunity-bubble” and the prospect of citizen engagement. *Homeland Security Affairs*, 7, 1–4.
- Moghaddam, F. M., & Lee, N. (2006). Double reification: The process of universalizing psychology in the three worlds. In A. Brock (Ed.), *Internationalizing the history of psychology* (pp. 163–182). New York: New York University Press.
- Moghaddam, F. M., & Riley, C. J. (2005). Toward a cultural theory of human rights and duties in human development. In N. J. Finkel & F. M. Moghaddam (Eds.), *The psychology of human rights and duties: Empirical contributions and normative commentaries* (pp. 75–104). Washington, DC: American Psychological Association. doi:10.1037/10872-004
- Moghaddam, F. M., & Taylor, D. M. (1985). Psychology in the developing world: An evaluation through the concepts of “dual perception” and “parallel growth.” *American Psychologist*, 40, 1144–1146. doi:10.1037/0003-066X.40.10.1144
- Moghaddam, F. M., & Taylor, D. M. (1986). What constitutes an “appropriate psychology” for the developing world? *International Journal of Psychology*, 21, 253–267. doi:10.1080/00207598608247589
- Mok, A., & Morris, M. W. (2010). An upside to bicultural identity conflict: Resisting groupthink in cultural ingroups. *Journal of Experimental Social Psychology*, 46, 1114–1117. doi:10.1016/j.jesp.2010.05.020

- Montefiore, S. S. (2003). *Stalin: The court of the red tsar*. London, England: Weidenfeld & Nicholson.
- Moore, B. (1966). *Social origins of dictatorship and democracy: Lord and peasant in the making of the modern world*. Boston, MA: Beacon Press.
- Morozov, E. (2011). *The net delusion: The dark side of Internet freedom*. New York, NY: PublicAffairs.
- Moscovici, S., & Duveen, G. (Eds.). (2001). *Social representations: Explorations in social psychology*. New York: New York University Press.
- Moscovici, S., Mucchi-Faina, A., & Maas, A. (Eds.). (1994). *Minority influence*. Chicago, IL: Nelson Hall.
- Munroe, R. L., Munroe, R. H., & Whiting, B. B. (Eds.). (1981). *Handbook of crosscultural development*. Monterey, CA: Brooks/Cole.
- Nemat, M. (2008). *Prisoner of Tebran: A memoir*. New York, NY: Free Press.
- Newcomb, T. M. (1961). *The acquaintance process*. New York, NY: Holt, Rinehart & Winston. doi:10.1037/13156-000
- Nicholls, A. J. (1997). The final step to power. In A. Mitchell (Ed.), *The Nazi revolution* (pp. 42–47). Boston, MA: Houghton Mifflin.
- Nicholls, N. H., Huth, P. K., & Appel, B. (2010). When is domestic political unrest related to international conflict? Diversionary theory and Japanese foreign policy, 1890–1941. *International Studies Quarterly*, 54, 915–937. doi:10.1111/j.1468-2478.2010.00620.x
- Nicholson, N., Cole, S. G., & Rocklin, T. (1985). Conformity in the Asch situation: A comparison between contemporary British and US university students. *British Journal of Social Psychology*, 24, 59–63. doi:10.1111/j.2044-8309.1985.tb00660.x
- Noah, T. (2012). *The great divergence*. New York, NY: Bloomsbury Press.
- Noriyuki, M. (1985). Strong, quasi-, and weak conformity among Japanese in the modified Asch procedure. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 16, 83–97. doi:10.1177/0022002185016001007
- Norton, M. I., Monin, B., Cooper, J., & Hogg, M. A. (2003). Vicarious dissonance: Attitude change from the inconsistency of others. *Journal of Personality and Social Psychology*, 85, 47–62. doi:10.1037/0022-3514.85.1.47
- Orr, H. A. (2009). Darwin and Darwinism: The (alleged) social implications of *The Origin of Species*. *Genetics*, 183, 767–772. doi:10.1534/genetics.109.110445
- Orwell, G. (1960). 1984. New York, NY: Signet. (Original work published 1949)
- Osbeck, L., Moghaddam, F. M., & Perreault, S. (1997). Similarity and intergroup relations. *International Journal of Intercultural Relations*, 21, 113–123. doi:10.1016/S0147-1767(96)00016-8
- Overy, R. J. (2004). *The dictators: Hitler's Germany and Stalin's Russia*. New York, NY: Norton.
- Packer, D. J., & Chasteen, A. L. (2010). Loyal deviance: Testing the normative conflict model of dissent in social groups. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 36, 5–18. doi:10.1177/0146167209350628
- Page, J., & Spegele, B. (2011, December 16). Beijing set to “strike hard” at revolt. *The Wall Street Journal*, p. A10.
- Pareto, V. (1935). *The mind and society: A treatise on general sociology* (Vols. 1–4). New York, NY: Dover.
- Penchaszadeh, V. B. (1992). Abduction of children of political dissidents in Argentina and the role of human genetics in their restitution. *Journal of Public Health Policy*, 13, 291–305. doi:10.2307/3342729
- Perry, R., & Sibley, C. G. (2011). Social dominance orientation: Mapping a baseline individual difference component across self-categorizations. *Journal of Individual Differences*, 32, 110–116. doi:10.1027/1614-0001/a000042

- Pickering, J., & Kisangari, E. F. (2010). Diversionary despots? Comparing autocracies' propensities to use and to benefit from military force. *American Journal of Political Science*, 54, 477–493. doi:10.1111/j.1540-5907.2010.00442.x
- Pierro, A., Kruglanski, A. W., & Raven, B. H. (2012). Motivated underpinnings of social influence in work settings: Bases of social power and the need for cognitive closure. *European Journal of Social Psychology*, 42, 41–52. doi:10.1002/ejsp.836
- Pinter, H. (1998). The new world order. In *Harold Pinter: Plays 4* (pp. 270–278). London, England: Faber & Faber.
- Pipes, R. (1990). *The Russian revolution*. New York, NY: Knopf.
- Plamper, J. (2009). Beyond binaries: Popular opinion in Stalinism. In P. Corner (Ed.), *Popular opinion in totalitarian regimes: Fascism, Nazism, communism* (pp. 64–80). New York, NY: Oxford University Press.
- Plato. (1987). *Republic* (D. Lee, Trans.). Harmondsworth, England: Penguin Books.
- Ployhart, R. E., & Bliese, P. D. (2006). Individual ADAPTability (I-ADAPT) theory: Conceptualizing the antecedents, consequences, and measurement of individual differences in adaptability. In S. Burke, L. Pierce, & E. Salas (Eds.), *Understanding adaptability: A prerequisite for effective performance within complex environments* (pp. 3–39). St. Louis, MO: Elsevier Science. doi:10.1016/S1479-3601(05)06001-7
- Point of view. (2010, October). *Vogue*, 265.
- Pollock, E. (2006). *Stalin and the Soviet science wars*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Pool, J., & Pool, S. (1979). *Who financed Hitler: The secret funding of Hitler's rise to power 1919–1933*. New York, NY: The Dial Press.
- Postmes, T., & Jetten, J. (Eds.). (2006). *Individuality and the group: Advances in social identity*. London, England: Sage.
- Pratto, F., Sidanius, J., Stallworth, L. M., & Malle, B. F. (1994). Social dominance orientation: A personality variable predicting social and political attitudes. *Journal of Personality and Social Psychology*, 67, 741–763. doi:10.1037/0022-3514.67.4.741
- Pratto, F., & Stewart, A. L. (2012). Group dominance and the half-blindness of privilege. *Journal of Social Issues*, 68, 28–45. doi:10.1111/j.1540-4560.2011.01734.x
- Prentice, D. A., & Eberhardt, J. L. (2008). The neural underpinnings of group life. *Group Processes & Interpersonal Relations*, 11, 139–142.
- Pringle, P. (2008). *The murder of Nikolai Vavilov*. New York, NY: Simon & Schuster.
- Prochaska, J. O., DiClemente, C. C., & Norcross, J. C. (1992). In search of how people change: Applications to addictive behaviors. *American Psychologist*, 47, 1102–1114.
- Proulx, T., & Heine, S. J. (2006). Death and black diamonds: Meaning, mortality, and the meaning maintenance model. *Psychological Inquiry*, 17, 309–318.
- Putin, V. (2000). *First person: An astonishingly frank self-portrait of Russia's president* (C. A. Fitzpatrick, Trans.). New York, NY: PublicAffairs.
- Pyszczynski, T., Solomon, S., & Greenberg, J. (2004). *In the wake of 9/11: The psychology of terror*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Quintelier, E., Hooghe, M., & Marien, S. (2011). The effect of compulsory voting on turnout stratification patterns: A cross-national analysis. *International Political Science Review*, 32, 396–416. doi:10.1177/0192512110382016
- Ra'anani, U. (2006). Sic transit: Stalin's heirs. In U. Ra'anani (Ed.), *Flawed succession: Russia's power transfer crises* (pp. 1–55). New York, NY: Lexington Books. 13191-12_References_2ndPgs.indd 235
- Rand, A. (1971). *The fountainhead*. New York, NY: Signet Classic. (Original work published 1943)
- Reich, W. (1970). *The mass psychology of fascism*. New York, NY: Farrar, Straus & Giroux.
- Reicher, S., & Haslam, S. A. (2006). Rethinking the psychology of tyranny: The BBC prison study. *British Journal of Social Psychology*, 45, 1–40. doi:10.1348/014466605X48998

- Rejali, D. M. (1994). *Torture and modernity*. Boulder, CO: Westview Press.
- Rejali, D. M. (2007). *Torture and democracy*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Rennie, D. (1999). Editorial peer review: Its development and rational. In F. Godlee & T. Jefferson (Eds.), *Peer review in health sciences* (pp. 1–13). London, England: British Medical Journal Books.
- Richburg, K. B. (2012, May 2). Chen, Bo cases highlight abusive behavior by China's local officials. *The Washington Post*, p. A10.
- Roiser, M., & Willig, C. (2002). The strange death of the authoritarian personality: 50 years of psychological political debate. *History of the Human Sciences*, 15, 71–96.
- Rose-Ackerman, S. (1999). *Corruption and government: Causes, consequences, and reform*. Cambridge, England: Cambridge University Press. doi:10.1017/CBO 9781139175098
- Rosnow, R. L. (2001). Rumor and gossip in interpersonal interaction and beyond: A social exchange perspective. In R. M. Kowalski (Ed.), *Behaving badly: Aversive behaviors in interpersonal relations* (pp. 203–232). Washington, DC: American Psychological Association. doi:10.1037/10365-008
- Rothbart, D., & Korostelina, K. V. (Eds.). (2006). *Identity, morality, and threat: Studies in violent conflict*. Lanham, MD: Lexington Books.
- Rothbart, M. K., & Bates, J. E. (2006). Temperament. In N. Eisenberg (Vol. Ed.) & W. Damon & R. M Lerner (Series Eds.), *Handbook of child psychology: Vol. 3. Social, emotional, and personality development* (6th ed., pp. 99–166). New York, NY: Wiley.
- Rowe, M. (2009). Napoleon's France: A forerunner of Europe's twentieth-century dictatorships? In C. C. W. Szejmann (Ed.), *Rethinking history, dictatorship and war* (pp. 87–106). London, England: Continuum.
- Rueschemeyer, D., Stephens, E. H., & Stephens, J. D. (1992). *Capitalist development and democracy*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- Runciman, W. G. (1966). *Relative deprivation and social justice*. Harmondsworth, England: Penguin Books.
- Russell, P. H., & O'Brien, D. M. (Eds.). (2001). *Judicial independence in the age of democracy: Critical perspectives from around the world*. Charlottesville: University of Virginia Press.
- Ryan, P. B. (1985). *The Iranian rescue mission: Why it failed*. Annapolis, MD: Naval Institute Press.
- Ryavec, K. W. (2003). *Russian bureaucracy: Power and pathology*. Boulder, CO: Rowman & Littlefield.
- Sales, S. M. (1972). Threat as a factor in authoritarianism. *Journal of Personality and Social Psychology*, 23, 420–428. doi:10.1037/h0033157
- Sales, S. M. (1973). Success and failure as determinants of level of authoritarianism. *Journal of Personality and Social Psychology*, 28, 44–57. doi:10.1037/h0035588
- Sales, S. M., & Friend, D. E. (2007). Success and failure as determinants of level of authoritarianism. *Behavioral Science*, 18, 163–172.
- Salisbury, H. E. (1992). *The new emperors: China in the era of Mao and Deng*. New York, NY: Avon.
- Sampson, E. E. (1977). Psychology and the American ideal. *Journal of Personality and Social Psychology*, 35, 767–782. doi:10.1037/0022-3514.35.11.767
- Sampson, E. E. (1981). Cognitive psychology as ideology. *American Psychologist*, 36, 730–743. doi:10.1037/0003-066X.36.7.730
- Schaffer, F. C. (Ed.). (2007). *Elections for sale: The causes and consequences of vote buying*. Boulder, CO: Lynne Rienner.
- Schama, S. (1989). *Citizens: A chronicle of the French Revolution*. New York, NY: Vintage.
- Schedler, A. (2006). *Electoral authoritarianism: The dynamics of unfree competition*. Boulder, CO: Lynne Rienner.

- Schmader, T. (2010). Stereotype threat deconstructed. *Current Directions in Psychological Science*, 19, 14–18. doi:10.1177/0963721409359292
- Schock, K. (2005). *Unarmed insurrections: People power movements in nondemocracies*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Secor, L. (2012, May 7). Election, monitored: The tragic farce of voting in Iran. *The New Yorker*, pp. 48–59.
- Seib, P. M. (2008). *The Al Jazeera effect: How the new global media is reshaping world politics*. Washington, DC: Potomac Books.
- Selden, S. (1999). *Inheriting shame: The story of eugenics and racism in America*. New York, NY: Teachers College Press.
- Shah, I. (1993). *The pleasantries of the incredible Mulla Nasrudin*. New York, NY: Penguin Books.
- Shamir, M., & Sagiv-Schifter, T. (2006). Conflict, identity, and tolerance: Israel in the Al-Aqsa intifada. *Political Psychology*, 27, 569–595. doi:10.1111/j.1467-9221.2006.00523.x
- Shanab, M. E., & Yahya, K. A. (1977). A behavioral study of obedience in children. *Journal of Personality and Social Psychology*, 35, 530–536. doi:10.1037/0022-3514.35.7.530
- Sharansky, A., & Dermer, R. (2004). *The case for democracy: The power of freedom to overcome tyranny and terror*. New York, NY: PublicAffairs.
- Sharp, G. (2010). *From dictatorship to democracy: A conceptual framework for liberation* (4th ed.). East Boston, MA: The Albert Einstein Institute.
- Sherif, M. (1935). A study of some special factors in perception. *Archives of Psychology*, 27(187), 1–60.
- Sherif, M. (1936). *The psychology of social norms*. New York, NY: Harpers.
- Sherif, M. (1973). *Groups in harmony and tension: An integration of studies on intergroup relations*. New York, NY: Octagon Books.
- Sherif, M., Harvey, O. J., White, B. J., Hood, W. R., & Sherif, C. W. (1961). *Intergroup group conflict and cooperation: The robber's cave experiment*. Norman: University of Oklahoma.
- Shipler, D. K. (2011). *The rights of the people: How our search for safety invades our liberties*. New York, NY: Knopf.
- Sibley, C. G., & Liu, J. H. (2010). Social dominance orientation: Testing a global individual difference perspective. *Political Psychology*, 31, 175–207. doi:10.1111/j.1467-9221.2009.00748.x
- Sidanius, J., & Pratto, F. (1999). *Social dominance: An intergroup theory of social dominance and oppression*. New York, NY: Cambridge University Press. doi:10.1017/CBO9781139175043
- Sitsky, L. (1994). *Music of the repressed Russian avant-garde, 1900–1929*. Westport, CT: Greenwood.
- Smith, H. J., Pettigrew, T. F., Pippin, G. M., & Bialosiewicz, S. (2012). Relative deprivation: A theoretical meta-analytic review. *Personality and Social Psychology Review*, 16, 203–232. doi:10.1177/1088868311430825
- Smith, J. L., & White, P. H. (2002). An examination of implicitly activated, explicitly activated, and nullified stereotypes on mathematical performance: It's not just a women's issue. *Sex Roles*, 47, 179–191. doi:10.1023/A:1021051223441
- Smrt, D. C., & Karau, S. J. (2011). Protestant work ethic moderates social loafing. *Group Dynamics: Theory, Research, and Practice*, 15, 267–274. doi:10.1037/a0024484
- Son Hing, L. S., Li, W., & Zanna, M. P. (2002). Inducing hypocrisy to reduce prejudicial responses among aversive racists. *Journal of Experimental Social Psychology*, 38, 71–78. doi:10.1006/jesp.2001.1484
- South Africa Truth and Reconciliation Commission. (1999). *Truth and Reconciliation Commission of South Africa Report* (Vols. 1–5). Cape Town, South Africa: Author.

- Soyfer, V. N. (1994). *Lysenko and the tragedy of Soviet science*. New Brunswick, NJ: Rutgers University Press.
- Speer, A. (1970). *Inside the Third Reich: Memoirs* (R. Winston & C. Winston, Trans.). New York, NY: Macmillan.
- Stadler, J. (2003). Gossip and blame: Implications for HIV/AIDS prevention in South African Lowveld. *AIDS Education and Prevention*, 15, 357–368. doi:10.1521/aeap.15.5.357.23823
- Stagner, R. (1936). Fascist attitudes: An exploratory study. *The Journal of Social Psychology*, 7, 309–319. doi:10.1080/00224545.1936.9919882
- Staub, E. (1997). Blind versus constructive patriotism: Moving from embeddedness in the group to critical loyalty and action. In D. Bar-Tal & E. Staub (Eds.), *Patriotism: In the lives of individuals and nations* (pp. 213–228). Chicago, IL: Nelson Hall.
- Staub, F. (2011). *Overcoming evil: Genocide, violent conflict, and terrorism*. New York, NY: Oxford University Press.
- Steele, C. (2010). *Whistling Vivaldi: And other clues to how stereotypes affect us*. New York, NY: Norton.
- Stein, A. (1976). Conflict and cohesion. *The Journal of Conflict Resolution*, 20, 143–172. doi:10.1177/002200277602000106
- Stephanopolous, G. (Interviewer) & Obama, B. (Interviewee). (2010). *President Obama to Pastor Jones: "Stunt" endangers troops*. George's Bottom Line, ABC News. Retrieved from <http://blogs.abcnews.com/george/2010/09/presidentobama-to-pastor-jones-stunt-endangers-troops-full-transcript-of-exclusiveinterview.html>
- Stigler, J. W., Shweder, R. A., & Herdt, G. H. (Eds.). (1990). *Cultural psychology: Essays on human comparative development*. New York, NY: Cambridge University Press. doi:10.1017/CBO9781139173728
- Stone, J., & Fernandez, N. C. (2008). To practice what we preach: The use of hypocrisy and cognitive dissonance to motivate behavior change. *Social and Personality Psychology Compass*, 2, 1024–1051. doi:10.1111/j.1751-9004.2008.00088.x
- Stone, W. F., & Smith, L. D. (1993). Authoritarianism: Left and right. In W. F. Stone, G. Lederer, & R. Christie (Eds.), *Strengths and weaknesses: The authoritarian personality today* (pp. 144–156). New York, NY: Springer.
- Stouffer, S. A. (1955). *Communism, conformity, and civil liberties*. New York, NY: Doubleday.
- Stouffer, S. A., Suchman, E. A., De Vinney, L. C., Star, S. A., & Williams, R. M. (1949). *The American soldier: Adjustments during army life* (Vol. 1). Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Subramanyam, M., Kawachi, I., Berkman, L., & Subramanian, S. V. (2009). Relative deprivation in income and self-rated health in the United States. *Social Science & Medicine*, 69, 327–334. doi:10.1016/j.socscimed.2009.06.008
- Sullivan, K. M. (2010). Two concepts of freedom of speech. *Harvard Law Review*, 124, 143–177.
- Sumner, W. G. (1906). *Folkways*. Boston, MA: Ginn Press.
- Sunstein, C. R. (2009). *Republic.com 2.0*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Svolik, M. W. (2009). Power sharing and leadership dynamics in authoritarian regimes. *American Journal of Political Science*, 53, 477–494. doi:10.1111/j.1540-5907.2009.00382.x
- Taheri, A. (1988). *Nest of spies: America's journey to disaster in Iran*. London, England: Hutchinson.
- Tajfel, H. (1974). *Intergroup behavior, social identity, and social change*. Unpublished manuscript, Katz-Newcomb Lectures, University of Michigan, Ann Arbor.
- Tajfel, H., Flament, C., Billig, M. G., & Bundy, R. F. (1971). Social categorization and intergroup behaviour. *European Journal of Social Psychology*, 1, 149–178. doi:10.1002/ejsp.2420010202

- Tajfel, H., & Turner, J. C. (1979). An integrative theory of intergroup conflict. In W. G. Austin & S. Worchel (Eds.), *The social psychology of intergroup relations* (pp. 33–47). Monterey, CA: Brooks/Cole.
- Takaku, S. (2006). Reducing road rage: An application of the dissonance-attribution model of interpersonal forgiveness. *Journal of Applied Social Psychology*, 36, 2362–2378. doi:10.1111/j.0021-9029.2006.00107.x
- Talmon, J. L. (1952). *The origins of totalitarian democracy*. London, England: Secker & Warburg.
- Taylor, D. M. (2002). *The quest for identity*. Westport, CT: Praeger.
- Taylor, D. M., & McKirnan, D. J. (1984). A five-stage model of intergroup relations. *British Journal of Social Psychology*, 23, 291–300. doi:10.1111/j.2044-8309.1984.tb00644.x
- Taylor, D. M., & Moghaddam, F. M. (1987). *Theories of intergroup relations: International social psychological perspectives*. Westport, CT: Praeger.
- Taylor, D. M., Moghaddam, F. M., & Bellerose, J. (1989). Social comparison in an intergroup context. *The Journal of Social Psychology*, 129, 499–515. doi:10.1080/00224545.1989.9712068
- Taylor, D. M., Moghaddam, F. M., Gamble, I., & Zellerer, E. (1987). Disadvantaged group responses to perceived inequality: From passive acceptance to collective action. *The Journal of Social Psychology*, 127, 259–272. doi:10.1080/00224545.1987.9713692
- Tetlock, P. E., Peterson, R. S., McGuire, C., Chang, S., & Feld, P. (1992). Assessing political group dynamics: A test of the groupthink model. *Journal of Personality and Social Psychology*, 63, 403–425. doi:10.1037/0022-3514.63.3.403
- Tilly, C. (2007). *Democracy*. New York, NY: Cambridge University Press.
- Tir, J. (2010). Territorial diversion: Diversionary theory of war and territorial conflict. *The Journal of Politics*, 72, 413–425. doi:10.1017/S0022381609990879
- Tir, J., & Jasinski, M. (2008). Domestic-level diversionary theory of war: Targeting ethnic minorities. *Journal of Conflict Resolution*, 52, 641–664. doi:10.1177/0022002708318565
- Tooze, A. (2006). *The wages of destruction: The making and breaking of the Nazi economy*. London, England: Penguin Books.
- Tucker, J. (2007). Enough! Electoral fraud, collective action problems, and post-Communist democratic revolutions. *Perspectives on Politics*, 5, 535–551. doi:10.1017/S1537592707071538
- Tucker, R. C. (1979). The rise of Stalin's personality cult. *The American Historical Review*, 84, 347–366.
- Turley, J. (2012, January 15). Ten reasons why we are no longer the land of the free. *The Washington Post*, pp. B1, B4.
- Turner, J. C., & Reynolds, K. J. (2003). Why social dominance theory has been falsified. *British Journal of Social Psychology*, 42, 199–206. doi:10.1348/014466603322127184
- Turner, J. C., & Reynolds, K. J. (2012). Self-categorization theory. In P. A. M. Van Lange & A. Kruglanski (Eds.), *Handbook of theories of social psychology* (pp. 399–417). London, England: Sage.
- Turner, P. A. (1993). *I heard it through the grapevine: Rumor in African American culture*. Berkeley: University of California Press.
- Tyler, T. R. (2012). Justice theory. In P. A. M. Van Lange, A. W. Kruglanski, & E. T. Higgins (Eds.), *Handbook of theories of social psychology* (pp. 344–361). London, England: Sage.
- Ung, L. (2000). *First they killed my father: A daughter of Cambodia remembers*. New York, NY: HarperCollins.
- Unger, D. C. (2012). *The emergency state: America's pursuit of absolute emergency at all costs*. New York, NY: Penguin Books.
- United Nations (1948). *The universal declaration of human rights*. Retrieved from <http://www.un.org/en/documents/udhr/>

- Valsiner, J. (2000). *Culture and human development*. Santa Barbara, CA: Sage.
- Valsiner, J., & Rosa, A. (Eds.). (2007). *The Cambridge handbook of sociocultural psychology*. New York, NY: Cambridge University Press. doi:10.1017/CBO9780511611162
- van den Bos, K. (2009). Making sense of life: The existential self trying to deal with personal uncertainty. *Psychological Inquiry*, 20, 197–217. doi:10.1080/10478400903333411
- Vargas Llosa, M. (2000). The feast of the goat (E. Grossman, Trans.). New York, NY: Farrar, Straus & Giroux.
- Vasquez, E. A., Lickel, B., & Hennigan, K. (2010). Gangs, displaced and groupbased aggression. *Aggression and Violent Behavior*, 15, 130–140. doi:10.1016/j.avb.2009.08.001
- Verbitsky, H. (1996). *The flight: Confessions of an Argentinian dirty warrior* (E. Allen, Trans.). New York, NY: The New Press.
- Vohs, K. D. (2006, November 17). The psychological consequences of money. *Science*, 314, 1154–1156. doi:10.1126/science.1132491
- Vroom, V. H. (2000). Leadership and the decision-making process. *Organizational Dynamics*, 28, 82–94. doi:10.1016/S0090-2616(00)00003-6
- Vroom, V. H., & Jago, A. G. (2007). The role of the situation in leadership. *American Psychologist*, 62, 17–24. doi:10.1037/0003-066X.62.1.17
- Wagner, J. A. (1994). Participation's effects on performance and satisfaction: A reconsideration of research evidence. *The Academy of Management Review*, 19, 312–330.
- Warf, B. (2007). Oligopolization of global media and telecommunications and its implications for democracy. *Ethics Place and Environment*, 10, 89–105. doi:10.1080/13668790601153465
- Watzlawick, P., Weakland, J. H., & Fisch, R. (1974). *Change: Principles of problem formation and problem resolution*. New York, NY: Norton.
- Webster, D. M., & Kruglanski, A. W. (1994). Individual differences and the need for cognitive closure. *Journal of Personality and Social Psychology*, 67, 1049–1062. doi:10.1037/0022-3514.67.6.1049
- Wegner, D. M. (2002). *The illusion of conscious will*. Cambridge, MA: MIT Press.
- Wilson, G. (1973). *The psychology of conservatism*. New York, NY: Academic Press.
- Wittgenstein, L. (1953). *Philosophical investigations* (G. E. M. Anscombe & G. H. Von Wright, Trans.). Oxford, England: Blackwell.
- Wong, G. (2011, December 15). Chinese police blockade village amid uprising over land, detainee's death. *The Washington Post*, p. A21.
- Worthington, P. (2012, October 11). Libyan déjà vu: When volunteer doctors flee the country, it's not a good sign. *Toronto Sun*. Retrieved from <http://www.torontosun.com/2012/02/03/libyan-deja-vu-when-volunteer-doctors-flee-the-country-its-not-a-good-sign-%20it%E2%80%99s-not%20a%20good%20sign>
- Wright, S. C., Taylor, D. M., & Moghaddam, F. M. (1990). Responding to membership in a disadvantaged group: From acceptance to collective protest. *Journal of Personality and Social Psychology*, 58, 994–1003. doi:10.1037/0022-3514.58.6.994
- Yeats, W. B. (1962). *W. B. Yeats selected poetry* (A. N. Jeffares, Ed.). London, England: Macmillan. (Original work published 1921)
- Zaccaro, S. J. (2007). Trait-based perspectives of leadership. *American Psychologist*, 62, 6–16. doi:10.1037/0003-066X.62.1.6
- Zimbardo, P. (1972). Pathology of imprisonment. *Society*, 9, 4–8.
- Zimbardo, P. (2008). *The Lucifer effect: Understanding how good people turn evil*. New York, NY: Random House.

DİZİN

A

- Abercrombie, N. 146
Abrahamian, E. 160, 185
Acemoğlu, D. 20, 34, 83
Adorno, T.W. 118, 261-267, 269, 290
Ahmedinejad, Mahmud 167
Akademisyenler 4, 32, 89, 92, 130, 226, 306
Akılcılaştırma 291
Akılcılık 291
Algı kayması 301
Ali, Bin 38
Altemeyer, B. 84, 88, 90, 118, 141, 261, 263, 266, 277
Amerikan Klasik Çağ Araştırmaları Okulu, Atina 302
Amerikan Rüyası 33, 271
American Psychologist 10, 225
Amin, İdi 228, 260
Arap Bahan 34, 35, 45, 109, 111, 129, 260, 279, 285
Arendt, H. 20, 119, 144, 240
Aristokrasi 80, 290, 291
Aristo 21
Arjantin 54-56, 60-62, 98
Arjomand, S.A. 80, 83
Arvey, R. 234, 235
Asch, S.E. 182, 184, 191
Asokan, S. 41
Aşırıncılar 179
Atina 39, 46, 302
Avolio, B.J. 224, 231
Ayaklanmalar 35, 108, 109, 147, 260, 293
Ayman, R. 185, 235, 236
Aynıcılık, İrk aynıcılığı 17
Azınlık hakları testi 29, 30

B

- Bağımsız yargı 30
Banda, Hastings 225, 255
Barbu, Z. 5
Basij 142, 167, 168, 192

- Baskılama 118
Başkaldırma, diktatörlüklerde 141, 270, 283
Batista, Fulgencio 99
Bennis, W. 230
Berns, G.S. 183, 185
Beyaz azınlık, Zimbabve'de 151
Bezirgân, Mehdi 162-164
Billig, M. 89, 141
Bin Ali, Zine el-Abidin 259
Birleşik Devletler 9, 29, 31, 32, 43, 99, 101, 124, 179, 200, 208, 239, 293, 297-301
Birleşmiş Milletler 22, 25, 32, 117, 261
Biyolojik süreçler 60
Biyotarihçe, biyoöykü, yaşamöyküsü 234
Blair, Tony 181
Blank, S. 81
Bo, Xilai 112
Bolşevikler 204, 228
Boston, Massachusetts 90
Bosworth, R.J.B. 103, 195, 196, 252
Bouazizi, Mohammed 259, 261
Boxer İsyanı 126
Bratton, M. 80
Braun, Eva 252
Brejnev, Leonid 137, 202
Brezilya 39, 281
Bruner, J.S. 56, 58
Buck, J.J. 173, 175
Bulgaristan 6
Bullock, A. 91, 118, 211, 228, 241
Burgiba, Habib 259
Bunna 31, 147, 185, 209, 229
Burns, J.M. 225, 229
Bush, George W. 33, 98, 181
Bürokrasi 87, 113-115
Büyük Beş kişilik özellikleri 235
Büyük Britanya 151, 294
Büyük Buhran 294
Büyük Petro 80

C

- Canovan, M. 239, 240
 Carlyle, T. 231
 Carter, Jimmy 100, 164, 165
 Cartwright, D. 220
 Castro, Fidel 179, 180, 203, 248
 Cawelti, J.G. 293
 Chamberlain, Neville 180
 Chavez, Hugo 70, 135, 229
 Chen, Guangcheng 112
 Cheung, F.M. 236
 Chidester, D. 205
 Chirwa, W.C. 255
 Chomsky, Noam 57, 67
 Churchill, Winston 136, 290
 CIA (Merkezi Haberalma Teşkilatı) 162, 163, 165, 179
 Clinton, Hillary Rodham 132
 Comer, P. 137, 138
 Cotton, J.L. 242
 Cumhuriyet Muhafızları 167, 192, 214
 Cumhuriyetçi Parti (Birleşik Devletler) 34
Cumhuriyet
Republic (Plato) 231

Ç

- Çavuşesku, Nikola 228
 Çin Komünist Partisi 126, 127

D

- Darwin, C. 7, 231, 232
 Davranışçılık 57, 59, 74, 219
 DDR Müzesi 145
 De Klerk, F.W. 16
Democracy and Dictatorships (Barbu) 5
 Demokrat Parti (Birleşik Devletler) 33, 34, 47, 239
 Dış düşmanlar 87, 97, 102, 168, 169, 171, 214
Dijital Demokrasi Miti
The Myth of Digital Democracy (Hindman) 42
 Diktatörlük-demokrasi sarkacı 9, 25, 27, 28, 202, 302, 304

Diktatörlüğün Psikolojisi *The Psychology of Dictatorship* (Gilbert) 5

- Diouf, Abdou 70
 Doğu Bloku 6, 111, 115, 129
 Doğu Almanya 73, 74, 145, 249, 254
 Dominik Cumhuriyeti 110
 Domuzlar Körfezi işgali 179
 Duvalier, Jean-Claude 108
 Dzelıwe, Swaziland kraliçesi 8

E

- Ebu Garip Hapishanesi 173, 190
 Egan, L.C. 217, 220
 Einstein, Albert 7
 Al Arabiya 41, 43
 Al Jazeera 41, 43
 Elitler 4, 5, 11, 34-39, 73, 80, 82, 83, 87, 107-109, 118, 147, 157, 203, 239, 282, 284
 Eliot, G. 292
 Ellickson, R.C. 130
 Embriyonik saplantı 66
 Endonezya 39
 Engels, F. 145, 146, 293
 Esad, Beşar el- 5, 72, 117, 175, 176, 203, 209, 261
 Esad, Hafız 117
 Escraches 53, 56
 Evin hapishanesi (İran) 193, 194
 Evrim, katastrofik
 Bkz. Katastrofik evrim 90, 296

F

- Facebook 40
 Falkland Adaları 98
 Faşizm 94, 137, 254, 264, 290, 291
 FBI (Federal Araştırma Bürosu) 113
Federalci Belgeler 292
 Feminizm 268
 Festinger, L. 217-219
 Fiedler, F. 224
 Figes, O. 136, 143, 144, 169, 196
 Filistin 91
 Flamsteed, John 8

Frank, T. 33
 Fransa 70, 81, 98, 105, 133, 134, 162, 212, 259, 297
 Fransız Devrimi 105, 135, 211, 255
 Fraternal yoksunluk 95
 Freeman 23
 Frenkel-Brunswick 118, 261, 290
 Freud, Sigmund 57, 118, 152-154, 156
 Friederici, A.D. 68
 Froggatt, K.L. 242
 Fromm, E. 290, 291, 294-296

G

Galton, F. 231-234
 Garrett, R.K. 43
Gast 192
 Gastil, J. 242
 Gates, Bill 273
 Gavrilets, S. 245
 Geddes, B. 30, 35
 Gellately, R. 77, 103, 157, 169, 184
 Gilbert, G.M. 5, 117, 118
 Glasnost 284
 Godwin, P. 141, 142
 Goffman, E. 77
 Golding, W. 48, 49
 Gorbachev, Mikhail 284
 Görece yoksunluk 95, 96, 107
 Grafton, R.Q. 108
 Grint, K. 225
 Güney Afrika 16-19, 55, 130, 147, 150
 Güney Kore 99, 215

H

Haiti 8, 108
 Halpem, D.F. 236
 Harary, F. 220
 Harvey, O.J. 88
 Heider, F. 219
Henry IV (Shakespeare) 97, 225
 Hicap 287
 Hindistan 39, 281
 Hindman, M. 42, 43

Hipokrasi paradigması 218
 Hitler, Adolf 10, 18, 19, 23, 46, 48, 77, 78, 91, 102, 107, 115, 116, 118, 138, 169, 180, 186, 195, 204, 205, 211, 226, 229, 230, 241, 244-246, 249, 251, 252, 256, 266, 276, 290, 291
 Hiyerarşi 36, 108, 111-113, 121, 145, 232, 268, 271, 291, 293, 294
 Hogg, M.A. 89, 90, 106, 219, 225, 239, 294
 Hood, W.R. 88
 Hooke, Robert 8
 Hoover, J. Edgar 113
 Horwitz, S. 41
 House, R.J. 224
 Humeyni, Ruhullah 7, 15-19, 46, 48, 63, 78, 83, 85, 92-94, 96, 97, 99, 111, 116, 119, 120, 134, 135, 138, 140, 142, 151, 157, 159-168, 176, 185, 195, 203, 204, 206, 210, 212, 214-216, 226, 228, 229, 238, 243, 247, 248, 250, 251, 297
 Hunt, I. 205
 Hüseyin, Saddam 18, 166, 229

I-İ

Irak 18, 45, 92-94, 98, 131, 157, 158, 163, 166, 167, 181, 190, 203, 229, 260
 Irkçılık 16, 55, 152, 233, 268, 269
 İç düşmanlar 11, 169
 İdeolojiler 4, 5, 89, 91, 141, 148, 186, 203, 241, 284
 İkiz araştırmalar 234
 İleriye Doğru Büyük Sıçrama 116
 İndirgemecilik 64
 İngiliz İnsan Hakları Beyannamesi 292
İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi
 (Birleşmiş Milletler) 32
 İnternet 40-43, 114, 175, 215, 223
 İntifada 91
 İran-Irak savaşı 94, 157, 158, 166-168, 339
 İsrail 91, 99, 111
 İsveç 181, 299
 İşçi Partisi (İngiltere) 34
 İtaatsizlik 139, 202
 İtalya 94, 103, 189, 194-196, 252, 264, 270

J

- Jago, A.G. 237, 238
 Janis, I.I. 179, 181
 Jennings, K.R. 242
 Johnson, Lyndon B. 180
 Johnson, W. 234
 Jül Sezar 22, 23

K

- Kadının Rolü 194, 254, 257
 Kahneman, D. 65, 82, 139
*Kabramanlar, Kabramana Tapınma
 ve Tarihîte Kabramanlık Üzerine
 On Heroes, Hero Worship,
 and the Heroic in History*
 (Carlyle) 231

Kaiser, S. 56

Kalitsal Deba

Hereditary Genius (Galton) 231

Kamboçya 55, 116, 266

Kanada 23, 266

Kansas'a Neler Oluyor Böyle?

What's the Matter With Kansas? 33

(Frank)

Kapitalizm 13, 273, 291, 292, 294

Kara Gömlekliler 94, 290

Karşı elitler 36, 108, 284

Katastrofik evrim 90, 296

Katar 43

Katolik Kilisesi 55, 87, 138

Kennedy, John F. 180

KGB 24

Khalkhali, Sadegh 165

Kızıl Kmerler 55, 116

Kızıl Ordu Yüksek Komuta Kademesi 211

Kızıl Terör 228

Kiernan, V.G. 232

Kim Il-Sung 213

Kim Jong Eun 39, 213

Kim Jong Il 209, 213, 215

Kleptokrasi 111

Komisyon 17, 170

Komünizm 31, 32, 114, 137, 148, 213, 254, 273, 285

Korabik, K. 235, 236

Kölelik 130, 136

Kruglanski, A.W. 88, 90, 118, 261, 267, 269, 270, 277

Kula, M. 140

Kuran yakına 132

Kruşçev, Nikita 249

Kutsal taşıyıcılar 132, 137, 138, 148

Kuzey Kore 27, 28, 31, 39, 47, 91, 99, 102, 108, 120, 127, 148, 171, 173, 184, 186, 102, 202, 207, 209, 212-216, 249, 250, 274, 277, 282, 283, 305

Küba 48, 91, 99, 171, 179, 180, 185

Küçük diktatörler 8, 112, 113, 121, 177, 201

Kültür Devrimi 92, 116, 127, 135, 249, 250

Küreselleşme 13, 14, 40, 42, 43, 89, 279, 281, 290, 296

L

Langer, Walter 18, 19

Lasswell, H. 124

Leder, M.M. 276, 277

Lemos, G. 126, 128

Lengnick-Hall, M.L. 242

Lenin, V.I. 80, 119, 204, 212, 228

Levinson, D.J. 118, 290

Levintova, E. 137

Lewin, K. 220, 241

Liberya 8

Libya 17, 38, 109, 111, 129, 209, 210, 229, 260, 261, 285

Liderlik. Bkz. ayrıca

Diktatörce liderlik 229, 239

Likud 91

Lippitt, R. 241

Llosa, M.V. 110

Locke, E.A. 242

Londra, İngiltere 6, 80, 90, 290

Long, Huey 113

Louis Bonaparte'n 18 Brumeri

(Marx) 81

Louisiana 113

Lysenko, Trofim 247

M

- Macaristan 39
 Machiavelli, Niccolò 108
 Magna Carta 291
 Makyavelcilik 245, 261, 276, 294
 Malawi 255
 Malici, A. 98
 Mampe, B. 68
 Mançu hanedanı 126
 Mandela, Nelson 15-19, 151, 243
 Mao Zedong 27, 46, 48, 102, 116, 119, 126-128, 135, 138, 160, 226, 248, 249
 Marksist-Leninist devrim geleneği 35, 282, 283
 Marx, K. 44, 81, 102, 109, 145, 146, 293
 McCarthy, Joseph 32, 36, 109
 McCormick, J.P. 22, 301, 302
 McGue, M. 234
 Meade, R. 242, 243
 Mendel, G. 234, 247
 Merolojik saplantı 65
 Merkezi Haberalma Teşkilatı (CIA) 179
 Mısır 38, 44, 109, 111, 129, 147, 185, 200, 210, 223, 229, 260, 261
 Michurin, Ivan 247
 Middlebrook, K.J. 81, 133, 136
Middlemarch (Eliot) 292
 Mikro-makro değişim kuralı 285
 Milgram, S. 38, 71, 90, 187-191
 Miller, George 57, 218
 Miller, K. 242
 Mitchell, T.R. 224
 Mizaç 230, 235, 268
 Moghaddam, F.M. 4, 9, 10, 14, 20, 21, 36, 57-60, 64, 66, 68, 69, 72, 84, 86, 90, 95, 103, 105, 106, 129, 130, 272, 280, 285, 292, 296
 Monge, P.R. 242
 Montazeri, Hüseyin Ali 210
 Montefiore, S.S. 55, 227, 246, 256
 Moore, B. 20, 82
 Morozov, E. 41
 Moscovici, Serge 68, 185
 Mosely, Sir Oswald 290

- Muammer el-Kaddafi 17, 38, 111, 209, 229, 248
 Mugabe, Robert 141, 142, 150-152, 209, 229
 Muhafızlar Konseyi 176
 Muhammed Ruza Şah 99, 158
 Musaddık, Muhammed 162
 Musavi, Mir-Hüseyin 120, 142, 216, 284
 Museviler 91, 102, 103
 Mussolini, Benito 137, 138, 194-196, 241, 252, 266
 Mübarek, Hüsnü 38, 111, 223, 224, 229

N

- Napolyon 104, 134, 181, 204, 211, 255, 297
 Narsisizm 118, 120
 Nazi Almanyası 77, 80, 102, 157, 168, 173, 205, 207, 211, 244, 245, 290
 Nedensellik 21
 Newcomb, T.M. 220
 Newton, Isaac 7, 8
 New York kenti 90, 132, 251
Ne Yapmalı?
What is to Be Done? 36
 (Lenin)
 Nicholls, A.J. 115, 157
 Nixon, Richard 61
 Nonnatif psikoloji 71, 73
 Norveç 296
 Ntombi, Swaziland kraliçesi 8
 Nürnberg Duruşmaları 117, 222, 244, 256

O-Ö

- Obama, Barack 47, 131, 240, 275, 293
 Orta Doğu ihtilafı 91
 Orwell, G. 212, 216, 259
 OSS (Stratejik Hizmetler Bürosu) 18
 Overy, R.J. 204

P

- Pakistan 132
 Palo Alto grubu 190
 Pareto, V. 35, 36, 37, 108, 109, 147, 267
 Pascal-Trouillot, Ertha 8
 Pehlevi hanedanı 6, 134, 158, 208

Penchaszadeh, V.B. 53, 54
 Perestroika 284
 Perot, Ross 299
 Perry, Ruth 8, 269
 Peru 23
 Petraeus, General David 132
Pınarbaşı
The Fountainhead (Rand) 33
 Pinochet, Augusto 203
 Pinter, H. 199, 200
 Pipes, R. 228
 Plamper, J. 202, 204
 Plato 231, 267, 306
 Plaza de Mayo 55
 Pollock, E. 57, 154, 246
 Pol Pot 55, 116, 266
 Pope, A. 8
 Pratto, F. 219, 261, 267, 268, 277
 Putin, Vladimir 24, 27, 29, 70, 80-82, 129, 131, 137

R

Rafsanjani, Ekber Haşemi 120, 284
 Rand, A. 33
 Reform Partisi (Birleşik Devletler) 299
 Rehine Krizi, İran 92, 100, 101, 116, 157, 158, 162-164, 166, 339
 Reichstag olayı 115, 116
 Rejali 192, 199, 200
Republic.com (Sunstein) 42
 Riley, C.J. 84
 Roberts, John 300
 Robinson, J.A. 20, 34, 83
 Roma Cumhuriyeti 22
 Romanya 228
 Rose-Ackerman 111
 Rotundo, M. 231, 234
 Rowlands, D. 108
 Röhm-Putsch 211
 Runciman, W.G. 95
 Rus Devrimi 255
 Rusya Ortodoks Kilisesi 204
 Ryavec, K.W. 114

S-Ş

Sagiv-Schifter, T. 91
 Said, Khaled 223
 Sanford, B.W. 118, 261, 290
 Schama, S. 105, 136, 212
 Schweiger, D.M. 242
 Selden, S. 233
 Senegal 70
 Senghor, Léopold Sédar 70
 Shah, I. 305
 Shakespeare, W. 15, 22, 23, 97, 149, 225-227, 305
 Shamir, M. 91
 Shari'atmadari, Kazem 210
 Sharp, G. 281
 Sıçrama tahtası modeli 7, 9, 10, 14, 52, 79, 85, 121, 224, 280, 281, 282
 Sidanius, J. 261, 267, 268
 Sidi Bouzid, Tunus 259
Sineklerin Tanrısı,
Lord of the Flies (Golding) 49
 Skinner, B.F. 57
Sosyal Sözleşme
The Social Contract (Rousseau) 292
 Sosyobiyoloji 268
 Soykırım 186, 264
 Speer, Albert 244, 245, 252, 256
 Stalin, Joseph 10, 19, 27, 46, 48, 55, 78, 80, 81, 83, 91, 94, 118, 119, 134, 138-140, 143, 144, 168, 169, 186, 195, 196, 202-205, 207, 211, 212, 227-229, 240, 241, 246, 248, 249, 256, 266, 276, 277, 297
 Standford Üniversitesi 190
 Stasi 145
 Staub, E. 88, 264
 Steele, C. 136, 274, 275
 Stouffer, S.A. 88, 94
 St. Petersburg, Rusya 69, 80, 81
 Sumner, W.G. 154, 156
 Suudi Arabistan 28, 31, 32, 45, 48, 67, 89, 91, 124, 171, 184, 186, 221, 253, 260, 265, 282, 283
 Svolik, M.W. 30, 35
 Swaziland 8
 Şah, Muhammed Rıza 99, 158

Şehir meydanı testi 29
 Şii İslam, İran'da 138, 159, 238, 247

T

Tajfel, H. 89, 105, 106, 271, 274
Tannların Ziyafeti
The Feast of the Goat (Llosa) 110

Tate, J. 41

Tayvan 127

Terör 22, 31, 42, 87, 90, 98, 105, 140, 142,
 181, 195, 196, 200, 223, 228, 295, 298

Thatcher, Margaret 98

The Mind of Adolph Hitler (Langer) 18

Tiananmen Meydanı protestosu 128

Titchener, Edward 57

Tooze, A. 104, 244, 245

Totaliter demokrasi 40

Trujillo, Rafael 110

Tsvangirai, Morgan 141

Tunus 38, 109, 111, 129, 147, 210, 259-261,
 270, 271, 274

Turley, J. 31, 32, 42, 297, 298

Türlerin Kökeni

The Origin of Species (Darwin) 231

Tyler, T.R. 1, 26, 191

U-Ü

Uganda 228

Ukrayna 39, 129

Uluslararası Faşist Hareketi 266

Uluslararası İnsan Hakları Örgütü 200

Unger, D.C. 124, 298

Uruguay 23

Uzun Bıçaklar Gecesi 211

Üçüncü Krallık 254

V

Van de Walle 80

Vavilov, Nikolai 247

Velayet-i fahih, Ruhullah Humeyni 161-163

Venezuela 70, 135, 136, 229

Verbitsky, Horacio 54

Versay Antlaşması 78

Vietnam Savaşı 180

Vladimir Putin'in 18 Brumeri

(Blank) 81

Vogue (dergi) 173-176

Vollrath, D.A. 242

Vose, E. 245

Vroom, V.H. 224, 237, 238

W

Wade, Abdoulaye 70

Wagner, J.A. 141, 242

Wall Street İşgali 69, 70

Walumbwa, F.O. 231

Wang, Lijun 112, 273

Washington, George 17

Washington Post 41, 132

Watergate Skandalı 61

Watson, John 57

Webster, D.M. 269, 277

Weimar Cumhuriyeti 103

Wermke, K. 68

White, B.J. 88, 241, 276

White, R.K. 88, 241, 276

Wilson, G. 294

Wittgenstein, L. 58

Wong, G. 125

Wundt, Wilhelm 57

Y

Yale Üniversitesi 187

Yeats, W.B. 177, 279

Yemen 260, 261

Yeni Dünya Düzeni

The New World Order (Pinter) 199, 279

Yugoslavya 115

Z

Zanu-PF partisi (Zimbabve) 141

Zardari, Asif Ali 132

Zhang, Z. 234

Zhdanov, Andrei 256

Zimbabve 141, 142, 150-152, 185, 209, 229

Zimbardo, P. 1, 90, 190, 191

YAZAR HAKKINDA

Dr. Fathali M. Moghaddam, İran'da dünyaya geldi ve eğitime erken yaşlarda İngiltere'de başladı. 1990 yılında Georgetown Üniversitesi'ne geçmeden önce Birleşmiş Milletler'de ve McGill Üniversitesi'nde çalıştı. Kendisi halen Georgetown Üniversitesi Devlet İdaresi Bölümü, Çatışmaların Çözümleme Programı'nın yöneticisi olmasının yanı sıra, Psikoloji Bölümü'nde profesördür. 1979'da devrim henüz tatlı bir bahar havasını yaşarken İran'a dönen Dr. Moghaddam, rehine krizi ve İran-İrak Savaşı'nın ilk yıllarında çalışmalarına ana vatanında devam etti. Kültür alanına ilişkin çok farklı konularda deneysel çalışmalar ve saha araştırmaları yürütmüş olan Dr. Moghaddam, radikalleşme, gruplar arası çatışma, insan hakları ve görevler konularında yaptığı yayınlarla tanınmaktadır. Son dönemde yayınlanmış olan kitapları yandaki gibidir: *Çok Kültürlülük ve Gruplar Arası İlişkiler*¹ (2008); *Küreselleşme Terörizmi Nasıl Kamçılıyor?*² (2008); *Yeni Küresel Güvensizlik*³ (2010); *Çatışma Kelimeleri, Savaş Kelimeleri*⁴ (2010, Rom Harré ile birlikte) ve *Üçüncü Bin Yılın Psikolojisi*⁵ (2012, Rom Harré ile birlikte). *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology* (*Barış ve Çatışma: Barış Psikolojisi Dergisi*) isimli süreli yayının eş editörü olan Dr. Moghaddam, akademik ortamda yaptığı katkılarla da tanınmaktadır. Amerikan Psikoloji Topluluğu, Uluslararası Psikoloji Bölümü'nden 2012 yılında kendisini layık gördüğü Uluslararası Seçkin Psikolog Ödülü, Dr. Moghaddam'ın en yakın tarihli ödülüdür. Çalışmalarıyla ilgili daha kapsamlı bilgilere www.fathalimoghaddam.com sitesinden erişilebilir.

¹ÇN: *Multiculturalism and Intergroup Relations*.

²ÇN: *How Globalization Spurs Terrorism?*

³ÇN: *The New Global Insecurity*.

⁴ÇN: *Words of Conflict, Words of War*.

⁵ÇN: *Psychology for the Third Millennium*.

Moghaddam'ın yeni kitabı, okuyucuyu, diktatörleri konu aldığı entelektüel bir şölene davet ediyor.

Bu kitap, küresel değişimlerin yaşandığı çağımızda, demokrasi adına kaygı duyan herkesin, “**mutlaka okunması gerekenler**” listesinde olması gereken bir kitap.

Diktatörlükler sanılanın aksine, hem zaman hem de mekan açısından uzağımızda olmayabilir, çok “gelişmiş” toplumlar bile ansızın diktatörlüğün pençesine düşebilir. Tarihi ve siyaset bilimini temel alan bu kitap, diktatörlüğün psikolojik analizini yapıyor ve halkların diktatörlükten nasıl korunabileceklerine ve kurtulabileceklerine ilişkin paha biçilmez ipuçları veriyor. Demokrasi destekçilerine, diktatörlüğün çöküşünü izleyen erken dönemde karşılaşılabilecekleri sorunlarla ilgili de öğütlerde bulunuyor.

Fathali Moghaddam, İran doğumlu, hem Şah Pehlevi'nin hem de Humeyni'nin diktatörlüğünü yaşamış, Amerikan vatandaşı bir akademisyen. Moghaddam, bu kitapta dünyadaki diktatörlük örneklerinin yanı sıra kişisel deneyimlerini de okuyucuyla paylaşıyor.

İyi ve hür okumalar...

Prof. Dr. Özcan Köknel
Psikiyatrist

3P
Yayıncılık

AMERICAN
PSYCHOLOGICAL
ASSOCIATION

ISBN: 978-9944-318-50-1

9 789944 318501 >

₺25

Diktatörlüğün Psikolojisi

FATHALI M. MOGHADDAM

Ülkeler diktatörlüğe nasıl kayarlar? Diktatörlerin kontrolü ele geçirmelerine ve ellerinde tutmalarına hangi sosyal, politik ve kişiler arası dinamikler fırsat verir? Ve diktatörler nasıl devrilirler? Sosyal bilimciler II. Dünya Savaşı'ndan beri bu soruların yanıtını arıyorlar. Diktatörlüğü artık çok daha iyi kavramamıza rağmen, bu alandaki araştırmaların çoğu, totaliter toplumları sadece dışarıdan izleyen liberal demokrasilerdeki akademisyenler tarafından yürütülmüştür. Bu da, totaliter toplumlarda ideolojinin ve kaba kuvvetin rolünün yanlış anlaşılmasına ve günlük yaşama dair unsurların gözardı edilmesine neden olmuştur.

Bu kitapta **Moghaddam**, modern bir diktatörlükteki kişisel deneyiminin yanı sıra, diktatör rejimlerin temelinde yatan "sıçrama tahtası modeli"ni sunuyor. Diktatörlüğün gelişmesine ve sürdürülmesine yardım eden, öfkenin yer değiştirmesi, itaat, bağlılık, korku ve akıl tutulması gibi psikolojik süreçlerin önemini tartışıyor. Demokrasilerde bile, demokrasi ve diktatörlük arasında gelgitler yaşandığından, elinizdeki kitabın, dünyanın tüm ulusları için tartışılmaz bir önemi var.